

Paula Godinho

Oír o galo cantar dúas veces

**Identificacións locais, culturas das marxes e
construción de nacións na fronteira entre
Portugal e Galicia**

2008

Índice

Agradecementos.....	5
Introdución	
1. culturas das marxes: un problema.....	11
2. «Nada que declarar»: unha viaxe acompañada da antropoloxía polas fronteiras.	19
3. Cuestións de escala: dos fragmentos, do todo, das redes	40
4. Camiños para un problema	49
Parte I: Oír o galo cantar dúas veces: fronteiras e hábitos das marxes nun tempo longo	55
1. <i>In finibus situs</i> : o local, o rexional e o nacional	59
2. As nacións na fronteira: da <i>little community</i> á <i>comunidade imaxinada</i>	84
3. Hábitos das marxes: momentos, economías e sociabilidades	104
3.1. <i>A fronteira é tan extensa, que se pasaba por calquera parte</i> : contrabando e centralidade estatal	112
3.2. Espazo liminar, tempo de marxe	121
4. Do desvanecemento da fronteira á recomunitarización: estratexias patrimonializantes	126
Parte II: A fronteira a trazo fino: o <i>Tratado de Límites</i> entre Portugal e España de 1864	139
1. A obsesión pola fixación: da miopía dos estados premodernos ao recoñecemento dos límites da nación	141
2. Racionalidades e discursos de centro	145
3. As nacións mapéanse e recoñécense	151
4. O <i>Tratado de Límites</i> de 1864 na fronteira entre o norte de Portugal e Galicia	155
4.1. Os antecedentes: constitución da comisión, diverxencias, disidencias, intereses	157
4.2. Quen di “presente”?	163
4.2.1. <i>A méti</i> s, ou como volver potábel a cultura de centro	163
4.2.2. O discurso técnico: cartógrafos, enxeñeiros, militares	169
4.2.3. “ <i>Na tranquilidade do gabinete</i> ”: as lentes do Estado miope e a distancia do <i>estranxeirado</i>	171
4.3. Cuestións complexas	176
4.3.1. O <i>Couto Mixto</i> : da indistinción aos intereses prospectivos dos Estados	177
4.3.2. Os «pobos promiscuos»: a xemelgaridade contra a «Nación»	188
4.3.3. Outros límites conflitivos	192
4.4. <i>Outro</i> 29 de Setembro: a aprobación do texto do Tratado	199
4.5. Resistencias de rutina	204
5. Racionalidades e prácticas: os Estados-nación, o local e os tempos de transición	211

Parte III: Memoria e contrahexemonía: dous casos excepcionais	219
1. Etnografía e subteorización do acontecemento	221
2. Festa de Santiago e traxedia en Vilarelho da Raia, 1939	225
3. <i>Maquis</i> na fronteira: os acontecementos de 1946 en Cambedo da Raia	237
3.1. Dez anos decisivos (1936-1946): entre a guerra civil e a «paz incivil»	238
3.2. Na marxe: fronteiras, comunidades de intercoñecemento e situacións de crise	246
3.3. Cambedo da Raia, unha aldea <i>mistiga</i>	248
3.4. <i>Maquis</i> na marxe norte trasmontana e galega	249
3.5. O «grupo do Juan» ou a «partida do Demétrio»	252
3.6. O acoso final	262
3.7. Bandidos <i>versus</i> guerrilleiros: contradicións e memorias	267
4. Da contrahexemonía á edificación dunha memoria hexemónica da resistencia	276
<i>Dando voltas ao atallo - Remate con sabor a Antonio Machado</i>	280
Fontes escritas, bibliografía e páxinas web consultadas	291
Mapa e fotos	

Agradecementos

Os antropólogos aprenden frecuentemente nun lugar para contar noutro e manteñen débedas infinitas cos que lles deron un lar temporal. O *campo* é sobre todo un conxunto de relacións que non tiñamos antes e que tecemos. Enlázanos, prolónganse e a partir delas construímos saber. Como lembra Michel Agier, ese saber dos antropólogos fala de relacións e nace delas. De moitas vontades se fixo este libro, aínda que me caiba responder polos seus erros e omisións. Resultando dunha investigación demorada, aínda que descontinua, suxeita aos ritmos da vida académica e ás interrupcións lectivas, algunhas serán as faltas nestes agradecementos, que xamais recubrirán a calidade e cantidade do que se recibiu.

Estoulle profundamente recoñecida ao pobo das aldeas de Mandín, Oímbra, Rabal, Vilarelho de Cota, Cambedo da Raia, Vilarelho da Raia, Soutelinho da Raia e Lamadarcos, na fronteira entre Chaves e Verín. Saliento a Carlos Silva, antigo presidente do Centro Social, Cultural e Deportivo de Vilarelho da Raia, que me dispensou os seus arquivos persoais e foi un importante apoio no campo; Francisco Pérez (Xico de Mandín), onde na súa taberna fixen unha significativa recolla, entre un vaso de *Couto Mixto* e música de gaitas; Laurinda Calvão, entusiasta *raiota* na diáspora; Elói e Silvina Feijó, Aurora Gonçalves, Ilda Pinho e Glória Valença, queridos amigos con quen moito compartín en Cambedo da Raia, gardando unha memoria dorida de Manuel Bárcia e Manuela Álvarez; Teresa de Jesus Silva, Teresa da Conceição, Laurinda Baptista Peixoto, Matilde Pereira Amorim, Maria de Lurdes Calvão e João Lopes Filipe foron fundamentais durante as estadas en Vilarelho, onde a miña maior gratitude é debida a Aida Amorim. En Rabal, agradezo a Ramona Salgado, Amador Ribeiro e Ramón Astorga Fernández. O Pe. Camilo Gómez Prieto, coa súa xovialidade e simpatía, facilitou longamente a miña pesquisa nos arquivos de Oímbra. Agradezo todo o apoio e os documentos cedidos por parte dos presidentes das *Juntas de Freguesias* de Lamadarcos, David Salgueiro Fernandes, e de Soutelinho da Raia, Álvaro Alves Ferreira, ben como ás familias de ambos. Paquita Fernández Núñez, Ana Colmenero, Deolinda Augusto Barroso, Esperanza González, Lola Pérez González, Florinda Barbosa Pinheiro – con todas estas mulleres, en gostosas conversas ou entre memorias de tempos tremendos e sufridos, puiden reconstituír modos de vida e procesos sociais, rutinas e momentos de crise nesta parcela da raia.

Permanecín no departamento de Historia Contemporánea e das Américas da Universidade de Santiago de Compostela como investigadora e profesora convidada en 2003, acollida por Xosé Manoel Núñez Seixas e Lourenzo Fernández Prieto, a quen debo innúmeras suxestións bibliográficas, varios materiais postos á disposición, discusións, contactos e múltiples coidados coa miña loxística. Estendo a miña gratitude ás respectivas familias, cuxa

tenrura tornou inesquecíveis e proveitosos os meses pasados en Santiago. A amizade de Ana Cabana, do campus de Lugo da USC, xa cimentada en Lisboa, tería que xuntarse á de Mar Lliñares e José Carlos Bermejo, á de Miguel Cabo Villaverde, á de Eduardo Rico Boquete, á de Rubén Lois e á de Elías Torres, da USC, cuxas obras e atencións me foron ofrecidas. En Ourense, quedei debedora do decano da Universidade, Xosé Manuel Cid, que me acolleu en 2006, cuxa atención e coñecementos me permitiron concluír esta investigación e ter condicións agradábeis para a escrita, entre Santiago, Ourense, a fronteira e Carnota, onde agradezo o esforzo de Maribel e Chisco Fernández Naval para conseguir unha casa. Aos meus moi queridos amigos Luís Martínez-Risco e David Cortón, con quen discutín e aprendín entre a máis saborosa comensalidade, xúntanse as respectivas familias, Ana Sotelo, Mayuca e os *Amigos da República*. A Xosé Carlos Sierra, tanto mentres era director do Museo de Ribadavia, como despois na Consellería de Cultura, son debedora dun intenso intercambio de coñecementos e de toda a atención que prestou a esta investigación.

Estoulle profundamente agradecida a Jorge Crespo polo incentivo que me fixo proseguir con esta investigación. Alén de discusións, en que tamén participaron outros investigadores do *Centro de Estudos de Etnologia Portuguesa*, foi debido ao seu saber, que sempre me afixen a percorrer, e porque aceptou dar no meu lugar unha materia, que puiden acceder ao segundo período de licenza sabática en 2006. Ao *Departamento de Antropología* debo a concesión de dúas dispensas sabáticas e agradezo o interese dos meus colegas João Leal, Susana Pereira Bastos, José Gabriel Pereira Bastos, Maria Cardeira da Silva, Cláudia Sousa, Amélia Frazão Moreira, Margarida Fernandes, Catarina Alves Costa, Clara Saraiva e Jill Dias (falecida en 2008), ben como o apoio e o cariño de Teresa Teixeira. Inês Fonseca, Sónia Almeida, Sónia Ferreira, Dulce Simões, Tiago de Matos Silva, Eduarda Rovisco e Paulo Jablonski foron interlocutores privilexiados para un conxunto de discusións, que se estenderon aos novos investigadores Francisco Liz, Filipa Piecho, Manuel Teles Grilo, Manuel Pereira, Eduardo Araújo, Filipe Pires, André Pires e Francisco Leitão, que se namoraron da fronteira galaico-portuguesa. Estoulle tamén agradecida aos meus alumnos da disciplina de *Antropología e Fronteiras*, no ámbito do *mestrado de Antropología, Poder e Identidades*, pola reflexión conxunta e profundidade do coñecemento que proporcionaron.

Agradezo igualmente aos meus colegas Juan Pan-Montojo (UAM), John Thompson (Montana State University), Jordi Canal (EHESS), Fabienne Wateau (CNRS), Bruno Lefebvre e o grupo Lestamp (U. Nantes), José María Valcuende del Río (U. Sevilla), Hastings Donnan (Queen's University Belfast), Anders Gustavsson (U. Oslo), William Kavanagh (U. Comillas), Angel Rodríguez Gallardo (U. Vigo), José María Cardesin (U. da Coruña) e Albert Moncussí (U. Valencia) a partilla de coñecementos e o intercambio de libros e experiencias. A Pepa Cucó, amiga coa que co seu saber puiden contar en múltiples conversas, agradezo o acollemento dado na súa casa e na Universidade de Valencia. Entre coloquios, congresos, viaxes e banquetes, Xerardo Pereiro (UTAD) ensinome a deseñar unha etnografía desta fronteira, que

ben coñece.

A *Fundação para a Ciência e a Tecnologia*, no ámbito do *III Quadro Comunitário de Apoio*, co-participado polo Fondo Social Europeo, concedeume unha primeira bolsa de licenza sabática de tres meses que permitiu realizar unha parte do traballo de campo e da investigación bibliográfica en Galicia en 2003, sobre todo a través do vínculo á Universidade de Santiago de Compostela. Unha segunda bolsa de licenza sabática da FCT, agora desenvolvida no campus de Ourense da Universidade de Vigo, no 2006, permitíume concluír a escrita deste texto, que circunstancias diversas parecían querer adiar por demasiado tempo.

No Arquivo Histórico-Diplomático do *Ministério dos Negócios Estrangeiros* saliento a simpatía entendida da directora, Isabel Fevereiro, ben como o apoio de Isabel Coelho, no que corresponde á cartografía. No Arquivo Nacional da Torre do Tombo, na Biblioteca Nacional, nos *Arquivos Distritais* de Bragança e de Vila Real e na Biblioteca da Universidade de Santiago de Compostela, resalto o coidado dos respectivos funcionarios. Ao maior Magalhães e ao Sarxento Axudante Maldonado, da Brigada Fiscal da GNR, debo o apoio prestado e o empeño na consulta do *Arquivo da antiga Guarda Fiscal*, no Porto.

Sen a atribución do Premio Xesús Taboada Chivite de 2008 pola Comarca de Verín esta obra non tería sido publicada neste formato. Agradézollo aos membros do xurado que o concederon por unanimidade: Prof. Fernando Acuña Castroviejo, vicepresidente do Padroado do Museo do Pobo Galego, Prof. José Portela, da UTAD (cuxas anotacións me serviron na revisión final), Prof. Lourenzo Fernández Prieto, da Universidade de Santiago de Compostela, Prof. Susana Reboreda Morillo, da Universidade de Vigo, Prof. Carlos Velasco, da Universidade da Coruña, e ao Dr. António Manuel Alves Ramos, do Museu da Região Flaviense. Xosé Montesinos, en representación da comarca de Verín, foi o meu contacto privilexiado neste proceso, agradecéndolle todos os coidados que tivo comigo. Estoulle moi agradecida ao *E-Geo* e á infatigábel Isabel Cortes, da *mapoteca* do *Departamento de Geografia* da FCSH-UNL polos mapas que aquí se presentan. Agradézolle a Ana Paula Guimarães, polo IELT, que se entusiasinou coa publicación e a Fernando Mão de Ferro, da Colibri, pola atención que continúa a dedicarlle aos autores das ciencias sociais.

Estoulle especialmente recoñecida a António Loja Neves, querido amigo de moitas camiñadas, a quen acompañei, ben como a José Alves Pereira, mentres realizaban e montaban o conmovedor documental “O Silêncio”; a Luisa Tiago de Oliveira, polas suxestións variadas; ao Rui Pires, á Fátima de Sá e Melo e á Ana Aires por todo o interese; ao José Dias Baptista, por compartirmos un mesmo gosto de forma cooperante. Ergo un vaso aos *sospeitos do costume*, que entre crises do corpo e do espírito, están *aí* sempre: Milú, Tuta Brás dos Santos, Cristina de Sá Frias, Fernando Neves, Fernando Alves e Fernando Moreira, coas *nosas* crianzas. Ao António Monteiro Cardoso, entre moitas e saborosas discusións, agradézolle algunhas fotos, a preciosa lectura final, todas as suxestións e o eterno bo humor.

Sen Francisca Candeias, nada podería ser feito: a súa tenrura e os coidados coa familia, deshabituada polas miñas estadías fóra, axudou a facernos felices nestes últimos anos. O meu Pai e a miña Nai axudan a dar sentido a todo; con prexuízo das súas vidas e da súa saúde, substituíronme por longos meses xunto aos meus fillos. Á Inês e ao João, que quedaron demasiadas veces sen min e foron arrastrados para estadías de campo que despois gozaban gustosamente, agradézoilles por daren razóns para continuar a pulir a *pedra bruta*.

*(...) o país que eu prefiro é toda a terra
quando chegar a minha hora, cubram-me com a terra
inteira.*

Nâzim Hikmet, 1959

Se non temos unha fronteira non a poderemos cruzar nin siquiera saltar por riba dela. Mesmo é preciso que exista para podela destruír cando nos pete.

Suso de Toro

Culturas das marxes, un problema

En 1947, nunha excursión pola fronteira, na aldea de Vilarelho da Raia, no concello de Chaves, Jorge Dias deparara cun obxecto que servía como pedra para lavar roupa e que identifica como un *metate*, antigo muíño usado por Incas e Aztecas, antes da chegada dos europeos a América. No ano seguinte, cando volveu a aldea, a pedra estaba partida, mais soubo que existía outra, coa mesma finalidade. Informárono de que trinta anos antes, Juan, un home de Rabal, *poboación* galega localizada a douscentos metros de Vilarelho, viña a esta aldea facer chocolate. Moía o gran do cacao en dous destes muíños, a través duns rebolos de pedra, mesturaba fariña, azucre, un pouco de manteiga formada en placas, vendidas despois polas aldeas portuguesas das inmediacións (Dias, 1949). A través dun texto sobre a cultura material, que revela a atención do fundador da moderna antropoloxía portuguesa a este obxecto, poden ser ilustrados os cruzamentos correntes dos aldeáns desta zona da fronteira entre o norte de Portugal e Galicia, a existencia de industria e comercio locais ou de pequena escala, mais que envolven un tráfico transnacional, a continuidade dunha historia e a ligazón entre as pequenas aldeas da veiga de Verín-Chaves e un wallersteiniano sistema-mundo. De aquí partírase para coñecer unha *cultura de marxe*, entre os procesos globais e as lóxicas locais, as comunidades cara a cara e as imaxinadas, nun período que se inicia na segunda metade do século XIX e desemboca no tempo denso da actualidade presenciada ao longo de estadias de campo nos últimos vinte anos¹. Complicando a perspectiva sobre as fronteiras como periferias, preténdese ollalas como centros de relacións onde os límites nacionais son un recurso en crecemento nas prácticas locais, integrado como argumento polos habitantes locais.

Debido a especificidades que a Historia ilumina e as sociabilidades locais elucidan, a liña limítrofe entre Portugal e Galicia asumiu con frecuencia un carácter de marxe convivencial, pautada pola cooperación e polo conflito entre as poboacións locais, alén da esfera dos Estados e frecuentemente á recusa das normas delineadas. A fronteira galaico-

---

¹ O carácter procesual desta cultura de marxe recusa a existencia dunha alteridade incomensurábel ou a súa presentación como esencia colectiva (Bensa, 2006), considerándoa como o conxunto de ferramentas dispoñíbeis para resolver problemas locais cos medios existentes, aínda que os individuos posúan diferentes instrumentos, atendendo á súa historia persoal e colectiva.

portuguesa é un fenómeno cultural complexo e multidimensionado, articulado de forma diversa no espazo e no tempo. Nun longo pasado, as poboacións raianas integraron redes informais que competían co campo de actuación estatal e desenvolveron modos de vida que incorporan identificacións contraditorias, expresadas nunha vida local cunha mestura de trazos culturais, delineados dun e doutro lado da fronteira. Resultan dun campo relacional, cun conxunto de lazos en que a economía local e as sociabilidades xeradas se desenvolven nunha zona de influencia complexa, na cal o modo de vida insire a transgresión na rutina e na que a definición dunha identificación nacional se integra un proceso social continuo de delimitación conxuntural dos amigos e dos inimigos.

Para conseguir homoxeneizar as poboacións, converténdose cada individuo nun cidadán, os Estados-nación da modernidade dotáronse dun conxunto de mecanismos destinados a garantir a superposición dunha lealdade a un centro relativamente a outras máis localizadas, consistindo a identidade nacional na substitución do amor do territorio local polo do territorio nacional (Sahlins, 1996:24)². A construción da identificación nacional obriga a que se considere como un *outro* o veciño, eventualmente converténdoo nun inimigo (Gonçalves, 1998:64). Como apunta Peter Sahlins, esa identificación é unha extensión do proceso que mantén unha demarcación entre *eles* e *nós* nunha comunidade máis limitada, creando un “*sentimento subxectivo de diferenza*” (Sahlins, 1996: 285-6).

A tensión entre os niveis local e estatal é indispensábel para entender as mudanzas de significado e o carácter instrumental das fronteiras en diversas conxunturas, coas interaccións entre os habitantes de ambos lados a delinear límites alternativos. Como as fronteiras políticas están establecidas para controlar e limitar os individuos, debido a unha disidencia entre as lóxicas dos Estados e as das poboacións locais, vivir na fronteira implicou infrinxir de maneira sistemática esas fronteiras para defender os seus territorios locais.

A marxe fronteiriza, máis que unha xustaposición cultural, constituíu un espazo de elección para pensar os procesos de identificación, xa que as fronteiras políticas emerxen no termo de procesos políticos e acontecementos nacionais, baixo o efecto de forzas, de intereses e sobre todo das historias de cada país. Polas súas historias e culturas obxectivadas e subxectivadas, as poboacións relaciónanse en simultáneo coas institucións do seu propio estado e do Estado ou Estados alén da fronteira, entidades cuxo poder se superpón ás relacións raianas (Donnan e Wilson, 1998:8)³. Mais, as orlas son especialmente interesantes para pensar como se converte a diversidade interna en homoxeneidade e cales son os límites desta. A mobilidade das identificacións nas zonas limítrofes, aínda que marcada por conflitos que capitalizan eses mesmos límites, confire un interese engadido ás vidas dos que aí

---

²Benedict Anderson indica que o termo «nacionalização», usado para describir a supresión, real ou pretendida, do control da propiedade privada sobre algúns sectores da economía, era, por ese feito, unha especie de sinónimo de «socialização» (Anderson, 2000:15).

³Sardegna, tal vez a máis revisitada fronteira ibérica desde o traballo seminal de Peter Sahlins, serve na actualidade de bo exemplo desta marxe convivencial, na que os habitantes non experimentan unha liña fronteiriza, antes unha zona fronteiriza, a través da que se poden mover (Moncusí Ferré, 1999: 120), verificándose a existencia dunha fronteira cotiá aberta *versus* unha fronteira política pechada.

residen. A súa abordaxe require o recurso conxugado de varias Ciencias Sociais, asociando un estudo extensivo do territorio que abranguen e o estudo localizado e profundo nalgúns puntos.

O estudo das fronteiras inclúe as identificacións locais, remitindo para periferias que son paradoxalmente o centro dun conxunto de intereses, preocupacións e actividades (Driessen, 2005: 134), nunha lóxica localizada⁴. A área xerada por esa membrana política, entre os concellos de Chaves, polo lado portugués, e de Vilardevós, Verín, Oímbra e Cualedro, en Galicia, porosa aos fluxos de persoas, bens e saberes, sexa esa circulación aceptada ou perseguida polos Estados que controlan os límites territoriais, é o contexto vasto en que decorre este libro.

Entrelázanse varias cuestións ás que se tenta responder: como encadraron nun tempo longo os pobos raianos – os individuos e os grupos sociais – a súa situación marxinal na lóxica reprodutiva, garantindo a súa continuidade? Que especificidade asume aí esa reprodución, sexa no cotián sexa nos momentos excepcionais? De que forma a cultura da marxe prepara os individuos, que varían en xénero, idade, grupo social, para utilizar ese recurso engadido, en diferentes conxunturas, sobre todo en momentos de crise colectiva? Nun momento de suposta ruptura, como o que derrubou administrativamente as fronteiras entre algúns países que integran o espazo europeo, como conviviron os pobos raianos con esa alteración? Que papel xogan as elites locais na edificación da *Europa das regiões*, como alternativa á concepción periférica da orla?

A través dos procesos envolvidos na produción dunha realidade que se transforma, nunha rexión cunha historia complexa pola existencia dunha nación subestatal, pretendo interrogar tres niveis da construción da cultura da marxe, pola percepción dos lugares e pola dinámica dos fluxos⁵. Un primeiro, corresponde a unha abordaxe de varias escalas, locais e traslocais, que se cruzan na fronteira, con especial énfase nas rutinas que xeraron as *culturas das marxés* e o recurso ao “rexistro escondido” (Scott, 1990). Nun segundo interrogatorio a interceptación entre o centro e a periferia na demarcación de fronteiras, sobre todo a través de discursos e prácticas de diversos grupos arredor desa delimitación. Finalmente, dous momentos de “efervescencia colectiva”, un no inicio máis enmarcado na visión durkheimiana, outro polo lado da acción colectiva e da violencia, permiten interrogar a emerxencia dun acontecemento e a manipulación da memoria, co lacre de silencio que recubriu algúns eventos asociados á resistencia na fronteira durante o franquismo, o

---

4 Sendo a fronteira unha realidade creada, podemos tratala como concepto, ou sexa, como creación que integra os mapas mentais e as xeografías múltiples da identidade (Douglass, 1999:18).

5 Tal como refiren Moncussí e Pujadas para Sardeña (2005:107), non hai aquí só dous referentes territoriais, conceptualizados como as dúas entidades delimitadoras da fronteira internacional. Hai que engadirllle outro referente, Galicia. A cultura da marxe necesita de, polo menos, dúas nacións para, a partir delas, construír unha área cultural, mantendo e reforzando esa articulación complementaria. As fronteiras claramente marcadas son necesarias para seren transgredidas ou respectadas, segundo o contexto e as estratexias postas en xogo. Como lembra Uriarte, é preciso establecer as diferenzas para poder eliminalas, no sentido de manter e asegurar o fluxo económico, lingüístico, demográfico e cultural dun lado para o outro da raia en beneficio de ambas partes (Uriarte, 2005:77).

salazarismo e a *Transición*.

A aceleración do proceso de desligamento da agricultura na zona estudada explica a estrañeza sentida no aparente absurdo da desaparición da fronteira para se ter tornado máis real, nas zonas da raia. Así, a abordaxe dos hábitos require unha presentación complementaria dos niveis relacionais aí detectados: o local e o translocal, este repartido nunha perspectiva rexional, nacional e transnacional, con particular destacado para as redes sociais.

Na fronteira, as vindas dos individuos configuran culturas das marxes, compartidas independentemente da liña de demarcación entre os Estados (Donnan e Wilson, 1999:12). As configuracións asumidas polas construcións de nacións na fronteira, complicadas pola existencia dunha nación subestatal galega lévannos a interrogar as comunidades imaxinarias e as comunidades “reais”. Estas últimas, tecidas a través do hábito, coas súas divisións internas, mecanismos de cohesión e conflito, están asociadas a formas de contacto económico irregulares para os estados centrais, como o contrabando de bens e a pasaxe clandestina de persoas.

Se todo o limiar e toda a fronteira constitúen unha pasaxe (Ravenau, 1996), mais do que o fenómeno na súa totalidade, importa unha análise polo miúdo no tempo, permitindo entender as transaccións, a dirección dos fluxos, o peso das conxunturas e a diferenciación interna entre os que cruzaban ilegalmente a fronteira, que frecuentemente plasma outras formas de distinción no contexto aldeán.

A abordaxe do tratado fronteirizo de 1864 permite descubrir racionalidades e prácticas distintas, que deben ser mesturadas, por parte dos Estados portugués e español, ben como dos pobos locais. As *culturas das marxes*, dependentes de conxunturas históricas vastas, non obnubilan a existencia de fragmentacións, antes as encadran. Abordalas, require unha visión alongada no tempo, aquí marcada polas negociacións do Tratado de Límites de 1864 entre Portugal e España, inserido nun movemento máis xeral, esencial á construción de nacións. Se os Estados premodernos eran cegos relativamente aos respectivos límites (Scott, 1998), na modernidade o seu coñecemento imponse, en virtude do desenvolvemento capitalista. Non se trata, principalmente, de coñecer para construír a nación, como “comunidade imaxinada” (Anderson, 1987), mais vén corresponder a necesidades dos Estados burgueses⁶. A xénese histórica do territorio – ou a territorialización da soberanía – acompáñanse e inspíranse na territorialización das comunidades aldeás, coas fronteiras do territorio nacional a instituírense nunha dialéctica entre os intereses locais e nacionais (Sahlins, 1996: 25). A cartografía contribuirá para este proceso, que conta coa racionalidade iluminista centralizadora. Os traballos da comisión responsábel polo Tratado de Límites desorbitarán os seus propios

---

⁶ Eric Hobsbawm (1990) considera que o principio de nacionalidade que os diplomáticos discutiron e que alterou o mapa de Europa entre 1830 e 1878 era diferente do fenómeno do nacionalismo, que se foi volvendo cada vez máis central na era da democratización europea e da política de masas: «Fixemos Italia, agora temos que facer italianos» (Massimo d’Azeglio).

membros, envolvendo un equipo conturbado de negociadores portugueses e españois, obxecto de substitucións, antipatías e disidencias, que tornan lexíbeis os intereses de grupos dentro das elites dos dous países. Alén dun discurso político, cuxos textos remiten a unha visión miope estatal, xúntaselle outro de carácter técnico, de enxeñeiros e cartógrafos que recoñecerán e farán os cálculos no campus. A *métis* local, enteiramente desconsiderada e tornada allea á negociación de territorios como o Couto Mixto, as aldeas de Soutelinho, Cambedo, Lamadarcos e outros límites non consensuais, evidénciase sobre todo a través das “armas dos débiles”.

Finalmente, dous estudos de caso profundos permitirán de maneira circunstanciada localizar, a través de dúas ocasións marcadas polo trágico, esa relación entre as poboacións raianas e os Estados centrais, mediados polos seus axentes locais. Nun dos casos, unha festa que redundou en traxedia, reconstituída a través de múltiples relatos cruzados e do recurso aos escasos arquivos e documentos escritos dispoñíbeis, permite interrogar as relacións entre os dous Estados ditatoriais e a súa lectura na liña de fronteira. No outro, de maneira máis densa, retómase un asunto xa tratado noutros textos (Godinho, 1993; 1995; 2004; 2007), obxecto dunha investigación revisitada en tempos recentes, nun lugar marcado pola miscibilidade, Cambedo da Raia.

Sen se abstraer de procesos globais, procúrase detectar e comprender as lóxicas propias dunha orla fronteiriza, non aprehensíbeis a través das perspectivas do centro, nun lugar de complexidade e de engadidos de posibilidades estratéxicas, considerándose que moito pode ser aprehendido acerca dos centros do poder polo enfoque nas súas periferias.⁷ Esas lóxicas integran *culturas das marxés*, tomadas como unidade nas súas formas materiais e inmateriais, con linguaxes propias, detectábeis na reprodución das vidas e na produción da sociedade, tanto local, como dunha escala superior.

A fronteira, como liña divisoria, é máis nítida para quen está lonxe que para os raianos, habituados ao seu cruzamento. Asentados nun campo contradictorio, con alternancia das formas expresas e do *registro oculto* (Scott, 1990) en función das conxunturas e dos grupos en presenza, as culturas das marxés radican nos lazos establecidos entre si a diario polos veciños dun e doutro lado dunha liña de demarcación, aquén e alén da construción dunha relación de pertenza a un Estado nacional, manipulada de maneira diverxente no espazo e no tempo, en función dos intereses dos individuos e dos grupos. A subalternización por parte dos Estados centrais serve igualmente para entender o carácter autónomo e non designábel como subcultura, unha maneira propia, descentralizada e descentralizadora, baixo o formato contrahexamónico ou de registro escondido, perceptíbel a través de formas de supervivencia que encadran a resistencia rutineira, aínda que as culturas rexionais e locais na fronteira non

---

⁷ Así sucedeu continuamente, xa que os estudos das orlas nas ciencias sociais se centraron nas condicións para a construción das nacións e dos estados (Donnan e Wilson, 1999:11).

constitúan só axentes reactivos (Donnan e Wilson, 1999:11)⁸. A periferia non é un absoluto, tendo pola súa conta a súa propia periferia, que se dilúe, xa que cada unha é un centro doutra (MacClancy, 1991: 12). Por un lado, cada límite é simbólico, por outro é relativo, sempre asociado a un centro que, nas imaxes que constrúe en relación aos que viven nos límites, reflicte mellor os valores dos grupos dominantes de centro do que daqueles que viven nos locais máis lonxícuos, en consecuencia do esaxero das diferenzas e da supresión das similitudes entre ambos (MacClancy, 1991: 12). A dinámica da liña de fronteira, que xera, alimenta e reproduce formas de identificación ambivalentes, depende de forma recorrente da tensión existente entre o control dos Estados e as posibilidades de lle escapar, creativamente delineadas, que difiren ao longo do tempo⁹.

Aínda que as fronteiras sexan sitios e símbolos do poder, con visíbeis marcas da soberanía (Donnan e Wilson, 1991:1), o nivel do político, entendido na centralidade e coa centralidade, ou sexa, traducindo os intereses dos grupos dominantes, é insuficiente para percibir as lóxicas sociais destas periferias, tecidas segundo outros modelos, aquí interrogados. Ollar exclusivamente a partir das lentes do político na súa centralidade, ignorando as teas sociais, impide o recoñecemento por dentro das lóxicas propias da fronteira, periféricas para os grupos de dominación. Neste nivel, pode ser estudada a identificación nacional, xa que na fronteira a violencia do Estado parece trazar tanto os límites dos territorios, como os das identificacións nacionais, aínda que se verifique que o local, a nación e a cultura non son necesariamente isomórficos (Lamont e Molnár, 2002: 181) e que o recurso á nacionalidade é o medio fundamental para regular a sociedade local (Lepetit *in* Sahlins, 1996: 7)¹⁰.

Para comprender como os grupos subordinados se organizaron para defender os seus intereses, o entendemento dos fenómenos políticos a través das realidades sociais e simbólicas debe comportar as formas recorrentes de resistencia. Por gran parte da Historia, eses grupos subalternos raramente atinxiron o luxo dunha aberta e organizada actividade política formal (Scott, 1985). É a fusión entre o interese propio e a resistencia, esta con vantaxes inmediatas e concretas, que constitúe a forza vital nestes grupos. Integrado nas formas de obter lucro utilizadas polas familias, o *registro escondido* é case un investimento de rutina que implica segredo, silencio e anonimato, xa que canto máis ameazador sexa o poder, tanto máis densa é a máscara (Scott, 1999:56) e "*o peixe não fala sobre a água*" (Scott,

8 A fronteira, sitio e símbolo do poder (Donnan e Wilson, 1999:1), é sempre unha periferia, do mesmo modo que os discursos xactanciosos dos procesos globais proveñen dos designados «localismos globalizados» (Santos, 2001, *passim*). Esta realidade, física e social, lese e vese na paisaxe (Wateau, 1999:229) que comporta os trazos da actividade do pasado, nunha dialéctica entre os individuos e os lugares no tempo (Bender, 2001:4).

9 A explicación para a unidade das xentes da fronteira é a "comunhão de interesses" (Cardoso, 1998:475), no entanto tamén marcada por enfrontamentos: asaltos, roubos, violacións, mortes e ofensas persoais. Nas terras raianas, durante a Idade Media, "O contacto é tão estreito e as divisões tão ténues que a fronteira perde o seu valor e a súa propia existencia. Surge como um espaço amplo no qual se vive e convive em torno de laços de amizade. A criação de obstáculos pelo poder central ou regional de modo a afirmar a fronteira e a afastar os habitantes dos reinos vizinhos, origina manifestações de desagrado da população pedindo ao rei que as deixe «vizinhar»." (Cardoso, 1998:475)

10 Tamén Barth indica que cando se traza a historia dun grupo étnico no decurso do tempo, non se está a trazar, en simultáneo e no mesmo sentido, a historia dunha cultura (Barth, 1976:48).

1985: 29). O rexistro escondido é a modalidade privilexiada das formas non hexemónicas, contrapuntuais, disidentes e subversivas (Scott, 1992: 60) e, pola súa discrepancia en relación ao *rexistro público*, pode avaliarse o impacto da dominación (Scott, 1992:58). A través dos acenos, da fala ou das prácticas, representa un nivel normalmente escamoteado ao rexistro público polo exercicio do poder. O primeiro, que de forma tautolóxica se caracteriza pola invisibilidade, levanta cuestións de método, aínda que as formas de emblematizar e patrimonializar actuais veñan traendo a escena aquilo que, para ser eficaz, quedaba recatado. Como escriben Antónia Pedroso Lima e Ramón Sarró, a produción etnográfica transporta un *principio de incerteza* con algunhas similitudes ao que os físicos detectaron (Lima e Sarró, 2006). Ao analizar as unidades en estudo, comprendidas en termos xeográficos, étnicos ou relixiosos, non vemos o fluxo (de bens, de persoas, de ideas, de identidades) que as asocia a outras unidades e que pon en causa o entendemento da realidade pechada, como enclave ontolóxico. Por outro lado, se nos centramos no fluxo, poderemos non percibir que vivir en sociedade é, tamén, un exercicio de pechar portas (Lima e Sarró, 2006). Como epicentro de voces diversas e de locais variados, a raia ten unha dinámica constante, cuxos fluxos habituais dispares e nunca acabados constitúen unha forma de aprehender a sociedade, aínda que non sexa o mellor campo para procurar estruturas.

O recoñecemento dos límites, esencial á continuidade dun grupo territorial, obriga a unha reflexión sobre a separación, o que está xunto e o que está separado. No amago de calquera proceso de identificación está sempre unha fronteira, unha liña que separa un “nós” de “outros”, edificados por mecanismos de oposición¹¹.

A xénese histórica do territorio – ou a territorialización da soberanía – acompañanse e inspíranse na territorialización das comunidades aldeás e as fronteiras do territorio nacional son o froito dunha dialéctica entre os intereses locais e nacionais (Sahlins, 1996: 25), permitindo aos individuos ter unha concreta, local e poderosa experiencia do Estado. A vivencia social dese contexto envolve lazos formais e informais entre as comunidades locais e a política en termos máis vastos, constituíndo por iso un lugar privilexiado para analizar as dimensións macro e micro da identidade nacional (Lamont e Molnár, 2002:183).

Nas zonas do globo disputadas, a fronteira pode ser vista, segundo Guichonnet e Raffestin, como un sismógrafo, que rexistra os abalos políticos cuxa orixe profunda está noutro lado (1974:20). Nos últimos vinte anos, varios estados deixaron de existir, outros foron creados, varias fronteiras foron refeitas. Derrubado o muro de Berlín, desintegrada a antiga Unión Soviética, cun conxunto de guerras clasificadas como “étnicas” na antiga Iugoslavia, asistimos ao desprazamento das liñas delimitadoras. Na Unión Europea, de forma concomitante, mitigáronse os límites internos e reforzouse a “fortaleza europea”¹². Despois

---

11 A expresión indoeuropea para porta-fronteira, *dhwer*, que parece ao mesmo tempo designar o interior e o exterior, vistos a partir de dentro, polariza o positivo (dentro) e o negativo (fóra); así, a fronteira é o límite de marca das diferenzas (Líson Tolosana, 1997:143).

12 Desde a cimeira en Maastricht en 1992, a Unión Europea levou afora a esfera de control máis estrito, converténdose en fortaleza pouco porosa alén dos «seus» propios cidadáns, nun proceso vasto que ten en conta a grande interdependencia dentro do sistema-mundo, constituíndo, como lembra o Groupe Frontière, “uma

de 1989, aumentou o número, o tipo e a intervención en disputas de fronteiras¹³: o Irak e Kuwait, Armenia e Azerbaixán, Etiopía e Eritrea, Israel e Líbano, Grecia e Turquía, Serbia, Bosnia-Herzegovina e Croacia. Xurdiron ou tiveron continuidade tamén conflitos étnicos en torno a fronteiras como Nagorno-Karabakh, Kosovo, Chechenia, Darfur, entre Zaire e Ruanda, Grecia e Albania, Irlanda e o Reino Unido, Palestina e Israel, Serbia e Albania (Donnan e Wilson, 1999: 3). A invasión e ocupación do Irak amosa como de irrisoria é a construción de fronteiras, á mercé dun poder imperial e dos seus aliados. No Verán de 2006, o bombardeo e a nova invasión do Líbano por parte de Israel trouxeron á liza á edificación deste Estado. Por outro lado, pobos sen Estado como os chechenos, os curdos, os vascos, os irlandeses do norte, os sikhs e os habitantes do Quebec, loitan pola delimitación de fronteiras nun proceso que, como refire Billig (1999), non pode ser remitido para unha segunda división do nacionalismo.

Ao mesmo tempo, creceron os fluxos de persoas e de bens en grande escala, as ideas volvéronse itinerantes con maior facilidade e algúns límites externos volvéronse internos, esixindo que interroguemos certas categorías. Autores moi citados escribiron sobre o “fin da Historia” e o «choque de civilizacións», no último caso establecendo unha fronteira cultural entre o Occidente e o Islam, dous recipientes de boca ancha.

Cunha circularidade non rebatida e tautolóxica, as identidades convertéronse no peirao de partida e a estación de múltiples investigacións, nun tempo en que os procesos de globalización, lonxe de atenuaren as fronteiras entre as culturas, son concomitantes dunha afirmación das diferenzas e acentuación das súas manifestacións. Establecéronse límites entre o idéntico e o diverso, en dicotomías estruturais tomadas con poucas cautelas, ao mesmo tempo que algúns comezaban a escribir sobre a hibridez, transferindo para as ciencias sociais conceptos das ciencias da natureza.

Os discursos sobre a identidade, homoxeneizadores, serven para igualar as partes da realidade seleccionada e para disimular canto de heteroxéneo estea abarcado, tratando o social como se fose un individuo, a través da raíz etimolóxica da identidade, “a calidade do idéntico”¹⁴.

---

manifestação particularmente viva de um processo muito mais vasto, mas muito desigual à escala planetária" (Arbaret-Schulz et al., 2004:1). No entanto, fronte ao desorbitar do terror en atentados, os acordos de Schengen de 1997 veñen sendo cuestionados no que concirne á posibilidade de libre circulación entre os cidadáns dos varios países da UE que os subscribiron. A atenuación das fronteiras internas, suspensa por razóns de orde pública ou seguridade nacional, significa por outro lado unha intensificación no control das fronteiras externas, marcando unha acentuada diferenza entre os de fóra e os de dentro da UE, traxicamente visíbel nas mortes dos africanos que cruzan o mar en barcos fráxiles, sucumbindo aos naufraxios, á fame, á sede e ao calor durante a viaxe.

13 A este propósito, preguntaba Pascal: “Pourquoi me tuez-vous? Eh quoi! Ne demeurez-vous pas de l'autre côté de l'eau? Mon ami, si vous demeurez de ce côté, je serais un assassin et cela serait injuste de vous tuer de la sorte; mais puisque vous demeurez de l'autre côté, je suis un brave et cela est juste...Plaisante justice qu'une rivière borne!” (Pascal, *Penseés*, Paris, 1937, cit. Sahlins, 1997: 293-4). As palabras de Pascal repórtanse a un tempo en que as fronteiras naturais, como os ríos, eran determinantes nun discurso xeográfico e político; no caso da Sardeña, e non habendo calquera fronteira natural que divida as dúas partes, que antes resultan da vontade dos negociadores dos estados centrais, os sardos forxan progresivamente as súas identidades distintas mentres españois e franceses, e eses constrinximentos políticos transforman en límites reais as súas identidades territoriais e sociais.

14 Piero Vereni diferencia «persoa» de «individuo», a través do seu sentido etimolóxico: do latín *persona(m)*, á súa vez tomado do etrusco *phersu*, «máscara», a palabra persoa indica a flexibilidade, a negociabilidade da suposta identidade (Vereni, 1996). A adecuación identitaria permitida pola máscara, coa panoplia de identidades posíbeis será arredada a través da idea moderna de nación que induciu, instruíu e persuadiu as persoas a

Como Valcuenca del Río prefiro analizar os procesos de identificación (Valcuenca del Río, 1998:62), polo peso conferido á Historia e á Antropoloxía Política, a través do enfoque colocado nas formas da infrapolítica e do “registro escondido” (Scott, 1990).

Sendo innúmeros os termos de designación, precisemos que non é na liña, antes na área fronteiriza, que se pode detectar unha cultura da marxe. Como refiren Hasting Donnan e Thomas Wilson, o enfoque nas culturas das marxes é unha forma de identificar e analizar a rede da política, da economía e da sociedade que liga individuos e grupos nas rexións de fronteira e non só, dentro e fóra dos propios países, nunha paisaxe cultural que transcende as fronteiras políticas (Donnan e Wilson, 1999: 12). Marcada polo contestación e pola negociación política e cultural, a marxe é o lugar de encontro entre as ideoloxías estatais e nacionais e as tentativas locais de identificación política e cultural contra aquelas, sobre todo no caso das «nacións esquecidas» (Thomassen, 1996). Se a zona de fronteira remite para unha construción política inherente a cada Estado, pertence, no entanto, en simultáneo, a dous estados contiguos (Sahlins, 1996: 21). Esas fronteiras recordan límites temporais e espaciais entre as comunidades locais e os Estados, interrogando as consecuencias materiais da acción recíproca dunhas sobre as outras, abordadas a través dun enfoque habitual e nas construcións culturais que dan sentido ás fronteiras entre as comunidades e as nacións, ben así como en ocasións de excepción, tanto pola violencia como pola ritualidade.

---

volverense individuos. Do latín *individuum*, é o resultado do prefixo de negación in- e de *dividere*, dividir – o que non pode ser dividido – ou sexa, etimoloxicamente é en latín a versión do grego *atomos* (Vereni, 1996). O camiño de «persoa» até «individuo» require unha fronteira e queda indubidabelmente marcado pola perda de diversidade, marcada nun terceiro termo, identidade, do latín *identitas*, o mesmo – o individuo idéntico a algúns, formatado, que presupón outro, *alter*. Coa moderna construción de nación, esixíraselle ás persoas que se volvan individuos, afirmando a súa identidade. Mais, esa identidade pode volverse allea ao contexto social, cultural e mesmo xeográfico, nun proceso de naturalización que resiste a todo tipo de condicionamento (Vereni, 1996), xa que os «nacionais» mesmo fóra do seu espazo tomarán ese sentido primeiro da súa identidade. Así, ao crearen ou recrearen personalidades grupais, esas análises desvanecen o que é diverxente polo lugar social, económico, de status, de xénero ou de idade.

«Nada que declarar», unha viaxe acompañada da antropoloxía polas fronteiras

A historia do mundo pode ser mellor observada a partir da fronteira.

Pierre Vilar

“Devido à ausência de sistematização, o estudo das fronteiras entre Estados pela antropologia pode ser considerada a história de uma oportunidade perdida” (Donnan e Wilson, 1999: 27). Con bastante reflexión en relación ás fronteiras simbólicas e da fronteira como metáfora, os antropólogos dedicaron pouca enerxía ás fronteiras xurídico-políticas (Thomassen, 1996). Paradoxalmente, amosan un xa antigo interese polos límites, demostrando nas baías que colocaron nos seus campos de estudo, tratando cada unidade social como unha discreta totalidade orgánica e encarando a cultura como compartida, consensual e discreta (Donnan, 2001: 1290). Os profesionais da disciplina habituáronse ao conforto das delimitacións e, de forma continuada desde os seus inicios, fixaron barreiras no espazo, dentro das cales tiñan os seus dominios os Nuer ou os Aranda, os Arapesh ou os Winnebago, como se evidencia na mostra universal de Murdock (1957)¹⁵, aínda que nos últimos 500 anos, practicamente todas as culturas do mundo fosen atinxidas polos efectos da expansión europea e que unha mostra mundial de casos illados fose unha mera ilusión (Wolf, 1982). A noción de cultura trazou fronteiras, ligando cada persoa a unha parte circunscrita da humanidade, a un subconxunto limitado no interior do cal as accións e os pensamentos dos seus membros terían inmediatamente sentido. No seo desta entidade reducida todo debía ser coherente, estruturado, recorrente, previsíbel, como se os homes e mulleres, os novos e os vellos, os xefes e os subordinados, os patróns e os operarios aí expresasen de forma permanente a súa pertenza a unha totalidade, alén das frangmentacións, mesmo sen o saberen (Bensa, 2006:125).

Como ciencia, a antropoloxía resulta do imperialismo, sen o cal non existirían para os europeos os pobos a ser estudados. Tendo presente esta evidencia, vólvese difícil ollar para calquera cultura como un sistema pechado ou unha forma de autoperpetuación de formas de vida. Esa noción de cultura debe a súa supervivencia teórica á negación da temporalidade e serve todas as interpretacións ahistóricas, segundo as cales unha orde simbólica imposta sería definida por regras transcendentales en relación ás prácticas. Recorda Alban Bensa que o

---

¹⁵ No artigo de Murdock son identificadas 565 culturas en todo o mundo, nun tempo que vén da antigüidade até á actualidade, distribuídas da seguinte forma: 116 localízanse en África, 78 arredor do Mediterráneo, 85 na Eurasia Oriental, 99 no Pacífico Insular, 110 na América do Norte e 77 na América do Sul. Dous criterios visaron evitar os “casos duplicados”, por ter sido excluída a selección de dúas culturas dunha mesma área que fosen xeograficamente contiguas ou que tivesen linguas mutuamente intelixíbeis, salvo se fosen suficientemente diferentes na organización económica, social ou lingüística, no sentido de garantir tiñan conseguido unha integración independente. George Murdock excluíría, deste modo, os pares de culturas ben descritas na etnografía, como a arapajo-cheyene, bena-hehe, bontoc-ifugao, kwakiutl-nootka e swazi-zulú (Murdock, 1957).

acontecemento aparece cortado de toda a ascendencia, mais ten a baixada unha gran descendencia¹⁶.

Non é completamente recente a percepción de que as fronteiras, pola porosidade e polo contacto que permiten entre grupos e realidades desiguais, constitúen un obxecto de análise e un medio para a comprensión da mestizaxe e do conflito, da cooperación e da resistencia. Como falso paradoxo, o seu estudo xorde nun tempo en que os discursos sobre os procesos globais parecen desvalorizar as dimensións do contacto localizado en zonas periféricas. No entanto, sexa polo carácter conflitivo dos límites, sexa por seren fronteiras “mortas”, son múltiples as razóns para as interrogar, nos lugares onde as identificacións son transformadas, fundidas e frecuentemente desafiadas.

Polo papel desempeñado na orixe e no desenvolvemento dos Estados, ben como nas relacións entre estes, certos eventos só poden ocorrer nas fronteiras (Donnan e Wilson, 1999:4). Se a antropoloxía pode ser a ciencia social mellor colocada para examinar un dos menos estudados fenómenos, as culturas e identidades de fronteiras (Donnan e Wilson, 1999:5), non fará esa camiñada solitaria, sen a xeografía, a ciencia política, a historia ou a socioloxía. Estes autores delinean unha historia das abordaxes antropolóxicas en torno das fronteiras, asociándoas a outras disciplinas afíns para comprender a nación e o Estado, a través de quen reside nos confíns (Donnan e Wilson, 1999:xiii).

Nunha lóxica murdockiana, a antropoloxía é sobre todo unha ciencia que establece fronteiras entre grupos, pobos ou dominios. A comprensión dese momento clasificador da disciplina non pode deixar de remitirnos a unha visión diacrónica en torno desta área do saber, que a localice no tempo e a insira nas lóxicas e nas necesidades a que correspondeu. No sentido que hoxe se lle dá aos estudos sobre a fronteira, é recente o interese antropolóxico. Xeracións de antropólogos foron ensinados a illar o seu obxecto para estudalo mellor.

Algunhas perspectivas teóricas, como o difusionismo, desacreditado desde mediados do século XX e substituído por enfoques culturais transcendían barreiras e se comunicaban dunha a outra cultura. Foi preciso superar a etapa seguinte, os estudos de comunidade, que pasaron a dominar a investigación con énfase estruturo-funcionalista, para que as fronteiras se viñesen volver interesantes obxectos de investigación (Donnan e Wilson, 1999:20-21).

Entre os romanos o termo *definire*, servir de fronteira, é explicábel por unha

---

16 No prólogo a unha obra sobre a fronteira entre Portugal e España na modernidade, Carlos Martínez Shaw considera que “Si hay una realidad histórica por antonomasia, esa es la frontera. En efecto, la frontera es el paradigma del cambio histórico, uno de los objetos más mudables a los que el estudioso pueda acercarse. Las fronteras han variado su configuración de modo tan continuo que el trabajo del cartógrafo, que ha de establecer las divisorias, a lo que más se asemeja es a la tarea de Penélope en su homérico telar de Ítaca. Las fronteras han cambiado también constantemente de función, pasando alternativamente de mero obstáculo geográfico a consistente raya política, de medroso baluarte militar a riguroso compartimento económico. Las fronteras han sido sucesivamente una sólida barrera vigilada con severidad por los ojos del Argos estatal o una línea ficticia donde una tolerancia complaciente ha favorecido todo tipo de intercambios. Las fronteras han podido ser consideradas incluso como un elemento cuya permanente transgresión consolida mejor que ninguna otra acción el espíritu de libertad, ya que es el mundo del nómada, del proscrito, del aventurero. Las fronteras son, finalmente, un espacio permeable, ya que todo intento oficial de estanco (político, militar, económico, intelectual) ha tropezado con la inevitable ósmosis que ha permitido cruzar de un lado a otro a los hombres de la raya con sus frutos o sus ideas.” (en Melon Jimenez, 1999: 11)

organización do espazo que consideraba que as súas extremidades se abrían para o descoñecido, *finis*. O termo “fronteira” é máis tardío. A súa etimoloxía está ligada a “front”, termo que, a partir do século XIII designa o límite temporal e flutuante que separa dous exércitos durante un conflito (Lucien Febvre, 1962, cit. por Arbaret-Schulz *et al*, 2004:2).

Só co Estado moderno a fronteira queda asociada á soberanía e entre os séculos XVI e XIX os confíns e a *no man's land* serían sucesivamente substituídos por liñas e límites. Este termo, que implica maior precisión, procede da lingua figurada e abstracta, circunscribindo dous conxuntos espaciais nos que se pon énfase nas diferenzas. No século XIX noméanse comisarios que se desprazan á *fronteira*, unha separación que expresa o exercicio dun poder, e aí determinan os *límites*¹⁷.

Tanto un como outro termo, atribúense a unha liña ideal, debido ao perfeccionamento recente das formas de precisión e da cartografía, pois até tarde os límites políticos foron a remolque dos marcos divisorios da propiedade feudal (Van Gennepe, 1995:155)¹⁸. Aínda que con lentitude, o contido das palabras muda e a diferenza entre *fronteira* e *límite* tamén tende a mitigarse, dándose unha como sinónima da outra¹⁹. Mobilízanse os recursos ideolóxicos dispoñíbeis para xustificar os trazados, entre a “fronteira histórica”, con base na que os movementos nacionalistas do século XIX reivindicaban os límites, e a “fronteira natural”, que conduce hoxe a unha resemantización da natureza que xustifica os proxectos territoriais transfronteirizos (Forny-Kober, 2003, citado por Arbaret-Schulz *et al*, 2004:2)²⁰. Estes límites non son necesariamente «naturais»²¹ – no que esta noción remitía para o dominio da Natureza e da Providencia – e son definitivos, eliminando as fronteiras móbeis, os “pobos promiscuos” e as situacións dubidosas como a do Couto Mixto. Como refiren Thomas Wilson e

---

17 Comparando as asercións de lord Curson, Lyde e Vallaux, por un lado, que empregan indiferentemente «fronteira» e «límite», e Semple, Holdich e Fawcett, que consideran que o primeiro termo é zonal, mentres o segundo remite para unha liña, Van Gennepe refuta a distinción considerando que o termo francés *frontière*, equivalente ao portugués «fronteira» é suficiente para designar todas as *nuances* (gradacións) do límite político (van Gennepe, 1995:154)

18 Como é salientando polo *Groupe Frontière*, a fronteira de Estado será exportada para fóra da Europa co colonialismo e acaba por imporse en todo o planeta, constituíndo hoxe o modelo nas organizacións internacionais (Arbaret-Schulz, 2004:2). Tamén Benedict Anderson adianta que a difusión da nación é global, podendo ser interpretada a través da metáfora maligna da metástase, ou baixo a forma sorrinte da identidade e da emancipación (Anderson, 2000:7)

19 Rolf Petri recorda que os confíns, os límites, para a psicoloxía como para a socioloxía serven aos individuos e aos grupos para se certificaren da propia identidade (Petri, 2004:14).

20 En relación ás designadas fronteiras históricas, a súa reivindicación explica algúns dos máis recentes conflitos, tal como outros no pasado, xa que se apoia nunha escolla dun período histórico de referencia que corresponde á máxima expansión do territorio respectivo, en detrimento dos Estados veciños, como sucedeu coa grande Alemaña ou, máis recentemente, a gran Serbia. Xa as fronteiras “naturais”, xustificadas por accidentes topográficos ou hidrográficos lexíbeis na paisaxe, servindo a xeografía de forma determinista á partición política, participan hoxe das cuestións do ambiente, debido ao novo papel conferido á natureza, que determina a xestión común de parques (Moncusí e Pujadas, 2005), de bacías fluviais (Arbaret-Schulz, 2004:2) ou de presas (Wateau, 1999).

21 A idea de que a fronteira é escollida e acentuada por Fabienne Wateau na súa abordaxe das diferentes reivindicacións de identidade lexíbeis nas construcións das presas de Sela e de Alqueva, respectivamente no norte e no sur da fronteira entre Portugal e España. Esa escolla ten unha finalidade precisa: converter o “outro” nun inimigo ou nun semellante (Wateau, 1999:230). A construción de ambas presas levou a unha redefinición identitaria, posicionándose as poboacións en relación a elas, aos “outros” e á fronteira, aínda que de formas distintas. No caso de Sela, a construción da presa foi contestada, a través de formas de resistencia colectiva que uniron o grupo dun lado e do outro da fronteira, modificou esa mesma noción, aproveitando as relacións existentes e facendo apelo a unha orixe histórica común entre Galicia e Portugal. Remítense para o esquecemento, nese momento e por conveniencia conxuntural, as ocasións de conflito e diverxencia, as rivalidades e os discursos despreciativos. Xa no Alqueva a situación foi distinta. Non houbo contestación pública, a poboación de 400 habitantes da Aldea da Luz viviu o seu drama illada e adoptou un discurso nacional de lexitimación do proxecto. Como lembra a autora, a fronteira é subxectividade, ou é polo menos subxectivada: ao servir unha causa, conduce a unha definición de identidade e vólvese instrumental, por ser antes unha realidade empírica (Wateau, 1999:234).

Hastings Donnan, as fronteiras son sinais da soberanía e do dominio dun Estado e evidencian as relacións pacíficas ou hostís entre este e os seus veciños (Donnan e Wilson, 1999:15).

Nunha obra de 1969, *Ethnic Groups and Boundaries*, Fredrik Barth considera que os grupos étnicos constrúense culturalmente e debate a organización poliétnica, que procede do contacto entre diferentes grupos culturais. Considera, que as distincións étnicas non dependen dunha ausencia de interacción e de aceptación social, mais antes constitúen o seu fundamento: a interacción non as liquida, en consecuencia da mudanza ou da aculturación, xa que as diferenzas culturais poden persistir pese aos contactos interétnicos e da interdependencia²². A existencia de fronteiras, que resulta da definición dos grupos étnicos, implica diferenza racial e cultural, separación social e barreiras de linguaxe, cunha inimizade espontánea e organizada. O autor salienta o *illamento* necesario para a manutención destas características, que son usadas para xustificar a diversidade cultural (Barth, 1969:11)²³. As fronteiras étnicas que definen o grupo, e non a materia cultural que comprenden, son o punto central da investigación: establecer categorías conduce a procesos de inclusión e exclusión, que constrúen a diferenza entre “nós” e “outros”. Para o autor, as fronteiras persisten aínda que se alargue o fluxo de xente a través delas, ou sexa, as distincións étnicas fundadoras non dependen da ausencia de mobilidade, de contactos e de incorporación a través dos cales a distinción de etnia está salvagardada pese ás mudanzas operadas nos seus elementos. Entre o autorecoñecemento e o recoñecemento polos outros, esenciais ao establecemento de fronteiras, a investigación centrouse na identificación interna máis do que na categorización externa e na influencia por parte de estruturas máis vastas, desvalorizando as relacións de poder relativo, de dominación e de subordinación.

O traballo de Barth revolucionou o estudo dos grupos étnicos e das fronteiras, ao argumentar que é posíbel atravesar as fronteiras dun dado grupo e manter relacións regulares a través delas sen que as referidas fronteiras deixen, por tal feito, de ser duradeiras e de se manter. Ao canalizar a vida social e a identificación de alguén como membro dun grupo étnico, as fronteiras implican a partilla de criterios de avaliación e xulgamento, que conducen á asunción de que existe un potencial para a diversificación e a expansión da súa relación social que poderá eventualmente cubrir diferentes sectores e dominios de actividades (Barth, 1969:15). Por outro lado, a dicotomización doutros, entendidos como estraños por seren membros dun diferente grupo étnico, implica o recoñecemento das

---

22 O autor define o grupo étnico como unha poboación que obedece a catro características: (1) é longamente auto-perpetuada bioloxicamente; (2) partilla valores culturais, realizados en franca unidade de formas culturais; (3) caracteriza un campo de comunicación e interacción; (4) os membros identifícanse entre si e son identificados por outros como constituíndo unha categoría que se distingue de outras da mesma orde (Barth, 1969: 10-11). Salienta que os grupos étnicos non poden ser entendidos con base en longas listas de atributos identificados obxectivamente e que os individuos poden destacar uns, mentres esquecen outros.

23 Benedict Anderson refire que as nacións son imaxinadas como limitadas xa que, por maiores que sexa, teñen fronteiras finitas, mesmo se son elásticas, alén das cales se encontran outras nacións. Imaxínanse como soberanas porque, na época en que o concepto xurdiu, o Iluminismo e a Revolución tiñan destruído a lexitimidade da orde divina e da realza dinástica xerárquica. As nacións aspiran a ser libres e o símbolo emblema da súa liberdade é o estado soberano. Finalmente, imaxínanse como comunidades porque, pese á situación de desigualdade e explotación que prevalece en cada unha, a nación é sempre concibida como unha camaradaxe horizontal e profunda. No fondo, é esta fraternidade que volve posíbel, ao longo dos últimos dous séculos, para moitos millóns de persoas, non só matar como morrer por unha construción imaxinaria (Anderson, 1991).

limitacións á partilla do entendemento, das diferenzas nos criterios para avaliación de valores e desempeños e dunha restrición da interacción a sectores cos cales existe unha asumida comprensión e interese mutuos. Así, hai necesidade de abordar cada fronteira de dentro e de fóra, en simultáneo, xa que constitúen o resultado dun duplo proceso. Estes grupos son constituídos por individuos que manipulan estratexicamente a súa identificación cultural, exaltándoa ou de acordo co momento e o contexto.

O concepto de *cultura da marxe* gana contido precisamente a partir deste debate entre a claridade da oposición “nós”/“eles”, cuxos límites son maleábeis de acordo coas necesidades, a conxuntura e o contexto. A fronteira pode non significar necesariamente outro sistema (Wallman, cit. por Donnan e Wilson, 1999:23), con *performances*, aparencias, actividades, estrutura social e simbólica distintas, presentando dúas caras, cunha liña de unións entre “nós” e “eles”. Subxectivada, a liña ten o sentido que lle é dado polos raianos, dependendo do contexto e das conxunturas, mercé do sexo, idade ou grupo social²⁴. Se concibirmos os actos como escollas en función de obrigas, a cuestión central non está na aplicación das normas definidas en abstracto mais na marxe de manobra dos suxeitos no seo dun espazo social de contornos incertos²⁵.

Nun traballo pioneiro, en 1921, Arnold van Gennep remitía para a demarcación dun territorio á primordialidade do seu valor emblemático: para que adquira plenitude simbólica é necesario saber onde termina (van Gennep, 1995:151). O concepto de *nacionalidade* remite para o desexo de existir como nación, por parte dun grupo de persoas, unidas por unha comunidade territorial, lingüística ou histórica. Ese sentimento de nacionalidade sería premoderno: mesmo os pobos máis primitivos recoñecían os límites dos seus territorios de caza, recolección e pesca e os campesiños amósanlles aos fillos os terreos que lles pertencen e que estes irán herdar. O desenvolvemento de sentimentos patrióticos estaría asociado a unha dada localidade, estendéndose despois a todo o territorio dunha nacionalidade, aínda que o autor recoñeza a existencia de nacionalidades sen territorio, como os xitanos. Sen fronteira, non hai identificación, xa que a súa aposición presupón unha definición de algo. Sexa ela admitida ou rexeitada, inventada ou desprazada, cada unha destas actitudes indica unha ligazón a unha definición colectiva. Este autor, máis coñecido pola súa obra seminal *Les Rites de Passage*, anterior ao texto en cuestión, resalta o carácter de sacralidade asociado aos signos visíbeis da separación, os marcos, que converten a ultrapasaxe dos límites ou das fronteiras nun verdadeiro rito máxico e relixioso, a pasaxe dun mundo ao outro (van Gennep, 1995:152). Coa banalización da nacionalidade pode ocorrer unha perda de importancia deses

---

24 Hastings Donnan e Thomas Wilson consideran que as fronteiras, deseñadas no espazo xeográfico e recoñecidas pola lei internacional, marcan os límites da soberanía e do control do Estado sobre os cidadáns, que poden ter sido atinxidos pola forza ou pola ameaza de a utilizar. Son, así, máis obxectivas que subxectivas (Donnan e Wilson, 1999:26)

25 Como anota Alban Bensa, a referencia a unha totalidade comprendida en sincronía volve inintelixíbel a temporalidade das prácticas; é preciso analizar tanto o que fai o actor, como aquilo que o predetermina a reaccionar así (Bensa, 2006: 220).

símbolos²⁶.

Destácanse dous traballos fundadores, ambos realizados no contexto europeo e asentados nunha etnografía de fronteira que demostra como os rexistros temporais e espaciais das relacións de orla unen as comunidades locais e os Estados *The Hidden Frontier*, de Eric Wolf e John Cole, publicado en 1974 e *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*, de Peter Sahlins, saído en 1989. O primeiro reflicte sobre dúas aldeas ben distintas, chamando a atención para a necesidade de entender os procesos locais a partir igualmente das influencias exteriores. Nunha aproximación á creación das nacións nun contexto rural, os autores presentan dúas aldeas italianas do Tirol, unha das cales é suxeita por Hitler e Mussolini a un plebiscito, no que os tirolese do sur terían que escoller entre unha integración na Alemaña (chamada *retorno*, aínda que nunca fixesen parte dela) ou a permanencia na súa ligazón a Italia, deixando de ser consideradas minorías étnicas (Wolf e Cole, 1974). O resultado do plebiscito, que levou á integración en Italia das dúas aldeas do sur do Tirol, non atenúa un dato significativo: confrontados co ascenso fascista, moitos dos tirolese do sur, de S. Félix e outras aldeas procuraron no III Reich e no Führer unha nova expresión para a súa oposición aos italianos, mais Hitler sacrificaríalos en favor da súa alianza coa Italia fascista.

As aldeas, ambas cun modo de vida agropastoril, usando os pastos de altitude, localízanse na rexión italiana de Trentino – Alto Adige. S. Félix ten cerca de 350 persoas, falantes de alemán, e Tret, trescentos residentes, romanizados. A primeira poboación está ligada administrativamente á provincia de Bolzano, a segunda a Trento, que pasou a integrar a Italia no final da I Grande Guerra. Cunha escasa distancia que as separa, son no entanto ben distintas, como resultado dun proceso milenario na exonomía, na sociedade e na política. A aldea de S. Félix asenta nunha estrutura social e política con privilexios campesiños, a de Tret nunha rede social, erguida bilateralmente en todas as direccións a través de lazos de descendencia e afinidade (Wolf, 2001:295). Desde a fase das grandes migracións xermánicas, a instalación adoptou dúas formas: unha na dependencia dun mosteiro, outra independente. S. Félix ten as características das aldeas tirolese, constituíndo unha comunidade rural de campesiños autónomos, mentres Tret ten todo en común coas aldeas adscritas a Roma, dependentes da cidade que sobre elas exerce xurisdición. Este feito non ten só implicacións legais ou políticas, mais sobre todo exerce un efecto ideolóxico estrutural.

A partir de mediados do século XIV o dominio dos condes do Tirol pasou aos

---

26 Sobre a sacralidade asociada á marca de límites, nota Pierre Bourdieu, remitindo para Émile Benveniste: “A etimología da palabra região (regio), tal como a describe Émile Benveniste, conduz ao principio da di-visão, acto mágico, quer dizer, propriamente social, de diacrisis que introduz por decreto uma descontinuidade decisória na continuidade natural (não só entre as regiões do espaço, mas também entre as idades, os sexos, etc.). Regere fines, o acto que consiste en «traçar as fronteiras en liñas rectas», en separar «o interior do exterior, o reino do sagrado do reino do profano, o território nacional do território estrangeiro», é um acto religioso realizado pela personagem investida da mais alta autoridade, o rex, encarregado de regere sacra, de fixar as regras que trazem à existência aquilo por elas prescrito, de falar con autoridade, de pré-dizer no sentido de chamar ao ser, por um dizer executório, o que se diz, de fazer sobrevir o porvir enunciado.” (Bourdieu, 1989:113-114)

Habsburgos, que orientaron a zona para a mineralización de prata, da que precisaron até a chegada da que proviña de América. Nun inicio, permitiron a continuidade dos modos de vida, mais rapidamente liquidaron a autonomía local a través da subida de imposto e dunha forte opresión. Concomitantemente, xurdiron formas de resistencia a nivel relixioso e político-militar. Por un lado, convertéronse ao anabaptismo, referindo unha mudanza nun mundo tan dominado por César e tan lonxe do espírito cristián (Wolf, 2001: 292). Por outro, no Tirol, en 1525, desencadearíase unha guerra, que reivindicaba unha república labrega con base nas aldeas, a expulsión dos banqueiros estranxeiros e usuarios, a abolición do comercio, a creación dunha economía tirolesa autárquica asentada na agricultura, a preservación do modo de vida, dos oficios tradicionais e do dereito a poder escoller os padres (Wolf, 2001:292-3). Despois dunha sanguenta derrota, tiveron que enfrontarse coa Contrarreforma, exiliándose uns e quedando os outros suxeitos aos Xesuítas a quen os Habsburgos confiaron as comunidades revoltosas. O clero conseguiu impor en simultáneo a lealdade aos Habsburgos e ao Sagrado Corazón de Xesús, mentres os novos señores empurraban o Tirol para o subdesenvolvemento, retirando dereitos anteriores á revolta e instaurando un neofeudalismo, unha «segunda servidume». Xa no decurso do século XIX, as esixencias de desmantelamento da monarquía austro-húngara xorden asociadas ao nacemento de novos Estados e as presións sobre o imperio son internas e externas.

A partir de 1875 é detectábel a edificación de dous formatos distintos de nacionalismo, un nas cidades italianas de Trentino, polo Adriático, até Trieste, outro nas provincias xermánicas. Mentres o nacionalismo alemán asenta na ideoloxía *Blut und Boden* (ou sexa, do sangue e do solo), levando a denegrir a vida urbana e o cosmopolitismo, o italiano propón unha Italia para *facere italianos*, a partir dos membros dunha elite urbana, que non fai apelo a un *Volk* orixinal, antes apelando ao concepto de *civiltá*. Calquera dos nacionalismos refire mistificar a realidade, un co apelo ao sangue e referentes biolóxicos, desvalorizando a “civilización”, outro sinalando co retorno as calidades que tiñan engrandecido a civilización romana (Wolf, 2001:300).

No estudo de Tret e S. Félix lémbrese o papel das elites locais na manipulación dos individuos. Cada aldea responde de forma diferente, en tempos diferentes, aos intereses e esixencias da súa elite particular, dentro dun campo político mais vasto. Eses campos asumen as súas características propias en resposta ás actividades dos grupos dominantes, ao seu aparición ou ás coligacións que constitúan (Cole e Wolf, 1974: 287). Unidos por unha mesma adaptación ecolóxica, os habitantes de Tret e de S. Félix coñécense e comunican, encóntranse nos camiños da montaña, na estrada de acceso á cidade, no mercado. Visítanse, conviven, interésanse polos problemas e polos chismes uns dos outros. Moitos son bilingües. En cada aldea hai descendentes de xente da outra. A fronteira entre as dúas comunidades non é impermeábel, mais é, no entanto, real, evidenciada pola endogamia (Wolf, 2001: 295).

Como as outras aldeas tirolesas, S. Félix ten as características dunha comuna rural autónoma, mentres Tret, como as aldeas labregas da Italia en xeral, é dependente dunha cidade, o que fai con que os habitantes de S. Félix constrúan unha identificación orgullosa de campesiños, mentres os de Tret dilúan esa súa condición, que senten remitida para a subalternidade. Os primeiros viven en poboamento disperso, os segundos en aglomerado. Aínda que os nacionalistas insistan que a dispersión é caracteristicamente xermánica, mentres o poboamento compacto nas aldeas está asociado ás aldeas de influencia románica, Wolf salienta que os estudos comparativos amosan que o poboamento aglomerado e a herdanza divisíbel son característicos de zonas antigas, mentres o disperso, asociado a formas de herdanza indivisíbel, é máis propio de áreas de colonización (Wolf, 2001: 296). Se a palabra chave para S. Félix é “orde”, para Tret é “flexibilidade”. Os habitantes de Tret e de S. Félix minimizan en público estas diferenzas, aínda que en privado sexan frecuentes os chistes e os estereotipos étnicos.

Esta obra, que combina unha abordaxe da fronteira en termos simbólicos, cunha visión da economía política, inserindo os límites locais nun ámbito máis vasto e nun proceso histórico, volveuse marcante para estudos subsecuentes, nomeadamente o de Peter Sahlins na Sardeña. A través do estudo publicado en 1989, Sahlins pretende ollar a historia a partir da periferia, entre Francia e España, nos Pirineus. Interroga como se apropian os individuos das súas fronteiras e das súas identidades, nunha zona en que a fronteira entre dous Estados-nación se confronta cunha nación subestatal, Cataluña²⁷. Aínda que realizado nunha rexión de montaña, tal como o traballo de Wolf e Cole, *“o que distingue a Sardeña da fronteira alpina, e a aproxima mais da Europa Central e Oriental, é a existêcia de um grupo etnocultural dividido politicamente entre dois estados nacionais”* (Sahlins, 1996:38).

A Sardeña está composta por 80 lugares, organizados nos moldes comunitarios, comúns antes da intervención dos Estados modernos que non coñecen esas formas de ordenación local. Estas comunidades, células da vida social que gozaban dunha autonomía relativa, podían agruparse en entidades máis vastas, para a partilla de terras e auga. Cereais, viño, aceite e gando entraban e saían regularmente, nun comercio que ligou os dous lados do Pirineus durante un longo período. No Antigo Réxime *“A fronteira provoca um reajustamento dos movimentos de população, do mesmo modo que remodela as relações de classe e de comunidade na zona fronteiriça”* (Sahlins, 1996:147)²⁸.

Nos mapas e nos tratados, os Estados centrais non dan calquera nome a este val,

---

27 Interésalle explorar a formación da idea de soberanía territorial nacional entre o século XVII e os século XIX, que precede á de nacionalismo e procura trazar a emerxencia da noción e das prácticas do territorio na política do século XIX. O seu período de análise termina coa extensión do dereito de voto e co desenvolvemento de partidos políticos nacionais no final do século XIX.

28 No texto de 1660 os franceses reivindicaban os Pirineos como seus, mentres os españois os consideraban de administración común, o que conduce a un debate duradeiro acerca do que serán os verdadeiros Pirineos. Por non se conseguiren convencer nin quereren ceder, a fronteira acabará por ser establecida no medio da planicie da Sardeña, ou sexa “Os limites destas fronteiras naturais não resultam nem da geografia nem da história, mas de um difícil compromisso diplomático”.(Sahlins, 1996:65)

designado frecuentemente “país adxacente” e só desde 1680 aparecerán as designacións de Sardeña francesa e española. Mais a querela da pertenza arrastrarase até os tratados de 1868. Despois de séculos de guerra, no inicio do século XVIII España e Francia son aliadas, en Europa e no Novo Mundo. A represión do contrabando predisporá os dous países a cooperar e a querer decidir claramente a liña de trazado da fronteira entre os dous Estados. Para evitar o separatismo catalán, a monarquía española vai encamiñarse máis cedo que a francesa no sentido de establecer unha fronteira económica propiamente nacional. No que toca ao Estado francés, a delimitación dun territorio económico nacional estará acompañado dun crecente proteccionismo, que proba como a territorialización da soberanía é un proceso ben real. A taxación dos produtos na liña de fronteira será unhas das obrigas maiores da vida nesas zonas, que xerará unha especie de cerco a Sardeña, inscrito nunha evolución máis xeral con vista ao establecemento dunha liña de demarcación territorial.

Peter Sahlins recusa a pasividade dos campesiños fronteirizos neste dominio e sustenta que os Estados non impuxeron só os seus valores e as súas fronteiras á sociedade local. Esta última deu igualmente un impulso á creación da nación como un Estado territorial. Os protagonistas deste proceso non son só os homes de Estado, os ministros ou os directores, mais igualmente os campesiños, os autárquicos, os contrabandistas e os desertores.

Todos participan na formación das identidades nacionais e, se as comunidades locais se opoñen ao Estado, tamén o utilizan no seu proveito: *“A génese histórica do territorio – ou a territorialização da soberanía – acompañam-se e inspiram-se na territorialização das comunidades aldeãs; e as fronteiras do territorio nacional são o fruto de uma dialéctica entre os interesses locais e nacionais.”* (Sahlins, 1996: 25). O seu sentimento nacional maniféstase de forma máis clara. Aínda que reticentes á entrada na vida da nación, úsana no entanto na súa vida, cando se apoian nela para defenderen os intereses das súas comunidades.

Tanto o traballo de Cole como o de Wolf (1974) e o de Sahlins (1989) demostran a importancia da perspectiva da fronteira na antropoloxía política, a través do papel desempeñado polos pobos raianos na diplomacia e na política, permitindo igualmente modificar a posición en relación ás periferias. Verse como membro dunha nación implica a percepción dunha diferenza clara entre o propio e o do outro lado o que permite a aparición dunha identificación nacional moito antes da asimilación da sociedade local polo centro. Os campesiños, cuxos sentidos e dimensión da lealdade poden ser representados por círculos concéntricos, non poderían volverse cidadáns se non transmutasen a súa identificación cun lugar, unha aldea, nun máis vasto sentido de pertenza a unha comunidade imaxinada e limitada, a nación²⁹.

---

²⁹ O *sociocentrismo* ou o *campanilismo* serven de designación a un sistema social de pertenza por círculos concéntricos. Así, o sentimento de identificación declina progresivamente cando un individuo se distancia da súa aldea ou da súa parroquia. A seguir, esa identificación é co val ou cunha unidade administrativa, como o concello ou comarca, despois coa rexión, a seguir a provincia, e só despois a nación. Con este modelo simplificado, o desenvolvemento dunha identidade nacional implica a inversión dos polos, a través do declive relativo da lealdade co grupo local, compensado por unha ligazón engadida á nación.

As obras editadas por Hasting Donnan e Thomas Wilson (1994; 1998; 1999) evidencian a importancia ganada polos estudos de fronteiras no contexto das abordaxes da antropoloxía. Na síntese de 1999, *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*, son tratadas moitas das cuestións emerxentes neste dominio. Despois dunha presentación da cuestión, cun percorrido pola abordaxe realizada pola antropoloxía e a demostración de que este é un camiño feito na compañía de outras ciencias (a xeografía e o enfoque na paisaxe, a historia, a ciencia política, a socioloxía, os estudos culturais e comparativos), analízanse os símbolos e rituais do poder, a violencia, as formas económicas subterráneas e a transformación do valor, a través do contrabando e do tráfico ilegal, da prostitución, da explotación dos inmigrantes clandestinos, dos refuxiados, do comercio, do xogo e do turismo (Donnan e Wilson, 1999)³⁰. A partir das súas obras, quedan claras algunhas conclusións: as fronteiras son multidimensionais e, a través do seu enfoque, a antropoloxía pode teorizar sobre a mudanza das definicións das periferias na súa relación cos centros; axudan a comprender a liña imprecisa entre as nacións e os Estados; a súa abordaxe ten que ter en conta a confluencia dos límites simbólicos e político-xurídicos. Mais, a etnografía das fronteiras ten que estenderse pola economía política e pola antropoloxía histórica (Driessen, 2005: 134)³¹.

No contexto anglosaxón, en 1995 saíra un artigo de R.R. Álvarez Jr. na *Annual Review of Anthropology*. En 1996, a edición dun volume de *Europaea - Journal of the Europeanists* (II,1, 1996) dedicado a esta problemática, contribuíu para a “antropoloxía das fronteiras”, evidenciada igualmente nunha entrada da *Encyclopedia of Cultural Anthropology*, escrita de novo por R. R. Álvarez Jr., intitulada “Border Studies”, saída no mesmo ano³². O número de *Ethnologia Europaea* (nº 30, 2, 2000), baixo o tema «Border and Borderlands. An Anthropological Perspective», corresponde a un momento en que a “antropoloxía das fronteiras” se viña institucionalizando, cunha entrada así designada na *International Encyclopedia of the Social and Behaviour Sciences*, en 2001, asinada por Hastings Donnan. Na actualidade, existe unha *Association of Borderlands Scholars* e un *Journal of Borderlands Studies* (Driessen, 2005:133).

---

30 Ten sentido interrogar as perspectivas de desenvolvemento local e rexional (Cavaco, 1995), de centro e periferia (Simões, 1995), ben como a permeabilidade e a utilización da fronteira como un recurso (Brito, 1996), a abordaxe festiva de cerimonias congregadoras de poboacións transfronteirizas (Giesta, 1999), a literatura tradicional na raia (Pires, 1996), as formas de reprodución social (Brito, 1996; Godinho, 2006). Fóra do contexto da UE, aténdase, por exemplo, na interrogación da tradición imaxinada na fronteira entre novos estados (Brumen, 2000). Nunha situación intermedia, que aborda a fronteira sueco-norueguesa para examinar as relacións e as visións das autoridades, dos viaxantes e dos que residen na fronteira, é importante o traballo de Gustavsson (2000).

31 Nun «estado da arte» acerca dos estudos fronteirizos en 1989, Strassoldo identificaría un nun novo tipo de estudos da fronteira na Europa, iniciado nos anos 1960, centrándose menos no Estado en si e máis na integración, na socioeconomía e nos problemas das poboacións de fronteira (cit en Donnan e Wilson, 1999:8), cunha vertente de intervención evidente mais con escasa investigación empírica.

32 Nesta entrada, Alvarez Jr. remite o título para a investigación que os antropólogos e outros científicos sociais fan na fronteira (Alvarez Jr, 1996:147). Para o contexto norteamericano a que o autor fai referencia, a máis estudada fronteira, que une os EUA ao México, viría a volverse unha rexión cultural, a única fronteira internacional en que o mundo desenvolvido encontra o non desenvolvido (Alvarez Jr, 1996:148). Se nos traballos dos anos 1950 e 1960 os antropólogos facían enfoque nos grupos étnicos, sobre todo nos indios norteamericanos e mexicanos, sobre todo a través dos *community studies* que illaban e os conxelaban no presente etnográfico, só a partir dos anos 1980 xurdiu o interese polas análises das culturas das marxes. O concepto de fronteira é o de barreira física no que dúas ou máis culturas chocan e se funden debido aos seus contactos e á integración económica e, segundo Álvarez, faltaban na altura traballos etnográficos sobre os tipos particulares de persoas, poboacións e comportamentos sociais transfronteirizos (Alvarez Jr, 1996:149).

A máis estudada fronteira, entre o México e os Estados Unidos, permítenos detectar como varía a preocupación en torno destes contextos. Nos anos 1930 e 1940, os antropólogos americanos, centrados na identificación dunha área de cultura, escribían sobre a cultura única destas terras de fronteira, definíndoa a través da xeografía e dunha mestura de influencias españolas, angloamericanas, mexicanas e indias. Nas dúas décadas seguintes, só estudos de comunidade ao longo da fronteira consideraban os pobos aí existentes máis ou menos arredados da sociedade en xeral e dos procesos políticos, mentres no anos 1970 ganarían importancia os estudos sobre os padróns de emigración dos mexicanos para os EUA e moitos dos traballos seguían un determinado actor, con preocupación en torno dos problemas sociais, como a residencia, a saúde ou a educación. Só na década de 1980 emerxerían cuestións inherentes ao cruzamento da fronteira, aos lazos desenvolvidos, á organización social e á expresión cultural dos pobos aí residentes, mentres nos anos 1990 a conceptualización teórica acerca da fronteira volveríase un tema central (Driessen, 2005:133). Timidamente, na Universidade de Manchester, no Reino Unido, baixo a influencia de Max Gluckman, dúas monografías serían a base dunha incipiente escola de estudos antropolóxicos da fronteira, unha sobre as aldeas árabes da fronteira en Israel (Cohen, 1965), outra sobre o Ulster (Harris, 1972). Aínda que ningunha das dúas se centre sobre culturas de fronteira, identifican temas como o da acentuación dos conflitos locais nas inmediacións de fronteiras estatais, convertíbeis en conflitos en torno da nacionalidade e que non son desencadeados en función doutros lazos, como os de parentesco, residencia, partilla de ligazóns sociais e relacións económicas, que unen as poboacións (Donnan, 2001: 1291).

O *Groupe Frontière* (Arbaret-Schulz *et al*, 2004:7) propón catro funcións esenciais nas fronteiras. Así, (1) unha fronteira é unha construción que “coloca a distancia na proximidade”, xa que a contigüidade entre os lugares é contrariada pola presenza de dispositivos que introducen un distanciamento, a través de modalidades materiais de apropiación e de soberanía – como as barreiras ou os muros – ou ideais, ambos interpretábeis con medios de protección dun territorio, dun pobo ou dun poder; (2) un sistema de control de fluxos destinado a asegurar unha soberanía do territorio grazas a unha filtración, que conduce a que a fronteira sexa unha zona de barreira, de mediación, de estimulación e de persuasión; (3) un lugar privilexiado de afirmación e de recoñecemento de poderes políticos, xa que constitúe o atributo dun poder que procura fixar límites, ou que os ve impostos; (4) institúe unha distinción pola pertenza material e simbólica a unha entidade da que é a expresión, entre un “dentro” e un “fóra” territorial, xa que serve para delimitar e significa, como se viu, o fin dun territorio (Arbaret-Schulz *et al*, 2004:7). Pola súa última función, designa o outro, o estranxeiro, ao mesmo tempo que serve de vehículo a unha identificación territorial.³³

---

³³ O concepto de estranxeiro con remisión para o nivel nacional, e non local, é tardío, permanecendo na segunda forma até ao final do período medieval en Francia (Torney, 2003:45). O termo «nación», que penetra con forza coa Revolución francesa, era definido inicialmente “en termos que excluían uma nobreza

A fronteira déixase tocar por múltiples lugares e pode ser vista como liña, cruzada por emigrantes que lle dan contidos, funcións e soños ligados a alternativas de reprodución económica, ou pode ser asociada á mobilidade, ás redes sociais e á construción de outras identificacións³⁴. Os movementos de fronteira, sexa de pasaxe de bens, sexa de persoas pobres – emigrantes económicos, traballadores ilegais e refuxiados – sexa de contrabandistas, mais sobre todo, na secuencia de atentados, de terroristas, veñen sendo obxecto dun engadido control. No afrouxamento ou no endurecemento do control das pasaxes de fronteira pode lerse, tamén a creación de “*uma válvula de segurança para a intranquilidade social*”, permitindo escapar os individuos considerados máis complicados polas autoridades, como sucede nos procesos de repatriación de inmigrantes que teñan cometido delitos (Torney, 2003:127) ou na criminalización da propia inmigración³⁵. Mentres sexa zona vulnerábel, na que se poden desencadear conflitos, a fronteira favorece a emerxencia de lugares de hibridización, por ultrapasar o cadro estrito das relacións de proximidade, confrontando ideas, valores e normas, concitando á adaptación a prácticas locais específicas (Arbaret-Schulz *et al*, 2004:8).

Outra perspectiva da fronteira, central nesta abordaxe, é a da emerxencia das culturas da raia, entre as localidades e os fluxos transfronteirizos, na zona de confluencia entre dous ou máis Estados. Eses espazos de transición, que son os primeiros ou os últimos que un viaxante ve, están fortemente marcados pola presenza da liña delimitadora entre Estados, obxecto dun cruzamento legal ou ilegal por parte de mercadorías e persoas. De resto, o desenvolvemento das identificacións nacionais require a abordaxe das diferenzas, mentres noutros valoriza as semellanzas.

Nas aldeas estudadas na fronteira, alén das formas de estratificación interna identificadas neste contexto (O'Neill, 1982; Brito, 1996; Godinho, 2006), detéctase un *ranking* con outros poboacións, nomeadamente coas vilas e cidades, claras ganadoras neste proceso. Como Evans Pritchard demostraba para os Nuer, os niveis de identificación están dependentes do interlocutor, como está igualmente o nivel de discurso, a utilización do rexistro escondido ou das formas expresadas. A imaxe dun modelo de organización segmentario serve á

---

indolente e parasita, mais do que persoas de outros países.” (Torney, 2003:57), proclamándose na época que “Os únicos estrangeiros en França são os maus cidadãos.” (cit. Torney, 2003:58). Esta afirmación corresponde claramente a unha primeira fase da revolución francesa, en ruptura co que quedaba atrás, subsumida co tempo nunha outra, que recupera parte do que fora abandonado.

34 Sobre este asunto, ver a abordaxe de Alicia Barabas sobre os emigrantes mexicanos nos Estados Unidos, que considera a porosidade fronteiriza fronte aos imaxinarios colectivos, aos valores, aos desexos, ás normas e aos estilos de vida construídos nun lugar de partida e reconstruídos no de chegada, salientando que son os procesos de reivindicación étnica e cultural que máis dinamizan os emigrantes na actualidade (Barabas, 1999:35). Nunha fronteira tan marcada pola hostilidade aos inmigrantes, o volume continuado do paso é xustificado polas redes de parentesco dun e outro lado, a través de emigrantes establecidos e «saber cruzar» é unha capacidade que se desenvolve dentro do grupo migratorio. Os movementos migratorios non son só organizados segundo a procura internacional, mais obedecen igualmente a un conxunto de condicións máis localizadas, como sexan o traballo agrícola, a situación familiar, os compromisos parentais ou públicos, as festas (Barabas, 1999:39). Ou sexa, entre as lóxicas macro hai que descubrir as estratexias particulares no fenómeno de transposición de fronteiras.

35 Salientase a abordaxe dos fenómenos migratorios, cos traballos de Henk Diessen (1998; 2005) sobre os inmigrantes entrados por Algeciras, Ceuta e Melilla coa súa flexibilidade e creatividade (Driessen, 2005:130), mais a camiño de integraren unha subclase de non-persoas, ao seren empurrados para as marxes da sociedade e tornados social e culturalmente invisíbeis (Driessen, 2005: *passim*) ou os de Castaño Madronal e Quintero Morón (1996).

comprensión do campesiñado nas sociedades occidentais³⁶. Robert Redfield, ao referir a especificidade dos campesiños, inseríaos nunha sociedade máis vasta, coa que mantiñan contactos que ultrapasaban a esfera local a través da parroquia, do mercado ou da rede social (Redfield, 1956). Quedaba en aberto a dimensión desa rede social, a súa extensión até a vila, a cidade, o seu alcance alén da escala nacional, ou as manifestacións de oposición interna e entre comunidades³⁷.

A creación de fronteiras non se refire á súa estabilidade. As identificacións que forxan terán que pasar aínda por procesos de construción que edifiquen, realcen e superpoñan a diferenza³⁸. A abordaxe teórica do nacionalismo e da identificación étnica na fronteira presupón, segundo Bjorn Thomassen, tres cousas: (i) que a creación das nacións é a proba do éxito da economía burguesa centralizada na procura dun novo teito político na aurora do industrialismo, cun proceso de etnicidade que non escurece totalmente a diferenciación, máis clara nas zonas fronteirizas, onde a imaxe do Outro se contempla no espello; (ii) que os múltiples grupos étnicos e lingüísticos separados por fronteiras políticas ao longo da Historia tiveron evolucións distintas; (iii) que os individuos – e non só os grupos étnicos – son decisivos na percepción da orla, xa que lles cabe parte das escollas aí realizadas (Thomassen, 1996).

Como consecuencia da primeira aserción, verifícase como a ideoloxía do Estado non está unilateralmente dirixida a partir do centro, mais require igualmente un elevado grao de articulación nas periferias. Os habitantes das aldeas fan e fixeron uso da nación e das súas posibilidades no interese local, o Estado non impuxo simplemente a fronteira e a nación á comunidade local (Lamont e Molnár, 2002:183). Como demostra o traballo de Peter Sahlins para a Sardeña, os pobos locais non son meras vítimas pasivas das decisións centrais, mais antes axentes activos (Sahlins, 1996).

Xa canto á segunda debe reterse ser indispensábel a localización dun grupo étnico nunha grella económica e xeopolítica, diferentemente estruturada, por un ou outro estado de encadramento, con diferentes economías, historias de construción da nación diversas e políticas de encadramento de minorías étnicas tamén diversificadas: os grupos étnicos desenvólvense e asumen as súas características nun dado contexto político. Finalmente, cando Thomassen salienta o papel dos individuos na afirmación dunha dada rexión, esquivándose á categorización en nacionalidades, lembra que os individuos son forzados a ter unha soa nación, votar para un único goberno, pagar impostos só nun país, xogar fútbol

---

36 Eses círculos expresan lealtades en termos políticos e sociais, a través de principios de segmentación, de oposición complementaria e de relatividade estrutural (Sahlins, 1996:129).

37 Sobre as loitas de aldeas no final do Antigo Réxime en Portugal, ver Crespo 1990, *passim*.

38 A fronteira inviste o pasado (Nordman, 1986:59) e como recorda Anne-Marie Thiesse, “As nações modernas foram construídas de um modo bem diferente daquele que é relatado pelas histórias oficiais. As suas origens não se perdem na noite dos tempos, nos períodos obscuros e heróicos descritos nos primeiros capítulos das histórias nacionais. Também não foi a lenta constituição de territórios ao sabor das conquistas e de alianças que esteve na génese das nações: isso aplica-se apenas à história tumultuosa de principados e reinos. O verdadeiro nascimento de uma nação é o momento em que um punhado de indivíduos declara a sua existência e pretende prová-lo.” (Thiesse, 2000:15-6).

nun único campionato nacional (Thomassen, 1996).

Este último punto, que desorbita o ámbito das fronteiras, reenvía parcialmente para os individuos e os grupos a selección da nación. Así, refuta o esencialismo ou o primordialismo, que remitiría para tempos inmemoriais a aparición das nacións no seo dun sólido grupo, sendo suficiente o tempo de algunhas xeracións ou, ás veces, un ciclo de vida. Non sendo exclusivo das fronteiras, este problema ponse aí con máis frecuencia, como se verá no caso do Tratado de Límites de 1864 no que respecta aos pobos de Lamadarcos, Cambedo, Soutelinho e ao designado “Couto Mixto”. Pódelle ser permitido aos individuos escoller unha nación, mais está fóra de cuestión que non teñan ningunha. Do mesmo modo, tórnase claro que a transmisión do coñecemento non é unicamente inherente á socialización e que os procesos de identificación non lles son exclusivamente entregados aos individuos. Porén, se o concepto de fronteira implica o de nación, o contrario non é verdadeiro, habendo grupos nacionais non asociados a un territorio.

Construír identificacións nacionais presupón aplicar unha liña, a de fronteira, que separa grupos nacionais³⁹. Caberlles aos intelectuais encontrar argumentos que xustifiquen a existencia dela, sexan eles de natureza histórica, xeográfica ou política, mentres aos políticos cábelles transformar esa fronteira nun límite político-administrativo efectivo. A Historia e o seu ensino, ben como o da lingua, desempeñan un papel central na afirmación dunha “comunidade imaxinada”⁴⁰. No inicio do século XIX, as nacións aínda non teñen Historia (Thiesse, 2000:133): o romance histórico, a epopea, a ópera, a escultura, a pintura – esta con varios soportes de difusión, como a louza, a litografía, a tapicería, a medalla, a ilustración de libros – teñen un formato bastante idéntico en diferentes países⁴¹.

O esforzo de construción da nación require da práctica para tal. De feito, a escola sería un dos grandes instrumentos na constitución e realimentación da comunidade nacional, gran contribuínte líquida para o proxecto burgués de desenvolvemento económico e político. Á escola caberá formar e adestrar o pobo, a través de consenso, para traballar e para vivir nos ritmos indispensábeis, fornecendo un conxunto de disposicións e conducindo ao

---

39 Orvar Löfgren salientará que, non obedecendo á construción das identidades nacionais a un único modelo, existe unha especie de “kit do-it-yourself” con variantes da alma nacional e que indica un conxunto de procedementos necesarios á elaboración dunha nación: unha historia, que establece a continuidade cos antepasados ilustres; unha serie de heroes, que constitúen o paradigma das virtudes nacionais; unha lingua; monumentos culturais; folclore; locais de elección; paisaxe típica; unha mentalidade especial; representacións oficiais como o himno e a bandeira; identificacións pintorescas – traxes, especialidades gastronómicas, animais emblemáticos (Orvar Löfgren, cit. por Thiesse, 2000: 17-8).

40 A primeira materia académica de Historia xurdiu en 1810 na Universidade de Berlín e en 1812 na Sorbona de Napoleón. No segundo cuarto do século XIX, a Historia era xa unha disciplina institucionalizada, cun conxunto de revistas profesionais arredor de si. Cando Renan publicou *Qu'est-ce qu'une nation?* o que lle preocupaba era o esquecemento. Iníciase entón unha campaña sistemática, nomeadamente a través do sistema escolar, para lembrarlles aos mozos unha serie de antigos exterminios, agora presentados como “historia de familia”. Os libros de Historia ingleses ofrecen o espectáculo dun gran pai fundador, Guillaume o conquistador, que non falaba inglés, por non existir na época. A Historia serviu á construción da biografía das nacións, a través de narrativas de identidade, aínda que aquelas non teñen nacementos claramente identificábeis e as súas mortes, se ocorrían, nunca eran naturais. As mortes que estruturan a biografía da nación son dun tipo especial. Para servir a narrativa que é proposta, estas mortes violentas teñen que ser lembradas/esquecidas, como nosas (Anderson, 1983).

41 Segundo Anne-Marie Thiesse, “O séc XIX foi um séculos deconstructores, do moderno e do antigo. Os séculos anteriores não tinham em especial apreço pelas pedras velhas. (...) Desde que aparece a ideia de nação, e portanto de herança colectiva legada pelos antepassados, o valor de utilização deve passar a ir a par do valor patrimonial.”(Thiesse, 2000:146-7)

desenvolvemento das necesarias capacidades persoais sen gravames para os capitalistas. Segundo Miroslav Hroch (1993) son tres as fases cronolóxicas de calquera movemento nacional: a Fase A está caracterizada pola descuberta da cultura nacional polos letrados, á que lle segue unha Fase B, de axitación patriótica que mobiliza profesores, estudantes e clero; culmina, na Fase C, coa aparición dun movemento de masas, que encadra funcionarios da administración, pequena burguesía e profesións liberais, cos operarios e os campesiños escasamente representados (Hroch, 1993)⁴². A non aparición da terceira fase leva consigo que, pese a haber axitación patriótica, as aspiracións nacionalistas non logran converterse nun movemento de masas cunha consciencia ben definida. Eric Hobsbawm subscribe ese faseamento e cita que, independentemente da natureza dos agrupamentos captados pola «consciencia nacional», as masas populares constitúen o último grupo a ser afectado⁴³.

Segundo unha enumeración elaborada por Eric Wolf, as nacións crecen ao longo dos tempos a través de fluxos de intensificación de capital e de traballo, da unificación da moeda e do sistema de pesos e medidas, da urbanización e da emigración dos campos para as cidades, dunha participación crecente na política, da expansión da educación formal, da divulgación hexemónica de linguas standard, da difusión das canles de comunicación, do servizo militar obrigatorio, do establecemento de códigos de leis universais, da difusión de novas formas de comportamento e de etiqueta relevantes para a expansión da “sociedade civil” e pola elaboración e proliferación de ideas chave que celebren a nova colectividade ou que proben ser críticas cara a ela (Wolf, 1999: 11-13). Nun artigo antigo sobre a formación da nación (Wolf, 1953), o autor consideraba que a formación desas entidades diferenciadas e xa estratificadas envolve a creación de novas relacións culturais que permitan a acomodación dos novos grupos entre si.

As nacións, como nota Anne-Marie Thiesse, nacen, así, dun postulado e dunha invención (Thiesse, 2000:18), acompañando a transformación dos modos de produción, a expansión dos mercados, o aumento dos intercambios comerciais⁴⁴. Os Estados que se formaron nos últimos douscentos anos pasaron invariabelmente por problemas na delimitación das fronteiras, nun esforzo para facer coincidir a Nación co Estado (Raffestin e Guichonnet, 1974: 20). Os individuos tiñan antes, e continuaban a ter, un conxunto de lealdades e vínculos, que incluían a nacionalidade e preocupábanse en simultáneo con diferentes aspectos da súa existencia. Calquera deses aspectos podía ocupar o primeiro lugar

---

42 Josep Llobera, un dos arautos da precocidade medieval das nacións e do nacionalismo, preveu: «É certo que, se se considera a existència de um movimento de massas como um dos pressupostos do nacionalismo, então na Idade Média não havia nacionalismo» (Llobera, 2000:92). Segundo o autor, a sociedade industrial só reforzou un fenómeno xa existente.

43 A construción de «mitos nacionais», explicitada por Thiesse (2001), é un episodio procesual, xa que como afirma Renan, “enganar-se na História faz parte de ser uma nação” (cit por Hobsbawm, 1998).

44 Autores como Gellner (1994), Hobsbawm (1998) ou Anderson (1991) asocian as nacións e o nacionalismo coa modernidade, mentres outros, como Smith (199;1994) e Llobera (2000) consideran ser un proceso premoderno, separando a emerxencia das nacións do discurso nacionalista e esixindo atención á longa duración. Se os primeiros encaran o nacionalismo como anterior ás nacións, xa para os segundos o proceso é inverso.

no seu pensamento e nas súas preocupacións, consoante as circunstancias⁴⁵. Nun espazo fronteirizo como o estudado, a identidade lembra as bonecas rusas: no caso portugués, fóra da aldea, consoante o interlocutor, é da freguesía, do concello, do distrito, da rexión ou do país, nun encadeamento de sucesivas identidades.

A creación dun espazo económico non xera *per se* un sentimento de identidade nacional. O sistema educativo, o servizo militar obrigatorio, o corpo de funcionarios públicos e a creación dun mercado nacional, virán encadrar ese proceso integrado que refire ultrapasar unha lóxica central ás outras (Pujadas Muñoz *et al.*, 1999:12). Os países confrontáranse cunha situación, sintetizada admirabelmente por Vidal de la Blache: «*como é que um fragmento da superfície terrestre que não é nem uma ilha nem uma península, e que en rigor não pode ser considerado pela geografia política uma unidade individual, ascendeu à condição de país político e acabou por se transformar numa pátria*» (cit. Hobsbawm, 1998:86).

Á lóxica homoxeneizadora estatal, contrapuxéronse outras, de carácter territorial, na raia, cunha apropiación do espazo que crea límites culturais, asociando determinado grupo a un territorio. O entendemento unificado dos habitantes dun dado Estado encobre diferenzas económicas, sociais e culturais no cotián. Un discurso hexemónico constrúe unha comunidade, cara a cara ou imaxinada, subsumindo canto existe de diverxente e heteroxéneo. O concepto de *comunidade imaxinada*, cuñado por Benedict Anderson e usado até o esgotamento, refírese a unha unidade limitada e soberana, cuxos membros na súa maioría nunca se coñecerán nin oirán falar uns dos outros, mais entre os cales existe unha idea de comunión (Anderson, 1983). Limitada, aclara o autor, porque ningunha delas aspira a albergar toda a Humanidade, tendo fronteiras definidas, aínda que elásticas, para alén das que están *outros*. Soberana, xa que na época en que xurdiron, o Iluminismo e a Revolución destruíron a lexitimidade dinástica xerárquica e de orde divina e as nacións aspiraban a seren libres, constituíndo o Estado soberano a garantía e emblema de liberdade (Anderson, 1983). Estas comunidades imaxinadas, que non se benefician do contacto cara a cara, non son necesariamente inventadas ou falsas. Congregan diferentes individuos, que poden non se cruzar ao longo das súas vidas, non saberen sequera o nome ou a existencia uns dos outros ou o que están a facer nun momento determinado ou nun lugar que nin se supón, mais no entanto saben que integran unha mesma unidade⁴⁶.

Benedict Anderson, interrogando as raíces culturais do nacionalismo, verifica que na Europa Occidental o século XVIII marca non só a súa aurora, mais tamén a quebra das formas relixiosas do pensamento. A chegada da reproducibilidade técnica, coa imprenta e a ultrapasaxe do latín, lingua de privilexio dalgúns, polas formas de expresión vernáculas, foi

---

45 Unha comprensión desta identidade composta é sintetizada na imaxética *hobsbawmiana*, referindo que as mulleres e os homes «não escolhiam a identificação colectiva como quem escolhia sapatos, sabendo que cada um só podia calçar um par de cada vez.» (Hobsbawm, 1998:116).

46 Os individuos que integran estas comunidades de categorización teñen ao seu dispor sistemas de categorías que diferencian quen deles fai parte e quen está fóra, ben como un vocabulario común e símbolos a través dos cales crean unha identidade partillada (Lamont e Molnár, 2002:182).

integrado nun proceso máis vasto. As comunidades sagradas, coas súas linguaxes particulares, fragmentáronse, pluralizáronse e territorializáronse⁴⁷. A concepción moderna da soberanía estatal debería estar completamente operacional en cada centímetro de territorio legalmente demarcado. Nas formas antigas de imaxinar, cando os Estados estaban definidos por centros, as fronteiras eran porosas e indistintas e as soberanías desbotaban imperceptibelmente duns para os outros. O autor argumenta que "*a possibilidade de imaginar a nação só emergiu historicamente quando e onde três concepções culturais fundamentais, todas de grande antiguidade, perderam o seu poder de captação axiomático na mente humana*"(Anderson, 1983:36), a saber: a idea de que unha linguaxe escrita particular ofrecía acceso privilexiado á verdade ontolóxica, precisamente porque era unha parte inseparábel da verdade (cristianismo, islamismo); a crenza de que a sociedade era naturalmente organizada en torno e baixo eses altos centros, a concepción da temporalidade en que a cosmogonía e a historia eran indistintas, en que as orixes do mundo e dos homes eran esencialmente idénticas. Será a prensa que se converterá en vehículo fundamental neste proceso, ultrapasando o mercado saturado do latín, cuxa esoterización, conxugada coa Reforma e o desenvolvemento das linguas vernáculos na administración, contribuíu para destronar⁴⁸. As linguas impresas desenvolveron as bases para a nova consciencia nacional de tres formas distintas. En primeiro lugar, crearon campos unificados de intercambio e comunicación por debaixo do latín e por enriba das linguas vernáculos faladas, o que conduciu a que os membros da comunidade de lectores, unidos pola prensa, formasen na súa visibilidade invisíbel, particular e secular, o embrión da comunidade nacional imaxinaria (Anderson, 1983: 44)⁴⁹. Despois, o capitalismo de imprenta deu unha nova fixeza á lingua,

---

47 En canto á relación do nacionalismo coa lingua, avisa Hobsbawm que non debe confundirse o debate dos letrados cos iletrados, ben como non pode ser feita a transposición do século XX para o pasado. As linguas vernáculos non letradas son sempre un complexo de variantes locais ou dialectos, que se intercomunican con variados graos de facilidade ou dificultade, dependendo da accesibilidade ou do illamento xeográfico. Anteriormente á educación primaria xeral non había, nin podía existir, unha lingua "nacional" falada, con excepción dalgúns idiomas literarios ou administrativos escritos ou que tiñan sido proxectados ou adaptados para o uso oral, tanto como unha lingua franca a través da cal os que falaban dialectos podían comunicar, como para se dirixiren a audiencias populares a través da mistura de dialectos. Onde coexisten varias linguas é común o multilingüismo, sen que a identificación sexa feita cun único idioma arbitrariamente. No entanto, Benedict Anderson amosa como a lingua – aínda que falada só por un pequeno número – crea unha comunidade e que, se esta coincide cunha área particular do Estado, pode volverse o modelo para a comunidade maior comunicante, que é a nación. E pouco relevante é que a lingua sexa só falada por unha minoría, sempre que teña peso político. Esa lingua común, non desenvolvida naturalmente mais construída, ganaba engadida importancia cando impresa: fixada, parecía permanente, medio camiño andado para ser vista como eterna. Son as linguas que se multiplicarán cos estados e non o inverso (Hobsbawm, 1998: 60).

48 Nunha referencia a Alsacia, Jean-Marie Mayeur refire como aí coexisten dúas linguas – o francés e un dialecto xermánico – que se oen nas rúas, como coexisten dúas comunidades relixiosas (católica e protestante), e diferentes produtos agrícolas, nunha historia que fai oscilar a rexión entre Francia e Alemaña. Parécelle paradoxal que a súa integración en Francia non sexa condenada, e que ao contrario de outras rexións deste país, non teña coñecido movementos rexionalistas. Considera que alí existe unha memoria-fronteira (Mayeur, 1986:66). A pequena patria do particularismo alsaciano non reenvía a unha Gran Patria, sexa ela Francia ou Alemaña, aínda que en momentos como o da Segunda Guerra Mundial, teña emerxido un sentimento de pertenza nacional que levou a que na Alsacia sexa afirmado como *boutade* (ocorrenza) que os alemáns conseguiron en pouco tempo o que os franceses non tiñan conseguido en 20 anos – converter os alsacianos en franceses.

49 Reaccionando á "comunidade imaxinada" de Benedict Anderson, John Torney considera que os procesos e mecanismos de identificación de persoas como membros dunha nación non é só imaxinada, mais ten unha marca a través dos documentos, nun monopolio con éxito dos medios léxítimos de circulación, e é así por varias razóns: "Entre estes motivos, contam-se objectivos como a prestación do servizo militar, a cobranza de impostos e o aproveitamento de mão-de-obra; a mais fácil aplicación da lei; o control da fuga de cérebros (por exemplo, a limitación das saídas para evitar a perda de traballadores altamente cualificados); a restrición do acceso a áreas consideradas «fora dos límites» polo Estado, quer por motivos de «segurança», quer para proteger as persoas de danos inesperados ou non identificados como tal; a exclusão, a vigilancia e a retención de «elementos indesejáveis, quer estes sejam de natureza étnica, nacional, racial, económica,

que, na longa duración axuda a construír a idea de antigüidade, central na percepción subxectiva de nación. No século XVII, as linguaxes na Europa tiñan asumido a súa forma actual. Finalmente, o capitalismo de imprenta creou linguaxes de poder diferentes das antigas linguaxes vernáculas administrativas⁵⁰. Para esta construción da nación contribuirán os censos, os mapas e os museos. A ficción dos primeiros é que conteñen toda a xente e que cada un ten un e só un lugar, sen fraccións (Anderson, 1983:166). Tal como os censos, os mapas de estilo europeo traballan na base dunha clasificación totalizadora e conducen os seus produtores e consumidores burocráticos para políticas con consecuencias revolucionarias⁵¹. En relación aos museos e aos monumentos reconstruídos, a gran preocupación está en datar.

Nun traballo que analiza a institucionalización dos Estados-nación a partir da evolución dos sistemas de control de pasaportes, John Torney lembra que aqueles tiveron que construír e alimentar liñas de división tanto nas súas fronteiras como entre os que se encontran dentro delas, utilizando para iso documentos como o pasaporte ou o carné de identidade (Torney, 2003:16)⁵². Estes métodos evidencian a forma como os estados monopolizaron os medios de circulación e como esa centralización se procesou desde o Absolutismo.

A supresión oficial das fronteiras no interior da Europa comunitaria poderíase entender como a posibilidade aberta para a libre circulación, nomeadamente entre aqueles que, antes, mantiñan contactos encapotados. Como nota Gilles Raveneau para o caso da Córsega e da Sardeña, non foi así. Estas dúas illas do Mediterráneo, separadas por algunhas millas marítimas e ligadas diariamente por *ferry*, teñen por detrás dous grandes referentes nacionais, Francia e Italia (Raveneau, 1996)⁵³. En resultado dunha proximidade xeográfica e de evolucións históricas e culturais, antes de quedar ligadas a aqueles países, as dúas illas sufriron influencias comúns, mais tamén viviron experiencias diferentes.⁵⁴

No contexto da Península Ibérica, merecen ser desatacadas a revisitación da Sardeña

religiosa, ideolóxica ou médica; e a supervisión do crecemento, da distribución espacial e da composición social das poboacións no seio dos seus territorios.” (Torney, 2003:26).

50 Segundo Nordman, a idea de que unha nación ou un Estado deben corresponder a unha área lingüística, é recente, e só a mediados do século XIX é aceptada en grandes liñas. Mesmo Fustel de Coulanges, en Outubro de 1870, vai afirmar que «O que distingue as nações não é a raça, nem a língua. Os homens sentem no seu coração que são um mesmo povo, desde que tenham uma comunhão de ideias, de interesses, de afeições, de recordações e de esperanças» (cit. Nordman, 1986:58).

51 Desde que John Harrison inventou o cronómetro, en 1761, tornouse posíbel o cálculo das lonxitudes e a superficie curva do planeta enteiro quedou suxeita a un enleado xeométrico que permitiu detectar mares, desertos e rexións inexploradas en cuadrículas. Os exploradores, os descubridores e os militares, triangulación tras triangulación, guerra tras guerra, tratado tras tratado, procederon ao aliñamento dos mapas do poder (Anderson, 1983:173).

52 No seu traballo, Torney interroga os sistemas documentais na Europa Occidental e nos EUA desde a revolución francesa até, practicamente, á actualidade (Torney, 2003), aquilo a que, na liña de Foucault, chama «modalidades humildes» do poder, detectábeis no control crecente dos cidadáns por parte dos estados. Procura “demonstrar a tese segundo a qual os estados modernos, e o sistema estatal internacional de que fazem parte, expropiaram os individuos e as entidades privadas dos «meios de circulación» legítimos e não apenas nas fronteiras nacionais.” (Torney, 2003:21)

53 Durante o traballo de campo de Gilles de Raveneau, os gardas fronteirizos de Bonifacio e de Santa Teresa continuaban a afirmar que a fronteira persistía, así xustificando o control, alegadamente por non saberen cal a nacionalidade dos que circulaban (Raveneau, 1996).

54 No caso corso, a decadencia da república de Génova conduciu a intervencións francesas desde 1737, que virían concretizar unha anexación en 1789. Xa no caso sardo, a súa concesión por Austria aos duques de Saboia pon fin a catro séculos de dominación aragonesa e catalá. En 1847, a Sardeña renuncia á autonomía, fundíndose co Piemonte (Raveneau, 1996). Como lembra este autor, tanto histórica, como xeograficamente, as dúas illas encóntranse na periferia dos respectivos estados nación e son igualmente vistas como límites periféricos da Europa Mediterránea.

ao longo da segunda metade dos anos 1990 por parte dun equipo de investigadores ligados á Universidade Rovira i Virgili de Tarragona, dirixida por Juan Pujadas (1999, 2005), con Dolores Comas d'Argemir (1999), Albert Moncusí (2005) e C. Martinez en relación ao proxecto "Procesos Migratorios e cultura de fronteira: o caso dos Pirinéus", despois do estudo de Peter Sahllins na década anterior, ben como o traballo de William Douglass (1998; 1999) no País Vasco. Na liña de fronteira, polo carácter excéntrico destes espazos, a tentativa centralizadora revístese de características especiais:

“O caso de Espanha é ilustrativo da intención fallada de instaurar um Estado unitário, a França constitui o paradigma do Estado homogeneizador que elimina ou sujeita radicalmente as grande diferenças regionais herdadas do Antigo Regime, enquanto que Portugal ilustraria o caso dum Estado culturalmente muito homogéneo desde a sua formação.” (Martín e Pujadas, 1999:13)

A obra de Albert Moncusí (2005) *Fronteres, identitats nacionals i integració europea* ten como protagonistas os habitantes desa comarca transfronteiriza, a Sardeña e, de forma máis indirecta, os estados-nación francés e español e a nación subestatal catalá. Interroga o paradoxo xerado pola afirmación das fronteiras internas en pleno proceso de integración europeo, cando é proscrito o control de persoas e de mercadorías e facilitada a circulación de man de obra. O fortalecemento das fronteiras externas integra un discurso de afirmación da identidade europea, con cheque da Historia, que exclúe os que veñen de fóra (Moncusí, 2005: 16)⁵⁵.

Jose Maria Valcuende del Rio, nun traballo das fronteiras políticas delineadas a partir dos centros de poder e das que son configuradas no día a día de individuos concretos, na fronteira entre Vila Real de Santo António e Ayamonte, defende que a construción do espazo non se fai só no ámbito máis directamente asociado coas institucións políticas. Se estas definen os mapas míticos que, supostamente, corresponden a unha colectividade, non se poden excluír aqueles que nos discursos construídos, están fóra da liña trazada polas fronteiras políticas e administrativas, xa que no día a día cada grupo traza os seus propios mapas territoriais (Valcuende del Rio, 1998:23). Nestes procesos identitarios dun grupo cun territorio, hai normas seguidas, xa que en termos discursivos, non son os individuos os que definen o territorio, mais antes é este o que lles configura as características (Valcuende del Rio, 1999:219).

Neste traballo sobre os límites ao sur, cuxa hipótese central era a de que existe unha fronteira política con determinada lóxica de recreación do espazo e outra cultural, pasada pola interacción cotiá con formas determinadas de delimitación do territorio, Valcuende del

---

⁵⁵ En canto ao País Vasco, alén da fronteira constituír un refuxio privilexiado en situacións de conflito, ten un notábel poder atractivo en termos económicos entre as poboacións limítrofes. Tanto polas relacións económicas, como polas sociabilidades xeradas, hai aí numerosos casos de dupla nacionalidade (Leizaola, 1999:113). No caso de Ayamonte e Vila Real de Santo António, en función do contexto e dos intereses particulares, os habitantes dos núcleos dispersos pola marxe esquerda do Guadiana podían definirse como portugueses ou españois (Valcuende del Rio, 2005:87). No entanto, nin todos os grupos sociais interactúan igualmente co outro lado da fronteira, xa que a homoxeneización cultural promovida polos Estados foi máis efectiva nos grupos escolarizados.

Rio salienta a necesidade de ter en conta dous feitos estruturais e independentes das conxunturas políticas na abordaxe da fronteira. En primeiro lugar, o límite político-administrativo resulta dunha imposición do Estado ás localidades que se encontran nos seus confíns. En segundo lugar, en consecuencia daquela imposición estruturouse un sistema económico e social en relación cunha liña imaxinaria, que establecía os límites entre localidades distintas pertencentes a diferentes Estados, en que a transgresión se volveu unha forma de vida, nunha continua tensión entre dúas lóxicas, unha estatal e a outra local, que configura aquilo que algúns denominaron «cultura de fronteira» (Valcuende del Rio, 1998:33)⁵⁶. Nesta abordaxe, o autor seleccionou unha división político-administrativa fronteiriza a partir da cal podería contrastar a interrelación das lóxicas estatais e das estratexias locais (Valcuende del Rio, 1998:37), detectando un conxunto de tres aspectos a partir dos cales poden volver operativo o concepto de identificacións colectivas: os lugares de interacción entre os grupos, as accións simbólicas e rituais en que se manifestan como grupo, distanciándose dos outros e os discursos en relación ao que os diferentes grupos consideran “nós” e “outros” (Valcuende del Rio, 1998:43)⁵⁷. Debido á redefinición dos espazos locais e á diferenza de significado dos límites administrativos, evidenciáronse tres mudanzas fundamentais. Unha ten que ver coa evolución do sistema económico que potenciou esta zona como sector turístico, modificando o territorio no que concirne ás relacións coas poboacións veciñas e creando novos centros con importancia económica, no seo dun espazo económico máis amplo, que transforma substancialmente as relacións continuamente mantidas entre os territorios de raia. Outra está ligada á evolución política, que permitiu a modificación dos límites das augas, os acordos de pescas, a evolución do control político e económico da fronteira, os acordos de colaboración no seo de programas de desenvolvementos das zonas de fronteira. Unha terceira, asociada ás modificacións das infraestruturas: a construción dunha ponte internacional serviu para facilitar, polo menos na teoría, a comunicación entre núcleos de poboación, aínda que así se distanciasen os núcleos que antes tiñan maior aproximación a través do cruzamento do Guadiana por barcos, mais que permitiu unha maior proximidade entre os dous centros urbanos máis importantes da rexión, Faro e Huelva (Valcuende del Rio, 1998: 41-2).

Reforzando o que Joaquim Pais de Brito escribira acerca de Rio de Onor anota que, nos espazos limítrofes, a adscripción a un territorio de pertenza local está moi vinculada á

---

56 Por un lado, explica noutro texto Valcuende del Rio, a lóxica que corresponde aos intereses estatais pretende a homoxeneización dentro da liña que delimita o seu campo de soberanía e tradúcese na potenciación ou no relaxamento dos controis de fronteira, no apoio ou nas trabas ás relacións económicas, culturais e políticas entre as poboacións veciñas, separadas pola fronteira. Por outro, a dos grupos sociais que teñen que partillar un mesmo espazo en posicións socioeconómicas distintas e que manipularon a súa posición no límite reclamado, cando lles conviña, a súa proximidade coas poboacións do país veciño, sobre todo en termos económicos, mentres que, noutras conxunturas, afirmaban a súa diferenza (Valcuende del Rio, 2005:86)

57 O autor seleccionou sectores sociais e actividades, como os actuais e antigos propietarios das fábricas de conservas, os comerciantes, os pescadores, os campesiños, os traballadores eventuais, os traballadores das fábricas conserveiras, os funcionarios, etc., en tres contextos de interacción: económica, política e simbólica (Valcuende del Rio, 1998:39-40).

proporcionada polos marcos de referencia do Estado, sendo mesmo dificilmente separábeis⁵⁸. "A fronteira entendida como resultante da imposición de um marco jurídico legal, estabelecido con base na pertença a um espaço político (fronteira política) e a fronteira entendida como uma construção do espaço a partir das interações dos indivíduos (fronteiras culturais), são as duas noções básicas con que pretendemos descrever, reflectir e analisar os processos de reafirmação dos colectivos sociais, a configuração dos modelos de identificação que se baseiam na recriação social do espaço, quer dizer, na configuração de territórios distintos." (Valcuende del Rio, 1998:35-6). A substitución que fai do concepto de identidades sociais polos de identificacións colectivas permítelle aproximarse á realidade de forma progresiva, non absoluta ou totalizadora, delimitando e concretizando os seus significados, lonxe das reificacións e dos esencialismos (Valcuende del Rio, 1998:63), xa que "O transcendental «ser» na hora de referir-nos às identidades colectivas mostra-se na prática como um «estar»: um «estar» espanhol, andaluz, ayamontino, raiano... Além das etiquetas essencialistas a realidade mostra-se em constante mudança." (Valcuende del Rio, 2005:93).

No caso portugués, no estudo feito no final dos anos 1940, publicado en 1953, *Rio de Onor, comunitarismo agro-pastoril*, Jorge Dias confróntase coa estrañeza dun lugar que son dous, pasados pola liña delimitadora, cuxas relacións, nesta abordaxe do comunitarismo, non confire centralidade: «*Parece evidente que o que determinou a divisão da aldeia pelos peritos que outrora estabeleceram a linha fronteira, foi a necessidade de seguir acidentes naturais.*» (Dias, 1981:32)⁵⁹. Polo feito da poboación estar así cruzada, Jorge Dias deduce que foi anterior á nacionalidade (Dias, 1981:31) e salienta en nota que non se trata dun caso único, lembrando o Couto Mixto, Soutelinho, Cambedo e Lamadarcos, ben como o enclave de Tourém, que está cercado «*por outras aldeias espanholas, con as quais tem mais contactos do que con as portuguesas*» (Dias, 1981:31n). Atento á ligazón entre os intereses económicos e a fronteira política, remite á súa demarcación para o dominio dos actos simbólicos e administrativos, adscritos a unha lóxica de centro:

"O vale de Rio de Onor é uma espécie de oásis fértil, correndo por entre extensões de monte seco e pobre. Se a terra era então usufruída por os habitantes da aldeia, a única solução era deixar-lhes a exploração dos terrenos, como até aí, e separá-los simbolicamente pela fronteira política. Isto em nada afectou a vida dos camponeses, que continuaram, como até hoje, a circular livremente, possuindo indistintamente

---

58 A definición das sociedades modernas pola homoxeneidade dentro dun territorio, segundo Luís Uriarte, é tanto máis frecuente e acirrada en canto a heteroxeneidade aí aumente. Entón, o criterio da territorialidade pasa a ser a medida da homoxeneidade, ignorando as verdadeiras diferenzas socioculturais. Nunha sociedade en que estamos adscritos a un territorio, cun pasaporte, un carné de identidade, a suxeición a determinadas leis, policía, xuíces, ao organismo a quen pagar os impostos, ao acceso a determinado hospital ou centro de saúde, a territorialidade, como estratexia de control ten grandes vantaxes (Uriarte, 2005:75-6).

59 A semellanza do que sucedera coa Sardeña, nos Pirineos, tratada polos antropólogos sobre todo en termos de cultura de montaña, máis que como rexión fronteiriza (Pujadas e Moncusí, 2005:106), tamén Rio de Onor atraera a atención de Jorge Dias sobre todo por se tratar dunha aldea comunitaria, cunha economía agropastoril. Joaquim Pais de Brito dedicárase máis aos usos e á manipulación da fronteira (Brito, 1996).

terrenos de um e de outro lado da fronteira. Só para efeitos administrativos e políticos se pode considerar importante a demarcação, mas os resultados directos para a população deviam ser nulos." (Dias, 1981:32)

Joaquim Pais de Brito, que revisitou Rio de Onor entre 1975 e 1988, con particular intensidade entre Decembro de 1975 e Novembro de 1976, procedendo á consulta de todas as fontes escritas dispoñíbeis localmente, que foron articuladas coa observación directa e a recolla de información variada, considera que a primeira singularidade notada polos estudosos de Rio de Onor é a lingua leonesa e a segunda é a súa localización sobre a liña de fronteira (Brito, 1996:20). A utilización e manipulación da localización das aldeas é feita no sentido de conseguir beneficios, dando continuidade a unha situación de excepción que se converte nun recurso engadido para os que aí residen. Rio de Onor e Rihonor de Castilla, encadradas en países distintos xeraron sabiamente en diferentes conxunturas a súa xeminação e contigüidade, aproveitando a ambigüidade de ahí resultante como condición da reprodución social local. A porosidade raiana desta poboación foi evidenciada en varios momentos da historia política de ambos países, pois *"qualquer que seja o lado de que se quer fugir e o lugar onde efectivamente se reside – Rio de Onor ou Rihonor de Castilla – é o espaço social formado pelas duas aldeias que recebe e, na sua capacidade de protecção, reforça uma identidade fisicamente suportada em ambos os lados da fronteira."* (Brito, 1996:39)

Nesta poboación rural, que extraía a supervivencia da conxugación da agricultura coa pastoril, as tentativas estatais de levantamento de catastros de propietarios de predios depararon cun conxunto de omisións, que configuran estratexias de encubrimento cara ao Estado e aos roles aos que os seus representantes proceden. Esas linguaxes sociais ocultas dan conta de procedementos ficticios, de divisións que non son máis que formas de compromiso local para impedir ou dificultar o aproveitamento estatal. O *efecto Rio de Onor*, como espello onde se reflicte a imaxe proxectada polo libro na aldea, que padece dunha *"biografía excessiva"* (Brito, 1996:19), asenta na proxección da obra escrita por Jorge Dias e vehiculada en círculos eruditos, posteriormente devolvida á aldea, que lle sofre os efectos estruturantes e que a converte en capital simbólico local. A identificación aldeá baséase nun retrato en que xa está incorporada a imaxe fundadora de *Rio de Onor – Comunitarismo Agro-pastoril* e constitúe un proceso de produción e incorporación local de imaxes e representacións con solucións prácticas⁶⁰.

Nunha abordaxe dunha poboación raiana do sur portugués, Campo Maior, Cunha vai apuntar a existencia dunha "cultura de fronteira", que non significa eludir as diferenzas coas poboacións veciñas, mais antes a incorporación da liña cando son trazadas estratexias de supervivencia, de intercambio ou de confronto sobre as que se ergue a identidade (Cunha,

---

⁶⁰ Unha proba evidente deste efecto de espello, coas vantaxes materiais e simbólicas da imaxe aí reflectida está patente na interpelación dun veciño, nunha reunión do Consello en Agosto de 1977: "«escutai! para quem vier de fora nós somos como éramos e a aldeia está como sempre foi, como vem no livro!»"(Brito, 1996:87).

1999:959), que necesita de liñas que a demarquen, mesmo que incorpore a transgresión desas mesmas liñas⁶¹. Como cita Cunha, “*A mesma fronteira que separa e separando protege, ou devia proteger, quem a atravessa para se refugiar do outro lado, serve também para unir, conciliando interesses diversos. Essa duplicidade faz da zona fronteira um lugar ambíguo, onde a ameaça do outro lado é uma realidade próxima, mas onde o fascínio está também presente.*” (Cunha, 1999:95)

No caso da fronteira entre Portugal e Galicia na zona de Chaves/Verín, as transformacións verificadas de maneira acelerada desde a década de 1960, lexíbeis nun proceso de desligamento da agricultura que creceu a medida que as familias se terciarizaban e emigraban, alteraron a relación coa fronteira e inserírona en novas formas no proceso global. As alteracións, que retiraron centralidade á *casa* campesiña nos procesos de reprodución, desvaneceron anteriores complementaridades, explicábeis pola acepción de “ben limitado”. Os estudos xa realizados circunscribíanse a un tempo histórico (a segunda metade do século XIX, a guerra e posguerra civil, os anos de 1970) e a unha realidade determinada (Barroso, Couto Mixto, determinadas aldeas). Noutros, a fronteira permitía unha etnografía comparativa en temas que a descentraban, como a reprodución social, as cerimoniais, o turismo, ou a resistencia antifranquista. Todos deixaban en aberto as escalas de traballo aquí adoptadas.

---

⁶¹ Nun traballo sobre a Beira, Ana Castela asume a fronteira como tendo un carácter marxinal. A zona que estuda, “É pois uma zona de fronteira que aparece, na maior parte dos estudos sobre esta temática, como desfavorecida e deprimida devido, não só à existência de obstáculos físicos graves, deterioração geográfica proveniente da perda de população, à escassa ou nula capacidade de renovação geracional das estruturas por sexo e por idade e à baixa densidade provocada por um forte êxodo rural, como ainda à inexistência de actividades complementares, ao baixo nível de equipamento na escala local e ao abandono ou falta de estruturas, nomeadamente, no que respeita às vias de comunicação.”(Castela, 2000: 75)

3. Cuestións de escala: dos fragmentos, do todo, das redes⁶²

Communities, whatever their scale, continue in heterogeneous ways to reconstitute themselves as they make the world their own, inevitably in the face of tremendous economic and political constraints on their actions. As a result, anthropology has increasingly become the study of instability and fragmentation, of systems caught in contradictory currents of change.

Kay B. Warren, 2002

Nunha exposición vista na *Fundação Calouste Gulbenkian*, hai poucos anos, propúñase ollar para o mundo a través de diferentes escalas, a partir de potencias de 10. Observábase un casal que facía un pícnic nun parque en Chicago, sobre unha manta de la negra e branca, o home que adormecía, coa man abandonada sobre o peito, a escala de 10⁰, que corresponde á unidade. Viámolo a 10 metros, deitado na súa manta, coa compañeira ao lado, os libros esquecidos, os restos do pícnic, os outros habituais do parque, os nenos que circulan en bicicleta. Despois, a 100 metros, xa con todo o envoltorio, unha dársena, un campo de fútbol – el, aínda que cada vez menos claro, continúa alí. A 1.000 metros víamos a cidade, as rúas, as casas e desvanecérase o home que gozaba un día no parque. A 100 km, a 1.000 km opera a escala da rexión ou do país e, canto máis nos distanciámos, tanto máis se perde o que é de contornos claros e precisos – o home que descansa coa man no peito. Vemos toda a Terra, despois todo o sistema solar, toda a Vía Láctea, as poeiras difusas do inconmensurabelmente grande. Desapareceu hai moito o noso home repousado, a cuxa man que descansa no peito podemos volver para agora entrarmos, en potencias negativas de 10, pola súa epiderme, a súa derme, os seus vasos sanguíneos até atinxirmos un glóbulo branco, o seu ADN, unha molécula de hidróxeno e carbono, o nivel do protón. Pareceume un bo aperitivo para pensar a noción de escala na antropoloxía, entre os estudos de comunidade e os traballos extensivos, as fragmentacións posmodernas e as concepcións holísticas, as redes e os fluxos na comprensión da articulación entre o individuo e as unidades que encadre, o local e o sistema-mundo.

Unha escala, do latín *scala*, é unha graduación, unha categoría, dinos o dicionario de Cândido de Figueiredo. Nos mapas, relaciona a distancia real coa figurada. Correlaciona a medida dun deseño ou dun plano coa do real representado. Na música, é unha serie de notas que soben ou baixan, indicando sons ascendentes ou descendentes. É tamén unha forma de subir, de asaltar ou unha paraxe dun navío ou unha aeronave para carga ou descarga. Poucas expresións acusarán unha tan variada polisemia. Entre as relacións de escala con que nos confrontamos, que implican escollas técnicas no nivel dos métodos, presupostas polas

---

⁶² Unha primeira reflexión en relación a este asunto, con características que se distancian desta, foi publicada no 2007 baixo o título “Antropologia e questões de escala: os lugares no mundo” en <http://www.ceep.fcsh.unl.pt/ArtPDF/>

opcións teóricas, unha é fundamental. Trátase de recubrir algo de curto e circunscrito con gran pormenor ou densidade descritiva e/ou atinxir grandes dimensións, con pouco detalle. O uso do microscopio para o infinitamente pequeno, coa descrición densa que dá conta das diferenzas de significado pola etnografía profunda (Geertz, 1972), ten como contrapunto as lentes do astrónomo, que sitúa no seo dun sistema, maiormente que o campo sexa considerado o obxecto ou un simple cadro de aproximación local, no segundo, dunha aproximación localizada⁶³.

A opción pola primeira, a través dun traballo de campo longo no tempo nun lugar circunscrito, un *sítio* antropolóxico, permite acceder ás particularidades locais ou dun ámbito delimitado e constitúe unha forma de evidenciar os reflexos de presións externas, nun nivel localizado. Por outro lado, a segunda perspectiva implica unha visión exterior das tendencias xerais de ámbito translocal, recolocando o local de forma comparativa⁶⁴. Estas escollas, que transportan consigo unha historia, fúndana no propio percorrido disciplinar da antropoloxía.

A noción de *comunidade* presupón que un grupo de persoas teña algo en común, que o distingue dos membros de outros grupos, e resumiu longamente a dimensión do confinamento dos individuos. Condúcenos a cuestionar o pechamento físico e mental dos individuos e a xeración de sentimentos de pertenza exteriores á localidade; as fronteiras e as comunidades implican a idea dunha relación cos outros (Raveneau, 1996). A non credibilidade na comunidade como obxecto de estudo, entendida como pequena, homoxénea e autosuficiente (Redfield, 1955; 1956), *part societies with a part culture* na liña de Kroeber (1948), non levou a unha idéntica desconsideración como unidade de análise⁶⁵.

Segundo Susana Narotzky (2001), a partir de Tönnies, de Maine, de Weber, de Durkheim ou de Redfield, a comunidade establecía un *continuum* entre dous polos, aínda que designados diferentemente: comunidade/sociedade; status/contrato; relacións sociais comunais/asociativas; solidariedade mecánica/orgánica; rural/urbano. Dun lado estaba a comunidade coas súas relacións chegadas, innatas, emocionais, concretas, mentres do outro estaba a “sociedade” coas relacións adquiridas, contractuais, racionais, abstractas. Estes

---

63 Como salienta Herzfeld para o caso grego, “Acima de tudo, a Grécia oferece um realce etnográfico para além, e mesmo no interior, do domínio da comunidade aldeã. (...) Porque a Grécia é um Estado-nação, e não pode ser convenientemente estudada como um todo, através dos métodos tradicionais do observador/participante, ela tem até agora escapado ao tipo de redução autoritativa que um título genérico como «os gregos» poderia sugerir (...)” (Herzfeld, 2001:19). Mais, o autor prevén que, no caso do Mediterráneo, é difícil manter a separación entre a teoría e o seu obxecto local, ou disociar as reivindicacións do nacionalismo e a teoría antropolóxica, o máis local dos detalles locais e a máis global das estruturas globais, que se poden ver en simultáneo (Herzfeld, 2001:21). Tamén Alban Bensa alerta para o perigo de referir un colectivo que se comportaría como un único home: os maoris, os portugueses, os árabes, os estudantes, os sindicalistas. Así se construírían entidades abstractas colectivas, provistas daquilo a que chamamos cultura, en detrimento das prácticas concretas de individuos concretos, dos xogos de influencia, das iniciativas, das diversións, dos golpes baixos e doutras tácticas. En suma, en detrimento da vida social no seu esplendor, a súa singularidade circunstancial e a súa carga efectiva (Bensa, 2006).

64 Para unha apreciación desta relación entre a pequena escala e a grande escala nos procesos de globalización e na determinación do perfil da globalización hexemónica, ver Boaventura de Sousa Santos (Santos, 2001:84).

65 Susana Narotzki considera tres óbices á aceptación da comunidade como obxecto de estudo (Narotzki, 2001:27-8). O primeiro é a localización, ou sexa, a consideración das relacións sociais, das institucións e dos procesos históricos nun dominio espacial. O segundo, de carácter metodolóxico, lígase aos estudos de campo e ás técnicas de investigación usadas polos antropólogos, nas cales o traballo de campo desempeña un papel central. O terceiro asenta nos marcos teóricos do concepto de comunidade.

modelos teóricos tiñan unha característica fundamental, asociada á súa proxección no espazo e no tempo: a proximidade, o carácter inmediato, a subxectividade, a naturalidade e a anterioridade do polo “comunitario”, en oposición á distancia, á mediación, á obxectividade, á artificialidade e á posterioridade do polo “sociedade”.

Estes modelos teóricos traducen ben o contexto dos debates, en termos económicos e políticos. A aldea é vista como unha comunidade compacta e o espazo como unidade de análise. Esta unidade espacial da comunidade local só aparecerá cinguida cos estudos sobre a emigración, aínda que ás veces tendan a recrear un espazo virtual baixo a forma de identidade (Narotzki, 2001:41). Se aqueles que se desprazan fosen integrados no modelo teórico, a comunidade local perde valor como unidade de análise (Narotzki, 2001:42). A autora considera que o concepto de estrutura social non pode ser localizado, xa que remite para relacións entre institucións sociais, que á súa vez implican a análise de relacións recorrentes organizadas entre persoas e grupos. Esas relacións son establecidas con catro finalidades: acceder á produción de persoas, aos recursos materiais que lles sustentan a vida, aos recursos de coerción sobre a súa actividade e aos recursos de persuasión e creación de consenso. Estes catro ámbitos (que son máis do que o parentesco, o económico, o político e cultural ou simbólico) na súa interrelación constante, conforman os procesos de estruturación social.

Noutro texto (Godinho, 2001a) discutíase a aplicabilidade da noción de comunidade no contexto sur de Portugal, considerando que a atenuación das clases o volvía ineficaz en lugares fortemente marcados pola distinción social. Non había, porén, cuestionado de maneira máis xeral o concepto de comunidade, que permite interrogar igualmente o de «comunidade imaxinada» cuñado por Benedict Anderson. Será que esta vén completar o baleiro deixado pola desintegración ou pola inviabilidade da *gemeinschaft* de Tönnies? Eric Hobsbawm cuestiona as razóns deste tipo particular de substitución para as comunidades reais, detectando unha na mobilización feita polos Estados, nalgúns partes do mundo, de certas variantes dos sentimentos de pertenza colectiva, aos que lles chama *protonacionais* (Hobsbawm, 1998:47). O máis decisivo criterio para o protonacionalismo é a consciencia de pertenza, no pasado, a unha entidade política duradeira, mobilizábel polas elites para unha causa moderna. As nacións son, máis frecuentemente, o resultado da formación dun Estado do que as súas fundadoras.

Na óptica de Tönnies, o concepto de comunidade está frecuentemente asociado a un conxunto xeográfico ben definido: a aldea, lugar das relacións persoa a persoa. Presupón unha noción igualitaria, escurecendo o discurso acerca das diferenzas e privilexiando o de identificación entre os variados sectores sociais que utilizan un mesmo territorio (Valcuende del Rio, 1999:219), correspondendo a unha ideoloxía dominante e imposta, que oculta o que hai de distinto e de complexo nos fenómenos sociais. Ao mesmo tempo, salienta o que existe en común entre determinados individuos, inseríndoos en grupos máis vastos, que atenúen o

xénero, a clase, o estatuto social ou a diferenciación interna. O prolongamento e a dilatación do concepto permitirán estendelo a outros conxuntos, como as *comunidades imaxinadas* de Benedict Anderson, á escala da nación ou da etnia, como colectivo de partilla dun conxunto de características. A localidade, a nación ou a etnia poden, nun contexto determinado, integrar ese colectivo espacialmente definido ou non, a comunidade.

Nos estudos acerca de fronteiras son recorrentes as cuestións en relación á posibilidade de abordar realidades locais e procesos mundiais ao mesmo tempo e ás combinacións entre a macro-perspectiva e a etnografía local, a observación participante, as historias de vida. Só a través desa articulación será posíbel entender como as construcións de fronteiras foron vividas nas cidades e vilas, entre individuos variados, con alteracións ao longo dun único ciclo de vida. Bjorn Thomassen lembra que calquera estudo de límites encara a área en cuestión como unha unidade aberta de investigación, que depende dun abano de variábeis, como o vasto proceso europeo de formación dos Estados, as políticas de límites na Unión Europea, a historia das ideoloxías nacionais e o seu desenvolvemento na área, a localización das rexións de fronteira nunha determinada economía política e o seu posicionamento xeopolítico en relacións aos Estados. Engade que hai tamén sociedades locais manipulando ou mesmo influenciando estes procesos de grande escala, o que esixe unha combinación de métodos diversificados (Thomassen, 1996).

A relación entre o lugar e a identificación, o territorio e a cultura foi frecuentemente obxecto de cuestionamento nos estudos de antropoloxía ao longo da década de 1990. Pensar as relacións entre o local e o global coloca unha especie de paradoxo xa que as designacións “global” e “local” son entendidas como se constituísen segmentos dunha escala que caracterízase unha parte, mais non o todo das medidas que poderían ser utilizadas (Strathern, 1995:177).

Os *fluxos* conduciron a unha enfática apreciación dos *movementos* de persoas, de bens, de capitais, de información, de ideas. O obxecto privilexiado da antropoloxía xa non estaría, aparentemente, territorializado, marcado por fronteiras espaciais. A desterritorialización parecía ser a chave para entender os procesos actuais, coa distancia constituíndo unha función do tempo e a proximidade unha función de intereses compartidos. Nunha situación de fluxos culturais globais, Arjun Appadurai interroga a localidade, sobre todo relacional e contextual, mais do que espacial ou de escala (Appadurai, 1996:178). Para Appadurai, a veciñanza é a forma actual a través da que gana sentido a localidade e inclúe imaxes como a de *circuito* ou *zona fronteiriza* (*border zone*), que considera preferíbeis ás de comunidade e ás de centro/periferia, cando hai migracións transnacionais envolvidas (Appadurai, 1996:204). A localidade, como aspecto da vida social, e a veciñanza, como forma social substantiva, serven para interrogar o papel da nación nun mundo en que a localización espacial, a interacción cotiá e a escala social non son sempre isomórficas (Appadurai,

1996:179).

Se o global acontece localmente (Santos, 2001:79), tamén o local é producido globalmente. A relación entre o local e o global, asentado no territorio, é tratada por Boaventura Sousa Santos, para quen os *localismos territorializados* son protagonizados por pobos que, ao fin de séculos de opresión reivindican o dereito á autodeterminación, mentres os *localismos desterritorializados* están ligados a grupos translocalizados, como os emigrantes árabes en París, os turcos na Alemaña ou os latinos nos EUA: "*Para estes grupos o territorio é a idea de território, enquanto forma de vida en escala de proximidade, imediação, pertença, partilha e proximidade* (Santos, 2001:61). Esta reterritorialización pode ocorrer a un nivel infraestatal ou superestatal: no caso da Unión Europea, temerosa dos movementos de emigrantes e refuxiados, ao mesmo tempo que se desterritorializan as relacións entre os cidadáns dos Estados-membros, son reterritorializadas aquelas que respectan a cidadáns de estados terceiros. Nunha crítica a Appadurai e Hannerz, extensíbel tamén ás concepcións de Boaventura Sousa Santos, nomeadamente á oposición entre "locais" e "cosmopolitas", Thomassen refire ser difícil percibir se estas ideas se reportan á realidade empírica ou a mundos soñados de e para a *jet-set* intelectual (Thomassen, 1996).

De feito, calquera traballo de campo permite a percepción de que o territorio axuda os individuos a saberen quen son, sen con iso desmentir a importancia do estudo dos fluxos para fenómenos como as migracións, o contrabando ou as guerras. As fronteiras, historicamente marcadas polas loitas pola apropiación de territorio, constitúen un bo exemplo da utilización da territorialidade, funcionando os mapas como abstraccións que definen a realidade en congruencia cunha determinada visión do mundo. Permiten a percepción de que o sentido procurado para a realidade, en función das necesidades sociais de continuidade, pasa pola construción de identificacións colectivas sobre o espazo, que lles é esencial.

As fronteiras persisten, pese ao fluxo resultante do constante cruzamento feito por persoas, o que nos leva, na liña de Barth, a deducir que as distincións étnicas non dependen da ausencia de mobilidade, de contactos ou de información, antes integran procesos sociais de exclusión e de incorporación, en que son mantidas as categorías, aínda que muden os participantes e os membros (Barth, 1969:10). Nun texto publicado en 1988, cunha análise da *Acta Geral de Demarcação do Tratado de 1906*, asentada no acordo de 1864, Joaquim Pais de Brito procura unha aproximación á fronteira como "*local que participa das prácticas e representações que investem o espaço e as relações sociais*." (Brito, 1988:339). Verifica que a fronteira política nacional é tamén, talvez prioritariamente, fronteira ou límite do territorio das aldeas que a arrodean, cunha vivacidade que contrasta coa indiferenza dos poderes e o débil desenvolvemento⁶⁶. O obxectivo de gardar o seu territorio participa dun trazo esencial

---

⁶⁶ No caso portugués, é así na Beira Alta e Beira Baixa, en Trás-Os-Montes e no Miño, xa que a rarefacción das unidades de poboación no Alentejo, a estrutura agraria marcada pola gran propiedade e o debilitamento da autonomía de xestión, conducen a un ángulo de aproximación que procura ler a fronteira como un

das comunidades aldeás: o de atribuír unha identificación por oposición ás outras aldeas veciñas. Son frecuentes os acordos tendentes a resolver as situacións conflitivas sobre o acceso a pastos e outros recursos, pasando recorrentemente por camiñadas conxuntas para demarcación das áreas en litixio, sinalando os límites, os dereitos e as concesións recíprocas, plasmadas en documentos (Brito, 1988:338-9). Cando estes veciños son en simultáneo, “estranxeiros”, as prácticas máis ou menos ritualizadas como os xogos, as competicións, as constatacións ou as reivindicacións das diferenzas nas maneiras de dicir e de facer en relación á lingua, aos costumes ou á culinaria, as expresións da oralidade que se cristalizan en fórmulas máis ríxidas como os alcumes, os refráns ou as adiviñas, cancións ou contos, son outras tantas prácticas de salvagarda dun territorio (Brito, 1988:339)⁶⁷. Conclúe que as aldeas fronteirizas participan activamente na construción dun país, cuxos confíns estatais se encargan de defender, *defendéndose*, mentres por outro lado, marcan claramente, nos puntos onde os riscos de dilución poderían ser máis graves, os contornos dunha pertenza e dunha identidade nacionais (Brito, 1988:340)⁶⁸. Tal como no seu texto a propósito de Rio de Onor (Brito, 1996), considera que a fronteira é manipulada para fuxir aos impostos ou ao servizo militar. Preto dela, sentíranse con maior intensidade as consecuencias dos momentos de invasión ou de confrontación armada entre os dous Estados, e son máis intensas as memorias dramáticas da guerra civil de España.

No caso portugués, distanciadas por corenta e oito anos, é detectábel a emerxencia das cuestións de escala. Así, nun mesmo ano, 1948, Jorge Dias publica *Os Arados Portugueses e as suas Prováveis Origens*, unha abordaxe extensiva, e *Vilarinho da Furna, uma aldeia comunitária*, que definiron dúas liñas de investigación, “*o inquérito extensivo cobrindo a globalidade do território continental (também alargado às ilhas atlânticas) visando o levantamento e análise dos elementos da cultura material; e o estudo intensivo de pequenas comunidades, con trabalho de campo e con o objectivo da restituição dos dados*

---

feito da aldeia (Brito, 1988:338). Tamén Luis M. Uriarte, nun texto en que promete abordar a fronteira hispano-lusa e a peruana-ecuatoriana, mais queda na primeira, chama a atención para a forma como, nun único marco, poden converxer os límites de varias demarcacións fronteirizas. No caso estudado, o marco 695 serve de límite entre Portugal e España, entre a provincia de Cáceres e a de Badajoz, co distrito de Portalegre, cos termos municipais de Valência de Alcántara, S. Vicente e La Codosera (Uriarte, 2002:74-5).

67 Tamén Peter Sahlins anota que aquilo que está en casa na Sardeña é a noción e a práctica do dereito de usufruto. As aldeas teñen dereitos de pasto e recolla de leña nas terras e bosques que pertencen aos señores ou á Coroa, que se insiren en dereito consuetudinario. Certas aldeas reivindican recorrentemente terras e fronteiras que se cabalgan, e é tamén así como as fronteiras parroquiais e señoriais, cuestións que interesan pouco aos señores locais. Estes conflitos locais son anteriores á partición do territorio da Sardeña e van prolongarse máis alá dela. Mais, a liña de fronteira vai convertelos en conflitos que envolven o desenvolvemento e a expresión de identidades nacionais. Cando a tensión militar se calma, no momento en que os dous estados procuran consolidar as súas xurisdicións respectivas ao longo da fronteira, as comunidades locais, como os propietarios das zonas en litixio, comezan a apelar ás autoridades das nacións respectivas para os defenderen: este recurso ao Estado para a defensa dos intereses locais é unha etapa importante do proceso de definición da fronteira territorial e dos sentimentos nacionais (Sahlins, 2006: 174). Nesta nacionalización das disputas locais, unha das primeiras etapas consisten en nomear os adversarios pola súa nacionalidade, designalos por “españóis” aínda que se trate de cataláns que viven a centenas de metros e cos cales se teñen lazos de parentesco.

68 Nun estudo da construción da identidade e dos seus límites na comarca asturiana de *Los Oscos* que, pertencendo a Asturias, é culturalmente unha continuidade fiel de Galicia, José Luís García García considera que o territorio de cada comunidade está profundamente fragmentado, aínda que esta fragmentación sexa contraditoria coa interacción habitual, xa que non hai diferenza nos contactos mantidos en festas, feiras e romarías entre os habitantes dos concellos de veciños de Asturias e os de Galicia (García García, 1991). Debatendo o papel das comunidades, o autor afirma que cando un colectivo utiliza servizos comúns e divide dereitos e deberes consuetudinarios ou prescritos, o espazo tende a organizarse a remolque dos límites desa interacción e utilización partillada.

recolhidos e do seu tratamento sob a forma de monografias" (Brito e O'Neill, 1991: 12)⁶⁹.

Aplicando á distribución dos arados a grella tripartita proposta polo xeógrafo Orlando Ribeiro – Portugal Atlántico, Portugal Trasmontano, Portugal Mediterráneo – verifica que á primeira correspóndelle o arado cuadrangular e o cultivo de millo, á segunda o radial e o pan de centeo e, finalmente, ao Portugal do sur, o arado de garganta, destinado a producir trigo. Nun rexistro diferente, de intensidade, é entón publicada a tese defendida por Jorge Dias, *Vilarinho da Furna, uma aldeia comunitária*.

Se Marcel Maquet escribía, en 1955, que a aldea era un lugar de predilección para a investigación etnográfica (cit. Por Bromberger, 1987:75), Jorge Dias vai defender que as pequenas comunidades son o laboratorio dos antropólogos e, aínda que considerase que ese *"grupo local integrado por pessoas que compartilham um território bem definido, as quais estão ligadas por laços de intimidade e convívio pessoal, e partilham de uma herança cultural comum"* (Dias, 1984 [1958]:7) non estaba enteiramente definido, víaa como unidade de análise pasíbel de ser aprehendida por un único observador. Unha característica básica da comunidade é a consciencia dos seus límites, tanto polos que a constitúen como polos de fóra, ou sexa, a comunidade é circunscrita; outra característica é a homoxeneidade cultural, coas xeracións a repetiren as que as precederan, debido ao illamento e á segregación. Unha outra é a autosuficiencia, aínda que a comunidade non constituía unha autarquía total (Dias, 1984:9).

Eivado polo funcionalismo, Jorge Dias apunta aínda un forte sentimento de unidade, característica que resulta das anteriores e que homoxeneíza internamente o grupo, ao mesmo tempo que o distancia, por alcumes, por loitas ou pequenas rifas endémicas, dos grupos veciños. Porén, recoñece que, nalgúns casos, a definición de límites pode non ser clara, cunha terra de ninguén entre grupos. Mais, en rexións densamente poboadas é difícil descubrir os límites entre o *continuum* de ocupación humana do solo. Pese a salientar o illamento das comunidades, non deixa de notar que *"A comunidade, embora seja uma totalidade, está em total contacto com outras comunidades (...) Não é possível compreender uma tribo, e muito menos um estado, sem começar por analisar as partes que o compõem (...) Contudo, mesmo para aqueles que se queriam dedicar ao estudo do carácter nacional, é de grande utilidade ter previamente feito estudos de comunidade, pois esta é o laboratório onde o etnólogo apura os seus métodos, afina as suas técnicas de observação e análise e desenvolve a capacidade de penetrar nos meandros complexos da natureza humana.* (Dias,

---

69 Nunha aproximación á historia da etnoloxía francesa, Christian Bromberger (1987) recoñece o paso dunha fase macroscópica, de grandes levantamentos, con inventarios sistemáticos, análises de variacións, etc..., a outra, microscópica, que se instalou nos anos 1950-60, a través dunha nova práctica, a da estadía prolongada no terreo. Houbo un recuo do campo da observación e da análise que debe conducir a unha reavaliación dos propios obxectos da disciplina porque se cambia a escala, altérase a óptica (Bromberger, 1987:68). Esta modificación do campo da observación e da análise do que era grande e longo, ao pequeno e curto, no espazo e no tempo, conduciu a unha pasaxe ao pequeno terreo, ao pequeno tema. Esta transición do grande ao pequeno non ten unha historia fácil, porque se os investigadores xustifican sempre a escolla dun terreo, xa non son igualmente proximos no que concerne ao espazo que escolleron. A preocupación de mapear e de localizar nun tempo vasto, propia dos grandes levantamentos, pretendendo articular exhaustivamente un máximo de materiais dun máximo de lugares, integra unha bulímica "etnoloxía do grande" (Bromberger, 1987:70), asociada a unha recolla de urxencia nun mundo que se desruralizaba.

1984 [1958]:20).

En 1996, editouse unha obra de balance das modificacións no mundo rural portugués ao longo dos últimos cincuenta anos, como catálogo dunha exposición realizada no *Museu Nacional de Etnologia*, en Lisboa. *O Voo do Arado* está organizado conxuntamente por un enxeñeiro agrónomo ligado á socioloxía e á historia agraria, Fernando Oliveira Baptista, un antropólogo *sénior*, que integrara o equipo de Jorge Dias, Benjamim Pereira e Joaquim Pais de Brito, director do *Museu Nacional de Etnologia*. Despois dunha presentación xeral do país rural nun período de cincuenta anos, esta obra permitía a percepción das alteracións específicas, a través de retratos localizados. No mesmo ano, Joaquim Pais de Brito publica a súa obra de revisitación a Rio de Onor, *Retrato de Aldeia con Espelho*, que salientaba o efecto de retroacción do libro de Jorge Dias, procurando ler as formas reprodutivas da aldea e dos núcleos domésticos. Con media centena de anos de intervención, reiterábanse dúas vías de abordaxe, intensiva e extensiva.

A aldea, a rexión, a nación ou un espazo transnacional non poden ser aprehendidos nas mesmas condicións nin dar lugar ao mesmo tipo de raciocinio⁷⁰. Se antropólogos como Eric Wolf, na súa lectura da economía-mundo de Immanuel Wallerstein, nos amosan que o recoñecemento dos pobos do globo debe ser feito en interacción e non illándoas (Wolf, 1997), as prácticas disciplinares basilares á disciplina non sempre nos preparan para o facermos⁷¹. O argumento metonímico, que asimila sen ambigüidades a parte ao todo, non introduce unha reflexión sobre as incidencias empíricas e teóricas das variacións de escala e deixa escapar sen sutileza modalidades de diferenciación por grupo económico e social, estatuto, xénero ou idade en contextos diferentes e en conxunturas diversas⁷².

Con novas modalidades, envolvendo movementos de emblemización e patrimonialización, o local recompón os saberes e os poderes, nunha era en que se promove a atomización do coñecemento e o seu plural. Nun proceso marcado pola metonimia, o *englobado torna-se englobante, o último o primeiro, o periférico central* (Bensa, 2001:9) e o espazo precisa gañar a solidez dun lugar, por contrapunto aos *non-lugares* (Augé, 1992). É a

---

70 Nunha abordaxe das fronteiras da auga – as presas de Sela, no norte, e de Alqueva, no sur – Fabienne Wateau detecta dúas estratexias diferentes na edificación dunha identificación. Á edificación transnacional da resistencia como forma identitaria no contexto norte, capitalizando as relacións locais, opóñense, no caso da aldea da Luz, tres niveis discursivos de xustificación da presa: o nivel nacional, en que o proxecto se insería nunha corrente que incluía outros, como a Ponte Vasco da Gama, o centro comercial Colombo ou o Oceanario. En todos os casos, un pequeno país reivindicaba as maiores obras deste tipo en Europa. A nivel rexional, o discurso asenta no mito salvador da auga para unha rexión, na esperanza, e na restitución da identificación: o Alentejo, para o que o Estado Novo construíu a identidade de “celeiro da nação”, é unha rexión pobre, obxecto de anécdotas, de cuxos habitantes se imita o acento e que precisa, máis que outras rexións, reivindicar unha nova identidade e un novo estatuto fronte ao nivel nacional. Finalmente, no caso da aldea da Luz, asúmese o discurso de sacrificio polo Alentejo, interesando pouco aos habitantes os outros dous discursos. A preocupación central era garantir a xestión habitual, esperándose que a EDIA (*Empresa de Desenvolvimento e Infraestruturas de Alqueva*) respectase os compromisos (Wateau, 1999).

71 Nunha abordaxe da Creta moderna, Herzfeld analiza unha sociedade que alía grupos de parentesco segmentarios cunha terminoloxía bilateral, ben como un violento localismo cun nacionalismo igualmente feroz (Herzfeld, 1992:62). O autor considera que as persoas fan a historia a través da propia asimilación así como pola consideración dos seus mitemas particulares. A historia pode, ademais, fornecer os sentidos para as interpretacións máis opostas a isto, á súa vez, afecta o propio lugar na historia da comunidade local, nunha refracción dunha entidade histórica máis vasta, a nación (Herzfeld, 1992:78).

72 As abordaxes posmodernas sobre os fenómenos políticos, ao illaren as discusións arredor do xénero, da sexualidade, da etnicidade, da ocupación profesional, da clase e da nación no signo, no símbolo e nas representacións do risco, subestiman o papel desempeñado polos estados nas vidas dos cidadáns, sexan os seus, sexan os outros (Donnan e Wilson, 1998:2).

síntese dun territorio cun produto, dun conxunto de axentes e de públicos, de produtores e de consumidores (Rautenberg, 2000:10), e a súa singularidade é directamente proporcional á historia nel construída.

A fronteira tanto liga como separa: pode ser ollada como unha barreira, mais tamén a vemos transcendida polas redes sociais que serven de sustentación ás culturas das marxas. Os amigos e «os amigos dos amigos», para retomar o título da obra de Jeremy Boissevain (1972), as relacións innatas e aquelas en que cada individuo se volve emprendedor, dilatando nuns sentidos e non noutros a súa rede e establecendo coligacións, confiren abertura a calquera unidade de investigación establecida sobre a fronteira.

O obxecto de estudo esixe que se recoñeza nesa realidade de intercambios un dominio privilexiado para ler dúas ou máis sociedades⁷³. Os límites son exemplos da interrelación entre a construción de fronteiras políticas e simbólicas e unha forma de aproximación ao local e ao global, cuestionando a forma como os macro procesos afectan as sociedades locais (Thomassen, 1996). Nas fronteiras do globo detéctanse algunhas similitudes nas condicións de vida: aí se poden encontrar tipos económicos máis ou menos distintos; sonlle específicas formas de mercado fronteirizo, con intercambios legais e ilegais aos ollos dos Estados centrais; constitúen un punto de encontro de políticas e ideoloxías nacionais; hai unha consciencia de vivir nas marxas da sociedade, constituíndo centros nas periferias; hai maior posibilidade de manipular, escoller e xustapor identificacións: eventualmente, son aí detectábeis nacións en potencia e minorías étnicas periféricas relativamente aos Estados centrais.

Nun traballo en que os procesos macro afectan o nivel micro, as cuestións globais requiren un tratamento para o que non sempre a ciencia antropolóxica nos preparou. Polas características específicas de que se reviste, varias serán as escalas usadas para a análise do obxecto, que remite para unha etnografía ora máis ampla - utilizando en termos comparativos a produción antropolóxica sobre as fronteiras - ora máis funilada e “concreta”, resultado dos datos intensivos de campo en varias aldeas da raia. Aínda que non se centre o traballo sobre a “identidade”, concepto pulido pola excesiva utilización, o certo é que novas identificacións veñen sendo construídas sobre as formas locais e nacionais. A identidade, do latín *identitas*, que remite para «o mesmo», non é, porén, tautolóxica, mais radica en relacións: non se é idéntico en si, mais antes en relación a alguén, alterándose a identidade consoante o sistema de relacións a ter en conta (Raveneau, 1996).

Despois dalgúns estudos de campo profundos, demarcouse unha área na que se realizou un traballo menos denso. Como nos círculos concéntricos que se forman despois de se lanzar unha pedra a un lago, esa área non esgota as redes relacionais establecidas na fronteira, que se prolongan de forma dispersa até moi lonxe, polo globo, constituíndo unha

---

⁷³Lembra W. Douglass que o concepto de fronteira cos espazos liminares binarios ou múltiples son hoxe parte da definición e da análise de temas tan diversos como o xénero, as clases sociais, a etnicidade, a emigración, a alteridade, os mundos xerarquizados, o transnacionalismo ou a globalización (Douglass, 1999:18)

unidade aberta de investigación. Tornouse claro ao longo deste estudo que, se unhas aldeas constituían prolongamentos preferentes das redes sociais de outras, cada individuo posuía ramificacións das súas teas que conducían en sentidos non sempre converxentes. Ou sexa, prolongando a área abordada e dilatando a unidade de análise podía percibir mellor os fluxos e os lugares, mentres en cada un non se podía ter unha percepción de continuidade sen quebras. En cada momento e en cada lugar, as extensións dos segmentos de rede nunha dirección serviron para comprender en detalle as vidas dos individuos e dos grupos que encadraban (familiares, ocupacionais, sociais) e, a través delas, as áreas privilexiadas de contactos, pasando dunha rede de primeira orde, a unha de segunda, etc. (Boissevain, 1972).

Nos lugares da fronteira estase hoxe menos acompañado que no pasado, debido á dispersión demográfica. É tamén esta diseminación polo mundo, do Brasil a Luxemburgo e de Cuba a Alemaña, que non é recente mais que se volveu xeral coa pasaxe das modalidades transoceánicas para os desprazamentos dentro do contexto europeo, que alicerza a percepción dos contactos dilatados co exterior. Esas ligazóns eran lexíbeis igualmente nas redes expandidas por parte dos veciños locais, mercé das súas actividades (contrabando, ingreso nas forzas de seguridade, venda ambulante, profesorado, etc.) e lugares sociais. Pode ser tentador converter consideracións heurísticas de método en postulados teóricos sobre a cultura e a sociedade, partindo da parte para o todo, cando se transportan as certezas dun fundado e longo traballo de campo.

No entanto, a análise da complexidade das sociedades esixe que se sigan múltiples fíos para dar conta dos entrelazamentos colectivos, inseridos en redes sociais, frecuentemente translocais, coa percepción de que a localización non é o concreto para o abstracto⁷⁴.

Nas escalas para pensar fenómenos de natureza política como os que están subxacentes ás identificacións fronteirizas, convén ter presente a simultaneidade local e global dos fenómenos, que porén non significa que sexan universais (Moore, 1996:10). As unidades de análise, dilatadas, poden plasmarse sobre os campos sociais, no sentido que lles deu Bourdieu, aínda que pasíbeis de segmentación por comodidade heurística, atendendo á diferenciación dos grupos no seo dunha sociedade.

---

⁷⁴ Segundo Bromberger, a diversidade de escalas de análise reflicte a complexidade das varias pertenzas colectivas e debe usar conxuntamente un estudo de indicadores - trazos obxectivos cuxa extensión e superposición permiten delimitar unidades de pertenza - e marcadores - trazos recoñecidos e retidos polos seus utilizadores como portadores de identidade (Bromberger, 1987:84).

Camiños para un problema

*La verdad es que
grietas
no faltan*

Mario Benedetti

Por onde espreitar cando o obxectivo é comprender como encadraron a liña de fronteira nas súas estratexias reprodutivas os que aí viven e como se produce a construción das nacións nese mesmo contexto? Como di Benedetti, non faltan gretas, non só para espreitar, de maneira furtiva, mais si nunha perspectiva malinowskiana, estando alí para percibir. Na fronteira, non basta estar alí; hai que cruzar, que facer o camiño que se vai andar, con paradas. Coa división disciplinar a que se asistiu no século XIX, as varias áreas do saber repartiron desigualmente entre si os diferentes dominios materializados en disciplinas e especialidades, o que conduciu a unha atomización da relación dos saberes coa realidade, mais esta non é unha camiñada que a antropoloxía poda facer solitaria. Eric Wolf xa chamara a atención para a necesidade de que a antropoloxía descubriu a Historia, unha historia que deu conta das formas a través das cales os sistemas sociais se formaron e evolucionaron e que servise para analizar todas as sociedades (Wolf, 1997). É esta viaxe acompañada, co recurso a ferramentas variadas que urxe describir.

Este traballo desenvolveuse con dúas vertentes, unha extensiva, outra intensiva. Así, procedeuse a un levantamento nunha área arredor da liña de fronteira e a unha abordaxe intensiva das relacións entre un conxunto de poboacións con estadías de campo descontinuas ao longo dos últimos vinte anos, recollendo a través de entrevistas e de consulta de arquivos locais, públicos ou particulares, elementos caracterizadores das relacións raianas e gravando experiencias de vida con vista á reconstitución de historias de vida. En termos metodolóxicos requiriu unha conxunción de métodos das ciencias sociais, sobre todo da historia e da antropoloxía, que complementa o traballo de campo co de arquivo, precedidos e acompañados dun levantamento bibliográfico, da lectura e da recensión dun conxunto de obras chave.

Cando inicie a escrita deste libro, en Febreiro de 2003, Galicia estaba ao vermello vivo, despois da catástrofe provocada polo goberno español de Aznar, ao obrigar o petroleiro *Prestige*, cun burato no casco, a afastarse da costa, deixando un rastro de chapapote, até ao afundimento terminal, con graves consecuencias ecolóxicas e económicas. O proceso de escrita, que se dilataría por varios anos debido ás continxencias da vida académica, era só a fase máis marcada pola *raison graphique* dunha investigación para a que é difícil determinar o inicio, de tal modo se funden nela un conxunto de investigacións laterais, desde 1982. Permanecín nese inicio da década de 1980 nunha aldea que integraba unha freguesía raiana do concello de Bragança. No verán do ano seguinte e na primavera de 1984, de novo nunha

aldea raiana, agora no concello de Miranda do Douro. A fronteira e a súa proximidade, laterais aos estudos sobre cerimoniais periódicas e poder político autárquico entón desenvolvidos, emerxían sucesivamente no día a día que compartía cos aldeáns. Iamos ás compras, en busca de produtos que non existían do lado portugués, máis baratos ou de mellor calidade, para o día a día e para as festas. Iamos a bailes e procesións, a misas e desfiles, ao médico e a funerais con naturalidade, aínda que con inevitábeis coidados cos axentes da Garda Fiscal, íase cun cabrito vendelo máis caro á aldea veciña, do outro lado da fronteira, e traíanse castañas ofrecidas. Tomábase coñecemento doutras paradas, máis nocturnas nas que unha antropóloga non era benvida.

A partir de 1987, cunha bolsa de investigación da entón JNICT, permanecín dous anos en seis aldeas da raia, entre Montalegre, Chaves, Vinhais, Bragança, Vimioso e Miranda do Douro. Como sucedeu con outros antropólogos que abordaron aldeas raianas, non me centraba na fronteira, aínda que tivese escollido a zona de fronteira, que me permitía comparacións coa etnografía de Galicia. Destas estadías e dun complementar traballo de arquivo resultou unha tese de *mestrado* publicada (Godinho, 2006), varios artigos, comunicacións e conferencias en Portugal, España e Francia.

Entre 1989 e 1999 foron menos frecuentes as estadías, aínda que revisitase en curta permanencia os locais onde tiña estado, por ter participado en cursos de verán, organizados pola UTAD e pola Universidade de Vigo, ben como polo *Centro de Estudos de Etnologia Portuguesa* e pola Fundación Vicente Risco, varios dos cales centraban a súa temática na raia. A partir de 1992, foron frecuentes curtas visitas de campo de quince días de varios grupos de alumnos do *Departamento de Antropologia* da Universidade Nova de Lisboa nalgúns poboacións onde eu tiña permanecido, ou noutras aldeas raianas de Trás-os-Montes, en traballos de investigación que coordinei. Preparei este proxecto desde 1999, conferindo centralidade á fronteira, con investigación bibliográfica e en arquivos centrais. No verán de 2001 fixen unha nova estadía continuada, en Vilarelho da Raia.

Cando regresei a Vilarelho da Raia en Agosto de 2001, levaba comigo os meus fillos pequenos. A casa que un amigo local conseguira que me alugasen non estaba aínda nas mellores condicións e tiña que convertela en habitábel para unha estadía. Fun a unha das tendas da aldea facer as primeiras compras. Como algúns dos artigos que pretendía non estaban á venda, quen me atendía aconsellaba que fose a España – ou sexa, a 200 metros, á aldea de Rabal. A lóxica da complementariedade nos produtos disponibilizados en Vilarelho operaba tamén en Rabal, veríao. O paroxismo aconteceu cando pedín que me fose vendido xamón. Chaves é, consabidamente, unha área de produción de xamón afamado, aínda que non sexa na cidade onde se fai o fumeiro. Porén, na tenda foime recomendado que fose a España, onde o vendían, enteiro ou partido, mentres do lado portugués non estaba á venda. Claro que existe xamón na aldea, como produción doméstica destinada ao consumo restrinxido. No entanto, o produto do fumeiro non é construído como factor de identificación

ao punto da súa venda ser promovida, mentres por outro lado non se vende o que todos teñen e non é esperábel que un estraño veña á aldea compralo. Cando fun a Rabal continuar as compras, recibiron con estrañeza a miña pregunta sobre se aceptaban escudos. A caixa rexistradora presentaba dúas divisións case iguais, unha con pesetas, outra con diñeiro portugués.

En Decembro de 2002 acompañei o traballo de campo de varios grupos de estudantes na fronteira de Chaves, dous deles nas “aldeas mistigas” de Lamadarcos e Soutelinho, outros por Segirei, São Vicente da Raia, etc. En 2003, en virtude dunha licenza sabática concedida polo *Departamento de Antropologia* e cunha bolsa da *Fundação para a Ciência e a Tecnologia*, permanecín preto de cinco meses en Galicia. A partir de Febreiro, sobre todo en Santiago de Compostela, en ligazón con colegas da Universidade, procurei bibliografía e consultei arquivos variados, así profundando o coñecemento da historia de Galicia e de España, principalmente durante o período franquista. Despraceime entón de novo á raia no lado galego e permanecín dúas semanas en Chaves, revisando varios arquivos e realizando entrevistas dun e doutro lado da fronteira.

No 2004 despraceime en todos os momentos de vacacións académicas para a fronteira, acompañando traballos de alumnos na zona de Bragança e Vinhais, durante o período de Nadal e continuando a revisitar o contexto durante o mes de Agosto⁷⁵. No ano 2005, despois de volver a Bragança nas vacacións da pascua, volvíñ á fronteira, na aldea de Vilarello de Cota, na Serra de Penas Libres, Vilardevós, durante o mes de Agosto, asistindo a varias romarías transfronteirizas e á Festa das Adegas, en Mandín. En Oímbra consultei arquivos parroquiais respectivos a Cambedo da Raia, outra “aldea mistiga” na que tiña permanecido. En acompañamento de alumnos, despraceime de novo no final do ano, no período do Nadal, a aldeas dos concellos de Montalegre e Boticas, aproveitando para un novo desprazamento a Mandín, Verín e outras aldeas da fronteira do lado portugués.

Aproveitando un novo período de licenza sabática, a partir de Febreiro de 2006 fun acollida por Xoše-Manuel Cid no polo de Ourense da Universidade de Vigo, cunha bolsa concedida pola FCT. Permanecín en Santiago de Compostela en Febreiro e de novo en Abril, con desprazamentos a Ourense – onde levo acompañando as actividades da Asociación de Amigos da República – e á fronteira, acompañando tamén varios traballos de estudantes, mentres escribía este texto. En Xuño, aproveitei unha estadía entre Chaves e Verín para consultar os arquivos locais de Lamadarcos e Soutelinho, asistir á romaría transfronteiriza do Señor dos Desamparados e para un conxunto de entrevistas finais, preparadas de antemán, no Couto Mixto, en Mandín, Lamadarcos e Soutelinho. En Xullo, volvíñ a Cambedo da Raia e outras aldeas de fronteira e en Agosto de 2006 avancei na escrita deste texto en Carnota, Galicia. Novas visitas, agora máis curtas e con obxectivos ben precisos, ao longo de 2006, 2007 e 2008 permitíronme ter, na liña de Bertaux, a percepción da “saturación” no que

---

⁷⁵Alguns destes traballos serían publicados (Piecho, Teles Grilo e Pereira, 2005; Caetano, Alegrias e Cardoso, 2005; Araújo e Pires, 2005; Godinho, 2005).

concirne ao obxecto.

Cando se traballa sobre as periferias, que constitúen porén centros de sociabilidades coas súas outras periferias, esas zonas límite poden ser encaradas como tendo un tempo distinto. Longamente, os antropólogos referiron os pobos que estudan como estando nun *presente etnográfico*, unha especie de tempo fóra do tempo, como se os grupos estudados estivesen alén dunha perspectiva linear da duración, nunha confusión entre unha cultura como entidade estática, cun contido lexitimado polo seu uso tradicional, e outra como un produto dinámico, co contido continuamente redefinido polos seus practicantes contemporáneos (MacClacy, 1991: 15).

Seguíronse aquí varias vertentes de complexidade, repartidas pola abordaxe do tempo e do espazo. Estudar individuos que comparten unha mesma situación, comprender a maneira como viven colectivamente neste inicio de século ou analizar os diversos usos da noción de “contemporáneo” implica unha atención central conferida á realidade temporal dos feitos sociais, cara á cal tres cuestións preliminares xorden implicadas. En primeiro lugar, tres das aldeas máis detalladamente abordadas constituíron “pobos promiscuos”, convidando a unha abordaxe longa, que evidencie a forma como se volveron no que son hoxe. Así, o recurso aos documentos preparatorios do tratado de delimitación de fronteiras entre Portugal e España permite entendelas por un período de 150 anos, ao mesmo tempo que encamiña a investigación no sentido de percibir os procesos centrais *localizados* e os procesos locais lidos polos ollos do centro. En segundo lugar, o *presente etnográfico* foi variando, xa que o traballo de campo se iniciou aínda nos anos 1980, con revisitacións sucesivas. Polo carácter lonxitudinal da investigación, a través de retornos episódicos, implicaría sucesivos puntos de actualización de información, datándose gran parte das declaracións ao longo do texto, nun desdoblamento de “presentes” que descualifica a utilización da designación. En terceiro lugar, o recurso a “memorias”, polas historias de vida construídas a partir de narracións recollidas, confire unha profundidade no tempo, que pode dilatarse 200 anos cando están en xogo eventos marcantes, como as invasións francesas.

A percepción polos individuos do tempo e dos acontecementos é diferenciada, debido ás características e á integración nos diversos aglomerados. Non se encara o presente do mesmo modo, tal como non se vive nin nos afecta o pasado de idénticas formas. Nas lembranzas estableceéronse ás veces xeneralizacións, que non poden levarnos a intuír que os membros dunha comunidade viviron por enteiro e do mesmo modo un evento.

Os discursos colectivos sobre un acontecemento poden, nun primeiro nivel, integrar unha retórica pública (Gilsenan, 1989, cit. García García, 1991:58), como sucede cando varios veciños se reportan a determinado acontecemento histórico. Nun segundo, poden evidenciar modalidades disidentes, que urxe recolocar tanto no momento en que emerxeron como entendéndolas a partir de quen as profire. Como demostrou Johannes Fabian, a escrita etnográfica no presente enmascara as contradicións, as rupturas, os golpes na vida social e

subliña, por unha especie de depuración do real, todo o que na sociedade, ten un carácter normativo (Fabian, 1983). Segundo a proposta de Alban Bensa (2006), a antropoloxía non pode prolongar a indistinción entre o actual e o antigo, o singular e o xeral, o conxuntural e o estrutural, xa que as sociedades non teñen a estabilidade aparente das pedras, das plantas ou dos animais. Deben ser aprehendidas como procesos que se inscriben nun tempo propio. Baixo pena de naturalizar as estruturas, a etnografía ten todo o interese en integrar a súa experiencia nas condicións históricas en que emerxeu, como suxire Pierre Bourdieu. A súa noción de *habitus*, como presenza do pasado no presente, que o volve prolongábel no futuro, anticipa o devir a través do presente, entendido como un campo finito de posíbeis. Non se trata de colocar as prácticas sociais no fío da cronoloxía, nin de a encher de lugares de memoria, como formas de recuperar a historia, mais de comprender as actitudes presentes pola súa capacidade de mobilizaren o pasado.

Lonxe de considerar o antropólogo un *deus ex machina* ou manipulador de marionetas nun lugar en que se instalou autocraticamente, decidindo o sentido escondido das accións e dos propósitos dos indíxenas, considérase, porén, que esa disciplina provista de recursos metodolóxicos, técnicas de control e reavaliación dos elementos obtidos no campo permiten a reconstitución dun acontecemento. Suxire Alban Bensa que, amosándose atenta ao encadeamento das situacións concretas, a etnografía debe de estar en condicións de pór en evidencia os diversos campos do discurso en que coexisten propósitos oficiais, elucubracións marxinais, concepcións unanimistas ou compartidas só por algúns, enunciados interditos ou excepcionais e mesmo, alén de todo o que podemos entender, proposicións impensadas, sen que estas últimas sexan dotadas dun privilexio heurístico particular. Ao longo desta investigación procúrase o seu ancoramento na realidade, que non é mera representación nin un simulacro xeral, e a perspectiva de que o coñecemento en ciencias sociais é posíbel, alicerzado nos suxeitos que o producen.

Tres son os momentos que serven para pensar de maneiras dispares o pasado, nos acontecementos estudados: (1) o que conduciu ao tratado de delimitación fronteiriza de 1864, en que unha decisión externa afectou a todos, aínda que de modos diferenciados, en varias das aldeas da área; (2) o que tivo lugar en Vilarelho da Raia en 1939, aínda que gravado na memoria dos habitantes locais con máis idade, e que asumiu reflexos drásticos só na vida dalgunhas familias; (3) en Cambedo da Raia en 1946, mesmo no ámbito circunscrito da comunidade cambedense non tería o mesmo impacto, por non teren todos os grupos domésticos resentido o ocorrido. Porén, neste último caso, as repercusións nos anos seguintes xeraron unha reputación indesexábel do conxunto dos moradores locais no *ranking* interaldeán, construída polas policía políticas e diferentes autoridades das ditaduras en ambos países. Máis recentemente, sobre todo a partir da aposición dunha placa conmemorativa en 1996, a memoria conflitiva dos acontecementos permitiu detectar a ausencia de consensualidade en relación ao ocorrido, a través da cal se evidenciaron os

lugares sociais e as escolhas ideolóxicas.

Estes tres momentos constitúen fronteiras no tempo (García García, 1991: 57) que atravesan as vidas das propias persoas, establecendo un *antes* e un *despois*, cuxa memoria é fragmentada xeracionalmente, xa que no presente varias son as cohortes de idade presentes en cada poboación, confluíndo aí tempos diversos, que se refiren ao pasado de forma tamén distinta.

Xa o espazo, que constitúe outra das categorías aristotélicas do entendemento, xorde no camiño deste traballo de maneira diferenciada en tres dimensións: por un lado, o espazo “parado” das estadías de campo, con recurso episódico a formas de observación participante. Por outro, nun traballo sobre a fronteira constituíu un imperativo unha etnografía peripatética (Darby, 2000:4), que non se confunde coa levidade multilocalizada dos estudos posmodernos. Finalmente, o espazo dilatado, que remite para o intanxíbel e imaxinado: a rexión, a nación, nun caso subestatal, o sistema-mundo, que nun lugar se tocan. Presupóñense aquí varios niveis de análise, que implican outras tantas fendas polas que aguzar o ollar. Por un lado, unha abordaxe de poboacións sobre a liña de fronteira, implicando estadías de campo longas e con revisitacións sucesivas. Por outro, unha área dilatada, primeiro densificada entre a raia do concello de Chaves e os de Vilardevós, Verín, Oímbra e Cualedro, despois máis dispersa, entre o Trás-os-Montes rural e a provincia de Ourense, a nación subestatal galega e os espazos transnacionais.

Lembra Benedict Anderson que, se só era posíbel pensar no nacionalismo en termos globais e comparativos, só en particular era posíbel sentilo e actuar politicamente con base nel (Anderson, 2000:8). En relación ás culturas das marxes, a existencia de espazos separados, de barreiras legais ou de pagamentos de dereitos de entrada, fan aumentar os custos ligados á formación dunha ligazón mais tamén os lucros diferenciais por parte dos que ousan ultrapasar esas barreiras, como adiantan noutro nivel Boltanski e Chiapello (1999:440). A práctica científica das ciencias sociais, dirixida para entidades delimitadas e sistemas pechados, deixou subteorizadas as transaccións internacionais, cun déficit de produción que ten que ser superado⁷⁶.

A investigación arredor do contrabando, polo carácter subterráneo do obxecto, require metodoloxías propias, movéndose no campo con maior naturalidade os antropólogos e os historiadores locais. As longas estadías de campo, que se volveron práctica aconsellada no dominio da ciencia antropolóxica, permiten unha dobre adecuación: por un lado, do antropólogo ao obxecto de estudo, pola aproximación que o traballo de campo permite; por outro, daqueles con que o investigador entra en relación, que acaban por tolerar ou mesmo absorber a presenza do “estraño profesional”. Se nalgunhas das conversas establecidas o

---

⁷⁶ Boaventura Sousa Santos define o modo de produción de globalización como o “conjunto de trocas desiguais pelo qual determinado artefacto, condição, entidade ou identidade local estende a sua influência para além das fronteiras nacionais e, fazendo-o, desenvolve a capacidade de designar como local outro artefacto, de condição, entidade ou identidade rival” (Santos, 2001:69), facendo énfase en fluxos fronteirizos globais que conducen a que “dilucidar o que é nacional e o que é europeu ou global se tenha tornado uma tarefa quase sisífica” (Santos, 2001:21).

contrabando emerxía sen dificultade maior, nun caso só despois de varios anos e moitos desprazamentos se volveu posíbel, por vontade do entrevistado, para recoller unha declaración gravada. Concorde, porén, con Manuel Villaverde Cabral (1983:199) cando afirma que o fenómeno da economía subterránea, da que destaco especificamente o contrabando, é máis doada de “sentir” do que medir e analizar. Ademais deses relatos, consulte fontes escritas producidas pola Garda Fiscal e pola *Direcção Geral das Alfândegas*, que permiten confrontar a perspectiva estatocéntrica coa visión local do fenómeno abordado.

Nun dos días dunha estadía de traballo en Santiago de Compostela, no inverno de 2003, acompañei a un colega da universidade que ía buscar á escola a filla de seis anos. O tempo estaba cincento e tiña chovido. Levábamos carapuchas na cabeza, paraugas abertos e ollábamos para o chan para nos desviarmos das pozas de auga. A pequena apuntou de súbito para o ceo. Polo entrelazado das árbores belísimas da Alameda de Santiago víase entre o ton de chumbo unha parte azul intensa. Os ollos baixos con que camiñábamos, nós, os dous adultos, impediríanos ver ese sinal de mudanza. Atentos á materialidade próxima, non só o perdíamos, como desatendíamos ao momento feérico a que a pequena estaba atenta. Para tratar «os feitos sociais como cousas», na liña de Durkheim, hai que buscar tamén o que, aínda só lixeiramente desvelado, constitúe o trazo que dá conta dunha alteración de significación. Para os antropólogos iso acostuma implicar o distanciamento do ollar, segundo a expresión de Claude Lévi-Strauss. Debruzada en sociedades de «tempo quente», a antropoloxía ten que incorporar a historia. Ese ollar que se afasta para percibir o envolvente, tamén se volve microscópico no recurso a etnografías diversas. É neste balancear entre escalas de análise que se suxire camiñar para resolver o problema nesta unidade aberta de investigación.

Parte I

Oír o galo cantar dúas veces: fronteiras e hábitos das marxes nun tempo longo

“Refusée, admise, déplacée ou encore (re)inventée, il apparaît que la frontière est un de ces objets subjectivisés qui participent à la définition des groupes. Quel que soit l’endroit où on décide de la poser et la façon dont on la définit, la «frontière» devient dès lors ce point d’articulation autour duquel les identités distinctes, les «nous» et les «autres» peuvent s’agencer, s’équilibrer et se reconnaître. Et l’on s’aperçoit, dès lors, qu’il n’y a plus d’identité sans frontière – la première notion englobant la seconde – car poser une frontière, c’est toujours se définir un peu.”

Fabienne Wateau

“Nós somos malos, somos mui malos, e no sabes por que? Porque sentimos cantar o galo de dous reinos”, dicía nunha fusión de linguas, durante unha conversa, un home de Rabal, a aldea galega localizada a douscentos metros de Vilarelho da Raia. Pola diferenza horaria entre Portugal e España, os ritmos sociais modelan os naturais e o cantar dos galos faise de maneira desfasada. A integración en unidades políticas distintas impón un horario diferenciado, coa *décalage* dunha hora, que conduciu a que, tal como é notado para a Sardeña (Moncusí Feré, 1999:126), as actividades non sexan realizadas en simultáneo, mais antes cunha organización do tempo que é diferente en cada un dos países, dependendo de ritmos nacionais que foron introducidos⁷⁷. As normas legais dentro de cada un dos territorios confinantes conducen a hábitos distintos e os pobos que conviven nun mesmo nicho ecolóxico teñen que confrontase con feitos tan simples e significativos como a mudanza da hora en relación a outra poboación que queda a 200 metros, coa mudanza da lingua oficial, cun menor salario mínimo ou un inferior subsidio de desemprego, con prezos diferentes para os produtos, con outras verdades oficiais aprendidas na escola, varios festivos distintos, incorporacións en exércitos diferentes e, até hai poucos anos, con moedas distintas.

A utilización convivencial da noite, ben como o horario das comidas máis tardío do lado español, apuntados polos aldeáns do lado portugués, marcan a diferenza, introducida pola integración en unidades políticas distintas, entre persoas separadas por douscentos metros de terra e unha liña inducida a partir de marcos cun P e un E. Unidos no distanciamento do modo de vida anterior, asociado á agricultura, envellecidos de ambos lados, os ritmos respectivos interrompéronse. Adecuándose a un novo horario, que superou o anterior, asociado ao traballo agrícola, de sol a sol, os aldeáns das fronteiras axustáronlle as prácticas do seu día a día e afastáronse. Como lembra unha muller da raia, *“O mundo deu assim um giro muito forte há 25 anos. Antes era tudo mui pausado, mais a modo. Agora é tudo muito rapido. Na vida real de agora, a xente não dá aprendido. E antes não, o tempo não passava.* (Paquita Fernández Nuñez, 52 anos no 2006, propietaria de empresa en Rabal).

Na presentación do contexto en que decorre o estudo interrógase a situación paradoxal actual, en catro niveis. En primeiro lugar, as relacións entre o nivel local e o translocal. De seguida, a través dos procesos sociais, procurarase encadrar a actual situación neste contexto nun conxunto de alteracións que ganaron notoriedade a partir do inicio da década de 1960. En terceiro lugar, os hábitos de fronteira, aquí entendida non como trazo mais como espazo, rexión imaxinada como todas, marcada por un conxunto de intercambios que asume aspectos diferenciados en conxunturas determinadas. Finalmente, cunha

---

⁷⁷ No final de 2006 discutíase nos xornais unha proposta de encadrar Galicia no fuso horario máis adecuado, facendo correspondencia coa do Portugal Continental, e emerxendo no debate referencias ao desaliñamento corrente, alegadamente resultante da vontade por parte de Franco de ter querido manter toda a España coa mesma hora que a de Berlín do Terceiro Reich.

abordaxe do papel asumido polo “local” nun fenómeno de emblematización que restitúe as identidades, ao mesmo tempo que as integra nun contexto global, será feita énfase na actualidade e interrogarase a duplicidade do proceso actual, en que se insinúan dúas tendencias sobrepostas, coa edificación dunha identidade máis dilatada – europea – por parte das elites políticas nacionais, e outra localizada, en consecuencia da patrimonialización. Fundiranse materiais xa coñecidos (Godinho, 1995; 2003; 2006: posfacio) con novas aproximacións, resultantes tanto de datos etnográfico-históricos máis recentes, nomeadamente arredor das festas, como de profundidades de ámbito teórico.

Pode lerse o global na aldea, e, no caso presente, na aldea raiana, non porque o local se volvera máis *globalizado* no novo espazo mundial, unificado por dinámicas que atravesan as fronteiras, nun mundo que se volveu máis *localizado*, fragmentado en enclaves de diferenza, de coligación e de resistencia na composición e textura do cotián, como defenden Rob Wilson e Wimal Dissanayake (1996). Na liña de Eric Wolf, considero que hai que transcender o nivel localizado, xa que os pobos do mundo non están fóra do tempo e desenvolven as súas culturas en interacción unhas coas outras e non illadas, cabendo ao investigador descubrir os campos de forzas máis dilatados xerados polos sistemas de poder (Wolf, 1982). Na pasaxe do singular ao global, coa descontextualización consecuenta, que extrae arbitrariamente os feitos sociais das continxencias que lles dan razón de ser (Bensa, 2006:9), vólvese evidente que a realidade é constituída por unha totalidade de procesos interconectados, que se dá a coñecer nos hábitos específicos da marxe, no tempo e no espazo.

O día a día preséntase zurcido nas rutinas de contacto e na asunción dunha lóxica común, aprehensíbel entre veciños e distanciada da que emana dos centros de poder. Aínda que, nun tempo longo, se verifique a manutención de certas características estruturais inherentes a unha cultura de orla, procesos recentes acentúan transformacións nas formas reprodutivas, algunhas das cales case no límite do tanxíbel. Ao afastamento da vida campesiña anterior, parece seguirse un retorno ao campo en moldes diversos, nunha dimensión ritual, eventual e patrimonializante⁷⁸. O distanciamento da agricultura, resultante da aceleración de procesos globais, detectábeis nos movementos migratorios e nas actuais estratexias dos dous Estados, favoreceu os núcleos urbanos preto da fronteira, en detrimento das aldeas.

O “efecto-fronteira” que condiciona o desenvolvemento dunha rexión localizada xunto ao límite político (Moreira, 2001:*passim*), conxúgase, no caso da Península, cunha litoralización que baleirou o centro⁷⁹. A recesión demográfica e económica confire a esta zona unha tendencia repulsiva, acentuada polo envellecemento do pobo, que conduce a un menos

---

⁷⁸ Segundo Lois González (1997:137), os concellos da fronteira convertéronse nunha especie de Fisterra artificial, que vai dependendo cada vez máis das cidades que se sitúan frecuentemente a varias ducias de quilómetros dentro do territorio do estado respectivo.

⁷⁹ Toda a fronteira portuguesa está localizada nas rexións ditas «deprimidas» da PI, aplicándoselle o artigo 130A do Acto Único que pretende reducir desequilibrios rexionais (Moreira, 2001:17).

número de saídas (Moreira, 2001:74-5)⁸⁰. Do lado galego, o éxodo verificouse a partir dos aglomerados rurais, mentres do lado portugués se despoboaron as aldeas e as cidades de fronteira, tendo unha consecuencia idéntica: *“a marginalização destas regiões raianas e a incapacidade de ultrapassarem a recessão demográfica e económica.”* (Moreira, 2001:77)

---

80 Nun traballo sobre a fronteira na Beira, Ana Castela salienta que «Também por ser zona de fronteira temos, por um lado forças centrípetas de carácter nacional de acordo con diferentes conjunturas e intereses políticos e ao mesmo tempo forças centrífugas que se manifestam en relacións a maior parte das veces semi-permanentes con importantes laços de união entre os dois lados da fronteira» (Castela, 2000:75-6)

1. *In finibus situs*: o local, o rexional e o nacional

Superadas las diferencias entre ambos reinos, sin embargo, los hombres permeabilizaban con rapidez los compartimentos estacos que los Estados se empeñaban en erigir y mantener. Actuaban así, unos y otros, impulsados por una lógica que asignaba un papel distinto a cada qual: para los Estados, afirmar las fronteras significaba precisar el espacio sobre el que proyectar su soberanía; para los hombres de la frontera, difuminar o hacer desaparecer esas líneas imaginarias que los políticos y los topógrafos trazaban, valiéndose bien de los intercambios comerciales o de los flujos migratorios, suponía definir su propio territorio, aquél en el que aseguraban su supervivencia y la de los suyos, y donde cobraban sentido sus vidas.

(Mélon Jimenez, 1999:27)

Cando describe de forma apaixonada o “reino maravilhoso” transmontano, Miguel Torga transpórtase a *“Um mundo! Um nunca mais acabar de terra grossa, fragosa, bravia, que tanto se levanta a pino num ímpeto de subir ao céu, como se afunda nuns abismos de angústia, não se sabe por que telúrica contrição.”* (Torga, 1980). É a partir da xunción fronteiriza de varios puntos deste “reino maravilhoso”, cuxa designación é explicada polo padre José Baptista de Castro, cando será forxado o camiño pola fronteira: *“Deraõ a esta provincia o nome de Tras os Montes, porque do Reino de Galicia atè ao Douro de Norte a Sul atravessam estes montes muy altos, que parece que cercaõ o Minho, como o fazem os Alpes a Italia, e saõ taõ altos, que en muitas partes tem huma legua de subida de muy aspera terra; sendo que tambem goza de bons valles, e lugares viçosos, mas naõ tanto como o Minho.”* (Castro, 1767:152).

Como notaban Garcia Maña (1988) e William Kavanagh (1991), a organización administrativa entre Portugal e España ten diferenzas significativas. No caso español, a división do territorio en provincias estrutúrase a partir do Real Decreto do 30 de Novembro de 1833, xurdindo os distritos coa lei do 25 de Abril de 1835. En Portugal, a provincia ten dimensións superiores ás de España, equiparándose máis facilmente á Rexión ou á Comunidade Autónoma. A zona estudada, no lado portugués, está toda englobada na provincia de Trás-os-Montes, máis precisamente no distrito de Vila Real, concello de Chaves, repartíndose en varias freguesías, que se dividen en lugares, entre Soutelinho da Raia, máis ao oeste, e Lamadarcos, ao este. A comarca confinante do lado galego sobre a cal se debruza este estudo, integrada na provincia de Ourense, é a de Verín, na bacía do Támega, con 1.007,1 km² e 28.811 habitantes en 2004 (28,5hab/km²) e, dentro desta, os concellos de Cualedro, Oímbra, Verín e Vilardevós, ben máis pequenos que os municipios en Portugal⁸¹. A freguesía portuguesa, que resulta do ordenamento do territorio levado a cabo nos anos trinta

---

81 Entre os 8 municipios que constitúen a comarca de Verín, os fronteirizos que corresponden aos límites do concello de Chaves son: Cualedro, 10 parroquias, 20 entidades, 117, 73 Km² de área e 2.542 habitantes; Oímbra, 7 parroquias, 10 entidades, 71,83 km², 2.054 habitantes; Verín, 15 parroquias, 18 entidades, 94,07Km² e 12.271 habitantes; Vilardevós, con 12 parroquias, 29 entidades, 152,13 Km², 3.079 habitantes, en 1996 (Precedo Ledo, 1998:45).

do século XIX é xeralmente maior que a parroquia en Galicia e pode ser constituída por varios lugares.

O termo *povo* ten aquí unha materialidade que remite para o conxunto de veciños dun dado lugar e para o espazo que ocupan nese mesmo lugar, sendo ao mesmo tempo dividido en *barrios* ou *bairros*, ás veces designados como o *Cimo* ou a *Coroa do Pobo*, e o de *Baixo* ou do *Fundo*. A parroquia galega é unha unidade xeográfica, social e cultural ben definida, lugar do sociocentrismo, cuxos límites están ben recoñecidos polos seus habitantes, caracterizada pola endogamia e polo prolongamento da parroquia dos vivos na parroquia dos mortos (Lisón Tolosana, 1979).

O *pedáneo*, designado polo alcalde, foi o representante do municipio na parroquia e é tamén a este nivel que actúa o cacique (Lisón Tolosana, 1979; Jablonski, 2006). Do lado portugués, desde as primeiras eleccións autárquicas despois do 25 de Abril de 1974, existen *Juntas de Freguesia* con base nos electos para *Assembleias de Freguesia*, en escrutinio simultáneo mais diferente daquel que escolle a *Câmara* e a *Assembleia Municipal*. En freguesías máis pequenas, está legalmente previsto que o órgano local sexa constituído por unha asemblea de todos os veciños. A parroquia ten un principio relixioso integrador, baixo a xurisdición dun sacerdote, cuxo papel é ambiguo en ambos países, sendo frecuente que a fe relixiosa coexista con aquilo a que Joyce Riegelhaupt denomina *anticlericalismo dos devotos* (Riegelhaupt, 1978). Ademais da organización civil e relixiosa baixo este formato, ten aínda importancia no contexto local un mecanismo autónomo, constituído por representantes de todas as casas do lugar, á vez, sexa para obter beneficios, sexa para participar en traballos destinados ao todo comunal, a *Junta* ou *Conselho*, amplamente tratados na etnografía (Dias, 1948; Dias, 1953; Lisón Tolosana, 1979).

É diverso o aspecto da paisaxe nesta zona. En termos xeolóxicos, comporta formacións graníticas e de xisto nos conxuntos montañosos ao norte e ao este (Serra do Fial das Corzas, das Penas Libres e de Mairos) ben como ao este, coa serra do Leiranco (1.155 metros), mentres nas zonas da depresión de Verín, que se prolongará pola de Chaves, predominan os sedimentos, resultantes da acumulación de materiais por parte do río Tâmega, nun val cunha largura de máis de 5 quilómetros na zona de Chaves (Taborda, 1932:47-9)⁸². Esta depresión do Terciario, que se estende até o Douro, acompaña o curso do Corgo, estando asociada a nacentes termais (Taborda, 1932:51 e 117). Lonxe do Río Douro, que crea un microclima, o Alto Trás-os-Montes, na designación de Vergílio Taborda, corresponde á zona máis ao norte. “Alto” remite aquí tanto para a latitude como para a altitude, xa que a orografía da rexión presenta unha constante de “*Solo alcantilado e agreste de contornos severos; clima cruel con desiguaes alternativas de polo e equador; paisagem arida, indigente, quasi átona.*”

---

82 Como lembra Freitas Júnior, “As numerosas montanhas que ha em Portugal podem considerar-se como continuação das de Hespanha” (Freitas Júnior, 1873:8) e, alén dos grandes ríos, como o Douro, o Cávado ou o Tâmega, son de grande importancia os pequenos ribeiros, represados, cuxas augas integran o sistema de rego.

(Monteiro, 1908:s/p.). Só a veiga de Verín/Chaves, depresión cuxa orixe foi atribuída a desprazamentos verticais e abatementos, resultantes de movementos tectónicos, constitúe neste panorama un enclave de menos altitude, que se estende até a Régua. Alén dos granitos e xistos antigos, ás veces cuarzosos, e de filóns de cuarzo, a veiga ten unha cobertura de depósitos aluviais que, segundo uns, están na orixe desta formación (Teixeira, 1947-8:51-2), mentres outros responsabilizan os desprazamentos tectónicos (Feio, 1952:219).

Non sendo continuas as serras varían igualmente as formas do clima. Os índices máis elevados de precipitación, propiciados pola altitude e pola disposición paralela á costa de cadeas montañosas, diminúen na dirección do interior transmontano e galego ou nas zonas de menor cota hipsométrica, aumentando tamén as amplitudes de variación térmica anual, en proporción directa ao afastamento da influencia oceánica, aínda que as grandes liñas de relevo conduzan a inflexións nas isotérmicas, tanto pola altitude como pola exposición. Neste contexto de relevos, solos e influencias climáticas maniféstase un igualmente variado manto vexetal que, tanto nas especies arbustivas como nas arbóreas, conxuga características diversas. A desforestación e a reforestación constitúen tanto a resposta ás necesidades da agropecuaria, como unha imposición conxuntural exterior, como sucedeu desde os anos de 1940, debido á acción da *Junta de Colonização Interna*.

Distínguese a *ribeira*, con viña, oliveira, pataca, horticultura, centeo e millo, da *montaña*, esta última con centeo, castaña e lameiros e sen viña ou oliveira (Taborda, 1932:82), ás veces en freguesías limítrofes⁸³. Nos aluviós de Chaves e Verín, que concentran nun curto espazo viña, oliveiras, cereais e hortícolas, a pequena cultura é máis frecuente que nos solos graníticos e xistosos dos planaltos e montañas, aí alargada a máis vastas áreas, dilatando tamén o tempo de barbeito (Taborda, 1932:109).

A densidade das relacións na zona de Chaves débese á proximidade, que se acentúa na rexión, como observa Vergílio Taborda, cun rexistro marcado polo inicio dos anos 1930:

“Não há aí uma solução de continuidade no povoamento, como o que se observa na fronteira de Bragança; as interpenetrações são mais visíveis, o comércio clandestino relativamente importante. O facto de a Veiga de Verín continuar a de Chaves torna a circulação fácil; as comunicações são constantes, existindo mesmo entre as duas povoações uma carreira diária de automóvel.” (Taborda, 1932:28)

A proximidade relacional e hibridización a través das linguas faladas foron notadas por Magalhães Basto:

“Na zona fronteira formada pelos concelhos de Terras de Bouro e Montalegre, tanto em Portugal como em Espanha, só as classes mais cultas falam com pureza as línguas das suas nacionalidades; a gente do povo, em virtude do convívio e relações

---

⁸³ Vergílio Taborda distribúe en dous grupos a vexetación do Alto Trás-os-Montes: a serra ou planalto, por un lado, os vales e as marxes, por outro (Taborda, 1987:72).

comerciais con os povos de além-fronteiras, adulteram um pouco as suas línguas, dando-se a circunstância de falarem o português e o galego conjuntamente. Contudo, parece que esta penetração linguística é mais sensível do lado de Espanha. De Soutelinho da Raia ao Rio Mente (concelho de Vinhais), as povoações fronteiriças dos dois países ressentem-se, quanto à sua linguagem, do contacto bastante íntimo que mantêm. Assim é que se nota nos portugueses um certo sotaque espanhol na pronúncia, embora as palavras sejam no geral puramente portuguesas; os galegos por seu turno, e em maior grau, ressentem-se não só na pronúncia, como também no emprego de palavras portuguesas.” (Basto, 1923:26-7)⁸⁴

Esa proximidade explica as relacións continuadas no tempo, xa que *“A contiguidade fronteiriça – aliás, até aos fins do séc. XI, a Galicia estendeu-se politicamente até ao Mondego ou ainda mais para Sul – e a profunda comunidade étnica e linguística propiciaram, desde longa data, a presenza de galegos no territorio português.”* (Torres, s/d:96)⁸⁵. Sobre todo nesta zona fértil de Chaves e Verín, as relacións transfronteirizas foron densas e constantes, concentrándose aquí a maior parte da circulación entre Trás-os-Montes e España (Taborda, 1932:28). As feiras mensuais, en ambas as cidades, e a Feira dos Santos, no final de Outubro, na primeira, congregan veciños dun e doutro lado.

Nos anos 1980, cando pola primeira vez me despracei para a raia de Trás-os-Montes, a erosión demográfica xa fixera baleirar este contexto. Polas aldeas, traballaban nos campos máis mulleres que homes, a pluriactividade era corrente, a Garda Fiscal e as outras forzas militares e militarizadas eran consideradas un emprego aceptábel, que garantía «um vitelo todos os meses»⁸⁶. O arado radial, que acompañara nos últimos 2000 anos a vida dos agricultores nesta rexión, era utilizado na labra das viñas, na recolla de pataca e nas leiras nas que o tractor entraría con máis dificultade. Hoxe encontramos arados, aixadas e xugos a decorar as paredes dos alpendres e adegas das casas de antigos labradores ou nos restaurantes con nomes que resuman unha ruralidade que acabou. É corrente que nos digan que *“aquí non hai futuro”*, en terras que envelleciron e só ganan algunha vitalidade no mes de Agosto.

Cando, no final do ano 2005, me despracei a Mandín, no concello galego de Verín, na procura dun amigo, preto das 20 horas, non se albiscaba luz salvo en dúas das poucas casas habitadas todo o ano, cuxos residentes non abrían a porta, nun caso debido á xordeira,

---

⁸⁴ Na *Revista Gallega*, que se publicou entre 1895 e 1907, e que se inscribe no movemento rexionalista, a lingua é presentada como a personalidade diferenciada de Galicia. Nesta revista, preciosa nos toques iberistas, a fronteira entre Portugal e Galicia será central (Gómez Sánchez, 1996: 371-88). Na imposibilidade de se ligaren Portugal e España, un articulista propón, o 2 de Febreiro de 1902, que «veña algunha fada e leve á cabo a lusogalaica, xa que unhos mesmos son o noso orixen e a nosa fala, e iguais os usos e costumes, ideas e aspiracións de gallegos e lusitanos” (Anónimo, cit. Gómez Sánchez, 1996: 378).

⁸⁵ Noutras zonas do país, o termo «galego» pode transportar unha carga despreciativa forte, atestada tamén polos dicionarios de lingua portuguesa. Santos Júnior indica que a poboación de Vilarinho dos Galegos, no concello de Mogadouro, tentou cambiar de nome, propondo aos seus habitantes as alternativas de Vilarinho de Poça, Vilarinho da Serra ou Vilarinho do Douro (Santos Júnior, 1940:9n).

⁸⁶ Nas terras de fronteira, con posto de Garda Fiscal, os axentes desta forza constituían parceiros matrimoniais posibles, como está patente en varios rexistros de casamento detectados nos arquivos parroquiais consultados. No entanto, polo carácter corredo das colocacións, existen tamén varias memorias de relacións enganosas, estrenadas polos gardas con mozas locais, aínda que xa casasen noutras poboacións.

noutro por medo, ao saber que a aldea estaba practicamente deserta. En cada unha destas casas só reside unha muller, en ambos casos anciás que viven de pensións. Xa non coidan dos terreos que, como nas aldeas portuguesas veciñas, prolongan os barbeitos. Só un veciño ten vacas, outro fai viño, gran parte vive de pensións ou do subsidio de desemprego. Salvo algún nostálxico, os Reis xa non se cantan, en varias cuadrillas, e non hai mozos para recibir as ofrendas de fumeiro destinadas ao consumo xuvenil do grupo nesa ocasión. O Entroido, celebración prohibida durante o franquismo, era obxecto de consumos alimentares especiais, sobre todo *paloio*, un embutido graxo con cabaza. Festexado polos novos co lanzamento aos veciños da cinza que se acumulaba nas lareiras, tiña en Mandín unha particularidade, introducida por un veciño portugués que aquí casara. Pese á prohibición de cubrir a cara, durante o franquismo, ese home usaba unha máscara cun touro, envolvido nunha manta e cun rabo feito de toxos que servía para picar as rapazas. É unha práctica bastante semellante á da *morena* en Laza, que ten coñecido grande incremento turístico na zona. O martes de entroido á noite era conducida polas rúas de Mandín unha muller deitada nun caixón, entre grande algarabía. O mércores de Cinzas, procedíase ao *reparto do burro*, un testamento burlesco. No verán, un veciño recollía sempre unha cobra nun cántaro, para asustar con ela mulleres e crianzas no Entroido. Estes episodios, xuntamente coas esaxeracións alimentares da época, asentan no consumo de porco no cocido, inherentes á vitalidade do contexto local até os grandes fluxos migratorios, son hoxe unicamente recordados, de forma mesturada e intercalada por varios episodios que lembran o medo de festexar que a ditadura imbuíu os residentes nas aldeas do Estado español. Os habitantes locais que poden desprazarse van hoxe a Laza e a Verín asistir aos desfiles dos peliqueiros e cigarróns do Entroido, celebración declarada Festa de Galicia de Interese Turístico no 2000.

Están lonxe os tempos en que o *Cimo* e o *Fundo* do lugar rivalizaban co fogo de artificio encomendado para as festas, coas partes “rica” e “pobre” da poboación a disputárense ritualmente. Hoxe, xúntanse para a festa da patroa, *complementada* por unha dionisiaca cerimonia que loa as relacións de fronteira, inventada hai poucos anos por un entusiasta local, a Festa das Adegas. O *Corpus Cristo*, cunha procesión, transitou de xoves a domingo.

Contrátanse conxuntos musicais, ben como gaiteiros. Na festa patronal, que se mantén en Agosto,

"Comíamos pão de trigo. Não se comprava, éramos muitos e quando havia centeio... Mas quando era a festa havia trigo, matava-se uma pitinha e uma miguinha de vitela. Não havia dinheiro nem havia onde comprar. Agora vais ao supermercado e há tudo, tudo, tudo, mas antes não havia. Só uma taberninha. Eu dizia para a minha mamã: «Ai mamã, eu só queria casar com um home que me dera a comer pan de trigo a placer e dormir o sono pela manhã.» Isso era verdade, porque quando um neno tem doze, trece, catorze anos, quer dormir. Nesse tempo, tinha que se levantar às seis para ir

traballar ao monte. Às nove da manhã vínhamos para a escola, que ganas tinha uma criatura de estudar? Ia a Lamadarcos con o peixe e depois ia para a escola pola tarde. Mal alimentados, porque por muito que diga muita gente, foi tudo, muita fome no pós-guerra." (Esperanza González, nacida en Mandín en 1935, entrevista de 2006)⁸⁷

"Fui à escola, mas não ias todos os días, tinhas que ajudar os pais. Ou tinhas que ir con o gado, ou tinhas que ir a lavar, que se lavava à mão. Não se aprendia, porque depois na escola éramos uma multitude de crianças, porque nas aldeias havia muita gente. (...) E na casa não havia como: a minha mãe não sabia ler nem escrever, o meu pai sabia, pero não parava na casa. Quem te ensinava? O pouco que aprendiste foi tu mesmo, porque depois na escola, ao não poderes ir constantemente, se por exemplo davam uma explicação, depois davam outra, não estavas, não aprendias." (Paquita Fernández Nuñez, 52 anos no 2006, propietaria de empresa en Rabal)

É grande o contraste entre a aldea baleira do inverno e a animación que Mandín gana no verán, coas rúas cheas de xente, os automóbeis a circularen constantemente polos camiños, as festas exuberantes e os cafés animados con emigrantes gozando das vacacións. O mesmo pasa con Soutelinho da Raia, onde nunha rúa con 19 casas só tres están habitadas, cun matrimonio maior e dúas viúvas. Vilarelho da Raia non ten gando e é preciso esperar a Agosto para que haxa máis xente a circular, automóbeis a cruzárense nas rúas estreitas e mozos en grupos. En todas, están en ruínas casas que até hai trinta anos servían de abrigo a familias grandes nunha curta área. Estas aldeas con dúas caras, correspondentes ás estacións, constitúen retratos do momento actual que, no entendemento de José Portela, non é xa «Mundo Rural», porque *"A coisa nomeada, para além de nunca ter tido ou dado prestígio social, está a ficar cada vez mais pequena e mais mirrada. Se a realidade en causa é um mundo, este é um mundo cada vez mais físico e menos social. Os campos murados, cultivados e arborizados, formando uma paisagem humanizada, dão lugar a espaços sem controlo social imediato."* (Portela, 1999:50).

Con grandes similitudes, a desarticulación da vida nos campos operou en ambos lados da fronteira nesta zona, entre o concello de Chaves, en Portugal e os concellos de Cualedro, Oímbra, Verín e Vilardevós, na comarca de Verín, en Galicia, integrada no Estado español⁸⁸. O proceso de desligamento relativamente a un conxunto de elementos que marcaban a anterior sociedade rural, se ben que xeneralizando, tanto en España como en Portugal, revístese de lecturas específicas na zona da raia. Son hoxe raros os intercambios de traballos, denominados nestas aldeas *tornaxeira*, asociando faenas esgotantes a unha comensalidade

⁸⁷ O «día do prato único» é proposto como integrado no esforzo da retagarda, e se o que era pretendido era que se comese en días determinados un único prato, na práctica o que acababa por facerse era comer todo no mesmo prato (Fernández Santander, 2000:359).

⁸⁸ En ambos países, o século XIX quedara marcado pola súa desclasificación na área internacional. Se en España o discurso decadentista era anterior, detectábel xa no século XVII (Álvarez Junco, 2002:22), é na época napoleónica e coa independencia das posesións coloniais americanas que a caída e a súa consciencia serán evidenciadas, non volvendo nos douscentos anos seguintes a participar en calquera guerra internacional, a España terá tres guerras civís no século XIX e unha no século XX.

mellorada e festiva, que permitían desempeñar tarefas inadiábeis nun curto período de tempo sen pagamento de man de obra, a través de grandes equipos de traballadores.

Fernando Oliveira Baptista indica que esas alteracións se traduciron, no contexto español, entre 1960-1970 nunha diminución de $\frac{1}{4}$ dos efectivos do pobo activo agrícola, mentres en Portugal sería do 31% (Baptista, 2004)⁸⁹. Na década dos cincuenta, tanto en Portugal como en España, máis da metade da poboación activa dedicábase á agricultura, que contribuíu cun 30% do PIB. Hoxe, son menos do 10% os que traballan a terra e esa actividade constitúe menos do 4% do PIB (Baptista, 2004). Se en España fora feito o parcelamento de 5,2 millóns de hectáreas até 1985, xa no caso portugués ese fenómeno non tería idéntica expresión⁹⁰. Nas aldeas de ambos lados da fronteira a viabilidade económica das explotacións está limitada pola insuficiente dimensión das terras e as pequenas unidades produtivas só persisten debido aos ingresos que proveñen doutras actividades e de pensións (Sineiro, 1999:26).

O “*declínio de um tempo longo*” (Baptista, 1996), marcado inicialmente polo intenso éxodo rural, evidencia máis recentemente as alteracións decorrentes do proceso de integración nunha unidade político-económica máis vasta, a Unión Europea. Nun relatorio de 2001, a *Direcção Geral do Desenvolvimento Regional*, en Portugal, exhorta a que “*se dinamizem as zonas da fronteira portuguesa, sob pena destas áreas perderem a pouca capacidade atractiva que lhes resta, em favor das zonas espanholas vizinhas, melhor equipadas e por conseguinte mais atractivas e polarizadoras.*” (DGDR, 2001:6)⁹¹. Aínda que saliente o papel desenvolvido pola creación de “rutas temáticas”, pola valorización das designadas “Aldeas históricas” e dos lugares arqueolóxicos, poñendo énfase dese modo na riqueza e na diversidade do patrimonio, como soporte ao sector do turismo, “*os problemas e as debilidades das zonas de fronteira, sobretudo as zonas do interior, são claramente estruturais, em consequência do seu isolamento e da sua localização periférica e marginal.*” (DGDR, 2001:7). Se é innegábel que o distanciamento relativamente aos centros contribúe para a situación actual, outras alteracións na sociedade local nos últimos cincuenta anos, merecen ser interrogadas. Despois da plenitude na ocupación da terra nos anos de 1950, o crescendo da desertización – sobre todo dos campos, conseguindo algunhas cidades do interior recuperar lixeiramente as perdas demográficas nos últimos anos – é antes de máis o sinal da progresiva desaparición dun modo de vida, nun e noutro lado da fronteira⁹².

⁸⁹ En canto ás alteracións, Fernando Oliveira Baptista detectara anteriormente catro percorridos posibles: o equipamento das explotacións no sentido de substituír man de obra por capital; a pluriactividade, que subalternou os rendementos provenientes da agricultura; a existencia de pensións de apoio que complementan os rendementos provenientes da actividade agrícola; a desaparición das explotacións que non seguen ningunha das anteriores alternativas (Baptista, 1996; Baptista, 2004).

⁹⁰ Até 1973, só 107 ha formarían parcelas, e até 1991, 8,4 mil ha (Baptista et al cit. Baptista, 2004:24)

⁹¹ No mesmo relatorio son destacados problemas comúns ás zonas de fronteira: caída demográfica que afecta os centros urbanos e a creación e/ou manutención de servizos e equipamentos; desequilibrio da rede urbana, con inexistencia dunha xerarquía de centros; falta de infraestruturas e de equipamentos que confiran calidade de vida ás poboacións; escaso desenvolvemento económico e social; declive dos centros de apoio rural; tecido empresarial débil; escasa utilización de recursos endóxenos (DGDR, 2001:7)

⁹² Xa nas décadas de 1960-70 Paula Lema detectaba en Tourém unha alteración, que viría acentuarse até a actualidade: “Um indicador de que houve uma

Afastando o desenvolvemento das rexións de fronteira da aposta no seu tecido rural ligado á agricultura, este relatorio é enfático nas súas propostas sobre a «*necessidade de continuar a reforçar os centros urbanos desta zona*» (DGDR, 2001:28)⁹³.

Nun contexto que mudou, desligando o espazo rural da agricultura, como alertaban Joaquim Pais de Brito (1996) e Fernando Oliveira Baptista (1996), as alteracións recentes tiveron reflexos significativos na relación entre a sociedade e o espazo. Aumentou a plantación dos terreos por cultivar e o abandono, ou xurdiron novas utilizacións, en función da procura urbana⁹⁴. Nun texto sobre as mudanzas na Terra Fría, Orlando Rodrigues nota que, até o fin da II Guerra Mundial se verificou un crecemento demográfico, motivado pola traba á emigración na conxuntura da Depresión, logo seguida da guerra. Inverteuse, entón, esta tendencia, debido tanto á débil capacidade da rexión para sustentar ao pobo que crecía como á atracción das zonas litorais, polo arranque do modelo de crecemento baseado na industrialización (Rodrigues, 1996). Desde os anos 1980 que se verifica unha recuperación mais, “*De uma economia essencialmente agrícola, a região passou para uma actividade económica partilhada entre a agricultura e o sector terciário, mantendo-se a indústria a níveis muito reduzidos. (...) O mercado de emprego não agrícola, dominado pelo sector terciário, o forte peso da agricultura e a importância das transferências de rendimentos (seja por via da emigração seja das prestações sociais) são, portanto, os aspectos globais que marcam mais decisivamente as condições específicas de reprodução das famílias na região.*” (Rodrigues, 1996:388)

No caso galego, a ruptura do modelo tradicional de uso integrado de terras de cultivo e do monte, co abandono deste, limitou a capacidade produtiva e degradou a paisaxe, provocando problemas no medio ambiente e facilitando a propagación de incendios (Sineiro: 1999:1). Segundo Edelmiro López Iglesias, o traballo foi largamente substituído polo capital, cunha intensa redución da man de obra desde os anos 1960 (1999:1). Os números de 1996 indicaban que existían entón en Galicia 1.565.000 títulos de catastro, aínda que aqueles que traballaban na agricultura en 1999 fosen 150.000 – ou sexa, máis dun millón de propietarios non traballaban as súas terras (López Iglesias, 1999:25).

O desenvolvemento dos procesos centrais en ambos lados da fronteira viría ter

---

mudança radical dos movimentos de população é o facto de , até á década de 40, serem frequentes os casamentos realizados entre habitantes de Tourém e os de aldeias vizinhas, como Randim, Requias, Rio Seco; residem ainda hoje em Tourém as mulheres galegas desses matrimónios. Actualmente não se realizam casamentos em Tourém, porque a população jovem emigra, persistindo apenas as pessoas idosas.” (Lema, 1978: 139). No xa citado relatorio, refírese que “Dum modo geral, a zona de fronteira Portugal-Espanha é uma zona de declínio demográfico, consequência do êxodo da população, sobretudo a rural e também, do seu fraco crescimento natural.” (DGDR, 2001:11)

93 “As zonas de fronteira portuguesa, principalmente as zonas do interior, deverão apostar no reforço das estruturas da sua rede urbana, que deverá estar apoiada em centros, que podendo ser de pequena e média dimensão, formem conjuntos urbanos significativos, que estejam convenientemente infraestruturados e equipados, de modo a potenciarem o desenvolvimento das actividades económicas e sociais da sua região envolvente.” (DGDR, 2001:30)

94 Como é recoñecido no xa referido relatorio, “...muitos dos centros urbanos do interior de Portugal cresceram substancialmente nos últimos anos como resultado da preocupação que tem havido em estimular o seu crescimento, com a localização de estabelecimentos de ensino universitário, politécnico e profissional, a criação de zonas industriais, a instalação de alojamentos para o turismo rural e cultural, a criação de rotas turísticas temáticas e pela forte valorização e promoção de todo o património natural, histórico e cultural, que é uma das grandes riquezas destas zonas de fronteira.” (DGDR, 2001:29).

grandes semellanzas, o que conduciu a que crecera a desertización, pola aceleración do desligamento da agricultura que se seguiu despois de 1950: *"Tal como a borboleta livre não se espelha na pupa enclausurada e imóvel, também o meio rural de hoje não se revê no de meados do século. A configuração e o cariz agrícola e rural do país dos anos 50 desaparecem."* (Portela, 1999:49). Desapareceron as formas de intercambio de traballo e son raras as terras cultivadas con centeo, antes o centro da produción de cereal, complementado co chícharo.

"Antes a gente axudava-se mutuamente, à noite íamos uns para casa dos outros. Lembro-me eu na minha criança, ou para a casa dos tios ou dos amigos mais pertos, con que tínhamos mais contactos, ficávamos todos ali de noite à conversa. O vizinho era um familiar mais (...) Já não há, agora a xente está muito independente. Antigamente havia muitos trabalhos que eram familiares ou de amigos, na recolheita de cosechas e assim. Agora não, ou melhor numa festa se juntam os amigos mais perto, depois um está a trabalhar fora e não pode vir, porque está debaixo de um ordenado, salários, as crianças não podem vir porque estão a estudar, tudo isso vai criando..." (Paquita Fernández Nuñez, 52 anos no 2006, propietaria dunha empresa en Rabal)

Coa perda de abranxencia da agricultura na ocupación do espazo rural, xa que entre 1950 e 1990 a porcentaxe dos que traballaban no sector, no conxunto da poboación activa, diminuíu do 48% ao 10% (Baptista, 1996:49), novas maneiras de utilización dese mesmo espazo foron postas en práctica. O *exterior*, nota Manuela Ribeiro para o contexto barrosán, volveuse central na reprodución económica da familia. O baleirado desta zona serviu tamén de argumento ao non investimento público, fechándose as escolas, suprimindo consultas médicas e eliminando transportes, volvendo pouco atractivas as condicións para a vida rural (Ribeiro, 1997).

"Quem mandou os filhos embora foi a evolução. Foi a evolução, porque nós estudamos os filhos para que tenham um futuro melhor que o nosso e os filhos depois têm que ir buscar emprego onde ele aparece. O meu filho mais novo está a tirar o curso de engenharia de saúde. Já tirou o curso de castelhano, já tirou o curso de formador a ver se. O «se» é o emprego. Quem desertificou o interior todo foram os nossos pais e fomos nós, isso é verdade. É verdade porque nós quisemos dar um futuro melhor aos nossos filhos. O que mandou estudar os filhos foi o agricultor mais abastado, foi o guarda-fiscal, republicano ou polícia. Os outros, os pais não lhes podiam dar nada, foram para a Suíça, para Bélgica, para a Alemanha, para a Espanha. Emigraram. Toda a gente colaborou para a desertificação. (...) Terrenos? Tenho muitos que herdei dos meus pais e a minha mulher herdou dos meus sogros. Para quê? Os meus filhos não vão trabalhar. O que é que eles faziam?" (David Fernandes, nacido en

1950, presidente da *Junta de Freguesia* de Lamadarcos)

As familias ligadas á agricultura articulan hoxe os ganancias desta actividade con outros de procedencia distinta: mercado de traballo asalariado, prestacións sociais, receitas da emigración. A flexibilidade e a creatividade trouxeron “*um imenso património de saberes*”, obxecto de pouco interese por parte dos promotores de accións de desenvolvemento urbano de Chaves e Verín, á edificación de segundas residencias e ás melloras nas vivendas anteriores, serve de mercado de traballo opcional, ocupando un 18% dos activos galegos raianos. Os establecementos termais en Verín e Chaves, complementados polas empresas de embotellamento de augas, ganaron importancia e fornecen algúns empregos.

Os lameiros están parcialmente abandonados, co declive da pecuaria, salvo no Barroso, onde a recuperación da raza barrosa vén sendo feita a partir do Salto (Lima e Santos, 1996). Na zona de Verín, nos concellos de Castrelo do Val, Monterrei, Oímbra e Verín, comprendidos pola denominación de orixe Monterrei, constituída en 1996, a vitivinicultura atinxe unha extensión de 3.000 hectáreas, coas castes Dona Branca, Godello, Treixadura e Palomino para os viños brancos e as Gran Negro, Merenzao, Mencía e Garnacha Tintorera para os tintos (Ledo Cabido, 2005:40). O castiñeiro, de boa rendibilidade e sen gran necesidade de traballo, axústase aos que están fóra e ás novas necesidades, mentres que as culturas cerealíferas se manteñen, nas zonas en que a mecanización é posíbel, encadrándose nas vidas das familias pluriactivas (Rodrigues, 1996). Por todos os lados, o mato e a bosque crecen desordenados, explicando parcialmente os grandes incendios estivais.

Na actualidade, moitos dos aldeáns teñen os fillos residindo lonxe. Os rexistros parroquiais dan conta dun escaso número de bautismos, as escolas locais fechan e encamiñan os rapaces para outras aldeas, para as vilas e as cidades. A desvalorización do valor de uso da terra non significa, porén, que o seu prezo decaera, pois creceu o valor do cambio, coa terra constituíndo sobre todo un patrimonio, como retagarda protectora, ollada e tratada como mercadoría. Para o contexto do Barroso, “*Ser capaz de fazer chegar intacto ou, de preferência, acrescentado à geração seguinte o património que se recebeu da precedente, aparece, ainda agora, como um dos elementos mais determinantes no julgamento que a comunidade faz de cada um dos seus membros e na memória que deles vai conservando após a sua morte.*” (Ribeiro, 1996:355).

Retórnase para as cerimoniais, sobre todo estivais, que se revitalizaron e engadiron, como en todo o contexto europeo (Boissevain, 1992). Os casamentos, que se concentraron no mes de Agosto, esgotan as marcacións dos restaurantes cun ano de antecendencia e fan andar nun vaivén os fotógrafos, que filman con denodo. Este rito de pasaxe, que se volveu o máis importante polo investimento nel introducido, comporta na actualidade secuencias

rituais de torna-viaxe, como a poxa da liga, e envolve alimentos e bebidas que se distancian dos que a terra antes producía⁹⁵. A súa frecuencia, en Agosto, está sinalada no fío de tule que moitos dos automóbeis entón transportan. Nos cafés, nas rúas e nas festas óese falar linguas estranxeiras, sobre todo entre os novos. Os santos desfilan cargados de euros nas procesións mais, até hai poucos anos, os marcos e os francos xúntanse aos escudos e pesetas das relacións fronteirizas: "*O mundo rural esvazia-se do que era seu e impregna-se do que chega de fora. Perde gente, rebanhos, gado de trabalho, abandona campos e práticas agrícolas seculares, como a estrumação. Ganha incultos, lixeiras, áreas ditas protegidas e incêndios; dispõe de dinheiros como nunca antes: são francos franceses e suíços, cheques da Previdência, subsídios e fundos de Bruxelas, juros dos bancos; maisons, bens de consumo, pubelas e contentores do lixo, tractores e rações.*" (Portela, 1999:49).

Non se fai por igual o desligamento da agricultura, por non ser homoxénea a sociedade rural. Tradicionalmente, a estratificación social rural da zona comprendía tres grupos sociais con modos de reprodución diferenciados, asentados na pose da terra, constituíndo o capital simbólico e humano un factor de diferenciación: propietarios, labradores e xornaleiros (O'Neill, 1983).

"A partir de seis anos, comecei a ser pastor. Nunca gostei de ser. O meu pai tinha duzentas ovelhas e uma tabernita, matava cordeiros, ainda hoje, con 85 anos. Os meus irmãos andavam na escola. Eu tinha seis anos, ainda não ia para a escola. Então, íamos para o monte, para um lugar lá por cima, que faz fronteira con a Espanha. Eu tinha seis, o meu irmão mais velho tinha dez. É taxista ali en Chaves. Há uma altura en que tínhamos criados, depois os criados iam-se embora por qualquer tipo de capricho, então eu ia con o meu pai mais os meus irmãos. O meu pai cortava o estrume para estrumarmos as ovelhas e então o meu pai vinha con os meus irmãos para cá, para irem à escola, porque já andavam na escola. Encostados à fronteira, só havia centeios para o lado lá de Espanha. Lá vinham eles por ali abaixo, o meu pai descarregava o estrume, os meus irmãos comiam, o meu pai levava-me lá qualquer coisa a mim - a casa do meu pai foi das casas mais... o meu pai nessas coisas não falhou, falhou noutras, que podia ter-nos dado mais educação - vinha pela fronteira abaixo (...) e quando chegava ao lugar do perigo, que era onde havia vinhas, já o meu pai chegava e vínhamos con as ovelhas para casa. O meu pai, para fazer a poda, para lavrar vinha, chamava jeireiros, que eram os tais que tinham um bocadinho de terreno, mas não tinham... (...) Havia aqui um senhor, que era o rei aqui da terra, era o rico, trazia sempre gente à jeira para ele." (David Fernandes, nacido en 1950, Lamadarcos, entrevista de 2006)

---

⁹⁵ En Soutelinho da Raia, unha muller de 82 anos comparaba o que gastara ao casar as fillas, nas décadas de 1970 e 1980, co casamento dunha neta, no verán de 2005, en que o banquete custou preto de 15.000 euros. Outra indicaba ter gastados 600 contos (3.000 euros) a casar unha filla hai 25 anos, mentres os custos actuais andaban polos 15.000 euros.

Nos traxectos do grupo máis baixo da escala social encontramos a emigración, debido á cal manteñen relacións moi débiles co espazo rural, mentres que os máis altos, que saíron cun capital cultural importante e empregos mellor remunerados, gardan co espazo da aldea lazos máis estreitos, alimentados polo patrimonio agrario. Uns saíron *por enriba*, debido ao capital cultural, outros *por abaixo*, porque non puideron quedar. Debido a estas partidas, alteráronse as prácticas produtivas agrícolas. Aínda que os mecanismos sociais e simbólicos que operaban nas aldeas, nomeadamente as formas comunitarias, o patrocínio ou as comidas comúns integradas nalgúñas cerimonias, impedisen a construción de dous polos á semellanza do que sucede no contexto alentexano ou andaluz, estaba clara a percepción dunha sociedade con propietarios, labradores e xornaleiros. "*Aquí somos todos desiguais*", dicíanlle a Brian O'Neill os xornaleiros e criados de labranza en Fontelas, mentres para os propietarios a asunción da diferenza viña acompañada dunha explicación moral: os pobres éranos por "*teren vicios*" ou "*moitos fillos*". Só os grupos sociais do medio sustentaban que na aldea había unha uniformidade na pobreza (O'Neill, 1982). Para os que proviñan de agregados subalternos, a saída foi o recurso ás formas migratorias e "*os cabaneiros, caseiros e outros pobres sem terra viraram ricos, mesmo que tão só à escala local.*" (Portela, 1999:47). Aínda así, non prohibiron a remisión discursiva revanchista para o lugar de partida na escala social por parte dos elementos dos grupos sociais máis altos. No caso dos membros dos estratos mais elevados, o abandono das aldeas levou á integración en funcións frecuentemente ligadas ao aparello de Estado e a formas económicas translocais⁹⁶. Primeiro Brasil e Cuba, desde finais do século XIX, despois Asturias e Bilbao, con Alemaña e a Francia recibindo desde o inicio dos anos sesenta unha emigración cuxo comportamento tiña grandes semellanzas, dun e doutro lado da fronteira. Os fillos quedaban nas aldeas cando os pais partían para traballar nas fábricas e no servizo doméstico na Alemaña ou en Francia, fose cos avós, fose con alumnos internos en colexios relixiosos:

"Os alemães não levavam os filhos. Quedavam aqui. Os que foram para território espanhol levavam os filhos con eles." (Lola Pérez González, nacida en 1965, Mandín, entrevista no 2005)

"O meu irmão foi internado num colégio em Ourense, internado com doze anos, e eu fui internado noutro colégio na província de Ourense com dez anos. Estive um ano con eles na Alemanha, estive lá só a perder tempo, sem escolarizar. Fui de oito con nove. No colégio estive dos dez aos quinze. O meu irmão, num colégio em Ourense e eu noutro colégio internado. Foi o cura que falou neste colégio de religiosos para mim e olha, estava um ali, outro em Ourense, os avós em Mandín e outros na Alemanha. A situação perfeita! Cinco anos estive assim. Cada três, quatro meses, vínhamos a Mandín e ficávamos a chorar uma tarde. Naquela estrada que vai de Verín a Portugal,

---

⁹⁶ Tal como na fronteira na Sardeña, entre España e Francia, este afastamento da terra levou a unha ruptura dos procesos reprodutivos das unidades de produción, ora liquidando esas mesmas unidades, ora levándoas á extensificación, ora á súa concepción como complemento (Pujadas *et al*, 1999:146).

eu descía e o do autocarro dizia: «Non vais ter medo?». E eu dizia «Non», mas deitaba a correr aquele quilómetro, que non había practicamente casas e eu tiña que andar quilómetro e medio. (...) Os meus pais estiveram en Estugarda moito tempo, tamén en Gutenberg.» (Francisco Pérez, viticultor, nacido en 1961, Mandín)

"O meu pai, às veces comentamos, familiares e amigos, porque non levaba a familia para lá [Alemaña] e ele disse que non quería que nós aprendéssemos a cultura que había nesse país, na Alemaña. Sabe, nós estávamos numa ditadura, estávamos baixo dum...Non había liberdade nenhuma. O meu pai chegou ali e viu que era distinto, que non gostava daquelo mundo para os fillos. Quería que os fillos crescessem aquí na aldeia." (Paquita Fernández Nuñez, 52 anos no 2006, propietaria dunha empresa en Rabal)

A proximidade lingüística inherente ás culturas das marxes demostra que son razóns conxunturais e de oportunidade que conducen á exaltación ou á invención das diferenzas entre ambos lados da fronteira. Noutros momentos salientáanse semellanzas, negando ou minimizando as diferenzas⁹⁷. Josep Llobera, centrado na dimensión da formación das nacións na longa duración, salienta a identidade política e cultural da rexión entre o Miño e o Douro como territorio illado e de fronteira desde o século XI (Llobera, 2000:74). Sociedade pechada, compartiría o dialecto con Galicia, aínda que esta se orientase ben máis na dirección de León e Castela, *«abrindo-se a influências da Europa Ocidental»* (Llobera, 2000: 74).

O anaco de fronteira entre Montalegre e Vinhais merecía a Magalhães Basto, nos anos 1920, a seguinte observación:

"A populosa zona fronteiriça do concelho de Chaves e da região correspondente espanhola, é dotada de um grande número de caminhos e algumas estradas que atravessam a fronteira.

As relações são amistosas entre os dois povos fronteiriços. Há constante troca de relações pessoais e comerciais, apenas dificultadas pelas nossas leis repressivas de contrabando e emigração clandestina. Esta repressão é de efeitos quase nulos, sobretudo quanto à entrada recíproca de portugueses e espanhóis.

As festas e romarias realizadas em qualquer dos países nas povoações e ermidas da fronteira são simultaneamente concorridas pelos povos das duas nações." (Basto, 1923:35)⁹⁸

Este anaco, que servira aos seguidores de Paiva Couceiro de refuxio, viría ser utilizado en diversas circunstancias como punto de pasaxe da rede clandestina do *Partido Comunista*

⁹⁷ O galego usado nas aldeas, aínda que arredado do uso político e administrativo pola castelanización desenvolvida desde os Reis Católicos, servía os campesiños como forma de contacto restrinxido, mais tamén para lles recordar canto de arredados estaban do coñecemento valorizado e do poder. Aínda que non illados, estes elementos da "part society" rural tiveron, longamente, algunha autosuficiencia, erosionada sucesivamente, facendo que o bilingüismo se convertera en algo indispensable dentro do Estado español, para o acceso aos cargos do funcionalismo público.

⁹⁸ Este autor, que a partir dos materiais fornecidos por unha enquisa a que procedera Mendes Corrêa, salienta o gran número e a proximidade das poboacións raianas nos concellos de Chaves e Vinhais, destaca igualmente o seu carácter populoso entre Pitões, no concello de Montalegre até Vilar Seco (Vinhais).

Português durante a ditadura salazarista-marcelista. Depois do 25 de Abril de 1974 constituiría a retagarda para algúns elementos do *Exército de Libertação de Portugal* (ELP).⁹⁹

Nunha aldea do concello de Chaves, localizada nun val estreito, a “bruxa” da Aveleda é coñecida polos resultados significativos no combate ao cancro de pel. Cando cheguei para unha estadía de campo nunha aldea galega da raia, Vilarello de Cota, no concello de Vilardevós, no verán de 2005, parei a preguntar onde se situaba a casa que levaba a indicación. Encamiñáronme para un lugar diferente, xa que ao veren a matrícula do automóbil, presumiron estar tratando con alguén que viña na procura dos servizos dunha coñecida curandeira local, con reputación asinada na cura da ciática. Nas dúas semanas en que alí permanecín, varios foron os veciños portugueses – e tamén un matrimonio vasco – cos que me crucei nesta aldea galega, precisamente na procura da referida señora que procede ao tratamento daquela dor incapacitante. A reputación de ambas as curandeiras transcende longamente a liña de fronteira. Os camiños contribuíron igualmente para a escolla dun ou do outro lado da fronteira para acceder aos coidados médicos debido á inexistencia de estradas, que obrigaba ao desprazamento en burros, en carros de bois ou na procura de médicos onde quedaban máis accesíbeis.

"Abriu primeiro a estrada para Verín e Ourense que para Chaves. Lá fui, fui para Ourense, fiz a operação, que para aqui não se podia. Corria-se a Espanha, acudia-se a Espanha e eram muito bons doutores." (Ana Colmenero, Soutelinho da Raia, nacida en 1934)¹⁰⁰

Na Feira dos Santos, en Chaves encontramos anualmente galegos e portugueses. O mercado mensual de Verín congrega os que, nas aldeas da raia portuguesa, precisan de realizar algunha compra. As romarías estivais e as novas festas reúnen xente dun e outro lado.

«Quando era solteira, escapava-me. O meu pai não nos deixava dançar. Mas eu tinha a minha irmã, só me leva a mim dous anos. Íamos à Espanha e mesmo a Vilela, a Vilarinho, a Vila Meã. Às vezes íamos todas tranquilas, chegávamos a casa todas satisfeitas, apanhávamos. Outras vezes, que vínhamos con um medo... Uma vez estava o meu pai que Deus tem aqui assim encostado e nós vínhamos da rua, de uma festa. Sabe Deus, sabe Deus! Depois passemos e nem nada. «Sim senhor, hoje correu tudo bem». Outras vezes vínhamos con mais liberdade e depois apanhávamos. Íamos a Tamaguelos, à Virgem del Pilar, aqui en Rabal é o Santo António. " (Teresa de Jesus

---

⁹⁹ Aténdase á seguinte noticia no *Nuevo Tâmega* do 31.1.1918, que tivera como protagonista “Guillermino Augusto Gonzalez, soltero, de 24 años de edad, de nacionalidad portuguesa, que, desde la revolución en la vecina república, quedó merodeando por aquellos lugares, y que, según se dice, está asalariado por el Ayuntamiento de Rios para ciertos menesteres. Sujeito de pésimos antecedentes y contrabandista. Su madre sufrió condena por infanticidio.” Tamén o 14 de Xuño de 1917 no *Nuevo Tâmega* faise referencia a un asasinato, cometido próximo de Óimbra, por dous irmáns de San Ciprián e por un portugués.

¹⁰⁰ Mais recentemente, en Marzo de 2007, debido a unha proposta ministerial de supresión de urxencias hospitalarias, verificouse o corte da estrada de acceso á fronteira de Vila Verde. No entanto, varios son os habitantes da raia que usan o seu carné europeo de seguro de doenza para obter mellores coidados de saúde no lado español.

Silva, Vilarelho da Raia, 75 anos no 2001)

O mercado, autorizado polas autoridades en que se delega o poder central ou como rebeldía delas, é un lugar de contacto entre aldeáns e urbanitas, galegos e portugueses, constituíndo igualmente un punto esencial na extensión dunha rede social¹⁰¹.

"Na casa da minha avó [Vilarello de Cota], os do pobo de Lamadarcos subiam muito con os figos, con as sardinhas nas cestas. Faziam um trueque, havia trueque de batatas, ou por sardinhas ou por centeio, havia um trueque assim. Havia gente que parava muito em casa da minha avó, desta gente pobre. A minha avó dava-lhes a malga de caldo con o pão de centeio, era o que havia. A gente quando eram de uma certa idade, que já não podiam trabalhar, andavam a pedir esmola, dos dois sítios, era a grande miséria que havia." (Paquita Fernández Nuñez, nacida en Vilarello de Cota, 52 anos no 2006, propietaria dunha empresa en Rabal)

A dificultade en ultrapasar distancias, conxugada cun modo de vida común e distinto do urbano, reforza a importancia conferida ás relacións da raia, nunha marxe de contactos (Taborda, 1987). Esta proximidade, determinada por unha dificultade concomitante de contactos dentro dos estados respectivos, evidénciase nalgúns xornais rexionais.

A fronteira, como feito subxectivado, serve tanto máis á definición dos grupos e á construción de formas culturais autónomas se for efectiva a dificultade en suplir distancias e en recoñecer unidades máis amplas (Wateau, 1999). No *Nuevo Támega*, un hebdomadario de Verín, unha pequena noticia do 23 de Maio de 1918 permite percibir o papel das distancias, co concomitante reforzo das relacións locais:

*"Aprovechando la dulce temperatura de la presente estación, en la semana pasada salieron con dirección á Santiago y á otras importantes poblaciones de Galicia, nuestro querido amigo D. Carlos Moreno y su bella y distinguida esposa D.ª Araceli Romero. Deseámosles muy feliz excursión."*¹⁰²

A excepcionalidade da viaxe, nun percorrido de pouco máis dunha centena de quilómetros, queda marcada polo estatuto social dos que a efectúan¹⁰³. Unha pequena noticia inserida no *Heraldo de Verín*¹⁰⁴ do 6 de Outubro de 1914 di que «*Lhegó de Ginzo la bella señorita Elena Nieto*», ou, no *Nuevo Támega* do 19.4.1917, cando "*Ha salido para*

101 Nun rexistro erudito, o nacionalista Vicente Risco escribe: "Portugal e Galicia –cecais mais exactamente, o Norte de Portugal – eran historicamente o mesmo pobo no tempo en que formaran un-a provinza romana, eran o mesmo pobo baixo a monarquía sueva; eran o mesmo pobo no tempo da reconquista, e principalmente no tempo da formación da súa cultura moderna, sen deixarem de selo por moito tempo, apesares do seu arredamento político. Como que, o que arredou culturalmente a Galicia de Portugal, non foi a independencia deste país, senón feitos posteriores: as empresas marítimas e a introdución da moda renascentista. Estas duas cousas: o Renacemento e as Descobertas." (Risco, 1936:6) Recoñece que ambos movementos son principalmente urbanitas e das camadas superiores, mal vistos entre os rurais, que considera personificados no Velho do Restelo.

102 Nótese como o mesmo xornal ten un prezo de sinatura para Verín, outro para «Fuera de Verín», e un terceiro para «Estranjero».

103 É tamén elucidativo outro, publicado no mesmo semanario, o 13 de Xuño, que respecta a un traxecto de corenta quilómetros: "Ha regresado de Orense, el activo y competente alcalde de esta villa D. António R. Ogando, que habia ido á recoger en aquella estacion de ferrocarril, procedentes de Vigo, su hija la distinguida señora doña Josefina Ogando Brumbek y a sus angelicales nietos, que se proponen pasar la festividad de san Antonio al lado de su abuelo, que celebra hoy sus dias."

104 Este xornal substituíase "Semanário defensor de los intereses del distrito", e ten un prezo para Verín, outro para "Fuera de villa" e un terceiro para o estranxeiro, presupondo tres círculos, o terceiro dos cales é o da emigración.

Ginzo, con objecto de pasar alli una temporada, nuestro apreciable amigo. D. Casto Gago, acompañado de su bella sobrina Adelaida Dubarrio", quedando Xinzo de Limia a menos de 40 km de Verín.

Outro exemplo desta situación énos dado aínda nesta conxuntura da primeira guerra, en que se levantan problemas nos abastecementos. Así, quedamos a saber polo *Nuevo Támega* do 24 de Xaneiro de 1918, que o alcalde do concello de Verín telegrafou ao gobernador civil da provincia, tentando resolver os problemas da chegada do correo. A falta de gasolina impedía que este viñese diariamente, séndolle suxerido que pasase a vir por carruaxe, puxada por cabalos, *"saliendo de Orense á das 7 ú 8 de la noche, para llegar a Verín á las 6 de la mañana, y regresando de Verín á las 10 de la noche, á fin de llegar á Orense á buena hora para enlazar con los trenes"*.

Soutelinho da Raia non tivo ligazón a Chaves até os anos de 1950, salvo un camiño peonil, percorrido en burro:

"A nossa professora, de Vila Real, tínhamos que ir con um burrinho levá-la a Chaves. Hoje ia eu e outras, amanhã, iam outras. Ia-se a cavalo num burro, assim numas cadeirinhas, sentada como estou, os doentes, assim até Chaves. Não havia caminho, era um caminho de cabras." (Ana Colmenero, Soutelinho da Raia, nascida en 1934)

A excentricidade desta rexión de fronteira, ben marcada xa nos anos setenta na *décalage* da distancia quilométrica real e do mapa entre Montalegre a Lisboa, conducía a unha acentuación das relacións fronteirizas, como lembra Paula Lema no caso barrosán:

"A população fronteiriça de Tourém considera-se mais «arejada» do que os habitantes das aldeias barrosãs, mesmo dos que estão próximo da vila, por beneficiar da difusão de informações a partir do território espanhol, de que aqueles estão privados." (Lema, 1978: 143-4)¹⁰⁵.

Na xerarquización relacional, *"podemos considerar que nos movimentos através da fronteira há uma relação entre o comportamento espacial e as distâncias: as deslocções a Randin ou a qualquer das aldeias próximas correspondem a necessidades frequentes, ao passo que «ir a Espanha» é ir a Orense e o motivo da viagem é mais importante – procurar trabalho, consultar o médico ou fazer uma compra excepcional."* (Lema, 1978:127). A permeabilidade da fronteira e a súa plasticidade constituían unha alternativa nos desprazamentos dos habitantes de Tourém¹⁰⁶:

" (...) para os habitantes do Barroso a cidade, ou seja, o centro dotado de um nível de

¹⁰⁵ Aínda que salientando que tanto en Barroso como en Galicia predomina o sector primario, Paula Lema considera que do lado galego foron melloradas as condicións da agropecuaria, mentres no lado portugués creceu a marxinalización destas zonas periféricas; así, a poboación portuguesa está máis atraída polo territorio español e os movementos en sentido contrario son menos intensos (Lema, 1978:119)

¹⁰⁶ Escribe Paula Lema que "en aldeias raianas como Tourém, que tem dificuldade de acceso á sede de concelho e a outros povoados barrosões, a oportunidade de contactos con o territorio espanhol é mais frequente(...) No Inverno só é possível o tránsito através de Espanha. Até os estudantes que vêm passar férias à aldeia utilizam como único recurso as carreiras de Randin- Orense-Verim -Chaves; também os serviços de correo são muito irregulares, obrigando a população de Tourém a utilizar os serviços de correo de Randin, aldeia galega que lhe está mais próxima." (Lema, 1978:119-120)

equipamento satisfatório e aquele con que mantêm relações mais assíduas, é Chaves; mas só Braga, francamente distante, é comparável a Orense quanto ao grau e variedade das funções de comércio e serviços. As deslocações a Montalegre só se justificam por motivos imperiosos, como vender o gado ou a necessidade de utilizar serviços oficiais – Tribunal, Notário, Repartição de Impostos e Contribuições. Os movimentos através da fronteira poden oferecer maiores vantagens, atendendo aos meios de acesso, ao tempo de percurso e ao equipamento superior dos centros urbanos. Estas vantagens assumem a maior importância en Tourém, que se situa à distância máxima da sede de concelho. Para contactar con as «aldeias do Cávado» ou con a vila, os seus habitantes têm de transpor a Mourela, percorrendo 14 quilómetros até à mais próxima «aldeia do rio», Covelães, ou 26 quilómetros até à vila. Porém, num raio de três ou quatro quilómetros localizam-se três aldeias galegas; fazendo um percurso de meia hora através dos campos de restolho ou por entre as aberturas dos muros de pedra, os habitantes de Tourém alcançam a aldeia galega de Randín, donde partem diariamente duas carreiras para Orense, uma das quais de manhã, e que regressa ao fim do día, horário conveniente a deslocações frequentes àquela cidade espanhola sem obrigar a despesas de estadia fora de casa. Esta vantagem não se oferece às outras populações do planalto, pelo que as suas deslocações a território espanhol são menos frequentes.” (Lema, 1978:44-5)

No día a día, as publicacións dun e outro lado da fronteira relatán feitos que amosan como cruzaba a liña delimitadora. Reportándose á epidemia de tifo e á instalación dun cordón sanitario na fronteira por parte da Garda Civil, o *Nuevo Támega*, xornal editado en Verín, o día 20 de Xuño de 1918, insurrecciónase contra esta disposición, esixindo que sexan soldados os que o veñan facer. Pese ao referido cordón: “*A nuestras ferias siguen viniendo los portugueses sin que, en su inmensa mayoría, hayan sido fumigados en las estaciones sanitarias establecidos.*”. Pode suporse que esa pasaxe polo cordón sanitario sen a fumigación preventiva se deba á familiaridade por parte dos veciños portugueses cos elementos da Garda Civil, a que serían inmunes as forzas de seguridade exteriores, que obviarían esa intimidade relacional¹⁰⁷. Hai unha referencia no *Nuevo Támega* ao gaiteiro de Casas dos Montes, no concello de Oímbra, no que respecta aos donativos gastos para as festas de S. Lázaro e igualmente aos gastos de 350’40 reais con «*la música portuguesa*».

Deshabituais, estas referencias permiten percibir canto de continuados e facilitados eran os cruzamentos de fronteira, con recurso estratéxico á liña delimitadora en momentos de crise, entendíbeis frecuentemente a través dos respectivos procesos nacionais. O recoñecemento das elites de Verín e Chaves é evidenciado pola referencia feita no *Nuevo*

---

¹⁰⁷ As relacións xa estaban perturbadas hai algún tempo pola epidemia, aínda que se supoña que só fose así nos puntos de fronteira con paso autorizado. Cando, na mesma época, regresaban dunha estada durante a Semana Santa en Portugal, varias alumnas galegas tiveron que ser obxecto de consulta médica, por recearse o contaxio con tifo exantemático que entón atinxía a Portugal.

Támega do 26.4.1917 a un artigo publicado na *Folha de Chaves* por Félix Barreira, no cal este “describe de forma admirable la conveniencia de la unión ibérica, hoy llamada por los periódicos de los dos países «harmonía ibérica», después de los trabajos de aproximación que vienen realizando los gobernantes de ambas naciones”.

No mesmo xornal faise referencia ao cambio, que presupón a existencia de cambios económicos: “La libra de dinero portugués, esto es, nueve coroas, en plata ou papel, estaba ayer á 40'00 reales”, francamente por baixo dos 71 reais a que o mesmo xornal facía referencia o 3.6.1915, e a baixar desde os 45 do inicio de Xaneiro en 1918.

Tamén os tratamentos termais podían levar elementos das elites locais a transitar pola fronteira, como sucede en Agosto de 1915: “Ha salido para Chaves (Portugal), con objecto de tomar los baños termales de aquella población, nuestro querido amigo el celoso alcalde de Oimbra D. David Osório Estévez.”¹⁰⁸

Nunha diferente conxuntura, en 1935, cando a distancia fora diminuída polos medios de transporte e polo lugar social ocupado, o semanario *El Támega* fai referencia a toda a largura da primeira páxina ás xornadas médicas galaico-portuguesas, que incluíron unha excursión a Vidago e Pedras Salgadas, ben como unha visita aos balnearios de Verín. Durante os anos en que durou a guerra civil española, aínda que en Galicia os golpistas lograsen esmagar en poucos días as forzas republicanas – seguíndose, no entanto, unha forte resistencia guerrilleira por parte de grupos de *maquis* – semanario *Era Nova*, de Chaves, sería o portavoz dos lexionarios portugueses no apoio aos franquistas, zurcindo unha comunidade imaxinada, desta feita con base na ideoloxía defendida. Xa na década de 1950, o *Notícias de Chaves* – que, despois dunha suspensión longa, xurdiría co mesmo título nos anos oitenta – denotaba algún distanciamento en relación aos campos, mantendo no entanto unha rúbrica dedicada á agricultura moderna.¹⁰⁹ Unha cronista, Maria de Montalvão Cunha, publicou no ano 1951 dous textos sobre A Coruña e Santiago de Compostela, relatos dunha viaxe turística con apuntamentos sobre os monumentos e a arte, enteiramente desligados do recoñecemento da Galicia fronteiriza¹¹⁰. Aínda nos anos cincuenta, Nelson Crespo publica semanalmente uns “Contos da Galicia”, historias deslocalizadas de proveito e exemplo que terminan coa seguinte referencia: “De um livro galego muito antigo”.

Na raia, o período ditatorial en ambos países está pautado por unha lóxica distinta da que unirá os Estados. Episodios marcados polo sangue, como o que ocorreu en Vilarelho da Raia en 1939 ou como o cerco efectuado a Cambedo da Raia en 1946 (tratados na parte III), demostran a violencia dos Estados, a través dos seus representantes locais, contra as

¹⁰⁸ *Nuevo Támega*, 12 de Agosto de 1915.

¹⁰⁹ Nos anos 1980 e 1990 este xornal trae algúns artigos sobre as relacións entre Portugal e Galicia e publica durante algúns anos unha crónica de Luis Martínez-Risco Daviña, nacionalista galego sobriño-neto de Vicente Risco, acerca das relacións transfronteirizas.

¹¹⁰ Nos anos seguintes publicaría relatos dunha viaxe a Burgos ou dunha visita ao Museo do Prado, por exemplo.

relacións locais, que ignoraban a liña fronteiriza. Os anos que seguen ao golpe franquista quedan marcados na memoria polas dificultades de cruzamento da fronteira, coa esixencia por parte das autoridades de salvocondutos para poder labrar e coller nas terras posuídas polos aldeáns da raia do lado oposto ao do país de residencia. A permanencia de elementos da Falanxe nas aldeas galegas é persistentemente recordada como atemorizadora, nun e noutro lado da fronteira, contribuíndo para unha diminución dos contactos nos anos que seguiron a 1936.

No contexto galego, o *Alzamiento* do 18 de Xullo de 1936, sábado, vai ser seguido no fin da tarde do día 19, domingo e no día 20, polo levantamento de gran parte das guarnicións militares, a través dos postos intermedios, xa que permanecerían fieis á república a maioría dos superiores, a que seguen as tomadas dos Gobernos Cívís ou dos concellos, nun curto período de tempo e violentamente (Grandio, 2001:999). Desde entón Galicia quedou integrada no espazo *nacional*, converténdose retagarda do exército franquista. Abrandados no decurso da guerra civil na súa forma expresa, aínda que as semellanzas tecesen lazos fortes entre as ditaduras, os contactos manteríanse, a través do contrabando e do acollemento dispensado nas aldeas portuguesas da zona aos *fluxidos* ao terror franquista.

"A Espanha estava toda de luto. Não havia uma pessoa que não trouxesse preto. Tudo o que foi preto esgotou tudo, na Espanha. Linhas, roupas, tudo. Coisas de comer também. Eles pagavam de tudo, tinham dinheiro mas não tinham que comer. Tinha dinheiro e então levavam de Portugal, levava-se para lá de tudo." (Teresa da Conceição, comerciante en Chaves, nacida en 1926, Vilarelho da Raia)

"Ibamos por um quartilho de azeite e chegávamos ao caminho e sacavam-nos os guardas. E um bocadinho de xamón. Inda ibamos a Portugal, porque noutras zonas não havia. Pan, tínhamos que traze-lo encertado si non quitavam-nos no caminho. Noutras zonas, por exemplo, a Madrid e isso, não tinham e passavam muita fome.(...) No é que no houbera aqui, no havia en nenhum sítio." (Esperanza González, nacida en 1935 en Mandín)

A porosidade raiana fora xa demostrada cando os liberais portugueses aí procuraron refuxio. En 1851 permitira o paso dos que se opuñan ao réxime de Costa Cabral, encabezados polo Duque de Saldanha e no período que se seguiu á implantación da República en Portugal (5 de Outubro de 1910) acubillara Paiva Couceiro, permitíndolle unha base de apoio para as súas incursións (Marques, 1981:229-230)¹¹¹. Era a ocasión de explorala en sentido inverso.

As guerras suprimen a vida política, a vida social, ou de maneira máis dilatada, a vida (Agier, 2002:45) e así será na conxuntura de implantación do franquismo, reflectindo os

---

¹¹¹ Carlos Reigosa apunta o concello galego de Lobios como lugar de refuxio duns e outros (Reigosa, 1993:17).

xornais censurados ese baleiro. Co ascenso da ditadura, alén de ser prohibido o Entroido, alegadamente por incitar á luxuria, prohíbense igualmente os bailes públicos (Fernández Santander, 2000:378-9), nunha sociedade en que subían de cota sacerdotes, militares e militarizados.

Mentres, como sucedera en Portugal nos anos 1930, os profesores españois serían descualificados, moitos deles pagando co desemprego e mesmo coa vida as opcións políticas. Os novos admitidos recibiron, o 6 de Outubro de 1936 unha orde do goberno militar para que todos os días os nenos fosen obrigados a cantar o himno nacional (Fernández Santander, 2000:265).

As persecucións e a represión foron intensas no novo réxime. Segundo Grandio (2001:1001-02) as vías de fuga á morte pasaron por catro escollas: a de permanecer escondido na casa (na súa ou noutras), que se revelaría perigosa, xa que moitos foron apañados, detidos e posteriormente *paseados*; a de fuxir para o campo, algúns dos cales integrando posteriormente os grupos de *maquis*, a incorporación no Exército ou na Falanxe, pretendendo despertar menos sospeitas e volvéndose os maiores perseguidores dos antigos compañeiros; a fuga por vía terrestre ou marítima.

Nesta última situación, Portugal converteríase desde os primeiros instantes no destino principal dos galegos fieis á República. Porén, debido á identidade entre o réxime salazarista e os sublevados, esta vía revelaría-se pedregosa ou mesmo dramaticamente asasina para algúns dos que a intentaron. Segundo Emilio Grandio, no verán de 1936 a fronteira galaico-portuguesa deixou de existir, na práctica (Grandio, 2001:1002), debido á colaboración entre os franquistas e o Estado salazarista¹¹². Verín caería logo a 23 de Xullo, coa entrada dunha columna da Garda Civil (Fernández Santander, 2000:269)¹¹³.

O 1 de Agosto de 1936, o comandante da Sección da Garda Fiscal de Vinhais indicaba que tiña chegado ao Posto do Pinheiro Velho información de que a Sección de Carabineiros de A Mezquita se tiña xuntado na Gudiña con algúns membros da Garda Civil e de asalto para se oporen ao desprazamento dos sublevados, que viñan do Oeste. A fronteira da Moimenta terá sido palco dun enfrontamento, en Vila Velha, onde morreron ou quedaron feridos varios republicanos. Nun oficio confidencial enviado polo gobernador civil de Bragança ao xefe de gabinete do Ministro do Interior, datado o 27 de Xullo, é feita referencia a varios oficios do Comando da 5ª Compañía da Garda Fiscal e a telegramas dos administradores dos concellos de Miranda e Vimioso:

“Comunico a V. Ex^{sa} que ontem se entregaram à Guarda Fiscal do posto de Moimenta

---

¹¹² Ideoloxicamente, os dous réximes son bastante semellantes, xogando en ambos a Igrexa católica un papel destacado, cunha represión acentuada en relación aos opositoristas. O fascismo italiano era seguido como modelo para a manutención da orde, mais escapábaselle no que concernía aos seus rastros laicos. A proclamación da II República en España non fora vista de modo entusiástico polo réxime portugués e, mentres durou, só no “Bienio Negro”, houbo boas relacións. Portugal serviu ao exilio dos ultradereitistas como Sanjurjo ou Gil Robles (Grandio, 2001:1004).

¹¹³ A Mezquita foi o último punto da raia a rendirse aos sublevados en 1936, o que tal vez se deba ao feito de ter unha composición social, ao tempo, distinta do resto da provincia: por estar en construción a liña de camiño de ferro entre Zamora e a Coruña, moitos dos residentes eran operarios ferroviarios.

os generais governamentais espanhóis, Juan Garcia Gomez Camiñero, Rafael Rodriguez Ramirez e Manuel Orbe Morales, que vinham acompanhados por nove indivíduos de classe civil e todos desarmados, sendo entregue ao Administrador do concelho de Vinhais a requisição do mesmo, o qual os entregou à Polícia Internacional, que os conduziu ontem a esta cidade. (...) Os referidos generais já em 20 do corrente procuraram internar-se em Portugal por Calabôr, no que foram impedidos pelos obreiros espanhóis do caminho-de-ferro, que os detiveram. (...) Continua a haver socêgo nas povoações espanholas fronteiriças. (...) Os carabineiros da fronteira de Miranda do Douro foram mandados recolher a Zamora Os postos de Varge e Portêlo comunicam que durante a noite de 24 para 25 se ouviram fortes detonações ao longe.” (Arquivo Distrital de Bragança/AC/GCBCA/Cx. 8, Mç.27)

No día seguinte, o mesmo governador civil fará seguir novo ofício, ao que segue un aditamento. Aínda que refira que *“continua tudo en socego na fronteira espanhola e as povoações ao lado dos revoltosos”*, refire detencións en Vimioso e na Moimenta, identificando un conxunto de nove *«civis comunistas»*. Os detidos na Moimenta, Vinhais, proviñan todos de Manzalvos, do outro lado da fronteira, no límite de Galicia. No aditamento informa que

“Acerca das detonações que teem sido ouvidas durante a noite pelo pessoal dos postos fiscais, posso indicar que são indicações dos diversos grupos de obreiros comunistas que se acham espalhados pela Serra de Senábria en número que orça por dois mil, para darem a conhecer aos emissários das Astúrias os pontos en que se encontram, pois há ligações constantes entre eles. Os referidos comunistas estão aguardando ordens para actuarem, tendo já recebido reforços e diverso armamento das Astúrias, entre este muitas metralhadoras.(...) A estrada de Requixo a Lubian está vigiada por eles, os quais até teem trincheiras no alto de Padronelo.” (Arquivo Distrital de Bragança/AC/GCBCA/Cx. 8, Mç.27).

Só o 5 de Agosto un telegrama da Garda Fiscal indicaba que a Sección de Carabineiros da Mezquita se xuntara aos sublevados. Desde esta data, toda a fronteira entre Galicia e Portugal estaba baixo control dos franquistas (Grandio, 2001:1007-8). A partir de Setembro, reduciuse o volume da correspondencia para o Gobernador Civil. Porén, a persecución dos *fluxidos*, coñecida na raia, era implacábel, sendo detectadas algunhas persoas que tiñan conseguido manterse escondidas até entón, e outras mesmo até o inverno.¹¹⁴

O receo dos fortes intercambios transfronteirizos aquí existentes queda ben expreso no feito de ser a zona raiana portuguesa con máis puntos de vixilancia da PVDE, a policía política portuguesa de entón¹¹⁵. En Outubro de 1938, a Concello de Braga faría un singular aviso aos contrabandistas, publicado despois polo *Jornal de Notícias* do 27 do mesmo mes,

¹¹⁴ Emílio Grandio referencia a notificación que é feita desde Chaves, a 14 de Setembro de 1936, de que no posto de Vilarelho da Garda Fiscal se escoitaran tres disparos ás dúas da mañá, constando que dous individuos portugueses tiñan sido mortos entre Verín e Oímbra (Grandio, 2001: 1019n).

¹¹⁵ En 1933 había 17 postos fronteirizos, 7 dos cales localizados nunha curta porción entre Portugal e Galicia: Valença, Vila Nova de Cerveira, Monção, Caminha, Peso (un suposto), Melgaço e S. Gregório (Grandio, 2001:1004).

preveníndoos de que

“o Governo Nacionalista de Espanha, con o fim de reprimir o mais violentamente possível toda a tentativa de passagem na fronteira de contrabando, bem como de desertores e indesejáveis que andam a monte e pretendem internar-se em Portugal, acaba de expedir ordens severíssimas aos comandantes de carabineiros e seus subordinados no sentido de fazerem fogo a todo e qualquer indivíduo que tente atravessar a fronteira e não faça alto ao primeiro aviso. Isto durante o dia, porque durante a noite serão imediatamente alvejados.” (cit. Alves, 1987:24-5)

Como se viu, a lóxica inherente aos modos de vidas de varios grupos sociais nas poboacións da raia, non se ativo por moito tempo á que presidía ao establecemento das liñas separadoras, a nivel central. Fora corrente o aproveitamento da fronteira como recurso, en termos económicos, políticos ou mesmo xudiciais, xa que unha rede social que se dilataba alén da delimitación dos Estados-nación garantía a supervivencia aos individuos e aos grupos domésticos dos perseguidos¹¹⁶.

Dun lado, unha lóxica local, compartida por algúns elementos das autoridades e mesmo por algúns individuos do réxime, que alcanzaba os que acollían na súa casa *fluxidos* galegos, así prolongando unha cadea de prestacións e contraprestacións de bens e servizos inherentes á respectiva rede social. Do outro, unha lóxica centralista, dos servidores do réxime salazarista alicerzados no municipio flaviense, nomeadamente o entón tenente Luís Borges Júnior, multifacetado presidente do concello de Chaves, inspector da PVDE, instrutor da *Legião Portuguesa* e director do xornal da Lexión en Chaves, *Era Nova*¹¹⁷. Este xornal, que publicaría aínda en Novembro de 1936 un anuncio dunha ida a Verín para cumprimentar a Franco cando este ocupase Madrid, encargárase igualmente da campaña para obtención de alimentos e vestiario en que Botelho Moniz e a *Rádio Clube Português* se empeñaban, no sentido de apoiaren os nacionalistas españois.

Nun oficio datado a 8 de Marzo de 1939, dirixido ao Secretariado Xeral da PVDE, o inspector delegado da policía política en Chaves alerta:

“...houve ha dias en frente á fronteira do concelho de Vinhais um recontro entre uma força nacionalista composta de carabineiros, guardas civis e falanxistas, e um grupo de vermelhos possivelmente refugiados das Astúrias e que se acolheram àquela zona da fronteira muito montanhosa e portanto de difficilima fiscalização.(...) No dia 2 ou 3 do corrente mês houve perto da povoação de Caniço (Espanha) um combate entre uns bandidos que a polícia espanhola dizia terem fugido para Portugal e a guarda civil,

¹¹⁶ Idéntica situación é referida para a Sardeña (Pujadas et al, 1999:150)

¹¹⁷ Sobre este xornal e o carácter que imprime ás noticias que publica, ver Jorge Fernandes Alves (Alves, 1987:11-14). O xornal, que retransmite as posicións do *Diário da Manhã*, coñecido baluarte da ideoloxía e das prácticas do Estado Novo, fará ao longo do período que se segue ao *Alzamiento* unha campaña dun maniqueísmo case infantil, salientando as virtudes da estabilidade portuguesa en detrimento da precariedade da república española, que no entanto podería ser salvada polo movemento encabezado polo galego Francisco Franco. Os “vermellos”, réprobos sen remisión, son obxecto de prosas como “Os comunistas espanhóis que se batem em defesa do governo madrileno têm requintes de ferocidade que nos fazem afirmar terem uma mentalidade e sentimentos mil vezes inferiores aos dos selvagens equatoriais.”, in *Era Nova*, nº 428 do 16 de Agosto de 1936, (cit. Alves, 1987: 12.)

carabineiros e falanxistas. ” (Arquivo Ministro Interior, 1939, mazo 503, Caixa 61)¹¹⁸

A PVDE e despois a PIDE ían tendo coñecemento dalgúns movementos, principalmente cando as autoridades franquistas lles solicitaban axuda. Anos máis tarde, o 23 de Outubro de 1947, nun oficio do Chefe de Gabinete do Ministro do Interior, recórdase a facilidade de circulación entre Portugal e España. Solicitada sobre todo en ocasión de festas en poboacións fronteirizas e tentada antes da guerra, a autorización de circulación dera malos resultados, en virtude da forma como era fácil en España obter cédulas, compradas en calquera concello. No oficio nº 3566, dirixido ao *Ministério dos Negócios Estrangeiros*, compáranse os coidados na emisión do documento nacional de identidade en Portugal e, ao revés, a facilidade da obtención do documento en España, que permitía a entrada aos conspiradores portugueses que aí permanecían, como se fosen cidadáns españois¹¹⁹. Alén da circulación de individuos de ideas «avanzadas», tentaba evitarse que fosen magoados os intereses de Facenda, identificando que é de “dentro” e quen é de “fóra”. Asociándoos ao contrabando, contrariábase a pasaxe de salvocondutos para días especiais, e prescribíase o uso do “pasaporte turístico”, que terían entón custos do 50% inferiores ao normal. Validábanse igualmente por 60 días os vistos para negocios e turismo en España. Impedindo o desdoblamento de poderes que lle permitían aos Gobernadores Cívís e aos concellos facer unha excepción co paso do documento, preténdese facer habitual o control da circulación dos individuos¹²⁰. Desaconsellábase absolutamente, neste oficio, unha práctica que os Gobernadores Cívís acostumaban adoptar: «abrir a fronteira» en días especiais¹²¹.

O procurador nas Cortes polos municipios da Provincia de Ourense, Edesio Fuentes, endosoulle ao Gobernador Civil de Vila Real, o 23 de Xullo de 1948, un convite para estar presente nas festas en homenaxe á patroa da vila de Verín, entre o 14 e o 16 de Agosto. Aproveitou para requirir autorización para que un equipo de fútbol e un conxunto de veciños portugueses se puidesen desprazar, evocando “*nuestra razón de hermandad entre ambos Países, de forma especialísima entre las villas limítrofes de Chaves y Verín, cuyos vecinos*

---

118 Neste informe dáse aínda conta de que na escaramuza houbo dous mortos e seis feridos, un destes con granada na man, zafándose os guerrilleiros por onde puideron. Constatando que varias escaramuzas tiñan tido lugar en poboacións lonxe da fronteira, alega Luís Borges Júnior que “assim se prova claramente que os tais vermelhos estão em Espanha onde são protegidos e não em Portugal como a polícia espanhola pretende. En todo o caso, e como é possível que eles, sendo acossados, pretendam internar-se no País deveria do nosso lado ser reforçada a vigilância na zona que vai de Vilarinho das Touças à Cisterna (concelho de Vinhais) por forças devidamente armadas visto, como se prova, os outros dispõem de bom e moderno armamento.” (Arquivo Ministro Interior, 1939, mazo 503, Caixa 61)

119 O Estado, tardiamente, modernizábase, con municións “desse poder «infraestrutural» para «agarrar» indivíduos, que distingue os estados modernos dos seus antecessores” (Torney, 2003:199), cunha profusión de medios tendo como finalidade a administración das fronteiras.

120 Vólvese evidente, nestes oficios que “Enquanto expressão documental das tentativas dos estados modernos para monopolizar os meios de circulação legítimos, o passaporte concentra em si mesmo o poder dos estados modernos para controlar a existência individual, um poder que registou um acréscimo enorme desde o séc. XIX.” (Torney, 2003:264).

121 Este é un período de grandes preocupacións en relación á circulación e concomitante emisión de pasaportes. Nun oficio do 21.3.47 o xefe de gabinete do Ministro do Interior aconsellaba a suspensión de pasaportes con destino a todos os países do continente europeo alén Pirineos, non abranxendo, polo tanto, España, sempre que solicitados por excursións ou agrupamentos de estudantes, sendo para o efecto esixida unha decisión ministerial. Este oficio, na secuencia de outros acerca da circulación das ideas subversivas e das actividades campistas, asociaba ambas a un movemento da xuventude oposicionista – atendendo ao tempo, probabelmente o MUD xuvenil.

*enlazados por vínculos de sangre y antigua amistad personal, suelen convivir en estas hechas, así como en Chaves en ocasión de las tradicionales Ferias de los Santos*¹²². O Ministro do Interior, Cancell de Abreu, despachou favorablemente no que respectaba ao equipo de fútbol, esixindo porén aos outros a utilización do pasaporte, obtido no Goberno Civil de Vila Real, considerando a dispensa de visto consular, neses días, unha gran facilidade ofrecida polo Estado español (Goberno Civil de Vila Real, 1944-8, *Correspondência Confidencial*). con esta restrición, non atende completamente ao pedido do presidente do concello de Chaves, que acompañara a carta española, no sentido de lle ser delegada a competencia de seleccionar aqueles a quen lles podería ser dada a autorización para pasar a fronteira, a través dun pase fornecido polo propio concello. Veremos como era contornada esta limitación polos contrabandistas da raia¹²³.

Os anos 1950 e 1960 quedarán marcados pola plenitude de ocupación das terras, a que se seguiu un intenso éxodo rural.

“Então, era quando iam os clandestinos para Espanha. Eu tinha ali um espanhol muito meu amigo, ainda hoje tenho, era o dono da bomba de gasolina de Feces, e tinha um senhor em Vila Real, também muito sério, lá combinamos trabalhar os três. Eu ia de noite, às 2 e às 3. Quando a gente precisa não tem medo de nada, de nada. Eles eram muito sérios, nunca tivemos um azar, os nossos clandestinos foram sempre daqui à França.” (Teresa da Conceição, comerciante en Chaves, nacida en 1926, Vilarelho da Raia)

As migracións rurais que baleiraron os campos e incharon as grandes cidades, nun proceso que se acelerou, como se viu, desde os anos cincuenta, volveron aínda máis periféricos os territorios da fronteira, cuxas aldeas baleiras non veñen conseguindo recuperar os efectivos demográficos, salvo na ritualidade e no lecer de Agosto, na Pascua e no Nadal.

O baleiro actual, coas aldeas a restaurárense demograficamente só a título episódico en momentos rituais significativos, é ben distinto da situación estudada na década de 1970 por Paula Lema, en Tourém, aldea barrosá encravada en Galicia, no sentido de avaliar a forza do contacto fronteirizo e o seu efecto na organización do espazo e da sociedade (Lema, 1978:10). Esta aldea, *“É praticamente rodeada pela fronteira política e só a sul, por uma faixa tão estreita como um «istmo», é contígua a outras aldeias barrosãs.”* (Lema, 1978:18)¹²⁴. A maleabilidade da fronteira, mesmo despois da súa regularización, resulta

¹²² En 1987 o Deportivo de Chaves ascendeu á primeira división do campionato portugués, o que desencadeou, por un lado, fenómenos de imitación nas aldeas do concello, entre os nenos e mozos que, nos descampados das aldeas, construían balizas e promovían desafíos e, por outro lado, volveu frecuente a vinda de veciños galegos amantes de fútbol aos xogos que traían a Chaves equipos prestixiados do campionato portugués. As rivalidades existentes entre aldeas conferían entusiasmo engadido aos desafíos organizados polos mozos, que reunían en cada equipo mozos de poboacións portuguesas e galegas.

¹²³ Nunha fase máis tardía, e sen que os resultados teñan sido visíbeis, a recusa de pasaportes tamén non evitaría a saída en masa de emigrantes. Ese fluxo, unha “anomalía con a qual o sistema estatal tem uma certa dificuldade em lidar” (Torney, 2003:202) intensificouse no decurso das décadas de 1960 e 1970, coñecendo desde entón algunha recuperación demográfica.

¹²⁴ Na área de Barroso os límites corresponden ao enfiamento dos cumes das serras de Gerês, Mourela, Pena e Larouco desde a Portela do Homem até o val de Chaves e só Tourém se sitúa ao norte deste cordón. Esta localización explica as exencións de portaxes desde o primeiro foral, concedido por D. Sancho I.

tamén da dependencia relixiosa en relación a Ourense, mantida até 1880.¹²⁵ En varios episodios relatados, evidéncianse rivalidades cos habitantes de Randín, con quen manteñen as máis estreitas relacións, en que a interdependencia económica e o interese se conxugan no día a día.¹²⁶

Ao contrario do que consideran os responsábeis polas propostas para o desenvolvemento rexional, os *“fortes laços e a cooperação transfronteiriça que se desenvolveram entre o Norte de Portugal e a Galicia”* non son unha consecuencia das «*fortes acessibilidades existentes*» no contexto estudado (DGDR, 2001:38). A actual invisibilidade da fronteira e a supresión de ritos de soleira conduciu mesmo a unha atenuación das relacións na zona fronteiriza localizada entre o concello de Chaves e os concellos galegos de Cualedro, Verín, Oímbra e Vilardevós. Coa desaparición das anteriores barreiras á circulación de persoas e bens, debido á integración común nun espazo transnacional, a fronteira, lonxe de se desvanecer, foi acentuada.

As novas condicións locais nas poboacións da raia non propician a reprodución da rede social anterior, nin o estreitamento das relacións dela resultante, agora en invencións de hábitos desviados, mercé das alteracións económicas e da nacionalización acentuada a través do aumento do percorrido escolar. Lembrando a situación que ocorreu na súa familia e en varias outras en Mandín, Francisco Pérez nota que, ao quedar viúva e coa filla emigrada, a súa avoa tivo que recorrer ao traballo de xornaleiros, todos eles portugueses. Eran homes que se desprazaban en *cuadrillas* para cavar, labrar, segar e que paraban nas tabernas a beber cervexa con gasosa. Eses grupos, dos que chegou a contar 15 nunha ocasión, estaban compostos por mozos vigorosos, por persoas de máis idade, que ataban os mollos de cereal, e por nenos. Podían ir até Castela, principalmente a partir de Barroso:

“Lembro-me de pequenino, sim que me lembro, de três, quatro, cinco anos, tudo mesas ao redor aí fora procurando o fresco, e de irem dormir às palheiras só com um bocado de palha e um cobertor ali no chão. E até aguardente vinham fazer por vezes as pessoas portuguesas. Também era a felicidade de um neno: era dormir com eles até às três da manhã e tomar café ao pé deles, ao pé da fomalha do lume, quando vinham os aguardenteiros. Havia trabalho para muitas pessoas, mas isso mudou, a agricultura, a mãe de Lola [a namorada, presente] e os meus pais à Alemanha, aqui com a emigração interior ficou isto baleiro. Aqui havia três peixarias, deixou de haver nenhuma. Claro que

---

125 A situación relata evidencia a plasticidade da condición fronteiriza de Tourém: “Mesmo após ter sido regularizada a fronteira política, Tourém continuou pertencendo à diocese de Orense, e esta situação de dependência justificou relações intensas entre Tourém e o território galego. Um documento de 1813 permite-nos reconhecer esta situação, que foi aproveitada por um bispo de Orense, dissidente político que veio residir para Tourém, podendo desta forma exilar-se do País sem desertar da diocese.” (Lema, 1978:29). Unha situación con semellanzas é descrita para a Sardeña no final do Antigo Réxime, habendo varios límites de territorialización, non necesariamente coincidindo o xurisdiccional, o eclesástico e o fiscal. Só despois a revolución francesa a territorialización ocorrerá, co cadastro das terras e coa creación dun imposto único para todas as propiedades (Sahlins, 1996:101)

126 “ No princípio do século[XX], quando ainda vigorava o Tratado de Comércio entre Portugal e Espanha, começou a funcionar em Tourém uma fábrica artesanal de manteiga que era abastecida de leite pelos povoados galegos vizinhos, porque a matéria-prima local era insuficiente; em 1910, abolido o tratado, esta organização, que abrangia áreas de um e outro lado da fronteira, não pode manter-se e a fábrica fechou.” (Lema, 1978:136-7)

se levava o peixe para lá e de lá vinha tudo. Depois lembro-me que vinham também sardinha – con a Tia Carmelinda da Perna Marota. Era tudo ao fiado. Repara bem como se conheciam, que ficava tudo a pagar ao mês seguinte (...) Eu ia levar o peixe, repara, uma criancinha levar o peixe a uma aldeia portuguesa, ai Deus meu. Hoje, se uma criancinha tua vai trabalhar, não que horror, que a roubam, não que lhe poden fazer mal. Mas então os que mercavam eram famílias que eram conhecidas. Levava lá e comia lá, davam-lhe a comida lá. E que exploração infantil mais linda!” (Francisco Pérez, vitivinicultor, nacido en 1961, Mandín)

A mudanza detectada en Minot por Françoise Zonabend (1989), coa partida dos mozos, o aumento do seu percorrido escolar e a mobilidade propiciada polos modernos medios de transporte, verifícase tamén en Vilarelho, Cambedo e nas outras aldeas da zona. Esa posibilidade de circulación motorizada condúceos cada vez para máis lonxe, distanciándoos do *outro próximo* da fronteira:

"As novas vias e os carros, novos ou en segunda mão, também permitem aos habitantes rurais uma mobilidade espacial intensa, inclusive viagens pendulares diárias entre a casa e o trabalho.(...) O mundo rural, se ainda é mundo, é, por outro lado um mundo cada vez mais dependente da nação, e esta, da Europa e do resto do mundo, que é hoje muito global. Dependente do trabalho alí, dos contributos da segurança social, dos fundos comunitários, dos investimentos externos, das decisões políticas distantes." (Portela, 1999:50).

O desvanecemento da fronteira nas zonas raianas, debido á inserción na Unión Europea, significou un conxunto de alteracións, lidas localmente como perdas, unha «*catástrofe imediata* » (Guichard, 2001:12) ¹²⁷: partiron os gardas-fiscais e as súas familias, atenuouse o comercio local, diminuíu o número de nenos que ían á escola¹²⁸:

“Esta coisa de acabar con as fronteiras foi um desastre, já depois do 25 de Abril. Um desastre total. Para o pequeno e médio lavrador, para as pessoas que não tinham do que sobreviver, não tinham reformas, rendimentos, viviam do trabalho. Então nas zonas fronteiriças, foi fatal. Porquê? Porque (...) ia ali a Feces e trazia uns chinelos para uma vizinha, um frasco de perfume para outra, um baralho de cartas para outra e chegava ao fim do dia, ganhava cem escudos, tinha que comer. E sustentava os filhos. Ia lá todos

---

¹²⁷“Já não há paragens obrigatórias, nem bichas incontornáveis, nem motivos ou pretextos para parar aqui em vez de ir à próxima cidade para beber, comer, comprar, trocar dinheiro... Um após outro fecham lojas, cafés, mercearias, agências bancárias, postos de gasolina, que doravante não conseguem reter o viajante. Para quem vivia lá a fronteira-obstáculo era o principal eixo de trabalho, de emprego, de actividade, de recursos económicos.” (Guichard, 2001:12-3) .

¹²⁸ O Observatorio Transfronterizo España/Portugal, da responsabilidade conxunta do Ministerio do Equipamento Social portugués e do Ministerio de Fomento español, creado na secuencia da Cimeira Ibérica de Xaneiro de 2001, por iniciativa dos dous países, ten no entanto, e pesa á prometedora designación, un ben limitado obxectivo: “o principal obxectivo do OTEP é conhecer, quantificar e analizar a evolución dos fluxos de tráfico ferroviários, rodoviários, marítimos e aéreos nas fronteiras entre os dous países e das relacións destes con o Continente Europeu.” (MES/MF, 2001:7). A súa visión duo-estatocéntrica vólveo de escasa utilidade na abordaxe aquí realizada. O relatorio límitase a relatar os fluxos terrestres que se fan polos postos fronteirizos, quedando así na marxe todos os desprazamentos que non as usan, e que no entanto dan lexibilidade ás relacións da raia. O mesmo sucede no 3º Relatorio, de Decembro de 2004, en que quedamos sabendo que a trasfega media diaria de vehículos de pasaxeiros nas fronteiras que separan Portugal e España creceu un 10% entre 2001 e 2003 (OTEP, 2004:71).

os días. A gente aquí vivía de muita coisa de Espanha, ainda vendemos hoje o calçado. Vinha de lá muita coisa para as pessoas poderem sobreviver. O café foi toda a vida para lá. O café, o bacalhau, foi toda a vida para lá. Foi uma coisa de primeira qualidade que temos cá em Portugal. (...) Nessa altura, havia umas mulherzinhas aqui em Feces que iam con o café, e ganhavam cinco pesetas en quilo. Cinco pesetas eram qualquer coisa naquela altura. Eles fizeram uma vida boa con esse contrabando. (...) Quando abrimos completamente, fez muita falta para a zona fronteira.” (Teresa da Conceição, comerciante en Chaves, nacida en 1926, Vilarelho da Raia, entrevistada en Agosto de 2003)

"Quem arruinou as fronteiras foi a abertura. Toda esta juventude que estava en Lamadarcos, marchou tudo, foi-se embora. Uns que foram para a Suíça, outras que foram para a França. A emigração antes foi uma e depois foi outra. Noventa e um, noventa e dois e noventa e três. Foi quando sofri o grande desgosto, tive que ir para a GNR [polo englobamento da Guarda Fiscal nesa forza]" (David Fernandes, nacido en 1950 en Lamadarcos, antigo garda-fiscal)

No caso de Rabal, aldea do concello de Oímbra (193 habitantes, segundo o censo de 1999¹²⁹, 173 no 2001, segundo o Instituto Galego de Estatística), comarca de Verín, e de Vilarelho da Raia, no municipio de Chaves (619 individuos en toda a freguesía, composta por máis tres aldeas, segundo o censo de 2001), localizadas a 200 metros entre si, as relacións intensificábanse nos invernos en que o río Tâmega impedía o contacto do pobo galego con outros do mesmo país. A finais da década dos noventa, unha iniciativa apoiada por unha asociación do lado portugués, mereceu o aval dos alcaldes de Verín e de Oímbra, que terán enviado un oficio ao presidente do concello de Chaves. Trátase da tentativa de construción dun Centro de Día para maiores, entre Vilarelho da Raia e Rabal, que constitúe un síntoma do envellecemento daqueles que, aínda que en aldeas de dous Estados diferentes, integraban unha mesma rede.

En calquera dos grupos sociais, en virtude da situación da agricultura, os pais incentivan os fillos a partiren: *"Para tanto servem as universidades públicas e privadas, os politécnicos, as escolas profissionais, a formação profissional dos sindicatos, as cunhas, o trabalho assalariado na apanha de fruta en França ou na reconstrução do leste da Alemanha, os favores dos emigrantes, as redes de parentes, compadres e vizinhos"* (Portela, 1999:52).

A localidade é o lugar privilexiado das relacións de interacción social e a ela se asocia a produción de memorias comúns. Os habitantes das poboacións deste pedazo raiano crearon unha historia que encadra nun mesmo campo as aldeas localizadas en determinado radio, cun conxunto de representacións colectivas que transvasa con frecuencia a liña delimitadora dos Estados-nación. A fronteira, neste espazo da marxe, encadra un idioma común. Un paseo polas rúas destas aldeas permítenos detectar, na calidade e cantidade de

¹²⁹ No resultado da desagregación do censo a nivel das sete parroquias de Oímbra, que tiñan 2.054 habitantes en 1996 (Precado Ledo, 1998:458).

novas casas, tres tipos de afluxos materiais: por un lado, o que provén do contrabando, do que se ocuparon de forma intensa os seus habitantes, aproveitando a localización e retirando beneficios da raia seca. Por outro, os fondos orixinados nos procesos migratorios que resultaron en enriquecemento, principalmente por parte dos que foron para o Brasil. Finalmente, o que resulta da incorporación nas forzas militares e militarizadas en ambos países. Se a primeira forma de acumulación foi frecuentemente complementar á actividade agrícola, constituíndo unha estratexia integrada, xa a saída constitúe unha modalidade diferente.

Dun lado e doutro da fronteira crecen asociacións variadas, estruturas de mediación que actúan sobre unha raia despoboadas, con frecuencia máis ligadas ás entidades de cada un dos Estados que entre si, sexan elas de mozos agricultores, de produtores forestais, de protección da natureza e defensa do ambiente, de artesáns, centros socioculturais e recreativos, aínda que *"todo este fervilhar organizativo sucede quando, e porque, en vastas áreas o meio rural é já uma desolação. Os jovens já de lá saíram, pelo menos mentalmente."* (Portela, 199:55). Hai sinais contraditorios nese mundo rural que agora aínda se presenta baleiro. En Soutelinho da Raia, algúns agricultores, entre os que se encontra o actual presidente da *Junta de Freguesia*, aproveitaron o incentivo ao abandono de actividade, arrendando as terras que anteriormente cultivaban a mozos que se abasteceron do curso necesario para tal. En Cambedo da Raia, un agricultor novo, con auxilio de fondos comunitarios, instalou unha vaquería, tal como outro en Lamadarcos, vendendo a produción de leite a unha empresa española. Unha veciña, anteriormente empregada de oficina, conseguiu financiamento para un proxecto da agricultura biolóxica. En Vila Frade, dependente de Lamadarcos, o retallamento da terra dun gran propietario a escala local, resultou na venda dunha parte substancial a un veciño español e doutra ao fillo dun antigo caseiro, que aí desenvolven proxectos agrícolas. Un importante mercado de traballo local do lado portugués pasa polas poboacións galegas, na viticultura na zona de Verín e Monterrei, en pequenas industrias e no comercio, nuns casos como asalariados con contrato, noutros nunha base máis precaria, que atinxe sobre todo a mulleres.

O que distancia os veciños dun e outro lado, máis unha vez manipulando a plasticidade da fronteira, pode ser exacerbado en momentos chave, capitalizando esa maleabilidade a favor dos intereses de grupos corporativos – a “casa”, a “aldea”. “Nós”, os raianos, os “raiotos”, serven como construción identitaria, á rebeldía e en resistencia á esfera dos Estados, replicando longamente o discurso campesiño contra a centralidade do poder. A fronteira contribúe para a definición dos grupos, esencial nos procesos de identificación. Conveniencias episódicas, ganancias a maximizar, risco a minorar, levan co entanto á asunción da diferenza como conveniente.

2. As nacións na fronteira: da *little community* à *comunidade imaxinada*

Os membros letrados de qualquer sociedade sabem o nome pelo qual devem ser designados; são designados pelo nome da sua sociedade. São americanos, britânicos, franceses, italianos, indianos, japoneses, etc. Sabem que partilham esse nome – ou uma variante menor – con o seu governo e o território en que vivem, e con todos ou quase todos os seres humanos que vivem nesse território. Muitas pessoas cultas não aprovam esse tipo de designação. No entanto, se se designarem a si próprios como advogado ou maquinistas, pais ou filhos, brancos ou negros, cristãos protestantes ou hindus, ou várias destas designações ao mesmo tempo, subsiste uma sensação de imperfeição. Pensa-se que eles devem também ter o nome da sua «sociedade». A «sociedade» é aquela colectividade mais inclusiva e, ao mesmo tempo, coesa, de que se considera que eles são apenas uma das partes. É o todo formado de partes. Mas dizer o que é esse todo é uma tarefa difícil.

Edward Shils (1944)[1992]

Cando se procura, a través do rexistro escrito, reconstituír o pasado desta zona da raia, son múltiples os ecos da historia militar que salientan o papel en acontecementos de ámbito nacional, principalmente na resistencia aos invasores estranxeiros. O castelo, o forte e as torres principais dos que se pon énfase para o discurso erudito local ou translocal, poden ser subsumidos, desvalorizados ou destruídos na memoria e nas prácticas sociais locais que, seguindo unha lóxica de *bricolaxe*, aproveitan, baixo novos formatos, a súa materialidade, ou reinventan a súa lembranza¹³⁰. A memoria local recollida está sobre todo marcada por sufrimentos e carencias, resarcidos entre o épico e o picaresco dos episodios de contrabando¹³¹. As guerras, recordadas de maneira vívida, o contrabando, cun discurso explicativo asentado na fame do pasado, ou na emigración, co seu cortexo de clandestinos a camiño de varios países europeos, integran esa memoria sufrida.

As invasións francesas serviron, no caso da Península, ao recoñecemento dunha retórica que, envolvendo varios compoñentes, dará porén azo ao crecemento da vertente nacionalista. Nota Vergílio Tabora que neste «teatro de guerra secundario»

“As operações militares aí desenroladas tiveram a maior parte das vezes o carácter de incursões fronteiriças, de objectivos limitados e algumas vezes se transformaram em acções isoladas de guerrilhas (...) em Trás-os-Montes só uma estrada geográfica se

¹³⁰ Hai algúns anos, un concelleiro lamentaba a «ignorancia» dos habitantes de Cambado da Raia, que terían destruído un castelo atribuído ao rei visigótico Wamba, retirándolle as pedras con que alegadamente tiñan construído casas e muros. O mesmo concelleiro tentaba que un habitante da aldea cedese para o museo da cidade unha cruz e varios outros elementos arqueolóxicos, que desenterrara dun terreo e que mantiña expostos nun tellero da súa casa, virados para a rúa. Confrontábase coa súa sistemática recusa, asentada na certeza de que aqueles materiais eran da historia da aldea, da tiña a súa propia versión.

¹³¹ Idéntica duplicidade é evidenciada por Carlos Cunho nun texto producido acerca dun contexto diferente, o da vila de Campo Maior, no sur de Portugal (Cunho, 1999:89). Aí, os hábitos de miseria dos asalariados alentejanos incorporaban como estratexia de supervivencia a utilización da liña de fronteira para o contrabando que, pese aos riscos que implicaba, servía de complemento aos salarios agrícolas.

abre às invasões vindas de Espanha: a de Verín-Chaves, seguida pelo exército de Soult. A passagem da bacia do Tâmega ao vale do Corgo e ao Douro é comandada pelo colo ou portela de Vila Pouca, tornando-se, por isso, muito difícil. De Chaves, Soult teve de torcer caminho, internando-se nas altas terras de Barroso em direcção a Braga. E que a região transmontana dificilmente se presta a campo de operações reconheceu-o o mesmo general na sua retirada aliás habilíssima, para a Galicia, sob o fogo dos milicianos.” (Taborda, 1932:29)

Así, se as invasións resultan dunha guerra entre a Francia e a Inglaterra, potencias principais da época, a actitude cara a elas será dupla, no nivel das elites. Polo lado das camadas subalternas pode intuírse que será máis unificada. Para os grupos no cume social, a división entre Francia e Inglaterra, potencias principais da época, a actitude cara a elas será dobre, no nivel das elites. Polo lado das camadas subalternas pode intuírse que estará máis unificada. Para os grupos sociais máis altos, a división entre as Luces da Razón, recoñecidas nos ideais da Revolución Francesa, e a especificidade das vivencias locais, asociábanse aos intereses que se xogaban, ora máis enteiramente, ora de maneira máis cosmopolita. Esa división de lealdades chega a asumir o carácter de guerra civil. A resistencia que lles será oposta en España e Portugal terá, como salienta Álvarez Junco, un compoñente de rexeitamento do estranxeiro e un outro político-relixioso, instigado polo clero local, que identifica o invasor co ateísmo, reforzando a construción dunha unidade de oposición ao invasor, o *pobo* (Álvarez Junco, 2002:17)¹³². Se ese *pobo*, como sucederá coas xeracións seguintes, for identificado co campesiñado, difícil será arrastralo para integrar un exército, salvo se a *casa* corre grave perigo, por estar máis interesado na súa propia seguridade e continuidade, como demostra a obra de António Monteiro Cardoso para a fase seguinte, nas loitas entre liberais e miguelistas (Cardoso, 2006: *passim*).

Unha muller de Vilarelho da Raia, emigrante durante décadas en Francia, recorda o que oíu acerca do sufrimento padecido polo invasor, durante a segunda invasión, baixo o comando de Soult:

“Antigamente, nessa casa que eu digo, essa casa dos meus pais, que era dos meus antigos, claro que moravam lá os meus antigos. Eu já nem sei se moravam lá os bisavós do meu pai, só sei dizer que os franceses que ao entrarem em Portugal, entraram por aqui por Vilarelho da Raia, e a casa lá dos meus antigos, era uma casa forte de labranza e tinham grandes tonéis de vinho, tulhas de centeio, bem, tudo o que tem o lavrador. (...) Naquele tempo, quando se constou que os franceses iam entrar, fugiu tudo. Fugiu para os altos, aí para os outeiros, fugiu tudo. As pessoas muito idosas não podiam fugir, ficaram. Então, nessa casa de lá dos meus antigos ficaram dois velhinhos: um velhinho e uma velhinha. Bom, ficaram. E os outros, fugiu tudo, e não os

---

¹³² Nunha obra recente, sintomaticamente chamada *Aqui não passaram!*, Carlos Azeredo defende a existencia dunha resistencia popular aos franceses, na pegada dos «xefes naturais», nunha visión central épica que descoida o papel dos intereses locais nesa mesma resistencia (Azeredo, 2005:116).

podiam levar às costas, porque nessa altura só havia por aí burros, e aquilo fugiram porque constou-se que iam chegar. (...) Eles chegaram, con os cavalos, mas era por Vilarelho inteiro, abriron as tulhas e o grão corria para eles comerem. Foron aos tonéis e o vinho corria para a rua. Foron aos presuntos, comiam, estragaron como lhes apeteceu, e depois foron à velhinha e serviron-se dela. O marido, velhinho também, pôs-se a mandar vir co' eles, lá en português. Viron-no zangado, e o que lhe fizeron? Mataron-no e enterraron-no no quintal. Aínda cá está o quintal onde o enterraron. E depois, isso diz-se que durou para aí quinze días, durou assim algum tempo (...) O povo desde que viu que já não estava ninguém regressou à aldeia. Então, a velhinha estava quase sem fala, quase nem podia falar, mas que nem foi capaz de dizer onde estava (...) o marido. Que apontou assim, con a mão, con o dedo assim, a dizer. Desenterraron-no e depois levaron-no para o cemitério. (...) Eles, quando se foron embora, roubaron a igreja, levaron a senhora de Guadalupe e o nosso sino, que era muito bom. O nosso sino aínda hoje está en Tamaguelos, aquele sino, que toca muito bem. Roubaron-nos o sino e a Senhora. A Senhora chegou ali aos Parroios, para ali, um lugar que lhe chamon o Gavoeiro, que é à fronteira, chegou ali, e eles levavon-na a cavalo, ía um senhor con ela, à frente. Chegou ali e o cavalo não lhe andava para a frente. Ao chegar à fronteira, não andou para a frente e eles batíon no cavalo. O cavalo investía e para trás! Eles para a frente, ele para trás, e eles então agarraron na senhora de Guadalupe, e disseron: «Queda-te para aí, bugarrona!». Não sei o que queria dizer bugarrona, para aí uma asneira en espanhol ou en francês. Não sei, porque eu não conheço essa palavra, «Vai-te para aí bugarrona!» e depois atíron con ela. E depois o cavalo andou, andou. Andou sem ela. O sino, deixaron-no ali en Tamaguelos. Depois o povo, desde que regressou, deu pela falta da Senhora e então procuraron-na e foron dar con ela. Então trouxeron-na en procissão con o braço partido. Esse braço partido aínda hoje está que nunca foron capazes de o colocar. Aínda está, naquela capela maior do Senhor das Almas. É verdade. Esta história contavon-ma os meus avós, que já lhe tíham contado os avós deles. Já vem de trás, que já ao meu pai já lha contavon. (Aida Amorim, nacida en 1935, antiga emigrante en Francia, Vilarelho da Raia)

Todo este episodio, que foi suscitado durante un paseo pola aldeia, cando pasábamos en fronte da casa dos violentos acontecimentos relatados, serve de ilustración, polo recurso a unha *memoria longa*, ao carácter do medio que permite a fixación desa mesma memoria¹³³. Se os feitos da historia local son rigorosamente escudriñados, é porén curta a memoria da historia dos *outros distantes* aínda que a atención ao que se pasa polo mundo sexa notoria

---

¹³³ Pese ao tempo decorrido, poden detectarse memorias da segunda invasión francesa, polo rastro de destrución que deixou polas aldeas. Un produto como o “viño dos mortos”, que resulta do enterramento para facer escapar a produción vinícola da saña e do saque dos invasores, constitúe tamén unha materialidade anualmente actualizada desta pasaxe.

nos comentarios a crises, catástrofes e perigos coñecidos a través dos *media*¹³⁴.

A Antropoloxía e a Historia amosan que, nas sociedades rurais europeas, a forza do sentimento de pertenza identitaria diminuíu coa escala que a comunidade considerara: nunha aldea máis que no seu concello, neste máis que na provincia, e así sucesivamente (Lepetit *in* Sahlins, 1996: 4). O localismo, que asenta nun poboado, nunha provincia ou nunha rexión remite para unha reivindicación do control dun territorio, que é lexitimado asumíndose ese territorio como *patria*. No caso portugués, o termo *terra*, antecedido dos posesivos *miña* ou *nosa*, que divide ou engloba, remite para o localismo mínimo, ben acentuado na expresión utilizada correntemente en cartas, *nós por aquí*. A inculcación dun sentimento nacional esixiu un reforzo do Estado, un pechamento de fronteiras e unha abertura e uniformización do territorio nacional. É a partir dun nivel máis alto desde o que construírán as fronteiras e as identidades nacionais, así como tamén onde se decidirá abatelas ou diluílas en favor dunha máis dilatada unidade, a Unión Europea.

A regulación dos usos dos recursos comunais, como nota Joaquim Pais de Brito acerca de Rio de Onor, conducía a unha manipulación da fronteira, xa que ela constituía unha posibilidade engadida, nun medio rural que necesitaba concatenar os intereses frecuentemente diverxentes das *casas*, unidades mínimas de produción inseridas en formas de complementariedade que as transcendían, e da aldea, o todo comunal¹³⁵. En fases en que o aumento da presión demográfica, asociado á permanencia dos mesmos medios técnicos de explotación da terra, levaba á procura de complementos nunha sociedade predominantemente agraria, a fronteira era máis un recurso. Como noutros aspectos, a maleabilidade e a permeabilidade da fronteira conferíanlle un carácter de recurso elástico, nin sempre harmoniosamente xerado, ao que se xuntan nos anos 1930 e 1940, as minas de volframio, de ambos lados da fronteira, tanto traballando na extracción como na “pila”¹³⁶:

"Havia uns carabineiros que lhes chamavam falanxistas que eram assim a modo caralhudos. Duma vez, eu e uma rapariga que já morreu (...) fomos ao minério, porque eu queria comprar uma máquina de costura. O meu pai, como era pobre, não me podia comprar e eu, com aquela coisa, queria ser costureira, fui. Eu andava num valado, aqui a chegar ao campo, a fazer um buraco e vinha arroio, pedra miúda de seixo. Veio uma pedra grande, parecia uma piçarra e então eu tinha um avental, meti assim o avental e apertei, apertei. Vieram os carabineiros falanxistas, tínhamos que escapar. Eu tinha que escapar, mas havia ali um montão de areia e a terra vinha para

134 A semellanza de Minot, toda a evocación do pasado toma o aspecto das cousas vistas, envolve nunha mesma duración, reenvía a un mesmo tempo, o da comunidade, que subalterna a Historia (Zonabend, 1980). Non é frecuente oír que se sabe algo por o ter lido mais antes por ter “oído dicir”.

135 Valcuende del Rio (1999:222) lembra que a manipulación da fronteira non se fai exclusivamente nas poboacións raianas, mais que fai igualmente parte de outros niveis de instrumentalización a nivel sociopolítico.

136 Nun documento elaborado polo alcalde do Concello de Oímbra en Setembro de 1856, esta é considerada unha zona conflictiva da fronteira porque “tiene habido muchas desgracias y algun a que ata muerte por causa de los ganados y en consecuencia de um recodo ó rechava [?] que hay en la línea contra España. Passa por el termino de la alcaldía de Tamaguelos hasta un mojin que hay al pueblo de S. Andreas de Rabal de este mismo districto. Este dicto pueblo de Rabal se divide entre Vilarello de Portugal y el peublo de Vilariño por um mojin del dicho sitio al Tablado junto al camino que va a Verín” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 307).

cima de mim? Os outros escaparam e eu tanto andei que lá me soltei. Caminho acima, ninguém me viu. Olhe que naquele tempo, eu não sei quanto dinheiro lhe trouxe ao meu pai para casa. E sabe que não me comprou a máquina, não ma deixou comprar? Tive que ir servir treze meses para casa de um professor (...) que precisava de uma criada." (Deolinda Augusto Barroso, 82 anos no 2006, nacida en Videferre, residente en Soutelinho da Raia)

Os «consellos» ou «xuntas», organismos internos das aldeas a que coubo a xestión de recursos comunais e a resolución dun conxunto de conflitos, foron sucesivamente baleirados de contido. Mercé da acción dos estados centrais e nun proceso acelerado no lado portugués polas competencias atribuídas ás autarquías, parte das súas capacidades decisorias e de negociación foron sendo substituídas polos órganos electores das *Juntas de freguesia*.

A distribución dos pastos, as poxas e os sorteos de terras comunais, o acceso “rodado” aos bens comunais (Brito, 1996, *passim*) remiten para unha fase anterior en que a reprodución das casas pasaba pola agricultura. En Lamadarcos, por exemplo, na secuencia dunha chea, que devastara os sistemas de rega locais, o 18 de Xuño de 1922 decidiuse proceder a obras de reparación nas presas e limpeza dos regos dos camiños, aplicándose unha multa “*de dois escudos se o trabalho for braçal e de seis escudos se for con bois ou carro*”, a todos os que non comparecesen aos traballos comunais no día 7 de Xullo seguinte (Lamadarcos, *Livro das Sessões*, 1865-1975). O *consello*, que coidaba dos intereses comúns, revestíase entón dunha importancia que se atenuou.¹³⁷

Un ollar polas actas da *Junta de Freguesia* de Vilarelho da Raia, complementado a pé de páxina por elementos recollidos nas de Lamadarcos e Soutelinho da Raia, ao longo dos últimos 100 anos dános a dimensión do paso dunha sociedade cuxa reprodución asentaba na agricultura, para outra en afastamento acelerado da vida nos campos. Alén dalgunha autarquía local, marcada nas decisións acerca das reparacións de rúas, muros, igrexa, casa parroquial e na compra de aceite e cera para a igrexa, son aínda tomadas decisións acerca de obras de edificación de tanques ou fornos¹³⁸. Quedan igualmente patentes os intereses dos varios grupos sociais en relación á utilización dos baldíos alpestres das poboacións, con resolucións que favorecen as camadas sociais máis abastadas, representadas na *Junta*, que tentan contrariar a utilización dos pastos comúns polas ovellas e cabras, co obxectivo de que só o gando bovino aí poda acceder. Os abusos na ocupación privada dos terreos comúns tamén aparecen referidos, como sucede nunha acta do 15 de Febreiro de 1962 en Soutelinho

¹³⁷Un proceso idéntico é identificado na Sardeña (Pujada et al, 1999:149), onde a produción e gando bovino ven diminuindo ou se reconverteu, pese aos incentivos estatais. Aí pasouse da produción de carne á de leite. A primeira, extensiva, requiría o acceso aos lameiros comunais, mentres a segunda é feita por estabulación, non sendo necesario o recurso aos prados (Pujadas et al, 1999:150) Os novos usos da terra inclúen, aquí, o turístico e o deportivo, este último no Inverno, cando o esquí atrae moitos forasteiros. William Kavanagh refire que no inicio dos anos 1990, antes polo tanto da supresión das fronteiras, o único contrabando con importancia era o de gando (Kavanagh, 1991:71), feito tamén confirmado no traballo de campo que conduciría a outra obra (Godinho, 2006).

¹³⁸ En Soutelinho da Raia, que ten varios rabaños comunais e un “boi do pobo”, tamén dito “boi castizo”, nas actas da *Junta de Freguesia* son correntes as informacións acerca deste animal de cubrición. O 30 de Novembro de 1944, “foi decidido comprar um chibo para o pobo devido a o não haver na vezeira.”(Livro das Seções, 1942).

da Raia, cando “o senhor Américo Garcia se apoderou de uns Valdios sem lhe pertencerem; 1º no lugar do Chouro-Mouro con a área de quinhentos metros quadrados; o 2º na área de Valgoio, con a área de duzentos metros quadrados, causando assim abuso aos outros habitantes desta freguesia”. Os baldíos, cunha función de reequilibrio social que compensaba as economías domésticas en momentos de maior presión demográfica, servían para a recolla de mato, leña e follaxe nos soutos e carballeiras¹³⁹. Permitían adobar outros terreos, eran utilizados como pastos para ovellas e vacas durante o período de veda dos lameiros para o crecemento do feo e podían ser aradas, despois da decisión nese sentido tomada no *consello* ou *xunta*¹⁴⁰. Porén, como a etnografía demostrou (Fontes 1977; O'Neill, 1982; Godinho, 2006), ter vacas distinguía *cabaneiros* e labradores no contexto barrosán, ou xornaleiros e labradores, en gran parte da Terra Fria de Trás-os-Montes¹⁴¹.

O novo secretario da *Junta de Paróquia* de Vilarelho, que asume funcións en Xaneiro de 1909, é de forma garantida un republicano imbuído das “Luzes da Razão”, reformador dos costumes e das prácticas, como se nota polo que escribe na acta de pose, ao referir o estado da freguesía¹⁴²:

“Os caminhos açambarcados e inutilizados, os maninhos alpestres descalvados, mais, sinistros; as fontes públicas, sujas, miasmáticas. Nem viveiros nem arborização, nem caixas económicas nem celeiros públicos, nem albergues. Nenhuma previdência, nenhuma solidariedade. A civilização pede isto e muito mais. Senão o dia de amanhã será tétrico, horrível. A fome, con todos os seus horrores, bate a quasi todas as portas. É lancinante e triste o quadro de uma família cercada de miséria! Pois neste ano fatídico tudo se conjura para que o quadro seja mais impolgante de commoção. Os braços abundam e pedem trabalho; mas, por desgraça, os trabalhos que ocupavam esses braços cessaram.” (Acta da *Junta de Paróchia* de Vilarelho da Raia, do 17 de Xaneiro de 1909)

Mesmo o toxo cortado dos bens comúns servía de fonte de receitas á *Junta*, como é evidente nunha proposta do presidente, Padre Firmino de Barros, o 31 de Xaneiro de 1909:

“Egualmente o presidente propôs se cortasse o tojo dos logradouros de pastagem,

---

139 O 6 de Novembro de 1878, na sesión da *Junta* de Lamadarcos foi decidido arrendar o Campo Redondo, con pagamento adiantado. Nos momento da poxa, o máis elevado coubo a Domingos Ramos, do lugar de Vila Frade, 21 alqueiros de centeo, logo rematados por cincocentos reis cada (*Livro de Sessões* de Lamadarcos, 1865-1975).

140 Seguindo desde os anos de 1950 un baldío, terreo de utilización comunal Orlando Rodrigues detectou tres fases nese proceso. Nunha primeira fase, até os anos de 1950, o baldío era intensamente utilizado. Na década de 1950, o Estado Novo fai unha intervención musculada nese espazo, expulsou as poboacións e impuxo a forestación. Nunha terceira fase, a partir de 1974, o baldío foi devolvido ás poboacións, nun momento que coincide coa desarticulación dos modos de vida e de uso da terra anteriores e a utilización forestal do baldío. Finalmente, despois de gradualmente abandonada polo Estado, a bosque vai degradando e perece nos incendios estivais (Rodrigues, 1999:1). Para Galicia ver, entre outros, Eduardo Rico Boquete, 1995.

141 En Soutelinho da Raia, unha acta do 30 de Xuño de 1943 refire que hai que “pôr cobro no arrancamento de torgos nos terrenos baldios devido à falta de lenha que se nota nesta freguezia, e nesta conformidade devido a falta de lenhas todo o indivíduo que for encontrado a arrancar torgos no terreno baldio que lhe fosse aplicada a multa de 20\$00 por cada torgo - não podendo contudo essa multa na sua totalidade ser superior a 100\$00.” (*Livro de Seções*, 1943)

142 Nas actas hai mesmo referencias a milagres – como aquel que terá feito parar as choivas diluvianas que, entre o 12 e o 22 de Decembro de 1909, tiñan asolado a freguesía e outras das marxes do Tâmega, despois de ter feito saír en procesión a Nª Senhora das Neves (Acta da *Junta de Paróchia* do 26 de Decembro de 1909).

pois, de contrário, o iriam cortar e tirariam assim uma pequena fonte de receitas, é certo, mas de que a Junta não pode prescindir. Todos aprovaram unanimemente esta proposta."

A contratación de gardas campestres e de celadores, ben como un conxunto de medidas punitivas para a invasión dos baldíos e para o non respecto da propiedade comunal son conseguidos na conxuntura que se segue á implantación da República¹⁴³. A partir de Outubro de 1910, a retórica das actas altérase. Na do 4 de Decembro de 1910, refírese unha nova entidade, a «comunidade social», xa que *"Os ricos, os mimosos da sorte e da política foram sempre insaciáveis. Toda a terra lhes parece pouca para o seu egoísmo para a sua ambição. Augmentaram e alargaram os prédios á custa dos caminhos publicos e nem por sombras lhes lembra o grande mal e grande roubo que fizeram à comunidade social."*

Pese ao discurso, continúa a persecución aos baldíos. Unha acta do 4 de Marzo de 1923 relata a aprobación dun novo regulamento, máis restritivo, que tamén condiciona o acceso á *folla* non cultivada en cada ano. Quedarán dispoñíbeis poucos terreos comunais e por curtos períodos, para os gandos ovino e caprino, para recolla de terrón e de toxo, destinado ás camas dos animais e á fabricación de estrume. Hai tamén nesa acta un especial coidado no tratamento dos dereitos dos propietarios de terras en relación aos pastores que acceden á folla en barbeito, agravándose as multas cando os donos dos gandos prevarican e deixan os animais invadir a "folla chea"¹⁴⁴.

Durante o Estado Novo, coa ofensiva contra os baldíos, refórzase a tendencia a regulamentar o acceso aos terreos en barbeito, pautada sobre todo polos intereses dos propietarios. Compróbase na acta do 2 de Xaneiro de 1949, a través do novo regulamento aprobado, que introduce normas no acceso ás augas e terreos comúns, ao forno comunal e aos lavadoiros e bebedeiros¹⁴⁵. Vilarelho era entón unha aldea chea de xente. Nunha noticia publicada no *Notícias de Chaves* o 14 de Abril de 1951, referíase unha *desobriga* de 3.000

---

143 Na acta correspondente ao día 1 de Xaneiro de 1911 decídese taxar un conxunto de operacións no baldío e aprobar un regulamento para a utilización do mesmo, xustificadas cunha retórica universalista que merece ser destacada: "Esta época adeantada da civilização tem uma característica consentânea com os progressos da humanidade e tem a missão exclusiva de fortalecer a paz, a concórdia e a felicidade entre os homens, quer sejam pobres, quer sejam ricos. Ninguém hoje deve ignorar o espírito de fraternidade que anima todos os sábios, todos os pensadores modernos. É o lêmnia redemptor que nos hade salvar fundado no amor e bondade universal. Até hoje esta pátria desditosa tem estado à mercê de políticos velhacos e traidores, e de usurários endinheirados."

144 Tamén en Soutelinho da Raia son constantes as referencias nas actas da *Junta* a estes abusos, como sucede "Aos trinta de Abril de mil novecentos e quarenta e dois axando-se reunidos na Sala das Sessões a Comissão Administrativa da Junta de freguesia de Soutelinho da Raia do Concelho de Chaves foi dito pelo Prezidente devido aos abuzos que a nesta freguesia não poder pastorear gado caprino junto com o gado lanígero devido ao abandono das propriedades so poderem pastorear en vezeira como está primitido por lei. O que trasgredir esta postura que lhe fosse aplicada a multa de vinte escudos por cada cabeça de gado caprino." (Livro das Seções, 1942). O 15 de Xuño de 1948, igualmente en Soutelinho da Raia, "foi dito pelo Presidente vogais que devido aos abuzos que se notam nesta freguesia por parte dos pastores que eram da maxima horgencia nomear dois zeladores pela câmara para se evitarem os abuzos constantemente." O 15 de Novembro do mesmo ano, "por não haver baldios suficientes, so pode passar a ser pastoreada uma cabra, que tem de estar presa, por cada vizinho" (Livro das Seções, 1948).

145 O 21 de Outubro de 1934 foi inaugurada a fonte da praza das Lages, en Lamadarcos, con pompa e cunha banda de música, sendo aberta unha placa: "Construída durante o governo da ditadura, 1934, Carmona Salazar" (Lamadarcos, Livro das Sessões, 1865-1975). En Soutelinho da Raia, onde en 1926 fora autorizada a venda de baldíos, rematados por varios veciños, para facer fronte aos gastos da captación de auga, nunha acta de sesión extraordinaria da Junta de Freguesia, que tivo lugar o 30 de Xullo de 1942, foron fixadas multas para os que esgotasen os tanques de auga con regos ou que inutilizasen as torneiras (Livro das Seções, 1942)

persoas no xoves santo e 100 nenos facendo a primeira comunión, aínda que teñamos que dar desconto ao posíbel esaxero do arrebatado correspondente.

Na redacción das actas das décadas dos sesenta e setenta son lexíbeis os reflexos da emigración e da débil e curta escolarización polo Estado Novo, polos atropelos á ortografía e pola caligrafía deficiente. É aínda a agricultura que ten centralidade no proceso de reprodución desta comunidade, que poxa as cinzas, o mato e mesmo os restos da auga do bebedeiro da fonte fronte a unha eira (Acata do 23.1.72). Xa na década seguinte, o afastamento en relación á agricultura acentuábase. Os fondos enviados polos emigrantes, o regreso destes con pensións, o acceso ás mensualidades da Seguridade Social trouxeron alteracións significativas. Nun proceso de mimetización da cidade, o 30.11.87 compráronse placas para apor nomes ás rúas da freguesía.

Na actualidade, ponse énfase en que xa non existe gando na aldea de Vilarelho. Nas conversas, asóciase a unha fase anterior, pautada pola sucidade, en que os animais convivían nun mesmo espazo aldeán coas persoas. Tamén o fumeiro tomou novas formas e a conservación das carnes pode non pasar polo proceso anterior. Nunhas casas, construíuse unha cociña autónoma destinada a afastar da vivenda o negro do fume, que ensucia mais conserva a carne de porco. Noutras, súmanselle produtos á carne que substitúen o fume pola arca conxeladora. Xa non é só da agricultura – amosada no pequeno museo local a través dunha cacofonía de obxectos que, na súa inutilidade, remiten para o pasado – que se deu o afastamento. A ruralidade pasou a constituír sobre todo un patrimonio de proxección para fóra, despojado das súas vertentes máis contaminantes¹⁴⁶.

Os abusos dunha familia de propietarios, en Lamadarcos, cuxos libros de actas da *Junta de Freguesia* entre 1865 e 1975 foron consultados, emerxen nunha acta de 1935, cando *“o senhor Dr. Júlio Montalvão Machado, usurpou, um caminho público, metendo para dentro da sua propriedade, o qual existe desde tempos imemoriais e que tanta falta faz aos habitantes das povoações vizinhas, quer portuguesas quer espanholas, sobretudo aos de Vila Frade onde na estiagem precisam chegar gados a beber ao rio pequeno que serve de limitação da fronteira, as mulheres lavam a roupa, põem de molho os linhos para a cura, buscar a água para fazer as eiras onde malham as suas searas e ainda para passagem para o granjeio das suas propriedades que possuem em Espanha.”* (Lamadarcos, *Livro das Sessões*, 1865-1975). Tamén en Soutelinho da Raia as actas, consultadas desde 1878 até a

---

146 Cando, reportándose aos emigrantes portugueses fixados nos arredores de Clermont-Férrand, se tenta exotizar Portugal, «um dos últimos países rurais da Europa» (Barou, 2000:144), coa historia do salazarismo e respectiva exaltación dos valores tradicionais campesiños, apúntase como especificidade nacional «uma tendência à sacralização do campo» (Barou, 2000:145) sendo o contexto rural visto como lugar por excelencia da harmonía e da simplicidade. Pasando por riba do tratamento da ruralidade portuguesa como se se tratase dunha realidade singular, no norte campesiño como no sur dos latifundios, non podemos deixar de refutar esta especificidade “nacional” de endeusamento do campo, común en todo o proceso de edificación das identidades nacionais europeas, como demostra Thiesse (2000: *passim*), entre outros. Segundo Barou, para moitos portugueses é difícil discernir entre identidade campesiña, identidade católica e identidade nacional (Barou, 2000:145); no entanto, mudanzas recentes nos campos portugueses terán conducido a unha non identificación dos emigrantes en relación ás aldeas de orixe, que os conduce a recrear en Clermont-Férrand e noutros locais de Francia unha ruralidade inventada, xa que a terra natal deixou de ser o que era (Barou, 2000:147).

actualidade, reflicten unha economía agropastoril, aquí marcada por características que a etnografía asocia coa rexión barrosá, cun animal de cubrición sustentado e pago colectivamente polos labradores, o *Boi do povo*, varios rabaños e un *forno do povo*¹⁴⁷. No día 25 de Xuño de 1972, "*o senhor Presidente, Alberto Dias, chamou o povo à tenção dizendo que seria bem segar o feno da lama do boi, e o povo concordou, que sim, antes que se metessem a segada de centeio, que depois não havia vagar.*" (*Livro das Seções*, 1972). En 1951, a *Junta de Freguesia* delibera aplicar multas aos prevaricadores, "*en virtude de varias queixas apresentadas por diversos proprietários desta freguesia e dos desmandos e abusos cometidos por certos moradores da mesma, propunha que fosse coutado desde os montes, para corte de mato e lenha dos baldios desde as Fontelas de Valgafrio e Penedo da Lagarteira, e Vale-Sabugueiro e Casa do Ferreiro, e que fosse também proibido apascentação de gados lanígeros e caprinos no caminho do Calcanhar até ao Salgueiro. Estes Baldios não estão delimitados por serem bem conhecidos.*" (*Livro das Seções*, 1951). A gran presión sobre a terra dun pobo que aumenta e que, con base nunha mesma tecnoloxía agrícola, goza de recursos idénticos, é demostrada no crescendo de referencias a abusos no que concirne ao pasto do gando nos baldíos e á extracción de leña. Nas actas da *Junta de Freguesia* van sendo agravadas as multas para os infractores ao longo dos anos da década de 1950, nunha fase en que ao aumento da poboación se xuntou a redución dos baldíos, en resultado da plantación decidida centralmente. A anterior práctica de deixar o gando no monte, recolléndoo ao fin do día e entón rexeitada en varias actas, esixíndoselle aos propietarios que acompañen os seus gandos. Nunha acta do 25 de Novembro de 1956, a *Junta de Freguesia* de Soutelinho resolve pasar a aplicar unha multa de 50\$00 por cada cabeza de gando que ande abandonada, criticando os veciños que abrían á mañá a porta aos animais, deixándoos no monte e "*só a noute é que lhe lembra os animais de qualquer especie e é porque lhe lembra que venha algum lobo ce não ficaria fora de caso a fazer estrago e perjoizo sem conta*". O 1 de Decembro do mesmo ano vaise máis lonxe e a *Junta* resolve endosar ao presidente da Cámara un oficio en que pide que non sexan pasadas licenzas a máis de dez cabezas de gando lanífero e unha cabra, neste caso para unha persoa doente. Só no 1956 se decide alargar o anterior camiño, que non podía ser cruzado, debido á súa estreiteza, por "coche ou camioneta".

Na rexión, a propiedade da terra arábel é privada. Porén, até moi tarde foron mantidas terras para arar anualmente poxadas (Brito, 1996), algúns pastos comúns e matos de uso comunitario, aínda que as boas terras da depresión Verín-Chaves fosen obxecto desde cedo de apropiación privada. A dominación da cidade ou da vila próxima sobre estas zonas rurais faise dun e outro lado da fronteira. Mesmo así, a nacionalidade é brandida para defender os intereses locais, definidos colectivamente en termos de aldea ou de comunidade. Serán

---

147 A importancia dos bovinos queda ben ilustrada nunha acta do 21 de Novembro de 1880 cando, despois dunha aprehensión dunha xunta de bois por parte duns carabineiros, o colectivo da *Junta* resolve tomar como seus os encargos na xustiza española por este caso (Soutelinho da Raia, *Livro das Seções*, 1880).

constantes as disputas sobre os dereitos de pasto, sobre as augas e sobre a extensión das terras comunais entre aldeas. Aquelas que se encontran separadas pola liña de fronteira manipulan ese argumento e quéixanse de abusos aos representantes dos Estados centrais, nun proceso de “nacionalización dos intereses” (Sahlins, 1996:170), primeira etapa na construción local das identidades nacionais.

Con excepción dos estudos eivados polo funcionalismo, o ollar lanzado sobre o tempo longo das comunidades rurais desta zona entre Portugal e Galicia presenta unha realidade interna de forte concorrência entre as “casas” debido aos intereses converxentes. Como notou Carmelo Lisón Tolosana nos traballos publicados na década de 1970, nunha estrutura socioeconómica asentada na *casa*, que inclúe unha vivenda, terras e xente, a tendencia foi a primoxenitura na pasaxe dos bens. Condenábase á emigración ou ao celibato os irmáns que non herdán, nestas zonas en que a familia foi predominantemente troncal e a forma de residencia patrilocal. Nestas circunstancias, ser veciño significaba pertencer a unha *casa* e non poder contar coa axuda, o afecto e a cooperación de parentes consanguíneos, xa que estes viven máis lonxe (Lisón Tolosana, 1973). As casas conferían identidade e personalidade social, o acceso a dereitos comunais disputados cos restantes veciños, un voto no consello e unha representación cerimonial. No entanto, os seus obxectivos de consolidación e de expansión colidían cos das outras unidades produtivas. Nas aldeas galegas estudadas por Carmelo Lisón, como nas portuguesas desta zona, a competición entre casas era xeral e resultaba de perseguiren un idéntico obxectivo, atendendo á restrición de recursos até aos grandes fluxos migratorios. As relacións sociais entre as unidades de produción e reprodución eran, nestas circunstancias, conflitivas e hostís, transformando cada veciño de porta ou de marco divisorio nunha fonte de preocupación e de sospeita, que explican segundo o autor a envexa e o mal de ollo, nun proceso de transferencia en que cada un usa os sentimentos que pensa que o outro nutre de por si (Lisón Tolosana, 1973).

O confronto de dous principios, sempre concorrentes e nin sempre converxentes (Pais de Brito, 1996) - o da *casa*, como unidade en fronte de outras unidades, e o da *aldeia* - creou a lóxica que preside á organización social (Lisón Tolosana, 1973). As formas de reciprocidade dentro da comunidade destínanse a manter a solidariedade e a cohesión do grupo, demostrando a supremacía moral do conxunto de veciños en detrimento da autonomía da *casa*¹⁴⁸.

O desdobramento desta conflitividade interna, obliterada pola ecuación entre os intereses particulares e os colectivos, evidencia as rivalidades entre aldeas e, ao mesmo tempo, a unidade que estas teñen de crear para resistir ás ameazas externas. Unha comunidade fórxase no rexeitamento dos outros, que se volve ostensiva na lista de alcumes entre aldeas e nas loitas entre elas. Na liña de fronteira os individuos e as comunidades cara

---

148 A existencia de moitas comidas comúns nas aldeas galegas é explicada, segundo Carmelo Lisón Tolosana, pola tendencia para a oposición, a separación e a competición, ofrecendo a comensalidade ritual unha ocasión para as combater (Lisón Tolosana, 1973).

a cara, identifícanse coas comunidades imaxinadas intermedias que as envolven – como a provincia trasmontana ou a nación subestatal galega – sen perderen o sentido da diferenciación coas comunidades veciñas.

A endogamia de aldea, marcada polas disputas entre os rapaces dunha dada comunidade e os que veñen de fóra namorar mozos locais, esixía aos mozos de poboacións do outro lado da fronteira idénticos rituais e paramento do *piso*¹⁴⁹. No caso de as disputas coa aldea do pretendente pasaren por un conxunto de intereses ecolóxicos e económicos, como os pastos ou as augas, eses ritos terían aínda unha maior acentuación, podendo ser reactivada a fronteira como argumento.

Estes conflitos locais son anteriores á demarcación feita polo Tratado de Límites de 1864, mais a liña de fronteira daralles a dimensión de cuestións que envolven e manipulan a identidade nacional en desenvolvemento. O que distingue estas loitas entre aldeas das outras pelexas centradas no territorio, é que neste caso a fronteira está no medio e os seus argumentos poden apoiarse nunha retórica nacionalista. A utilización de termos pexorativos para designar os que quedan do outro lado da fronteira indica tamén unha adecuación entre as fronteiras políticas e étnicas entre dous pobos, como lembra Sahlins para a Sardeña (Sahlins, 1996: 246) e Joaquim Pais de Brito (1988: *passim*) en canto a Rio de Onor. As autoridades de ambos países non desincentiban as querelas, antes as alimentan.

Recorrer ao Estado para defender os intereses locais constitúe unha etapa significativa na definición da fronteira territorial e dos sentimentos nacionais (Sahlins, 1996:174). A asunción de que defender os intereses da *casa*, como núcleo de produción e reprodución, e da comunidade, é defender os da nación, tenderá a instalarse. Esta retórica manifesta a identificación local da *patria* asociada ao recoñecemento dun territorio, a unha xustaposición da soberanía coa propiedade¹⁵⁰. O fraco entusiasmo pola incorporación no servizo militar até as primeiras décadas do século XX, a que se seguirá un alude de adhesións sobre todo a partir da década de 1950, xurdindo as forzas de seguridade e os exércitos como alternativas ao traballo agrícola, que se desvaloriza, serve para entenderse que as institucións do Estado-nación son usadas para defender os intereses particulares e colectivos.

Un idéntico modo de vida, propio de sociedades rurais, “*sociedades parciais con cultura parcial*” (Kroeber, 1948:284)¹⁵¹, aínda que encadradas nun Estado, levará ao longo da

---

149 Segundo Carmelo Lisón, ao contrario de outras rexións de España, nas aldeas galegas non era a familia da moza a que se encargaba directamente da xestión da vida desta, mais antes os mozos locais (Lisón Tolosana, 1979). Non só cobraban o piso, como se reservaban o dereito ao alborozo, dito abertamente, do que eran vítimas os que contraían un matrimonio desaprobado (interparroquial, de viúvos, vodas de senectude, con noivos de idades desequilibradas, de tontos, etc.)

150 Ver estas determinantes territoriais da nacionalidade para o caso da Sardeña, no período que se segue á revolución francesa (Sahlins, 1996:205). Os habitantes das comunidades aldeás aproveitaron o seu estatuto de franceses, utilizando a linguaxe e a retórica na nacionalidade para xustificar intereses locais. A revolución permitiu a cristalización das identidades nacionais, aínda que non unindo os individuos e as comunidades arredor dunha causa común. É por esa razón que o Estado francés tivo tanta dificultade en facer recrutamentos militares en Sardeña. Este movemento duplo de adhesión e de recusa xorde no momento en que un novo Estado aparece, cunha administración coherente e unha concepción do territorio nacional que deixa en definitivo para atrás a vella linguaxe da soberanía xurisdiccional.

151 Ver igualmente a reformulación dada a estas “part societies” nomeadamente por Robert Redfield (1989). A subalternización dos campesiños a un aparello central estatal, na man dos eruditos urbanitas, é compensada por formas de resistencia prosaicas e constantes, que gozan da complicidade silenciosa das

Historia ao aproveitamento da marxe intersticial, zona de ambigüidades entre as pequenas comunidades e o todo envolvente, para o desenvolvemento de estratexias de supervivencia. No contexto aldeán operan mecanismos de identidade que son responsábeis polas homoloxías detectadas e cultivadas entre si polos que se dedicaban á agricultura dun e outro lado da fronteira, que os distancian daqueles cuxa proximidade socioxeográfica non sexa tan evidente. A capital está demasiado lonxe, os hábitos que corren perigo alí mesmo á beira. Mais, o Estado central é miope (Scott, 1998), distante e descoñecedor das vivencias e necesidades locais. Sobrepor a lealdade dunha nación ás relacións localizadas será unha tarefa hercúlea para os representantes do Estado, pois é difícil facer comprender que hai unha identidade nacional que debe aproximar máis os aldeáns da fronteira dun letrado lisboeta ou flaviense, cando os circuítos de mercado, as idas aos médicos ou aos curandeiros nos momentos de crise dos corpos ou o raio cerimonial de peregrinacións e romarías se estenden uniformemente para un e outro lado da fronteira.

O proceso de «nacionalización», sobrepondo identidades centrais a sociabilidades continuadas, correspondentes a un nivel microsocal, é paralelo á desruralización, iniciada na década de 1950¹⁵², e coetáneo de outro: o da penetración do Estado na rexión, a través nomeadamente da extensión da escolaridade alén dos catro primeiros anos¹⁵³. O abandono da terra – para traballar fóra ou para estudar – contribuíu para acentuar o proceso de nacionalización. Os máis pobres inauguraron migracións continentais desde a década de 1960, contribuíndo para un fenómeno de identidade nacional na diáspora: canto máis distanciados do terrón natal, máis perfeccionada a súa lembranza e edificación mitificada. Para os que saíron “para enriba”, sexa en migracións transcontinentais para Brasil, Arxentina, Cuba ou Estados Unidos, sexa polo desenvolvemento de estudos prolongados fóra das poboacións de orixe, que levaron a unha fixación exterior ás aldeas, o distanciamento en relación ao modo de vida local puxo énfase á “nacionalización”¹⁵⁴. É frecuente, porén, que proveñan deste grupo os entusiastas da forma patrimonial da cultura da marxe, promovendo encontros, cursos de verán universitarios, ou rutas que a proxecten.

Entre Portugal e Galicia, na zona abordada, as transformacións verificadas de maneira

---

comunidades (Godinho, 1995: 209-222).

152 Como salienta Fernando Oliveira Baptista, o espazo rural portugués atinxiu entón a súa maior expresión demográfica, que ocupara todo o espazo dispoñíbel, non restando terreos incultos por aproveitar (Baptista, 1996; Baptista, 2004)

153 A instrución pública, desexada e acariñada polos representantes locais, leva a derramas suplementares nas últimas décadas do século XIX, cando o proceso de construción das nacións está no seu auxe. O *Livro de Actas da Junta de Parochia da Freguesia de Vilarelho da Raia*, entre 1882 e 1891, é elucidativo das preocupacións da elite local no que concerne ao ensino, “sendo como está demostrado, que só por ella [instrución popular] os homens radicarão os seus principios de uma moral pura como serão trabalhadores e amantes do seu paiz” (fl.33, xustificando unha nova derrama en 1885). O ensino, feito en portugués dun lado e en castelán do outro, relegaba o galego para a amnesia. O galego viría, desde a unión dos reis católicos, Isabel e Fernando, que consideran fundamental a unificación lingüística da España, arredor do castelán, a pasar a unha semiclandestinidad, remitido para a oralidade e para a esfera doméstica, de cuxo cerco só saíría como o Rexurdimento dos finais do século XIX. A esfera de contaminación estatal distanciouno do portugués, así como este tamén ía sufrindo alteracións que acentuaban a separación.

154 Sobre ese proceso de nacionalización, o historiador Eugen Weber, a propósito da transformación dos campesiños en franceses, entre finais do século XIX e principios do século XX, a través das estradas e dos trens, das escolas, do servizo militar, da circulación da moeda e de bens, ben como da prensa escrita, considera estes elementos esenciais a “um ponto de vista nacional das coisas” (Weber, 1976:486, cit. por Pujadas e Moncusí, 2005:107).

acelerada desde a década de 1960, quedan marcadas polo afastamento da actividade agrícola. Este baleiro constituíu a outra cara de terciarización e dos procesos migratorios, conducindo a unha alteración da relación coa liña delimitadora, inserida en novas formas no proceso capitalista global. As alteracións retiraron centralidade á casa campesiña nos procesos de reprodución social e desvaneceron anteriores complementariedades, asociadas á acepción de *ben limitado* (Foster, 1966), patente nos percorridos de vida:

" Depois os meus pais, mais tarde... Primeiro, eles casaram-se, foram para uma casa de renda lá para a coroa do povo onde à igreja, depois diz que nasci lá, e foram donde aos meus avós, da parte do meu pai. Tinham também muitas fazendas, até tinham criados e criadas. Então o meu pai, coitado, ele casou contra a vontade dos meus avós, porque a minha mãe eram 8 irmãos e o meu pai só eram três. Da parte da minha mãe morreu-lhe o pai tinha sete anos, que era a mais nova, e claro, ficaram mais pobres. Tinham terras, mas não tinham quem as trabalhasse. Os filhos ficaram todos pequenos e viviam mais mal. Então naquele tempo, pelo menos nas aldeias, havia muito interesse: «Ah, porque aquele tem muitos bens, é melhor namorar con aquele, ou con aquela...» Então, o meu pai namorou con a minha mãe sempre contra a vontade dos meus avós. Os meus avós...O meu pai, para se casar, veja lá que ele tinha três criados e uma criada, e o meu pai foi servir para casa de um senhor rico aqui da aldeia. Saiu de casa para se casar. Chamavam-lhes os Amorins, lá da coroa do povo, eram ricos, e depois foi para lá servir e casou lá. Foram os padrinhos dele, ficou lá a trabalhar, arrendaram uma casinha, está lá no cimo de vila, é uma que tem uma varandinha a toda a volta, na coroa da igreja, por cima de onde é que estão os velhotes, foi a donde é que eu nasci. Depois, a minha mãe era muito trabalhadeira, andava no negócio. Ia ó para a Espanha con os ovos. Era linhas, era o que houvesse, o que desse. Assestavam-se, o meu pai e a minha mãe, claro, assim no trabalho. Então os meus avós gostam muito da minha mãe porque era muito trabalhadeira e tentaram de os levar para casa. Depois, havia lá uns senhores ricos que lhes chamavam os Rodrigues Sanches, então a minha avó logo lhe pediu que havia de ver se conseguia trazer o filho a casa, ela coitada lá lhe pediu e então foram viver para o pé deles. Depois, trabalharam lá muito, a minha mãe e o meu pai, na casa dos meus avós. Depois, mais tarde, o meu pai também já estava cheio de trabalhar lá, porque para a casa é só pelo comer. Então, o meu pai pediu ao pai, que se queria apartar e que queria comprar uma casinha. Então vieram comprar esta casa que já era dos antigos dele, que já era dos avós, dos bisavós dele. (...) Antigamente, era assim." (Aida Amorim, antiga emigrante en Francia, nacida en 1935, Vilarelho da Raia)

Integradas en "sociedades parciais con culturas parciais" (Kroeber, 1948), as familias campesiñas – repartidas en diferentes niveis polo control que teñan da terra, pola man de obra dispoñíbel e por conxunturas variadas – tiveron que responder ás necesidades máis inmediatas

do seu consumo e de acorrer ás esixencias da *outra parte* da sociedade, baixo a forma de rendas, taxas, impostos varios. Así, parte das colleitas de cereais eran destinadas á venda, quedando outra para o consumo integrado, ao mesmo tempo que cultivan terreos practicamente en exclusivo para o sustento da casa. Están neste caso as horas en que a produción “para o caldo” é, case en exclusiva, destinada á alimentación dos que dormen baixo un mesmo teito e ás pequenas trocas destinadas a pagar favores veciñais ou a iniciar/perpetuar cadeas de prestacións e contraprestacións inter-casas (sexo no perímetro aldeán, sexa de raio máis alargado)¹⁵⁵.

Nunha economía campesiña, o principal obxectivo dos núcleos de produción é obter alimentos para facer cara ás necesidades da propia unidade produtiva, cumprindo o ideal reprodutivo do grupo social respectivo. Porén, por viviren inseridos nun Estado do que constitúen o elo débil, nunha posición de subalternidade, teñen deberes con aquel ou coas súas ramificacións rexionais e locais. Nesta zona, alén de bovinos, ovinos e caprinos para a venda, producían dous tipos de colleitas: unha, de cereais, viño e patacas, para se sustentaren e para venda; outra, de froitos e legumes, destinados a consumo interno da casa e ás trocas decorrentes de relacións de amizade, parentesco e veciñanza xa referidas, tornando perceptíbel unha dupla orientación económica.

Nesa lóxica, a unidade produtiva – aínda que complementada por outras, ben como por afluxos exteriores – e o principal núcleo de consumo é a *casa*, que detén unha importancia capital na reprodución social no medio rural e nas construcións simbólicas do campesiñado¹⁵⁶. Entre ese núcleo mínimo, no nivel microscópico de máxima confianza e conforto individual, e o Estado, instancia dos deberes sen contrapartidas visíbeis, balanza o campesiño. Por un lado, as esixencias da súa propia supervivencia en sentido estrito, parcialmente aseguradas pola produción agrícola, mais requirindo igualmente a compra de certos produtos e servizos. Por outro, os deberes cos representantes dun poder distante, que os obriga a pagamentos periódicos de impostos ou multas e que, salvo cando asume formas providenciais, raramente se torna nunha fonte de benestar e seguridade.

Nun contexto de menor abertura cara ao exterior da *pequena comunidade* rural (Redfield, 1955), confrontada coa continxencia do *ben limitado* (Foster, 1966), os medios postos en acción poden implicar unha adecuada xestión dos membros do núcleo familiar a través de estratexias xustapostas, combinadas ou en oposición (Brito, 1996). Estas modalidades envolven a limitación do número de herdeiros – non necesariamente de fillos –, a cooptación de elementos no seo da familia extensa, a idade tardía de casamento, conxugada coa produción de celibatos, o matrimonio entre curmáns ou por intercambio (un par de irmáns

---

¹⁵⁵ Entre os habitantes das aldeas da veiga de Chaves e as barrosás foi corrente un cambio non monetario até os anos 1970, coas primeiras fornecendo pementos e as segundas, pataca de semente.

¹⁵⁶ João de Pina Cabral (1989) no seu traballo sobre a visión do mundo campesiño do Alto Miño, coloca a casa, como unidade de comensalidade, residencia, administración e propiedade, cunha ligazón directa á terra, esencial á participación completa na sociedade campesiña, como centro do prototipo de subsistencia, e denomínaa unidade social primaria.

con outro par de irmáns) e a nato-localidade, como forma de residencia en que cada membro do novo casal permanece na casa da respectiva familiar de orixe, encontrándose á noite, cos eventuais fillos criados na casa dos pais da esposa¹⁵⁷. Concaténanse tamén cun conxunto de medios que poñen cada núcleo mínimo fronte a outros, pola adopción dalgúns mecanismos técnicos (como o recurso ás terras comúns, ao respigo e á recolección residual, á selección adecuada de culturas ou á irrigación), conxugados con outros mecanismos de índole social: formas de reciprocidade, encadramento comunitario, recurso ao patrocinio e outras modalidades de mediación, favorecemento dos lazos de veciñanza e amizade.

Foi corrente, en todo o contexto abordado, a existencia de casamentos entre ambos lados da fronteira, nunha dilatación do radio matrimonial que non se distingue da que se estende a outras poboacións, detectábel nos rexistros parroquiais. Mentres os representantes dos Estados español e portugués ultimaban o acordo de delimitación que sería asinado en 1864, en Soutelinho da Raia, casaban António Suso, apuntado no rexistro de matrimonio como sendo do *Reyno de Galicia*, e Mariana Álvarez, portuguesa, que lexitimaban no acto un neno. Despois da sinatura do Tratado, en 1868, Manuel Pérez, de 29 anos, nacido en Videferre, a aldea galega máis próxima de Soutelinho, solteiro, alfaiate e Francisca Marcelina, coa mesma idade, solteira e moradora en Soutelinho da Raia, foron unidos en matrimonio polo padre António Pão de Araújo, dunha abastada familia da aldea. En 1888, despois dun interregno nos asentamentos parroquiais entre 1858 e 1888 asentados en libros diferentes, aquí casarían tamén Joaquim Perez, coñecido por Joaquim Teixeira, el con 31 anos, solteiro e fillo de pais de Soutelinho, ela de 28 anos, filla de pais incógnitos, natural e moradora en Alvarelllos, Verín. Mentres os noivos vidos de lugares máis distantes eran carpinteiros, pedreiros, alfaiates, aqueles que se unían nun radio máis curto, que incluía as aldeas veciñas do lado portugués ou de Galicia, partillaban frecuentemente a ligazón á agricultura, sendo xornaleiros ou labradores.

"Quando foi que me casei, tinha 25. Fazia anos no dia 3 de Outubro e casei-me o dia 18 de Novembro. Dia 3 de Outubro que vem faço 82 anos. Meu pai é de Marco de Canavezes, Carvalhosa, que é perto do Porto. O meu pai tinha o pai casado duas vezes. Tinha irmãos direitos e tinha segundos irmãos. (...) Já estou viúva há 24 anos, morreu-me o meu marido em '83. Porque eu não conheço uma letra, fazia o meu nome mas não me mandaram à escola e sabe porquê? Foi no tempo da guerra de Espanha e à minha mãe deu-lhe um ataque de trombose. Eu era a mais velha, o meu pai era pedreiro, o meu pai veio para aqui trabalhar e depois escapou-se. Como dantes este povo era pertinho e era gente amiga, pois a mocidade juntava-se e foi para lá. Casou-se lá con a minha mãe. Minha mãe era morgada, sendo de pobres e teve 8 filhos. Eu, depois, como era a mais velha, fiquei logo para fazer o comer. Puseram-me em riba duma [incomprensível] para fazer a massa e depois tinha os irmãos. A gente era pobre, tinha

---

157 Unha elevada porcentaxe de fillos ilexítimos nas aldeas deste contexto, que a etnografía tiña relatado (O'Neill, 1982; Godinho, 2006) constituía un aspecto sobresaínte na consulta dos libros parroquiais e mesmo en actas de *Junta de Freguesia*.

que remendar as calças para o outro dia ir para a pedreira, passar a ferro, pontear as meias. Não me mandaram à escola porque não era obrigado, mas era melhor que fosse obrigado porque assim não havia tantas no mundo como a mim, que eu tenho vergonha. (...) Não sei ler, mas sei o que pertence a uma mulher. Fiz renda, agora não faço, meias, fiava lã (...). Sabe como o conheci? [Ao marido] Casou-se-me uma irmã para aqui e ele foi o padrinho do casamento. Foi o padrinho, conhecemo-nos. Tinha outro casado aqui numa aldeia que pertence a Montalegre, Meixide, casou-se lá. Casou-se lá, era festa e eu fui à festa. Fui dançar, que eu era uma cabra para dançar. Dançava muito e bem. Depois, foi dançar comigo. Pediu-me namoro. Mas eu não lhe prometi. Depois, houve festa lá na minha terra e foi à festa, pediu-me namoro. Prometi-lhe. Ao fim dum medio ano, zangamo-nos. Até que ele chegou-se outra vez, tal, tal, tal. Tinha de ser. Ele era de Vilar de Perdizes, os pais. Estavam casados aqui. Então, o pai morreu, fizeram-lhe partilhas lá de Vilar de Perdizes e tocou-lhe terrenos, vinhas. Casa não. Então as vinhas, ia por aqui, que quedava mais perto, pela Espanha. Tinha que dar a volta e vinha por ali. E lá nos casamos. Vim para aqui, viver para casa da sogra. Era má como as cobras!" (Deolinda Augusto Barroso, nacida en Videferre en 1924, residente en Soutelinho, entrevista de 2006)

Os garda-fiscais e *carabineiros*, que ocupaban instalacións nas poboacións estudadas, constituían un recurso matrimonial dispoñíbel para as mozas locais, en casamentos que até o recente despoboamento se distribuían por todo o ano e non só polo mes de Agosto, como agora sucede¹⁵⁸.

O sistema reprodutivo, ben idéntico ao identificado para Trás-os-Montes e Minho (Dias, 1948; Dias, 1953; O'Neill, 1984; Pina Cabral, 1989; Brito, 1996; Godinho, 2006), até os grandes fenómenos migratorios das décadas de 1950-60 pretendía impedir a dispersión da unidade de produción e reprodución. Asentou na familia troncal, con indivisibilidade da herdanza e favorecemento dun único fillo, ben como nunha distribución de grupos sociais cunha identidade que ultrapasa a liña de fronteira (Líson Tolosana, 1983). Trátase dunha zona de gran parcelamento da propiedade, con unidades de produción que foron pobres¹⁵⁹. A motorización da agricultura galega sería tardía e os fertilizantes tamén penetrarían tarde

158 En Soutelinho da Raia, entre outros casamentos mixtos, salientase un de 1964, que uniu un policía de 28 anos, nacido na aldea e en servizo en Vila do Porto, nos Açores, fillo dun home nacido en Condeixa-a-Nova e nai de Soutelinho, e unha muller de 31 anos e un home nacido en Condeixa-a-Nova e nai de Soutelinho, e unha muller de 31 anos de Videferre e aí residente, filla igualmente de pais galegos da mesma aldea de Videferre, a máis próxima de Soutelinho.

159 Ramon Villares considera que existiu unha incapacidade da sociedade galega para a súa transformación e modernización no final do Antigo Réxime (Villares, in Bermejo, 1980:244), non tendo sido suficientes os esforzos desenvolvidos para crear unha economía auto-centrada e autónoma. Otero Pedrayo (1960) considera que en Galicia o Antigo Réxime foi desaparecendo entre 1837 e o fin do século. Co fin do Antigo Réxime, o proceso de desamortización non destruíu a estrutura agraria anterior: os bens postos á venda polo Estado, expropiados aos mosteiros, eran esencialmente rendas, e non terreos, o que leva a unha permanencia das rendas forais que se reproducu e foi transmitida á economía contemporánea, levando á permanencia dunha organización da agricultura que contrariaba a concepción capitalista (Villares, in Bermejo, 1980:246-8). Tamén os camiños de ferro chegarían tarde, gran parte deles xa no século XX. Só en 1833 Galicia entra na rede ferroviaria española e mesmo así, en liña única. A liña entre Zamora, Ourense e Santiago abrirá en 1958, o que dá conta da escaseza de tráfega comercial. Por outro lado, traducindo a preocupación de centralidade do Estado español, Galicia queda entón relativamente ben ligada ao centro, mais cunha radialidade interna escasa (Villares, in Bermejo, 1980:255).

(Villares *in* Bermejo, 1980:263)¹⁶⁰. Está, porén, sobredimensionado o «atraso» da agricultura galega (Fernández Prieto, 1992:17). Nos anos que se seguiron á guerra civil, unha reruralización levou á agricultura extensiva, minorando a produción de gando, con predominio da forza de traballo humana sobre as máquinas¹⁶¹. Debido á interdicción da emigración, os campos galegos quedaron repletos, difundíndose a fame e só os contrabandistas especuladores aumentan (Fernández Prieto, 1992:463). Se teñen centralidade en Galicia os fenómenos migratorios inseridos nas formas de reprodución da casa, o intenso escorregamento de xente diríxese sobre todo para o exterior: América, Europa Occidental, cidades vascas e catalás¹⁶². A relación entre o campo e as cidades galegas non está pautada polo éxodo do primeiro para as segundas¹⁶³. Os movementos migratorios non conduciron a un gran crecemento das urbes. Aínda así, as do litoral aumentaron máis que as do interior.

A atribución de pensións de reformas aos rurais só foi iniciada, no caso portugués, durante o marcelismo, o que explica a permanencia até moi tarde de formas de devolución *post mortem*, identificadas igualmente para Galicia (Lisón, 1983).

"Tocou-nos esta [casa], mas daquela porta para cá fizemos uma porta e daquela porta para cá, fiz um quarto, uma sala e uma cozinha. Ainda temos mais quartos lá para trás. Tive quatro filhos, todos na casa, nenhum fui para o hospital, foi a minha sogra a parteira, fora dum, que ela não estava. Se viu esse, que está magro, não é por ser meu filho, mas não é feio. Tenho outro, que agarra o peixe na Espanha, vai a Vigo" (Deolinda Augusto Barroso, 82 anos no 2006, nacida en Videferre, residente en Soutelinho da Raia)

A terra, como ben limitado atendendo aos procesos técnicos utilizados nun dado momento, conduce a que os campesiños sexan, frecuentemente, remitidos para a pluriactividade, aínda que o modelo desexado poda ser o de producir con medios propios para auto-consumo. O crescendo das explotacións agrícolas imperfectas, decorrentes da imposibilidade de retirar da terra todo canto unha familia rural necesita para satisfacer as súas necesidades, converteu en *job takers* as familias rurais que antes foron *job makers* (Brun, 1989). O contrabando constituíu unha alternativa á proletarización en zonas periféricas, con escasos recursos de emprego complementares á agricultura¹⁶⁴.

¹⁶⁰ No século XIX, o 90% da súa poboación era rural (Villares, *in* Bermejo, 1980:277).

¹⁶¹ A concepción centralizada da economía vai remitir a Galicia, no seo da España, para a especialización arredor da produción de gando, despois de perder, por vía de penetración da carne proveniente da Arxentina, o mercado inglés e o portugués. O proteccionismo nacional, que prefere os produtores de trigo casteláns, confrontados cos prezos de cereal producido no Middle West norteamericano, así acabará por determinar (Villares, *in* Bermejo, 1980:262) O gando viría constituír unha importante fonte de lucro para os agricultores galegos, aínda que se veña a verificar un recuo nos anos que se seguiron á guerra civil.

¹⁶² Considerando que os fenómenos migratorios son o aspecto fundamental na demografía galega, Villares vai considerar que son eles os que explican o baixo crecemento demográfico, xa que se lles debe a perda de efectivos, aínda que sirvan igualmente de mecanismo compensatorio debido ao desaxustamento entre a poboación e os recursos (Villares *in* Bermejo, 1980:235).

¹⁶³ Desde 1752 que a poboación galega ven diminuíndo en relación á de España, sendo esta unha zona de baixo crecemento demográfico (Villares *in* Bermejo, 1980:228).

¹⁶⁴ Jorge Dias, en Rio de Onor, comunitarismo agro-pastoril afirma non ser a poboación deste "pobo promiscuo" contrabandista, aínda que, de forma instrumental, faga uso do carácter difuso da fronteira local para comprar dun e outro lado os bens que precisa para a súa casa. Entre as razóns para esta repugnancia "do contrabando e da ilegalidade" destaca: "A grande distância a que está Rio de Onor de Bragança e de Puebla Sanábria não o tornou centro

Nas poboacións da orla, frecuentemente á rebeldía dos Estados, o parentesco e a amizade, conxuntamente con relacións económicas longamente entretecidas, foron constantes, mesmo cando o poder central esixía a superposición de novas fidelidades.

“Essa relação directa con os povos vizinhos, no caso portugueses, vivi-a tão intensamente que me marcou, e que eu hoje, parte das coisas que faço, das coisas que faço pensadas são por isso: para recuperar a juventude. Temos que reviver algo que se viveu, porque ao fim e ao cabo não é mais que reviver algo que foi as relações dos nossos abuelos con os vizinhos portugueses. Comia-se nas casas dali, quando vinham aqui, merendavam aqui, e eu só pretendo isso.” (Francisco Pérez, viticultor, 45 anos no 2006, Mandin, entrevista de 2005).

O papel da unificación nacional foi descoidado até moi tarde na raia. Nunha sesión extraordinaria do Concello de Verín do 6 de Xuño de 1918 foi *“Solicitada por los vecinos de Feces de Abajo la creación de una escuela pública en dicho pueblo.”* (Nuevo Támega, Verín, 13 de Xuño de 1918). Repórtase a unha orde real do 10 de Maio de 1915, anunciada no *Nuevo Támega* de 14.6.1917, que suxería o envío dun oficio ao inspector da zona, debendo os concellos responsabilizarse polo aluguer do edificio escolar e polos gastos do material de instalación.

O discurso en relación ao Estado é marcado, no mundo rural, por unha acentuada desconfianza, exacerbada na liña de fronteira. O distanciamento cara o poder central e a integración do contrabando nun discurso alternativo evidencian a fronteira como unha realidade que une, en detrimento das lóxicas centrais. Aínda así, os que integran as poboacións da marxe non confunden as respectivas identificacións¹⁶⁵. Os «portugueses», os «galegos», os «españóis» son termos con contidos ben demarcados, que no entanto non escamotean o que os une localmente. A atenuación da fronteira na construción identitaria non significa, así, que *un sexa o outro*. Está clara a asunción de que a manutención dun nivel local de relacións chegadas, con certa inmunidade á liña de demarcación de nacións, debe servir para conseguir vantaxes na relación cos Estados centrais.

A identidade fronteiriza érguese sobre relacións entendidas como ilegais a nivel central, baixo a marca do risco e, frecuentemente, pasadas por referencias a un pasado de miseria, no que son fundamentais os anos das guerras – da guerra civil de España e da conxuntura da Segunda Guerra Mundial, ambas pautadas por graves problemas de abastecementos – e as memorias da fame. Francisca Fernández Núñez, nacida en Vilarello de Cota, no concello galego de Vilardevós, e o marido, de Feces de Cima, Verín, que iniciaron a

---

favorável de contrabando, como o são as povoações no concelho de Chaves e na fronteira minhota. O contrabandista, como tem de percorrer caminhos muito longos entre a fronteira e os centros receptadores e fornecedores, não pode levar grandes cargas, e tem muitas possibilidades de ser apanhado pelo caminho. Além disso, o contrabando muito especializado, de mercadorias leves e valiosas, não tem ali oportunidades, pois a população é simples e não está esclarecida nessas assuntos.” (Dias, 1981:311)

165 Esa cultura de fronteira, cunha interdependencia transfronteiriza simétrica, un intenso e continuo intercambio demográfico, demostrado nos casamentos mixtos, económico (contrabando), lingüístico (bilingüismo) e cultural, está imbricada na vida dos individuos e derruba as fronteiras xeopolíticas (Uriarte, 2005:80).

súa vida como panadeiros, son hoxe propietarios dunha empresa de pastelería en Rabal, que vende para toda España e exporta para Portugal e para América Latina. Os negocios fixérala apurar a lingua portuguesa, coa que contactaba desde pequena:

"O problema hoje é que há comida e não se pode comer, que é pior. O problema não é a comida, como antigamente, porque não havia, não se comia. Agora há comida e há que deixá-la. Antes não se podia comer. Antigamente, pelo que os meus antepassados falavam, minha avoa, minha nai, meu pai, que sempre teve dificuldades em criança - aos quatro anos morreu o pai, aos onze morreu a mãe, criou-se com uma irmã - as aldeias de montanha era muito míseras, muito mais míseras em assuntos de alimentação. O meu pai veio de uma família com poucos recursos. Lembro-me das poucas vezes que comentou porque não era agradável falar às vezes da vida. Andava no campo e não vinha para casa porque não havia que comer. Ficava lá no monte e chegava a casa - vivia com uma irmã, a única irmã que tinha - e às vezes vinha a casa e voltava para o monte a mexer pedras para não lembrar da comida. E chegava a virar as panelas, que eram potes e não havia nada que comer, tornava-se a marchar. Na guerra e no pós-guerra. Às vezes quando vejo documentales sobre o Terceiro Mundo, espera aí, há 40 anos nós estávamos na mesma! Eu sendo criança, nós estávamos na mesma situação, na esclavitude eramos muito parecidos. As crianças de agora, com as dificuldades que há, estão num mundo de rosas!" (Paquita Fernández Nuñez, 52 anos no 2006, propietaria de empresa en Rabal)

O discurso biográfico dos individuos suxire a incorporación da liña de fronteira nas súas estratexias, no cotián como nos momentos de crise, tendo servido ás guerras para pór a proba os recursos sociais previos. Cando se vive e traballa na rexión fronteiriza e se ten en común a mesma actividade, nun mesmo medio de produción, crúzase a fronteira en busca dun ben ou dun produto que fai falta, actívanse redes relacionais obxecto de utilización nos momentos de crise. Como salienta unha veciña de Rabal, *"Lebamo-nos moi bem c'os de Vilarelho, temos los terrenos ligados. Antes, ali estaban oito guardas, e aqui estaban dez ou doce ou mais. E quando foi la guerra estavam para ali catorze, falanxistas e isso tudo. Os de Rabal e os de Vilarelho estavam unidos no contrabando."* (Ramón Astorga Fernández, 82 anos no 2001, Rabal)

A lingua que se volve común – e que deixa de ser o portugués, o galego ou o castelán como os coñecemos – convértese discursivamente nunha forma híbrida de contacto, con cada veciño a adecuar á percepción do outro o que enuncia, mercé do recoñecemento común dos idiomas respectivos. Este alicerce da distinción local foi abalado polas alteracións dos últimos anos. Detectábel no discurso enunciado sobre o pasado, central nas memorias, ven coñecendo unha descentralización nas prácticas das novas xeracións, polos motivos aflorados.

O proceso de desruralización acelerado é coetáneo á penetración dos Estados na rexión, a través nomeadamente da extensión da escolaridade alén dos catro primeiros anos. A partir da década de 1960 foron potenciadas as ligazóns entre as zonas fronteirizas e os Estados centrais pola saída masiva de xente, polo prolongamento dos estudos e pola guerra colonial que, en Portugal, obrigaba os mozos a partir para Angola, Mozambique e Guiné durante anos. Até entón, as propias redes sociais superpuñan os veciños dun e outro lado á vez que se desarticulaban. Revístense hoxe dun carácter sobre todo simbólico – aínda que algúns deles con efectos prácticos – e cerimonial, promovido a través de axentes locais.¹⁶⁶

Nun traballo xa referido, sobre o pasaporte como epítome dos sistemas de control dos cidadáns por parte dos estados, John Torney chama a atención para que *“A evidência histórica indica claramente que, no séc. XIX, as pessoas ainda consideravam que a população de outra província era tão «estrangeira» como os indivíduos oriundos de outros países.”* (Torney, 2003:29)¹⁶⁷. A localidade é o lugar privilexiado das relacións da interacción social, con produción de memorias comúns, en resultado dunha historia común, expresadas a partir de representacións colectivas. Nas localidades raianas, a fronteira encadra o código referencial, adquirindo o “termo” unha dimensión que excede a demarcación do territorio recoñecido como seu por unha dada poboación, a que se superpón o límite dunha unidade políticas máis vasta. Vólvese así máis doado entender o que se oíu en 2001 en Cambedo da Raia:

“Aqui con os galegos a gente dá-se muito bem, mas con os outros, castelhanos e leoneses...con os galegos não há problema nenhum. Eles vêm aqui, nós vamos lá, não há problema nenhum, agora lá con Castela e con o resto...” (João Paulos, relixioso marista, Cambedo da Raia).

Nun lado como noutro da fronteira o desenvolvemento dos procesos centrais viría a ter grandes semellanzas, debidas ao “cosmopolitismo do nacional” (Thiesse, 2000:66), xa que a “nación” tentou ser unha invención con tanto éxito que foi imposíbel rexistrar a patente (Gupta, 2004:274). Para asegurar a comunicación horizontal e vertical no seo da nación, houbo que impedir os localismos e as linguas potencialmente desagregadoras¹⁶⁸, nun proceso que implica o suborno das elites locais para a adopción, máis ou menos rápida, da lingua nacional¹⁶⁹.

---

166 Unha situación idéntica é referida para Ayamonte e Vila Real de Santo António, sobre todo despois da construción da ponte entre as dúas marxes do Guadiana, que arredou a trafeга das dúas poboacións, e a desaparición do control alfandegario (Valcuende del Rio, 2005:88).

167 Este autor, que cuestiona o carácter «imaxinado» atribuído por Anderson ás nacións como comunidades, considera que a vía «penetracionista» de Habermas é igualmente insuficiente, suxerindo que “Mais do que isto, os estados têm que envolver as sociedades para as penetrarem con eficácia. Os individuos que ficam para além do envolvimento do Estado constituem necessariamente um limite á sua penetração.” (Torney, 2003:32). Neste proceso, os estados «agarran» uns e exclúen outros.

168 Todos, calquera que sexa a orixe social e xeográfica dentro dun estado-nación, deben comprender e utilizar a lingua, que á súa vez debe posibilitar a expresión de calquera idea, das máis antigas ás máis recentes, das máis concretas ás máis abstractas. Como un espello da nación, a lingua debe amosar que aquela é tan grandiosa como as outras, debe confundirse coa nación, enraizarse nas súas profundidades históricas, ter as marcas do pobo (Thiesse, 2000:74-5).

169 En relación á súa xeneralización co resto da poboación, se o ensino público xogara o seu papel na aprendizaxe da lingua nacional, atendendo á tardía alfabetización masiva, podería só vir a ocorrer cos medios de comunicación orais, como a radio e a televisión. Na *Revista Gallega*, que se publicou entre 1895 e

Nun semanario editado en Verín, *Nuevo Támega*, lido polos locais e polos inmigrantes – nótese o papel da emigración en Galicia – foi publicado o 5 de Agosto de 1915 o seguinte “Decálogo del español en el extranjero”:

“1º No dejes de leer la prensa de tu país, con preferencia á la extranjera.

2º Lee libros de autores españoles, en español escritos y en España impresos, y inspira tus actos en lo que en ellos aprendas.

3º Contribuye á que las obras y libros españoles sean conocidos, propagados y vendidos en el país en que te encuentres.

4º Enseña a tu mujer y a tus hijos á que nutran su inteligencia con la savia de buenos libros españoles.

5º Aprovechará más á tu patria la propaganda de un buen libro español que mil bayonetas.

6º Con la propaganda del libro español contribuirás al prestigio de tu patria.

7º No olvides que el libro español es para tu patria y para tu familia, lo que la semilla es en la tierra: el medio de que fructifique y se desarrolle el pensamiento español.

8º Leyendo libros y periódicos españoles contribuirás á la prosperidad intelectual de España y al desarrollo de su comercio y industria.

9º En cada libro español que recibas de tu patria has de ver el cariñoso beso que ésta te envía.

10º Habla, lee, aprende, piensa y escribe, en el más puto y castizo lenguaje español, para gloria tuya, de tu patria y del idioma.”

Destinado á manutención do sentimento nacional na diáspora, este decálogo é a publicidade de Gallach Editor. Acentúa, pola vía da lingua escrita, a ligazón a un país do que se partiu, reforzada polas formas de nacionalismo da diáspora. No mesmo xornal xorden episodicamente historietas en galego, remitindo a unha maior ruralidade, da que se distancia na maioría dos artigos.

A cuestión da lingua nacional, menos problemática do lado portugués, revístese doutra textura no lado baixo control do Estado español, onde a aprendizaxe e a imposición do castelán como lingua nacional visaba funcións políticas de substitución dunha miscelánea de modalidades lingüísticas. O galego remitía para unha poboación campesiña secundaria e a aprendizaxe do castelán revestíase dunha función política centralizadora e antidesagregadora que o Estado español non podería desaproveitar. A distinción, no sentido

que lle confire Bourdieu, está claramente na utilización do castelán, distanciando este texto doutro, *Catecismo do labrego*, integrado no Rexurdimento Galego, publicado entre o 21 de Outubro e o 2 de Decembro de 1888 no semanario ourensán *O Tío Marcos da Portela*. *Parrafeos co pobo galego* por Valentín Lamas Carvajal. Como era común nos catecismos, o texto desenvólvese de maneira dialóxica en pregunta-resposta:

"P. - Qual é o sinal do campesiño?"

R. - A pobreza.

P. - Porqué?"

R. - Porque nela vivemos e morremos.

P. - De quantas maneiras usa o campesiño deste sinal?"

R. - De duas.

P. - E quais são elas?"

R. - Jejuar à míngua e andar augado." (Lamas Carvajal, 1889: 18).

Esta obra, que usa o formato do *Catecismo de la Doctrina Cristiana* do Padre Gaspar Astete, do século XVI, para amargamente retratar a Galicia rural, viría ser publicada nun pequeno libro en 1899, de que se consultou unha edición portuguesa do 2004,

"O pobrezinho da labroste galego lá vai andando a caminho do Calvário levando en cima do lombo a pesada cruz das suas calamidades e desgraças. Atado pelo pescoço con uma corda pela qual puxa um ministro, vai escoltado por um general e um senhor. Todos os três fazem con o infeliz João Campónio o mesmo trabalho que os judeus fizeram con Nosso Senhor, e lá vai o triste caindo a cada dez passos sob o peso do madeiro, sujeito a ficar esganado con as puxadelas de corda que o ministro lhe vai dando para o espevitar." (Lamas Carvajal, 1889: 11).

Xa nun artigo que o *Nuevo Támega* publica o 12 de Agosto de 1915, retirado de *La Noche*, de Vigo e coa sinatura de R. Méndez Gaité, é exaltado o «Espíritu genial gallego»: *"Mi amada patria chica, Galicia, si por las hermosuras de sus paisajes deliciosos nada tiene que envidiar á otras comarcas privilegiadas, tampoco tiene motivo para sentir emulación en lo que toca á su espíritu genial, heroico, artístico y científico.(...) Pero si como es Galicia el país soñador por excelencia, también posee un espíritu reflexivo, que se concentra en si mismo y eleva el pensamiento á las regiones de lo infinito."*¹⁷⁰

A través da creación dun Estado-nación, da escola e dos medios de comunicación de masas creáronse condicións para a aparición de espazos lingüísticos máis ou menos

---

¹⁷⁰ Xorden tamén noticias sobre a situación política de Portugal nesta prensa rexional da fronteira. Por exemplo, o *Nuevo Támega* do 20 de Maio de 1915 titula: "La situación de Portugal. El Gobierno presenta la dimisión- Constitución del nuevo Gabinete - Alfonso Costa, presidente."

homoxéneos. A escola coida da instrución para a Nación, pola aprendizaxe da lingua, da historia e da xeografía¹⁷¹. A *educación moral*, para Durkheim, ensina a ser e a pensar na Nación, cun conxunto de posesivos que edifican a comunidade imaxinada: o “noso” país, o “noso” pobo, a “nosa terra”, a “nosa” patria. No caso do Estado español, salvo algunhas exhibicións especiais, todos os filmes son dobrados, impedindo a audición doutras linguas, estranxeiras ou das nacións subestatais. A Historia e o seu ensino, ben como o da lingua, desempeñan un papel central na afirmación dunha “comunidade imaxinada”, hoxe estendida polas elites locais até Europa, que trae consigo unha reputación positiva mais distante, entrelazada en moitos casos nas memorias da emigración.

---

171 A atención á escolarización polos pais dos grupos sociais máis elevados permítenos entender os protestos enviados á *Junta de Paróquia* de Lamadarcos en 1891 fronte ao comportamento dunha profesora, que se ausentaba consecutivamente e que deixaba a clase entregada a un dos rapaces máis vellos. Propoñen a substitución da escola oficial por aulas particulares que permitan aos alumnos de feito aprender (*Livro de Sessões*, 1865-1975, Lamadarcos)

3. Hábitos das marxes: momentos, economías e sociabilidades

"Whether by choice or by necessity, the peasants were often something more than farmers."

Geroid T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime*

No verán de 1998 regresei a Lisboa en autobús, a partir de Chaves. Ao meu lado, sentaríase unha peculiar muller maior, dunha verbosidade incontida, que ía pola primeira vez á capital, onde estaban dous dos fillos. A cada novidade no percorrido, como Miss Marple, descubría unha situación equivalente na súa aldea, repetindo incansábel: «*Quem viu um povo, viu o mundo todo*». Vivía soa, nunha poboación da raia do concello, marcada pola desertización e polo case abandono da actividade agrícola. Un dos xenros e un fillo estaban ligados ás forzas de seguridade. Toda a familia tiña feito contrabando nos tempos de miseria – ou sexa, antes dos fluxos migratorios das décadas de 1960 e 1970. Cunha enerxía de deixar sen folgo a quen a escoitaba, soltaba frases de estarrecer: «*A droga, é mau para uns e é bom para outros. Na minha aldeia muita casinha bonita se tem feito por causa dela. Não fosse a droga e os emigrantes e estava tudo velho e a cair.*»

Postos no mesmo nivel discursivo, os afluxos de fondos exteriores a través do paso fronteirizo ilícito de drogas e das remesas dos emigrantes contribuían para unha economía doméstica cuxa organización capitaliza a fronteira dos individuos e dos recursos, é levada ao limite na raia. A memoria colectiva transvasa a liña demarcada e a identidade asenta frecuentemente en relacións tidas como ilegais polos Estados centrais. Os discursos de centro e os da periferia raiana son, como se viu para os primeiros e se verá para os segundos, profundamente diferentes: a énfase posta nas liñas de defensa, nos castelos, na súa beleza ou na súa eficacia, desaparece de todo nas descrições dos raianos acerca das súas condicións de vida, de miseria e de dificultades do pasado, pautadas por invasións, guerras, fames, emigración *a salto*, contrabando.

Nun texto publicado anteriormente (Godinho, 1995), propúxenme interpretar o fenómeno do contrabando desde a perspectiva dos que a el se dedicaban, tentando comprender a racionalidade desta práctica na economía da *casa* e das relacións sociais dentro dunha poboación e entre esta e as outras aldeas, nun tempo alargado. O contrabando, que é punido polas leis en vigor por prexudicar a economía nacional, foi neste contexto un elemento importante e xeral a complementar as formas económicas domésticas dos poboados raianos, constituíndo unha resposta posíbel ás necesidades dos agregados familiares.

Os datos etnográficos que entón dispuña só permitían indiciar o que resultaría da atenuación da fronteira coa integración nun espazo transnacional. Se a existencia da fronteira

estimulara continuamente os intercambios económicos, fornecendo aos raianos a posibilidade de acceder a produtos menos caros ou a serviren de mediadores para artigos raros ou de circulación prohibida – armas ou drogas ilegais – a súa supresión traería novos elementos, marcados por unha aparente irracionalidade e pola conversión en patrimonio de moito do que lle estivera asociado¹⁷².

A organización económica que insería cada casa nun circuío de complementariedade con outras, usou continuamente a fronteira para maximizar as súas estratexias. O contrabando, complemento económico que desempeñaba diferentes funcións consoante o lugar social ocupado, dentro dunha estrutura local, raramente permitiu inverter o *ranking*, servindo antes para reflectir a posición detida. En diferentes conxunturas, con produtos variados e riscos diferenciados, serviu a algúns para escapar da miseria que pautaban os hábitos dos grupos sociais con menor acceso á propiedade. Do lado portugués, estes facían os fretes, transportando os “trouxos” con cargas diversificadas de noite, por distancias máis ou menos longas, con fluxos diferenciados en períodos diferentes, depositándoos nun local combinado, que podía ser a casa ou o almacén dun receptor. No caso galego, os contrabandistas levaban os fardos ou os animais só até a liña de fronteira, non sendo corrente que se internasen con eles do lado portugués.

Os artigos transportados distinguían a capacidade do contrabandista. Algúns destinábanse a consumo local, requirindo unha menor rede de contactos. Outros fretes, de menor envergadura ou encomendados de lugares máis distantes, requirían un conxunto de mediadores que podían retratar a propia estrutura social local e a ligazón ao exterior. A asunción de que o contrabando era un complemento da actividade agrícola axúdanos a percibilo como estratexia integrada por parte dos diferentes agregados, distinta por iso dos procesos migratorios que se distanciaban definitivamente da agricultura. A súa decadencia, evidenciada pola inserción dos Estados español e portugués no espazo máis dilatado da Unión Europea, é coetánea da suxeición a unha política agrícola que tivo efectos desanimadores na ruralidade local, vindo da pegada do distanciamento cara o traballo da terra que fora iniciado décadas antes.

Ao longo dos últimos quince anos, a mudanza nesta zona raiana acelerou. A supresión dos controis de fronteira en 1992, debido á integración nun espazo económico transnacional, non é o elemento fundamental na situación actual, por comparación coa que presenciei nas

---

172 O caso de Andorra, estudado por Dolores Comas d'Argemir, é exemplar. O cultivo e produción de tabaco, que aumenta a partir do século XVIII, ao mesmo tempo que é sobrecargado de impostos polos Estados español e francés, transporta até a actualidade a súa característica principal, que aproveita a existencia da fronteira: o contrabando. Na actualidade, a situación é paradoxal: prodúcese para, en gran parte, destruír a produción de tabaco. Atendendo a que é de mala calidade, cultivado en altitude, mais pagado a prezo elevado aos que o producen e destinado nunha proporción significativa a ser destruído, diríase que a racionalidade do proceso estaría corrompida. Ensínanos Max Weber que poucas cousas son irracionais nos comportamentos humanos. De feito, a produción de tabaco insírese nun conxunto de relacións sociais, políticas e económicas que son o cerne do principado de Andorra e que poden estar en risco coa represión efectiva do contrabando debido a un conxunto de esixencias por parte da Unión Europea. Como consecuencia, o goberno de Andorra penalizou o contrabando, pasando a consideralo unha actividade delituosa, pola primeira vez na historia do país. Segundo Comas d'Argemir, sen a conservación da permeabilidade da fronteira como factor estruturante da economía de Andorra, o cultivo e a produción de tabaco pasarán a ser só un episodio na historia do país (Comas d'Argemir, 1999:76)

primeiras estadías de campo, nos anos 1980. Ás alteracións dos modos de vida atribuíbeis á desaparición das anteriores barreiras hai que superpor o afastamento de gran parte da poboación en relación á agricultura e, sobre todo, a partida dun número significativo de veciños, creando nas periferias de ambos países ibéricos un oco demográfico que recuperou lixeiramente ao longo da última década nas cidades fronteirizas.

As rutas do contrabando, apoiadas na memoria dos que o realizaron ou reprimiron, son visitados por públicos variados, que xuntan a fruición da natureza coa historia local. Son froito dun proceso de recreación que implica unha *redelimitação do espaço e do tempo* (Bensa, 2001:8), revitalizando espazos esquecidos. Trátase dunha situación emblemática e paradoxal, xa que divulga aos forasteiros as sendas que, cando funcionais, esixían o segredo e o exclusivo recoñecemento por parte dos contrabandistas. Demostran que *esas* rutas de contrabando están desactivadas e patrimonializan o que é inocuo porque é disfuncional, sen desmentiren que o paso de mercadorías ilícitas continúe a facerse.

Aínda que se poda argumentar que a utilización de certas formas de organización social comunitaria permiten atinxir o *principio básico de seguridade* (Scott, 1976), a observación de mapas topográficos da liña de fronteira norte transmontana e os valores das listas de aprehensións pola 4ª Compañía do Batallón nº 3 da Garda Fiscal, correspondente a Chaves, permiten detectar que a área en que se rexistra maior volume de aprehensións ten unha acentuada proximidade entre as aldeas dun e doutro lado da fronteira. Recórdese a referencia feita por Magalhães Basto ao “*adensamento de povoações e de população e ainda (...) uma certa intensidade de relações mútuas*” nos concellos transmontanos de Chaves e Vinhais (Basto, 1923: 9). A partir dos materiais fornecidos por unha enquisa a que procedera Mendes Corrêa, Magalhães Basto salienta o gran número de poboacións raianas nos concellos de Chaves e Vinhais, ben como o carácter populoso na fronteira entre Pitões, no concello de Montalegre e até Vilar Seco (Vinhais):

“A populosa zona fronteiriça do concelho de Chaves e da região correspondente espanhola, é dotada de um grande número de caminhos e algumas estradas que atravessam a fronteira. (...) As relações são amistosas entre os dois povos fronteiriços. Há constante troca de relações pessoais e comerciais, apenas dificultadas pelas nossas leis repressivas de contrabando e emigração clandestina. Esta repressão é de efeitos quasi nulos, sobretudo quanto à entrada recíproca de portugueses e espanhóis. (...) As festas e romarias realizadas em qualquer dos países nas povoações e ermidas da fronteira, são simultaneamente concorridas pelos povos das duas nações.” (Basto, 1923:35)

O entendemento do designado *commercio* clandestino (José de Abreu Bacelar Chichorro, cit. por David Justino, 1988:215) como estratexia integrada da *casa* rural é explicado polo carácter centrípeto do que se reviste. Ao contrario da emigración sen retorno, non constituíu unha forma de abandono (temporal ou definitivo) da agricultura. Como complemento da

produción agrícola, esta modalidade impediu ou retardou a destrución das estruturas rurais.

«Eu era ainda pequena, mas já levava con 50 quilos à cabeça. Era sete e quinhentos à pega das batatas. Nós íamos a Rabal – ia o meu pai, a minha mãe, o meu irmão era mais novo mas também ia, tudo ia mesmo que só trouxesse uma saca – e eram carabineiros de lá, igual que aos de aqui. A gente assujeitava-se, muitas vezes perdia. Íamos mais por baixo ou lá por cima pelo Pinheiro. Eram sete e quinhentos por cada cinquenta quilos. Íamos lá carregar cinquenta quilos e trazíamos aqui ao patrão. Um patrão que chamava uns tantos para apanharem para ele. Os espanhóis traziam-nas para ali para Rabal – iam-nas buscar lá para o centro de Espanha e os portugueses iam lá e compravam-lhas e então a gente, eram sete e quinhentos. Fazíamos às sete ou oito viagens por noite. Eu devia ter para aí treze ou catorze anos, não deveria ter ainda. A gente, só para ganhar dinheiro, porque a gente, claro, da labranza não dava. A gente começava a crescer, começava a querer andar melhor, para ir às festas, e assim, comprar um fio, comprar um anel... Claro, os meus pais não me deixavam, nem me davam dinheiro. Então, deixavam-me ir à jeira, mas para ir à jeira, sabe o que eu fazia? Eu às vezes ia apanhar batatas, agora por este tempo. Ia às segadas só para ganhar dinheiro para mim. Sabe o que me faziam os meus pais? Eu ia à jeira antes de começar ao nascer do sol, porque era de sol a sol que a gente trabalhava – mas a gente só ia aos meios-dias, do nascer do sol até ao meio-dia, às doze. E depois, quando vinha o meio-dia, não havia relógio, e a gente punha o cabo da enxada caras ao sol. Quando estivesse mesmo centrado, era meio-dia, porque nós não tínhamos relógio. Então o meu pai dizia: «Tu vais à jeira...» «Ó pai, deixe-me ir, para ganhar para uns sapatos...» E ele dizia-me: «Tu vais, mas tens que ir primeiro para tal sítio.» Primeiro ia trabalhar para ti, de madrugada, lá para as cinco da manhã, e depois é que ia para o outro patrão, para ganhar a jeira. E de sesta, tínhamos por aí o regadio, de vagens e isso, os poços davam pouquinha água, íamos sempre despejar dois poços aqui de roda do povo, de sesta, que era para o outro dia voltarem a deixar ir. Era, saíamos da roupa... Trabalhámos muito, o meu pai, mas nós e os meus irmãos trabalhámos muito. O meu pai, depois, então claro, não me dava dinheiro, eu queria dinheiro, ora «Deixe-me ir à jeira». E depois então, no trêlo foi primeiro o meu irmão, era mais novo, traria por aí dez ou quinze quilos, que não podia, ainda era novo. Mas eu, pequena mesmo, agarrava con cinquenta quilos. (Aida Amorim, nacida en 1935, antiga emigrante en Francia, Vilarelho da Raia, entrevista de 2001)

Ao ecuacionar estratexias, no seo da casa, tendo en conta os recursos posuídos e os obxectivos tratados, a consciencia de que a manutención da familia se fará con gran dificultade ou non poderá ser efectuada, debido á escaseza dos medios (terras, persoas, alfaías, animais), conduce a alternativas de supervivencia. É o caso da emigración con vista ao retorno, un tempo adiado na vida dos individuos, coa finalidade de volver:

“Aos trinta e dois anos, já depois de casada, fui para a França, dei catequese. (...) Depois aquilo ficou muito complicado, porque eu lá também trabalhei muito. Eu trabalhava na fábrica e saía fosse à hora que fosse e ainda tinha trabalho por fora. Fazia a vida na fábrica e depois saía e ainda ia para outro lado. Para vir embora, a ganhar só para vir embora, só para juntar e estávamos a gastar muito dinheiro.” (Aida Amorim, nascida em 1935, antiga emigrante em Francia, Vilarelho da Raia)

A unha maior abertura das localidades, que implica o encadramento de afluxos exteriores que axudan a garantir a *produção e reprodução da vida real*, na expresión de Friedrich Engels, corresponde a inserción de fondos provenientes da emigración, de subsidios e pensións. En ambas as situacións, o contrabando contribuíu en niveis diferenciados polo grupo social de pertenza, como recurso engadido dispoñíbel nas zonas fronteirizas. A diversidade social detectada nas aldeas desta zona, de que a etnografía ten dado abundante sinal, plásmase na división social do traballo entre os contrabandistas, raramente conducindo a unha alteración das posicións sociais locais.

Nunha verbalización local, que remite para unha unidade asentada na actividade, os contrabandistas constitúen un grupo en que non son facilmente discerníbeis as diferenzas sociais, nos discursos producidos: desde aquel que pasa contrabando para terceiros, cun pagamento fixo dependente de conseguir pasar o fardo, até ao contratante de homes para esta función; do que pasa uns cabritos ou uns paquetes de café, até aos grandes contrabandistas de armas, de xoias, obras de arte ou droga, que é sobre todo un mediador en relación a alguén que vive lonxe, todos están dentro da categorización¹⁷³. Os fluxos globais actuais, que insiren o paso clandestino de bens pola fronteira en formas que se concatenan coa economía mundial, están ausentes en gran parte dos relatos recollidos, que se refiren sobre todo ao tráfico localizado, atenuando a diferenciación interna dos contrabandistas e salientando a continuidade das súas formas con outras asociadas á economía local.

A fronteira foi, nesta rexión da raia, o centro dos discursos de identidade, permitindo ordenar as lembranzas e as representacións por parte dos individuos, mentres os unía. Mantendo un nivel micro social das relacións localizadas, os habitantes da fronteira dispuxeron dun recurso engadido para conseguir vantaxes na relación cos Estados centrais. Aínda que mantendo distincións, a liña demarcadora non servía para a separación, atendendo ás formas económicas, sociais e mesmo lingüísticas compartidas e a unha actitude idéntica fronte aos Estados centrais e aos seus representantes.

“A minha família, todos os meus irmãos, nasceram em Espanha, em Oimbra, todos descendentes da família Feijoo. Por conseguinte, os meus irmãos foram registados em

---

¹⁷³ Nunha obra sobre o contrabando en Santana de Cambas, no concello de Mértola, que insire esta actividade, a agricultura e o traballo mineiro como formas de asegurar a subsistencia, aínda que de maneira precaria, Luís Maçarico usa un rexistro entre a etnografía e a literatura, con entrevistas variadas a contrabandistas portugueses e españois, ben como a garda-fiscais. Considera que “O tempo do contrabando, consecuencia de um contexto político totalitário, foi um tempo de limites. Entre a linha imaginária, que pretendia separar povos e o poder ditatorial, que impedia a livre circulação, o contrabando atravessou fronteiras e aproximou seres humanos, fortalecidos com a cumplicidade, numa união proibida de entreajudas.”(Maçarico, 2005:76)

Espanha todos, eu sou o único registado em Portugal, aliás nem sequer me puseram o nome de Feijó, mas se pusessem, aliás, às minhas irmãs quando foram todas registadas cá, só con um ó. Mas quando essa minha irmã faleceu tivemos que ir tratar da certidão à paróquia de Oimbra, e lá estava con dois ós. A família dos Feijoos era das mais importantes que havia por aqui, todos os melhores terrenos eram dos Feijoos, simplesmente, como eram muitos, isso foi tudo dividido para dar um bocadinho para cada um.” (João Paulos, relixioso marista, Cambedo da Raia, entrevista do 2001)

Estes hábitos da fronteira, marcados polo seu cruzamento e incorporación foron continuados no tempo. Tal como no caso da Sardeña, fora habitual o cruzamento da fronteira nos dous sentidos para escapar ao servizo militar obrigatorio, para fuxir á xustiza ou para traballar. Calquera pastor ou agricultor tería parentes e amigos en ambos lados, que facilitarían a circulación nun territorio que quedaría, por séculos aquén do proceso de nacionalización (Pujadas *et al*, 1999: 145). O mercado de traballo e a utilización de medios produtivos non estaba separado pola liña de fronteira, cunha xestión de recursos familiares e comunais que se mantivo común até bastante tarde, o que confería a esta zona fronteiriza certa unidade social. No caso de Cambedo da Raia, *pobo promíscuo* recién integrado por decisión estatal no territorio portugués,

“As pessoas ainda começaram por ir enterrar os seus mortos à Espanha. Era numa aldeia, aqui a San Cibrao. A minha mãe, quando foi na [primeira] grande guerra, na epidemia [gripe pneumónica], morreu uma rapariga que era filha da avó daqui da Ilda e a minha mãe ainda ajudou a levar essa rapariga para San Cibrao. Perderam-lhe um sapato pelo caminho, porque na altura nem caixão levavam. Punham-nos num esquife, embrulhados num lençol e iam assim. Muitas pessoas ainda começaram a ir baptizar os filhos à Espanha. Por exemplo, a tia Teresa, o meu pai, e o tio António, era tudo lá baptizado. E continuaram assim muitos anos, con aquela coisa. Só ó depois, quando fizeram cemitério, 1917, é que as pessoas começaram a enterrar aqui. Mas até aí, que havia o cemitério de Vilarelho, ia para San Cibrao. Iam a salto, que se os prendessem não os deixavam passar. Iam de noite, que a menina quando a passaram para lá, também foi de noite, foi pela serra de noite. Foi sem sapato, coitadinha, foi sem sapato para debaixo da terra [risos]” (Aurora Gonçalves, Cambedo da Raia)

A propiedade non coincide necesariamente coa soberanía. Continúa a ser frecuente que existan terras cuxos marcos divisorios transcenden os límites nacionais, inconveniente retransformado en recurso engadido a través de formas de resistencia locais, recorrendo ao *registo escondido* (Scott, 1990). En Lamadarcos, en 1918, unha sesión da *Junta de Freguesia* debrúzase sobre “a situação en que alguns Decretos ou exigências fiscais os colocaram e en face dos quais não poden cultivar nem usufruir as propriedades que possuem en território espanhol.” (Lamadarcos, *Livros das Sessões*, 1865-1975). Son frecuentes nos libros de actas de Soutelinho as referencias aos impostos que se consideran inxustos, pagos ao Estado español,

en virtude dalgúns terreos de veciños da aldea se localizaren alén da fronteira. O 13 de Marzo de 1928 a acta da *Junta de Freguesia* de Soutelinho dá conta dunha subida das contribucións dos terreos que se localizan sobre todo dentro do Estado español, aproveitando para usar a fronteira como argumento favorábel: "*esse imposto devia cair nos habitantes espanhoes visto estes habitantes de Soutelinho rezidirem n'este paiz e não se aproveitarem dos benefícios em que recai esse imposto de consumo*" (Soutelinho, *Livro das Seções*, 1928). Por unanimidade, o 15 de Marzo de 1931, foi decidido enviar ao ministro das Finanzas un pedido para a libre entrada dos produtos das terras dos habitantes de Soutelinho que se localicen en España (Soutelinho, *Livro das Seções*, 1931). Mentres, a utilización das «armas dos débiles», a través dun conxunto de expedientes, non só atenuaba os problemas, como permitía obter algúns beneficios.

"A maior parte das vinhas de Vilarelho estava en Espanha e os espanhóis também têm terrenos deste lado, os de Rabal como os de San Cibrao. Tínhamos as vindimas para fazer e nós tínhamos que arranjar um espanhol que tivesse cá mais ou menos a mesma quantidade de uvas e depois trocávamos. Fazíamos a troca de vinho. Depois eles davam-nos o que tinham em Portugal e vindimávamo-lo nós, e ó que tínhamos em Espanha, vindimavam eles. Um ano, mais que um ano, quantos anos, íamos vindimar e tinha que se pôr um em cima de uma árvore para ver se os [carabineiros] via vir ao longe e nós andávamos ali como se andássemos a roubar. Ao vindimarmos um saco, ou um cesto, fosse o que fosse, fugíamos con ele para Portugal e tínhamos o vasilhame das uvas em Portugal e escapávamos con que medo! Porque eles eram danados, até atiravam tiros e tudo. Um ano, já tínhamos a vindima feita e tínhamos tudo em Portugal, e eu e uma irmã minha, ainda éramos garotas, estávamos a guardar os cestos das uvas, mentes o meu pai não ia buscar, con os bois. Depois eles apareceram lá no meio da vinha. Quando chegaram, viram-na vindimada, ficaram fulos. Os carabineiros. Quando eles viram a vinha vindimada... Porque eles andavam a vindimar para nós não tirarmos, mas nós lá nas horas que nós entendíamos íamos lá à escapula, con muita gente, e vínhamos para Portugal con as uvas. Depois, estávamos a guardar os cestos, e eles apareceram no meio da vinha, que ali era perto e começaram-nos a fazer assim con o pau, que nos davam. E nós começámos então a dançar: «Já estão vindimadas...» [risos] Eles cada vez mais faziam assim. Mas eles a Portugal não podiam vir bater. " (Teresa de Jesus Silva, Vilarelho da Raia, 75 anos no 2001)

"Nós tínhamos uma terra, aí que vai para San Cibrao, a meio do caminho, e para lavrar, tínhamos que ir tirar uma guia, para que os carabineiros nos a dessem de lá, nos autorizassem en como os bois eram nossos, e a cor dos bois e tudo. Tínhamos que ter, que senão iam-nos prender. E aquilo é nosso, e é misto. O caminho é este, e ali era a terra. O caminho era de Portugal e espanhol. Quantas vezes fui lá ao posto. (...) «Os

carabineiros que te passem a guia para tal dia»" (Ilda Pinho, Cambedo da Raia, no 2003)

"Os guardas viviam aqui no posto, eu vivia ao pé deles, que a minha casa era mesmo ali. Era muito amiga deles. Mas sabe, íamos lavrar, tiravam-nos a medida aos cornos das vacas, tiravam-lhes a medida à altura das pernas, tiravam-lhes a medida aos carros, à grade, ao arado. A tudo, tudo. Para irmos lavrar as nossas propriedades, que tínhamos para lá. Passavam um visto e à vinda eles tinham que ver. Foi um contrabando muito complicado aqui. Na minha terra [Vilar de Perdizes] era maior, tinha mais a gente por onde se safar, ia por Santo André, ia por aqui, ia por ali." (Ana Colmenero, nacida en Vilar de Perdizes en 1934, residente en Soutelinho da Raia, entrevista do 2006)

Nos anos 1960, en virtude da emigración clandestina, foron substituídas as guías que describían o gando e a carga que pasaba na fronteira cando os veciños dun lado se desprazaban ás terras, pastos e matos noutro lado¹⁷⁴. Os salvocondutos viñeron substituír as guías, documentos emitidos pola PIDE/DGS, que tiña ao seu cargo os servizos fronteirizos. No caso de Soutelinho da Raia, os gardas esixían que só o “camiño habilitado” fose utilizado neses desprazamentos e que todos pasasen nun mesmo punto, sempre vixiado por un axente.

Estas terras, posuídas de ambos lados da fronteira, terían a súa conveniencia, permitindo manipular favorablemente a liña delimitadora:

“Aquilo até dava jeito e ninguém se importava. E dava jeito porquê? Havia Tamaguelos, S. Ciprião, Rabal do lado de lá, e do lado de cá dos portugueses. Então era giro, porque por exemplo, as coisas eram mais caras do lado de lá, passavam-se para lá, já não vinham para cá, das terras e das vinhas que se tinham para lá. Eram do lado de cá, e vinham para o lado de lá. Então, havia umas mulherzinhas em San Cibrao que negociavam muito nas couves para plantar – nas couves de penca – e depois mais tarde, nos pimentos, nos tomates e assim. Então, eles passavam no quartel a passarem uma guia, porque tinham terrenos em Portugal. E os portugueses em Espanha. Era assim esse... Agora não. Ainda há alguns terrenos em Espanha, mas muito poucos.” (Teresa da Conceição, comerciante en Chaves, nacida en 1926, Vilarelho da Raia, entrevista de 2003)

Coa integración na Unión Europea, foron desactivados os postos que, nas aldeas raianas, servían á Garda Fiscal, uns vendidos mentres outros abandonados e degradados. Nalgúns casos, constituían o mellor edificio deses lugares, patentando a supremacía do poder central.

---

¹⁷⁴ Cando o Concello de Chaves esixe, en 1921, que a *junta de Freguesia* de Lamarcos proceda ao levantamento de todos os carros de bois existentes, coa finalidade de os cargar cunha taxa, o colectivo autárquico local resolve desobedecer, oficiando a comunicar que non realizará o referido referendo, o 24 de Abril de 1921 (Lamadarcos, *Livro das Sessões*, 1865-1975).

Habitados a vivir con esa presenza, os raianos rapidamente establecían as constantes do comportamento cotián dos gardas, inseríndoo no delinear das súas tácticas de paso prohibida de bens.

«Bem, bem, não se dava a gente, porque havia aquela interrupção na raia. Eles eram maus, porque íamos buscar ali mercadoria a Rabal, que é a povoação mais perto que temos. (...) Íamos lá, e eles só se nos não vissem, senão tiravam-nos tudo. E alguns até batiam. E então íamos lavar para o rio, para o rio espanhol. Íamos con a roupa suja para lá e eles remexiam tudo, para ver o que a gente levava ou trazia. E ao vir na mesma, remexiam tudo. Eram marotos. Uma vez fui trabalhar para uma propriedade que temos na Espanha e eu já estava casada. Estava o meu marido que Deus tem no Brasil e eu tinha dois garotos, os mais velhos. Depois, eu andava lá a trabalhar, e apareceu-me lá um senhorito, um fascista – chamavam-lhe fascistas, e carabineiros, mas aqueles eram os fascistas – e diz-me assim: «Usted o que é que anda a aqui a fazer?» E eu disse-lhe assim: «É como vê. Ando a trabalhar» E diz ele: «Os documentos?» «Documentos não tenho, aqui» «E depois disse-me ele assim: «Marcha já comigo para a cárcere» «Se me levar a mim, leva também estes dois que tenho aqui. Somos três» E depois diz: «Então marche a buscar os documentos» E eu disse-lhe: «Vou» Agarrei nos garotos e na ferramenta que trazia e não apareci lá mais [risos] Também bem burra era eu se lá fosse! " (Teresa de Jesus Silva, 75 anos no 2001, Vilarelho da Raia)

"Aprendíamos ovelhas, apreendíamos vitelos e vacas, que iam mais para lá. O que era bom, ia mais para lá. Os cordeiros novos iam mais para lá, as ovelhas velhas vinham mais para cá. Os espanhóis são espertos, não queriam lá coisa que não prestasse. Se não prestava, mandavam para Portugal. Havia aqui pastores que iam lá buscar 50 ou 60 ovelhas. (...) Dantes havia muita mercadoria descaminhada, que era o caso da fruta. Era a banana, ovos, azeite. Aqui en Lamadarcos era dos mais fortes, que chegavam a sair cento e cinquenta pessoas de noite, con os truxos às costas. (...) Havia aqui muita gente que metiam o café no comboio, bem longe." (David Fernandes, nacido en 1950 en Lamadarcos, antigo garda-fiscal e actual presidente da Junta de Freguesia)

"Os carabineiros, um ali de Videferre, eram mesmo de todo! Até punham a gente de joelhos quando vinham con o contrabando. Os portugueses eram melhores, os espanhóis eram mais rectos, mais ruins. Punham a gente de joelhos e a gente «Deixe-nos passar»" (Ana Colmenero, Soutelinho da Raia, nacida en 1934)

Convívíase coa complicidade e a condescendencia inherentes ao recoñecemento mutuo. Volverse garda fiscal era, para os campesiños cun percorrido escolar adecuado, unha hipótese de granxear un rendemento fixo, que garante a seguridade da familia. Aínda que, ao longo dalgúns anos, no inicio de profesión, tivesen que efectuar un periplo polos postos do país, a opción de ir para esta forza víase recompensada máis tarde, con colocación achegada ou na

propia aldea de orixe¹⁷⁵. Aí, en tempo parcial, mantiñan a ligazón coa agricultura.

“Alistei-me con 22 anos. Estive na secção de Alcouthim, estive dois meses de prática en Vila Real de Santo António, e ao fim de dois meses estava no posto da Mesquita, ali ao pé do Pomarão. Foi o primeiro posto que tive, A seguir, ao fim de um ano e tal en Janeiro vim cá pra ao Batalhão 3, vim para a secção de Melgaço. Para o posto de Castro Leboeiro, que tem cães grandes. Ó depois estive dois meses provisório en S. Gregório, que é de onde parte a carreira para Monção. Estive lá en Julho e Agosto, en S. Gregório, e voltei para Castro Leboeiro. en Janeiro vim cá para a 4ª companhia. Estive en S. João do Campo quinze dias, findos os quinze dias vim para a Portela do Homem, na raia, no Gerês. Estive lá dois meses, pedi para o posto da Ermida. Depois, estive lá p’rá’i perto de dois anos e vim para aqui, pr’a Segirei. De Segirei vim para Calvão, estive lá três anos. en Calvão, lá o cabo andava-nos a coser, saímos todos, ficou só um, que era o cunhado dele. Eu fui para o Cambedo, estive lá só meio ano, vim para aqui [Vilarelho da Raia]. Casei-me, fui para Soutelinho. Claro, convinha-me, passado aí meio ano, vim para Vilela Seca e estive lá doze anos. Foi onde estive mais. Depois dali, lá por causa do cabo que queria que se fizesse serviço, que se andava sempre a meter en tudo, a gente ficava de mal con os contrabandistas. Fui para Vilarinho. Lá às tantas, também andava lá con coisas, e tal, fui para S. Vicente, estive lá, fui para o Cambedo outra vez. Lá me reformei, no Cambedo. (...) Quando eu estive na 3ª Companhia, era diferente: pagavam os direitos e a multa no descaminho e no contrabando. Mas logo en 48, 49, 51 veio a pagar a multa e a perder tudo. O agente lá do Minho fazia o despacho, de pagar sem perder. Mas então era mais recto, como um cabo que já morreu que casou no Cambedo. A segunda vez que o apanhasse, pagavam por duas. Lá o Domingos Melão, do Cambedo, que é dos mais velhos, apreendeu-lhe dez enxadas e ó depois ainda pagou um conto e tal e perdeu as enxadas. Eu ainda lhe disse: «Olhe se tivesse sorte, se fosse eu ou outro, tirávamos as enxadas, e pronto», mas ainda teve de pagar um conto e tal.” (João Lopes Filipe, garda-fiscal xubilado, Vilarelho da Raia, 86 anos no 2001)

Hai semellanzas co percorrido de vida dos que fan contrabando, coordinando con tarefas agrícolas. Como sinalaba no 2008 un home de Lamadarcos *“O contrabando era a riqueza que tínhamos aqui. À jeira, como jeireiro, era por todo o país, mas «a um jeireiro, nem meda nem palheiro»”,* así xustificando o carácter suplementar da actividade na satisfacción das necesidades da casa, na supervivencia das familias e nunha adecuada relación coa sociedade envolvente, sen escorregar na xerarquía social aldeá.

"Continuei con o contrabando pela vida fora. Depois casei con o meu marido que

---

¹⁷⁵ Depois dalgunhas estadias polo país, tendo estendido a súa rede social e ampliado o capital de contactos, o garda fiscal volvíase un patrón e intermediario desexábel, adquirindo un poder que antes, pola orixe familiar, non tería. Este granxear de prestixio a nivel local podería facer del alguén apto para ocupar un lugar político de nomeamento, ou, depois do 25 de Abril, un candidato ben situado nas eleccións para órganos autárquicos.

estava en Lisboa na tropa. Casei-me e continuei. Ia à Espanha fazer contrabando. Era bananas, era bacalhau, era tudo. Já começavam depois a vir os carros e vinha um senhor de Valpaços, acolá da Castanheira, depois continuei, sempre assim. (...) Antes, ia de burro para a praça de Chaves, um burro assim ruinzinho (...) Um tio meu, de Vilar de Perdizes, passou muita gente. Tem todos os filhos bem colocados em Chaves, outros já polícias reformados. O meu tio Abílio passava muita gente para a França, hoje estão cá muito bem, fizeram casas, fizeram tudo. Passavam a salto, ali para o lado de Feces, havia um ribeiro (...) Foi uma vida arriscada, para ir para a França e isso assim, foi uma vida arriscada. Mas se não vão, também não ganhavam, não tinham dinheiro nem casas." (Ana Colmenero, Soutelinho da Raia, nascida em 1934, entrevista do 2006)

3.1. A fronteira é tan extensa, que se pasaba por calquera parte: contrabando e centralidade estatal

O termo da lingua portuguesa *contrabando*, ben como os derivados *contrabandear* e *contrabandista* teñen o seu étimo no castelán *contrabando*, que á súa vez se terá orixinado no italiano *contrabbando* (Machado, 1977). É unha palabra composta, cun prefixo, *contra*, que é contraria á segunda, *bando*, que no castelán significa mandato ou aviso oficial, comunicado por unha autoridade a unha colectividade, a través dun pregoeiro ou da afixación de editos (<http://diccionarios.elmundo.es>). No *Grande Dicionário da Língua Portuguesa* (Morais, 1951) a palabra ten varias acepcións: a) comercio clandestino de mercadorías suxeitas a dereitos con que se defrauda o tesouro público; b) as facendas ou xéneros introducidos fraudulentamente; c) comercio prohibido; d) introdución indebida, fraudulenta; e) todo o que non é lícito; f) o que se fai ás escondidas; g) acto malo, practicado ás ocultas; h) xente de mala nota; i) dise tamén das persoas que se entremeten en asuntos alleos ou en cousas para que non teñen competencia; j) *xerga*: muller con quen un home practica fortuitamente comercio sexual; amante ocasional; esposa ilexítima; k) ordinario, sen importancia. En dicionarios máis antigos, como o de Bluteau (1712) a entrada *contrabando* é curta e non aparecen derivacións (contrabandista, contrabandear), sendo apuntado como "fazenda de contrabando. A que se vende contra a ordem do príncipe".

Esta amplitude semántica explanada nos dicionarios permite detectar a carga negativa que o recobre en relación ao significado erudito. Na perspectiva estatocéntrica, é comprensíbel a remisión do comercio clandestino, "fillo bastardo" da raia na expresión de Ballesteros Doncel (cit. por Melón Jiménez, 1999:188), para o campo da ilegalidade, valorándoo negativamente nas diversas entradas de dicionario¹⁷⁶. De forma exterior e estatocéntrica, os representantes da

¹⁷⁶ Para Manuel Villaverde Cabral, que se distancia das construcións comúns arredor do fenómeno "o contrabando é uma antiquíssima actividade comercial que mais não traduz que o aproveitamento permanente, por parte de certos agentes económicos, das possibilidades criadas pelas legislações proteccionistas" (Cabral, 1983:202), e cuestiónase se non lle quedaría máis barato a un país abolir as barreiras alfandegarias do que reprimir o contrabando.

“gran tradición” (Redfield, 1956) clasifican como contrabando o complemento da economía doméstica que permitiu a supervivencia de agregados rurais, impedindo a súa desvalorización no *rank* local e constituíndo unha forma socialmente tolerada de mobilidade social ascendente.

Mélon Jiménez discute as características do contrabandista en paralelo cos bandidos primitivos de Hobsbawm e adianta que non se trataba só de rebeldes sociais precapitalistas, xa que poden permanecer en formas de capitalismo máis desenvolvidas. Salienta a necesidade de redes de intercambio extensíbeis a ambos lados da fronteira, con colaboradores que se foron configurando ao longo de séculos, de xeración e xeración. Os encubridores, informadores, cargadores, mercadores, revendedores, espías, gardas, corpos de milicias, son o *segredo melhor guardado da fronteira* (Mélon Jimenez, 1999:190).

“A minha mãe não se deitava. Andavam duas ou três pessoas a vigiar a Guarda Fiscal (...) e então lá ia tudo para Rabal, com as caixas de ovos às costas, às costas. Um dia, queríamos passar os ovos e estavam todos na Guarda Fiscal, só faltava um. (...) A minha mãe dizia assim: «Onde é que ele se meteu? Eu vou vigiar». Correu a aldeia inteira, debaixo dos carros, os carros dos bois e dos cavalos que ficavam na rua e que tinham assim muita largura. Mas depois, já estavam todos no quartel e meteu-se em direcção ao marco. Olhou para cima da oliveira, estava lá ele! Era cada um! Ela era capaz de estar assim a controlar, mas ele já lhe sabia a manha. Eles já sabiam que andavam controlados. Chegavam a casa, acendiam a luz do quarto, faziam que se deitavam, assim um bocadinho. Faziam assim a parte. E depois não se deitavam. Iam pé ante pé, apagavam a luz, e a minha mãe já sabia a manha. (...) Era assim que controlavam no contrabando. (Teresa da Conceição, comerciante em Chaves, nacida en 1926, Vilarelho da Raia, entrevista do 2003)

A división do traballo no paso do contrabando podía ser feita dentro da familia, atendendo ao sexo e á idade na distribución do volume e do peso da carga. Deste modo, revertía para a casa todo o gando. Podía tamén recorrerse a elementos exteriores, recrutados entre veciños, parentes e amigos, nunha área social de máxima confianza, con moita intermediación, paradas e suspensións:

“De carro, a pé, conforme o contrabando, a gente a maior parte do contrabando era a pé, eu digo-lhe porquê. As fronteiras estavam todas vigiadas. Tinham de lá a Guardia Civil e de cá a Guarda Fiscal, e então como é que se fazia? Levava-se até Vilarelho ou trazia-se até Vilarelho, e chegava-se ali, punha-se num armazém e depois tínhamos que ver a que horas era melhor para se passar a fronteira. Tínhamos que ter três ou quatro pessoas a vigiar a Guardia Civil de lá e a Guarda-fiscal de cá. Era à uma como às duas, como às três - a hora a que eles se fossem embora a gente passava para lá. Então punha-se noutra armazém e as pessoas vinham buscar. Para cá era a mesma coisa.” (Teresa da Conceição, comerciante em Chaves, nacida en 1926, Vilarelho da Raia, entrevista do 2003)

Os produtos contrabandeados variaron consoante os momentos, manténdose algunhas constantes. A mediados do século XIX, o entón gobernador civil de Bragança refire o paso de España para Portugal de bovinos, cereais, viños e augardentes, tecidos e peles. Durante a guerra civil española, entre 1936 e 1939, o fluxo de Portugal para España intensificouse, sendo composto esencialmente por carne, café, azucre, arroz, aceite e xabón. Está entón máis arriscado o tráfico, debido ao aumento da vixilancia da liña de fronteira, mais nin así deixou de ser feito. Cada contrabandista chegaba a pasar, en idas e vindas sucesivas, cerca de catrocentos quilos de carga por noite, o que implicaba facer por varias veces o mesmo percorrido, creando postos preto da liña de fronteira, entre o punto de partida e a casa do receptor. En virtude da lexislación fortemente represiva saída en España, as relacións na liña de fronteira sufriron alteracións. Nesta conxuntura, na que os salarios se mantiveron abaixo do nivel anterior á guerra, a inflación subiu, cun aumento do 13% dos prezos logo nos primeiros anos e atinxiría o 23% en 1950-51 (Casanova, 2002:14).

“Quando Mandin tinha muita población era quando Lamadarcos tinha muita población. Por conta das ditaduras, havia que ir buscar produtos. Por necessidade, havia que ir aos povos raiotos e íamos procurar de tudo, tudo: fio, tripa, bacalhau – que depois foi ao revés – azeite, até o combustível para os candeeiros, o petróleo e o gás que se trazia para alumiar os petromaxes. Tudo, tudo. E o pão, até o pão. Ainda no outro dia aqui um senhor me contava que quando tinha 16 anos os guardas espanhóis lhe tiraram o pão que trazia para nove irmãos. (...) en todas as casas havia a necessidade que havia aqui. Aqui havia fome, aqui saíramos da guerra.” (Francisco Pérez, viticultor, nacido en 1961, Mandín)

Antes da Guerra Civil era diferente: de España viña azucre, aceite, perfumaría, confección, figos secos, porque eran máis baratos. A situación inverteríase coa guerra e un tempo que ficou marcado polo loito – nas palabras de Teresa da Conceição, até os fíos de coser negros esgotáronse.

“Vinham cá comprar, compravam arroz, massa, pregos, chatarra [sucata]. Na altura da Guerra Civil era muito difícil. (...) Uma vez encontrei-lhe graça a uma espanhola. Elas levavam umas cuecas, cuecas de perna e claro que tinham elástico apertado e botavam ali a massa e diziam: «Olhai, aqueles senhorinhos de Verín, comiam aquela massa que muitas vezes já estava pegada à gente». Claro, levavam o que podiam. Levavam nas costas, e assim, com a roupa mais larga que lá tinha. Cintos e cintos assim à volta da cintura. Passaram as putas, e eu também as passei por eles! Do lado espanhol vinha muita coisa. Era preciso ir a buscar, mas vinha azeite, vinha pão, muitas vezes. Que aqui, no tempo de guerra, levavam o pão, e mesmo o farelo, levavam-no para comer. Passaram muito, também.” (Laurinda Baptista Peixoto, 90 anos no 2001, antiga comerciante, Vilarelho da Raia)

O racionamento e o mercado negro tiveron, nas zonas raianas, unha forma diferente, aproveitándolle a porosidade. Na liña que fai fronteira con Galicia, pola especificidade de que se revestiu a guerra, as alteracións van comezar a sentirse máis cedo, nomeadamente no contrabando:

“Claro, o Franco ficou isolado das nações, que ninguém concordou con a guerra civil, e fecharam as portas. Depois começámos a trabalhar con tudo (...) daqui para lá. Então começámos a trabalhar con coisas exóticas que nem acreditam as pessoas se hoje vissem. Era o ferro, o bacalhau, o azeite – que eles tinham tanto! – a pedra de isqueiro, tripa seca – não tinham criações, não tinham nada, não é – e por fim uma das coisas que mais se vendia para lá foi sucata. Sucata de tudo, de cobre, de ferro. Então, havia uns ferreiros con umas fabriquetas para lá de Amarante (...), então a gente deixava ali para derreter e faziam uns lingotezinhos de quilo, umas barrinhas de quilo. Tanto fazia que fosse de metal como de cobre, isso era uma coisa de que eles precisavam muito para desfazer para peças, não é. Os carros velhos que havia em Portugal foi tudo para Espanha. Foi uma limpeza para Portugal, naquela altura até foi bom. Mas depois, ia tanta coisa, que fecharam as fronteiras e era proibido. Prendiam as pessoas que levavam para lá as coisas.” (Teresa da Conceição, comerciante em Chaves, nascida em 1926, Vilarelho da Raia, entrevista do 2003)

Tamén do lado portugués a conxuntura da guerra vai ser sentida polo racionamento e por un conxunto de medidas destinadas a preservar a Facenda nacional. Durante o período correspondente ao racionamento nos anos 1940, o presidente do concello de Chaves, en resposta a unha circular do Gobernador Civil de Vila Real, recomenda que non sexa usado o sistema de sinais de racionamento por non ser adecuado a realidades *“onde há uma grande diferença entre o nível de vida das diferentes categorias da população (...) Assim, por exemplo, a nossa gente das aldeias, na sua grande maioria, quasi não gasta açúcar se não en chá quando está doente.”* (Governo Civil de Vila Real, 1942). Máis, no que se refire ás freguesías de fronteira, o presidente do concello suxire que se concentren na sede do concello a maior parte do continxente que lles cabe, *para unha mellor fiscalización*, xa que, alega, *“os pequenos comerciantes da raia, não podendo fazer os negócios [subliñado no documento] a que estavam habituados, não se importam de requisitar géneros. Os habitantes daquelas aldeias veem quasi todos à sede do concelho abastecer-se.”* (Governo Civil de Vila Real, 1942, *Resposta a circulares*).

“Então começaram a darem as coisas racionadas, por razão. Só nos davam as coisas racionadas, x por mês, porque senão nós estávamos a sustentar a zona toda da Espanha, naquela altura. Então veio essa parte en que íamos aqui à Câmara, pedíamos uma guia – o meu pai tinha um comerciozito nessa altura – e era tudo por guias. Então, tudo o que houvesse aqui, sucatas, rebuçados, assim coisas que eles lá não tinham, ia

tudo para lá. Eles passados dois ou três anos tinham os carros feitos com a sucata toda daqui, conseguiram fazer carros novos com as peças velhas, velhas.” (Teresa da Conceição, comerciante em Chaves, nascida em 1926, Vilarelho da Raia, entrevista do 2003)

Nos anos sesenta, antes que o contrabando de bens se pasase a facer en paralelo co de xente, axustándose o contrabandista a esta nova práctica, comezan a xurdir outros produtos:

“Foi onde comecei a ganhar o primeiro dinheiro (...) Era fácil. Um senhor de Vila Real mandava-me os homens por comboio e tinha uma mulherzinha que tinha uma pensão que os ia lá buscar. À noite tinha um senhor de muita confiança – era um taxista de muita confiança – levava-os à fronteira. Cinco, seis, às vezes iam dois carros, era conforme os que arranjasse. Às vezes dez, doze. Então, tinha lá um espanhol muito sério que os levava mesmo à França. Nunca tive uma queixa de ninguém nem nunca ninguém veio para trás. Foi aí onde eu comecei a ganhar para me desempenhar. Naquela altura, a cinco contos, seis contos, era muito dinheiro, não é. Naquela altura, a gente chegava ao fim do dia e se ganhasse cem escudos ou duzentos já era muito. Era um negócio fácil. Era fácil mas tinha muita responsabilidade.” (Teresa da Conceição, comerciante em Chaves, nascida em 1926, Vilarelho da Raia, entrevista do 2003)

A existencia de asimetrías sociais entre os individuos que integran as comunidades, dun e do outro lado da fronteira, tradúcese non só en fluxos diferenciados como en formas xerarquizadas de división do traballo do contrabando, que conducen á obtención de lucros que dependen da conxuntura e do lugar ocupado no proceso¹⁷⁷. Se uns venden, outros compran, saíndo máis ou menos beneficiados consoante o momento, as flutuacións cambiantes e as políticas macroeconómicas¹⁷⁸. O contrabando de pequena escala que *"axudou a gobernar"* os núcleos domésticos da raia, é *"unha forma de vida"* que só aos ollos dos representantes dos estados centrais pode asemellarse a un fraude.

“Tinha sorte que me deixavam passar as coisas. Naquele tempo passava-se muito a raia. (...) A gente obriga-se a comprar três ou quatro dúzias de ovos, compravam-se aqui mais baratos e vendia-os lá mais caros e trazia arroz, massa, trazia de tudo. De Espanha, que aqui o que é que davam? Não davam nada, tudo por senhas. Também era uma vida! (...) Também era o que valia, senão, naquele tempo... Olhe que eu criei sete filhos.” (Florinda Barbosa Pinheiro, Mosteiro, 83 anos no 2003)

Aínda que os habitantes da fronteira deban aterse ás leis escritas dos Estados centrais,

---

177 Tamén na Sardeña do século XVIII, o contrabando non constitúe só unha actividade de subsistencia, mais é tamén xeradora de grandes fortunas: era así cos mercadores que usaban a permeabilidade da fronteira. Para os campesiños pobres, os operarios agrícolas e os pequenos artesáns (que actuaban como pasadores ou cargadores) o contrabando é sobre todo un medio de supervivencia. Cando presos, protestan por non teren outros medios para vivir, e que prefiren ser contrabandistas que bandidos nos camiños (Sahlins, 1996:155). A maior parte dos patróns do contrabando eran franceses, mais os pasadores eran indiferentemente franceses ou españois. O pequeno contrabando desprazábase de España para Francia, mentres en sentido contrario entraban produtos manufacturados. As grandes fortunas fixébanse dun lado, debido ao contrabando, mentres as actividades protoindustriais quedaban do outro.

178 Sobre este asunto, ver a abordaxe para o Mercosul feita por Alvarez (1999:32-3), que vai considerar a fronteira como barreira ou como oportunidade, concentrándose na actualidade.

entre os códigos e as prácticas hai un tecido estratéxico baixo o que delinean a forma de accederen aos recursos que necesitan. Os conflitos coas autoridades de ambos países, lembrados en todos os relatos, inseríanse nunha rutina onde o recoñecemento dun repertorio de resistencia permitía mitigar os danos:

“A minha vida era contrabandista. (...) Era a vida da gente, filha. Duma vez eu ia para Tamaguelos, levava sabão, e estava um a lavrar e vinham os carabineiros, e eu botei c’o sabão p’ro rego, pra tapar o sabão c’o rego da terra, e os filhos da mãe lá foram e tiraram e levaram o sabão, os carabineiros. Doutra vez, eu vinha con batatas à cabeça e vi uns homens que estavam a fugir porque eles vinham lá. Estava ali um rebanho de ovelhas, abri o saco e atirei ali para o rebanho das ovelhas, para que elas as comessem, e disse-lhes assim: as batatas, comem-nas, mas o saco não no levam. Doutra vez fui con os panos para Verín e os Felangas¹⁷⁹ tiraram-me tudo, não me deixaram nada. Eu, ao chegar aqui a Portugal, disse: «Pronto, estou livre». Doutra vez, fui lá buscar um saco de farelo, a San Cibrao¹⁸⁰ e cheguei à raia e levaram-me o saco do farelo, e os recos sem comerem, e o farelo voou! Ora, a gente ficava assim sem as coisinhas. Eu era caseira aí do Silva Moucho, e passava recos, até, e criava-os, e até mos compravam. Até os chegava a vender, para ganhar alguma coisinha. Bem vê, havia muita fome, que eu não na tinha, graças a Deus. Trabalhávamos bem, era eu e mais quatro filhas, estão na América agora. Eu era «brasileira», e os brasileiros têm coisa de ir para a América, e eu soube disso, tratei e levei-as. Estive lá três anos, nos Estados Unidos, Connecticut.” (Maria de Lurdes Calvão, nacida no Brasil, desde pequena en Vilarelho da Raia, 83 anos no 2001)

É a definición dun espazo económico que permite aos Estados delimitar o que son as formas oficiais e consentidas das súas economías e, complementariamente, excluír outras, a que lles chama subterráneas, non oficiais, paralelas, ilegais, etc¹⁸¹. O recoñecemento do contrabando como unha ocupación central dos habitantes raianos permite comprender a forma fluída da noción de espazo económico nacional que opera nos límites territoriais entre dous Estados¹⁸². Así se explica a dupla percepción do contrabando, para os que o fan e para os que teñen por misión controlalo¹⁸³. A subalternización dos campesiños a un aparello central estatal,

179 Membros da Falanxe, organización político-militar franquista.

180 Nas poboacións portuguesas da zona esta é a máis corrente forma de designar a aldea galega de San Cibrao.

181 Santos (1983:10) distingue, dentro da economía subterránea, as actividades lícitas, cuxo rendemento é subtraído aos medios de control social, e ás actividades ilícitas. Dentro das primeiras, distingue as que se desenvolven na clandestinidade (como o traballo negro, que ten como pano de fondo unha gran cadea de complicidades, asentadas nunha converxencia de intereses), e as que, como a evasión e a fraude fiscais, teñen lugar ás claras, furtándose pese a iso aos parámetros legais en parte ou no todo. Na categoría de actividades ilícitas clasifica accións como o roubo e a receptación de obxectos roubados, a usura, a produción e a distribución de estupefacientes, o xogo ilegal, a prostitución, o contrabando, a corrupción, a chantaxe, a extorsión, a malversación, o tráfico de armas ou de divisas, a emisión de moeda falsa, etc.

182 Nun capítulo dedicado ao contrabando e aos contrabandistas na modernidade, lembra Mélon Jiménez que o desdoblamento de funcións destes, por ser á marxe da lei, requiría unha xustificación alternativa para os ganancias, de aí que todos indicasen determinada ocupación (Mélon Jiménez, 1999:187).

183 Concaténase co contrabando a idea de dualidade económica; o contrabando, como parte da economía subterránea é constituído por un conxunto de accións susceptibles de proporcionar aos seus axentes fluxos de beneficios (en diñeiro ou en especie) que escapan, no todo ou en parte, aos mecanismos de control socialmente instituídos (Santos, 1983:9).

na man dos eruditos urbanos, onde só interfíren polas extensións das respectivas redes sociais, é compensada polas formas de resistencia, que gozan da complicidade silenciosa das comunidades.

“la poucas vezes, que o meu marido não queria. Ia con as outras, tinha para aí 27 anos, e fiz quando precisei. Quando o meu marido foi para a França, nunca mais. Tenho 10 filhos, mas nunca andaram no contrabando. Um rapaz que é o mais velho, que está na França, quando era solteiro, ia de noite con os outros homens. Ia de noite. Mas ó depois o pai foi-se para França, pronto, nunca mais. Mesmo disse o pai: «Não quero que o rapaz vá de noite ao frete». Pronto, nunca mais. Ó depois, desde que ele teve 17 anos, eu tinha uma irmã na França, e escreveu-lhe a dizer que já lá tinha trabalho, e ainda hoje lá está. (...) Esses grandes contrabandistas enriqueciam, mas a gente não enriquecia. Era só para comer, e mal. E mal. Um foi con o contrabando que fez casa em Chaves e aqui, comprou terras, enriqueceu.” (Matilde Pereira Amorim, Vilarelho da Raia, 72 anos no 2001)

O contrabando integra un conxunto de actividades cotiás que xeran solidariedades de grupo e complicidades colectivas que os protexen cara as ameazas exteriores. Só desde o século XVIII pasou a ser combatido, feito que para as autoridades locais significaría perseguir coñecidos, amigos, veciños, ou familiares (Melón Jiménez, 1999:246), xa que nas poboacións da marxe a fronteira política é diariamente ultrapasada coa finalidade de concretar intereses económicos (Moncusí Ferré, 1999:125). Obedecen a unha moral, comprensíbel á luz das relacións locais, a *ética de subsistencia* do campesiñado (Scott, 1976), que asenta na necesidade de garantir a seguridade económica a través dun conxunto de estratexias, constituíndo o contrabando non só un oficio, como unha moral e un estilo de vida (Sahlins, 1996:144).

“A minha casa era pegadinha con as dos guardas-fiscais e dos carabineiros. Meu pai tinha muitas relações porque trabalhava numa empresa que passava pessoal para Espanha e levava quem quisesse. E depois havia os meus irmãos, que faziam contrabando de gado. E numa ocasião, estávamos todos em casa, menos dois dos meus irmãos, matando os porcos. E diz o meu irmão mais velho «Hoje vamos encarnear». Eram à volta de quatrocentos carneiros, pela aldeia acima. E diz o meu outro irmão; «Olha cuidado, que os guardas estão lá em casa.» Passámos em frente de casa. Claro que o carneiro a andar, era tudo laje, fazia aquele barulhinho. Às tantas o cabo, estava dentro de casa, escutou, «Ah, isto passa-se alguma coisa». Apanhou a espingarda, veio à varanda, viu o que estava na frente, deu dois ou três tiros, os outros guardas vieram logo. Os meus irmãos foram pelo outro lado, os carneiros foram no dia seguinte, con os guardas a guardarem os carneiros. [risos] Bem, depois na primeira feira que houve em Chaves, os carneiros foram para venda. Quem é que comprou os carneiros? Os mesmos que os tinham comprado antes. Como tinha tudo

combinado, os carneiros foram vendidos naquele tempo à roda de 25 tostões. Porque ninguém lhes pegou, a não ser os efectivos donos.” (João Paulos, relixioso, Cambedo da Raia, entrevista do 2001).

Cando, seguindo unha práctica usual, dúas aldeás de Cambedo da Raia volvían de Barroso nos anos 1940, despois da venda de pemento, nun percorrido anualmente repetido, o mesmo atraso que as fixera perder un compañeiro de viaxe, fíxoas pasar xa de noite nun val estreito que, mesmo cando hai luar, é escuro e asustadizo. Para poderen iluminar ese espazo de supremo perigo, levaban sempre algúns feixes de palla, que entón acendían. Baixaron atrás dos burros e, no fondón, unha delas apercibiuse da silueta dun home, que inicialmente pensou ser o veciño do que se perderan e que se escondera para lles pedir unha partida. Ao aproximarse, deparou cun descoñecido, cos ollos abertos de par en par, que a aterrorizou. Este procurou tranquilizalas e preguntoulles se viran os gardas fiscais, ao que responderon que si, dándolle a indicación precisa do lugar de vixía dos axentes fronteirizos. Despedíronse cun "*Vá con Deus!*" que foi retribuído, porque "*Era um contrabandista, era um homem de bem!*"

Para ser entendido na súa plenitude, o contrabando esixe un encadramento nos modos de vida das poboacións da raia e, a un nivel microscópico, nas estratexias de supervivencia dos núcleos domésticos. Comprender o fenómeno é entender as razóns que, para os individuos inseridos nun modo de vida local, explican o envolvimento nunha tan perigosa e desgastadora actividade, esixindo unha abordaxe das formas económicas, das relacións sociais e das construcións culturais aldeás¹⁸⁴.

O comercio feito a través da liña de fronteira permite facer circular produtos e, con eles, profundar relacións de confianza, entrelazándoas de formas múltiple, nunha modalidade que non é só de tráfico de bens, mais que se insire nun tecido máis vasto de interrelacións. Debido ao seu segredo, xera complicidades e profunda ligazóns, integrándose nun idioma das relacións sociais dos pobos raianos.

“Passávamos a fronteira a toda a hora, para festas, para ir a Verín... Quando era miúda tínhamos uma burra e a minha mãe também andava sempre no contrabando. Então, íamos para Verín. Tínhamos um criado que era para trabalhar umas territas que a minha mãe tinha, dizia-lhe assim «Ó senhor Manuel, de manhã, às sete da manhã, vá-nos pôr a burra lá en baixo ao lameiro. Tínhamos um lameiro que era já en terreno da Espanha. Então a gente chegava lá e montava na burra e íamos assim para Verín, a cavalo na burra. Chegávamos a Verín e havia lá uma pensão, depois comíamos ali, deixávamos a burra, dávamos a volta e à noite tornávamos na burra. Deixávamo-la lá ficar no mesmo sítio e o criado ia-a lá buscar.” (Teresa da Conceição, comerciante en Chaves, nacida en 1926, Vilarelho da Raia, entrevista no 2003)

---

¹⁸⁴ Xa, noutro local (Godinho, 1993:575) chamaba a atención para o papel desempeñado polas redes sociais e polas trocas entre individuos inseridos nunha tea de parentesco, amizade ou veciñanza nestas zonas raianas, que non se ateen á liña divisoria. Os casamentos, levando e traendo noivos ou noivas dun para outro lado da fronteira, as idas aos médicos e santuarios, ás cerimonias e ás feiras, conducían a encetar ou a actualizar relacións sociais.

Teresa da Conceição, naceu en 1926 en Vilarelho da Raia. O pai, fillo dun garda fiscal, quedara resgardado do tráfico interfronteirizo, no entanto desenvolvido case habitualmente pola esposa. Aos 8 anos, “cheia de ciúmes de non ir”, pasa a acompañar a nai e o grupo da nai, tómallo o lugar. Aquela traballara moitos anos no contrabando de pan de centeo e trigo, ovos, patacas ou froitos secos, en fases diferentes, para un ou para outro lado da fronteira.

“No tempo dos ovos, os ovos vinham todos de Fafe. Havia senhores que levavam camionetas de ovos para Vilarelho. Então, havia uma casa à entrada de Vilarelho que lhes chamavam os Ginjos, que eram os avós aqui do dono do Hotel de S. Francisco. A minha mãe trabalhava com a mãe deles. (...) Eram as duas sócias dos ovos. Então, existia uma casa muito grande, mais perto da fronteira e menos perto da Guarda Fiscal. (...) Eu nunca deixava ir a minha mãe sozinha. A minha mãe não queria, mas eu queria ir só para saber como se faziam as coisas. Iam para lá aí 20 pessoas. Então, punham uns cobertores no chão e dormiam todas no chão. (...) Uma vez iam com caixas de ovos e a Guarda Fiscal botou-lhe a mão e, pimba!, atira con elas, partiu os ovos todos, escorriam. E o guarda foi maroto, que nos fez ir levar ao quartel. Depois tinha-nos lá umas horas e mandava-nos embora. Os ovos quase que não se estragaram, depois tinham de botá-los fora, senão cheiravam mal.” (Teresa da Conceição, comerciante en Chaves, nacida en 1926, Vilarelho da Raia, entrevista do 2003)

O mesmo sucede con Florinda Pinheiro:

“Pegava numa cesta de ovos, atravessava a raia. Nasci em Espanha, mas os meus pais eram portugueses. Nasci em Espanha em San Miguel de Tamagon, frente a Caminha. O meu falecido pai era guarda municipal e depois, quando foi em 1935 [sic], foi a guerra civil de Espanha (...). O meu pai, chamavam-lhe o Paiva Couceiro lá em Espanha [tivera estado envolvido con os rebeldes monárquicos e saíra então de Portugal], e conheceu então a minha mãe que estava a tratar de umas pessoas de idade. Conheceu a minha mãe e casou-se lá e nascemos lá. Depois em ‘35 veio a guerra civil de Espanha e os meus irmãos mais velhos foram para a guerra. (...) Porque a guerra de Franco começou em ‘35 [sic] e acabou em ‘39. Depois o meu falecido pai começou-se a aborrecer porque ele era encarregado de cortar madeira para uma fábrica (...) Faltaram-lhe os filhos e disse assim o meu falecido pai: «Vamos para Portugal» Tínhamos cá tias (...) pronto, eu depois vim para aqui viver.” (Florinda Barbosa Pinheiro, Mosteiro, 83 anos no 2003)

A preocupación coa permeabilidade da raia seca, tanto pola súa extensión como polos accidentes xeográficos que facilitan incursións, está patente na óptica centralista, que encara o comercio clandestino, como algo a desincentivar¹⁸⁵. No sentido de reprimir o contrabando de gando e tentando actuar na profilaxe do comercio clandestino, a lexislación procura levar os produtores dos concellos limítrofes da raia a proceder ao rexistro do gando posuído, permitindo

---

¹⁸⁵ Non se levanta aquí, como para o caso da fronteira mirandesa estudada por Ana Afonso, unha fronteira edificada polos propios accidentes xeográficos que reparta o que a vida social consegue relacionar de outros modos (Afonso, 2003: 31).

así aos delegados do poder central o control sobre os efectivos posuídos, *"...con rigorosa exactidão, quanto ao número de cabeças, sua espécie, raça, sexo e local de residência, devendo posteriormente o proprietário ou detentor do gado notificar (modelo B) até ao dia 5 de cada mês à autoridade administrativa a morte, a venda de qualquer das cabeças declaradas no manifesto, assim como o nascimento ou aquisição de qualquer outra, ou a deslocação para freguesia diversa do mesmo concelho, para o dito manifesto ser convenientemente modificado, devendo todos estes factos ser atestados, depois de verificados por qualquer autoridade administrativa, fiscal ou da guarda republicana."*¹⁸⁶

Oitenta anos antes, no preámbulo do decreto que pon en vigor a Pauta aduaneira do 10 de Xaneiro de 1837, queda clara a importancia das alfândegas para a economía portuguesa:

*"As Alfândegas são a principal fonte da nossa renda publica - As Decimas, e Maneios no ano de mil oitocentos e trinta e cinco, importaram en mil cento e cinco contos de reis - enquanto as Alfândegas renderam dous mil oitocentos e oitenta contos de reis. Por aqui se vê quanta solicitude e desvelo devem semelhantes Estações Fiscais merecer a um governo providente, e que deseje libertar o paiz das calamidades que resultam d'um deficit annual considerável»."*¹⁸⁷

A imposición de alfândegas xorde asociada á expansión comercial dos descubrimentos iniciándose no século XVI. No caso de Portugal, a creación do Erario Rexio pola carta de lei do 22 de Decembro de 1761 instituíu unha única tesouraría xeral, en relación á que debía ser dada conta da entrada e saída en groso dos capitais que integran dito erario (Fonseca, 1952:150).

O 4 de Xullo de 1835 e baixo o amparo proteccionista de Mousinho da Silveira foi organizada unha nova pauta aduaneira con vista ao fomento da industria nacional (Fonseca, 1952:161). A lei do 22 de Agosto de 1848 inicia o réxime de *draubaque* segundo o cal se restituía os dereitos de entrada ás materias primas reexportadas despois da transformación pola industria nacional (tabaco e azucre).

O Gobernador Civil de Bragança, corroborando para a provincia de Trás-os-Montes o que Agostinho Albano da Silveira Pinto xa apuntara para o Minho, informa, en relatorio do 30 de Outubro de 1858 que *"...o contrabando n'este districto faz-se en larga escala. Os primeiros artigos, introduzidos de Hespanha, tanto pelo rio Douro como por outros diferentes pontos da raia seca, são cereaes de toda a especie, gado vaccum, aguardente, vinho, tecidos de lã e de seda, carneiras. Este trafico é a principal industria de algumas populações raianas, tanto de um como de outro paiz."*¹⁸⁸. O réxime proteccionista foi abalado pola sinatura de acordos coa Italia (1873) e con Francia (1866,1881, 1882), aplicábeis a outros países debido á cláusula de nación máis favorecida (Fonseca, 1952:168).

¹⁸⁶ Decreto nº 3737 do 4 de Xaneiro de 1918, nº 5, art. 1º.

¹⁸⁷ *Diário do Governo*, nº 12 de 1837, p.53 (cit. Justino, 1988:133).

¹⁸⁸ Relatorios sobre o Estado da Administración Pública no Continente do Reino e Illas Adxacentes en 1858, Lisboa, 1859, p.6 (cit. Justino, 1988:220).

O decreto nº 2 do 27 de Setembro de 1894 define *contrabando* como "*a importação ou exportação fraudulenta de mercadorias, cuja entrada ou saída seja absolutamente proibida*" (Cordeiro, 1965:17). No mesmo decreto *descaminho* é entendido como "*todo e qualquer acto fraudulento que tenha por fim evitar, no todo ou en parte, o pagamento dos direitos e impostos estabelecidos sobre a entrada, saída, fabricação ou consumo de mercadorias.*" (Cordeiro, 1965:18). Se, no caso do contrabando, o decreto reenvía para o dominio dos interditos a práctica de entrada ou saída de mercadorías, xa o termo *descaminho* remite para a idea de extravío, de percorrido inviábel entre dous puntos, escapando ás vías legais. No artigo 71º do mesmo decreto determínase a retención da carga, do medio de transporte e do portador.

3.2. Espazo limiar, tempo de marxe

Un vello contrabandista dunha aldea raiana do concello de Chaves, xa falecido, fundía espazos, tempos e posturas ao afirmar que "*Pelos caminhos só andava de dia e sem nada. con contrabando era sempre por mato, de noite.*"¹⁸⁹. Non cruzar os accesos domesticados da aldea, as rúas ou os camiños de acceso ás terras de cultivo, remitíndose para vías furtivas, en que sexa posíbel fuxir ao control dos delegados do poder central, ten como risco implícito ficar á mercé de animais salvaxes, de indeseixábeis e marxinais, que frecuentan o mesmo espazo intersticial¹⁹⁰. Outro contrabandista de Cambedo da Raia, que conseguiu algún benestar para a súa casa aliando vantaxosamente a feminización do traballo agrícola (entregado case por enteiro á muller e á filla) co negocio oculto, lembraba o seu medo: pasaba todas as noites pola porta dun home, fora dos límites aldeáns, alegadamente con máis de 70 mortes no catastro, receando un tiro porque "*de noite não se conhece ninguém*". Polo risco envolvido, o pagamento é ben superior ao que é recibido como xornal rural ou polos produtos da agricultura e da pecuaria, en que cada familia empeña o esforzo dos seus membros, nun arduo e habitual labor. Como lembra un home de Lamadarcos "*A jeira era equivalente às viagens. Se tinha que transportar quatro caixas de bananas e se fosse muito perto, se pudesse ir lá 4 ou 5 vezes, era pago à vez. Quando era con o café, ia a Tamaguelos por 35 escudos, mas a Mourazos, que era mais longe, já recebia 54 escudos, pouco antes do 25 de Abril. Não se comparava con o que se ganhava na agricultura.*" (entrevista do 2008)

Se, de forma sincopada e correlativamente idéntica, os punteiros percorren ao longo das 24 horas os mostradores dos reloxos, dando conta do movemento de rotación da terra, xa a

---

¹⁸⁹ Nos espazos perigosos de cruzamento ou entroncamento de camiños poden ser colocadas marcas eficaces dentro do encadramento simbólico-relixioso local, que esconxuren os malos encontros, como os cruceiros ou as almas. Oracións diversas, cun carácter fortemente instrumental e inmediato de protección, fan parte do repertorio de oracións que prevén o atravesar de espazos liminares.

¹⁹⁰ Os encontros con lobos esfameados enchen algunhas historias do *trêlo*, revelando a coraxe ou astucia na capacidade de lidar cos lobos, tanto vencéndoos, como igualándoseles na situación de marxinalidade cara o mundo diúrno e domesticado dos homes.

apropiación social e cultural dos momentos do día non se reviste dunha forma tan inocua e equilibrada, conferindo cargas diferentes a instantes diferenciados. Ao día están asociadas as actividades produtivas que se desenvolven dentro da lei (local e nacional), as relacións sociais alargadas, dentro ou fóra das aldeas. A noite asóciase ao sono, ao repouso, ás prácticas sexuais, á convivencia familiar ou dentro dun grupo restrinxido e próximo. Hai, no entanto, períodos abertos a certa ambigüidade, xa que ao longo da noite se poden desenvolver tarefas produtivas, tanto dentro como fóra da casa. No interior do espazo doméstico, principalmente durante a longa estación fría, realizábase un conxunto de traballos de transformación e reparación (fiar, tecer, reparar, coser), frecuentemente por parte das mulleres.

Era pouco recomendábel, mais aínda así necesario, ocasional ou frecuentemente, permanecer fóra de casa despois do ocaso e dos sinais culturais que inducían ao retorno ao perímetro doméstico (nomeadamente, os toques crepusculares das campás, que podían quedar a cargo de cada veciño, *de roda*¹⁹¹). Ir "volver as augas" ao lameiro, ou vixiar un rabaño no estío, podía significar singrar camiños e carreiros marxinais ao espazo eminentemente social da aldea, co agravante das tebras a encubrilos. Eses barrancos e "camiños de cabras", nunha designación cuxa carga de natureza é evidente, eran, no escuro da noite, espazos en que se refuxiaban perigos, seres fantásticos, almas penadas (tamén elas, sen lograren un espazo de agregación, vogan indefinidamente nunha zona liminar, no escuro), a que momentaneamente se equipara o contrabandista¹⁹².

A xornada, que implicaba o transporte dunha carga ao longo dun espazo liminar, requiría un conxunto de precaucións terreas, complementadas por formas de protección divinas, enunciadas polos propios contrabandistas ou recorrendo á mediación dos elementos que, nunha casa, teñen a cargo as relacións co sagrado limiar: as mulleres. En Soutelinho da Raia, baixo o revestimento da igrexa, foi detectado hai algúns anos un fresco cun *ex-voto*, alegadamente ofrecido por un contrabandista que, tanto como se consegue ler, "*véndose perseguido polos guardas*" conseguiu salvar a pel e a carga.

Creando unha topografía humana nas tebras, polos carreiros dos montes ou no mato pechado, que mellor resgardaban a sombra dun ser humano e a súa carga, había que dispor xente que asegurase unha partida e unha chegada seguras, atenuando a perigosidade deste espazo de marxe, que se acentuaba en determinadas conxunturas, como lembra David Fernandes:

"O meu pai contava que às vezes, ele e as minhas tias iam a Espanha, porque o meu avô mandava. Compravam às vezes vitelos, depois abatiam, outras vezes vendiam.

---

191 Sobre esta práctica, refire Joaquim Pais de Brito para Rio de Onor: "A roda de tocar o sino define ritualmente o universo mais amplo da condição de vizinho da aldeia. Dele se encontram excluídos os guardas-fiscais residentes, apesar de, como membros de uma casa da aldeia (se, por exemplo, vivem com os sogros), poderem desempenhar funções inerentes á roda quando o turno pertence a essa mesma casa." (Brito, 1990:530).

192 Segundo o decreto-lei nº187/83 do 13 de Maio, no seu art. 10º, que respecta ao contrabando cualificado, a pena por contrabando é acentuada se o crime foi cometido "de noite ou em lugar ermo, ou con uso de armas ou con emprego de violência, ou por duas ou mais pessoas". Esta redacción, ademais do aspecto agresivo ou potencialmente agresor do acto de contrabandear, acentúa o carácter ilícito polo feito de decorrer nun espazo e nun tempo determinados e a través de máis dun individuo.

Um vez um carabiniro, chamavam-lhes carabineros, da Guardia Civil, às minhas tias não lhe fizeram mal, mas estavam en cima con elas a tombos: «Onde é que se meteu o homem?» E o meu pai estava por baixo, num pontão de madeira, encostado, encostadinho assim, na água. Segundo o que ele disse, se se apercebem, os tais falanxistas espanhóis, naquela altura limpavam-lhe o sebo. Nessa altura era muito perigoso um homem passar a fronteira. Pelo menos, aqui en Lamadarcos, dois mataram-nos. con aquelas carabinas que eles tinham, ao longe, atiravam a matar. Um senhor aqui en Lamadarcos foi morto con um saco de amêndoas às costas, lá en cima, na bosque” (David Fernandes, presidente da Junta de Freguesia de Lamadarcos, entrevista de 2008)

A astucia en xogo para escapar coa carga no momento dun “malo encontro” ou sexa, cando un contrabandista era sorprendido polos gardas fronteirizos dun e outro lado, aliábase ao exercicio táctico de pesar as perdas e os ganancias.

"Eu trabalhei muito. Desde a idade de seis anos, fui muito contrabandista. Passava feijões, bananas, bacalhau, tudo às costas de um burrinho. (...). Vacas, recos, ovelhas, carnes, tudo. Trazíamos tudo. E depois, havia 18 guardas e um sargento e um cabo cá na minha aldeia. (...) Os guardas lá eram vinte. (...) E eu sozinha, à meia-noite, às três da madrugada, sozinha. Se os guardas me encontravam tinha de dizer, «Ai, falta-me um cão, e o meu pai mata-me, que era um cão bom, um pastor...». Assobiava e o contrabando ia todo para trás. Uma vez levaram-me para o posto, tinha nove anos. (...) Tinha um tio que morava ao pé do posto (...) e depois souberam pelo meu tio, que foi a primeira pessoa que teve um automóvel. «Temos ali uma garota presa, de nove anos», dizem os guardas. «Então quem será? Deixai ver. Ah, é a minha sobrinha!» Tinha-me prendido para eu descobrir o que passava pela noite. Para descobrimento do que se ia passar. Eu não descobri nada. Lá foi o meu tio, o meu pai e a minha mãe, dizem «Ela perdeu um cão!». Lá me soltou. Outras vezes, dizia que tinha perdido um burro, outras, que tinha perdido uma vaca. (...) Passava noites e noites, que eu tinha coragem, con nove anos.” (Ana Colmenero, Soutelinho da Raia, nacida en 1934, entrevista do 2006)

Da invisibilidade do contrabandista e da súa carga depende o éxito da empresa oculta que leva a cabo. A fusión do “trouxo”, coas mulleres, os homes e o medio de transporte, diluídos na escuridade, confire a camuflaxe imprescindíbel a este comercio de alto risco. A marca da clandestinidade, ben patente no segredo, na imposición do silencio, na utilización de sinais combinados¹⁹³, no privilexiar dos camiños ocultos e dos tempos nocturnos, é imposta polo perigo en que incorre aquel que fai comercio clandestino: apreensión de carga, multa,

---

¹⁹³ Jorge Dias escribe a propósito: “Tinham então senhas para iludir os guardas. Quando os contrabandistas chegavam, os rionoreses, já feitos con eles, perguntavam aos vizinhos espanhóis, se tinham visto um carneiro preto. E eles respondiam que o tinham visto en tal monte. Isto era a indicação, onde estavam os carabineiros. Era então fácil os contrabandistas seguirem por um caminho seguro.” (Dias, 1981:311-312)

prisión, ou, no límite, a morte.

“Levávamos unto e carne e sabão e azeite, era o que calhava e aquilo naquela altura era assim. Bem, e nós fomos. E depois, queríamos ir à missa a San Cibrao. E dissemos assim: «Bem, nós levantemo-nos bastante cedo, e vamos levar o unto às Casas dos Montes, e depois quando viemos deixamos tudo já preparadinho, vamos à missa». Mas o diabo não foi esse. Despertador não havia. Havia luar. Nós tanto quisemos madrugar que chegemos às Casas dos Montes de noite, e chegemos ò depois a casa de noite, também. E diziam-nos assim elas: «Ai, ainda podéis lá levar outro bocado...» E nós, agarremos cada uma num trouxo e lá vamos nós às Casas dos Montes. Era no mês de Abril. Chegamos à entrada das Casas dos Montes e eu escutei passos, escutei assim tch-tch-tch-tch e digo-lhe assim. «Adília, vêm aí os carabineiros e ós fascistas. Temos de fugir». E ela diz-me assim. «Aurorita, e donde é que vamos de fugir?» [Tu lembras-te Silvina de um caleirãozinho que havia directo à casa da Socorro? Hum, responde a veciña] Pois foi ali, e havia ali um grande silveiro e eu então vi logo um fascista que vinha por aquela ladeira acima e disse: «Foge, Adília!». Agarrei o trouxo e boto-o pelo silveiro abaixo. Ela fugiu con o dela. Fugimos pelo meio do centeio a fora. Era no mês de Abril, já ele estava a desabrochar a espiga. Até que os fascistas agarraram-nos. Agarraram-nos, eu não levava nada e ela levava o trouxo, e pronto. À Adília tiraram-lhe o troucho, mas queriam saber do meu. «Porque tu não tens o trouxo, porque tens que nos mostrar, porque tu tens escondido...» E eu sempre a negar «Eu não trouxe nada. Nós vínhamos as duas e só trouxemos esse.» E tanto teimámos, que eles foram-se embora con o trouxo dela e nós viemos para casa, e o meu trouxo ficou no meio do silveiro. Domingo, da parte da tarde, havia baile nas Casas dos Montes. Era uma musiquita que eles lá tinham e dissemos assim: «Adília, vamos às Casas dos Montes, damos lá uma dançada, uma bailaricada e se o meu trouxo está lá levamo-lo ao senhor [incomprensíbel]. A minha mãe e à dela ficaram logo todas contentes. Chegamos lá, mas íamos mais raparigas, naquela altura. As outras raparigas foram para a estrada vigiar se vinha alguém. «Vinde para cá, vinde para cá» e nós então lá fomos direitas a casa do homem que o comprava. Nesse dia foi assim, não se salvou um trouxo, que o levaram os fascistas.” (Aurora Gonçalves, Cambedo da Raia, nacida en 1924, entrevista do 2001)

“Uma ocasião o meu irmão Domingos, ia ele e outros, levavam petróleo, naquele tempo, naquelas latas de 25 litros. E chegou ali acima, àquela encosta que fica para o lado de Oimbra, Soutullo, e chegou ali e os carabineiros andavam por lá e começaram a dar tiros. Ele encostou-se assim a uma rocha, deixou a lata en cima da rocha, e foi-se embora. No dia seguinte, ia para a missa connosco e viu o sol a bater na lata e a lata a brilhar, ainda. E disse assim «Olá, ainda estás aí? Depois da missa já te digo por onde é que vais». Depois da missa, ele en lugar de vir cá, foi por cima, pega na lata e levou-

a para Oimbra.” (João Paulos, relixioso marista, Cambedo da Raia, 2001)

“Os portugueses, ninguém os apanhava, largavam a correr! E quem era o próprio treinador nosso? Era o cabo da guarda-fiscal, o cabo Rua (...), jogava à bola connosco. Nós saltávamos! Nós tínhamos aí 25 a 30 rapazes, jogávamos aí à bola, quem é que nos botava a mão? Uma vez começou aqui aos tiros, ele e mais dois guardas, tentaram caçar-nos no meio do caminho, cada um saltou para seu lado. Fomos em direcção a Espanha, havia umas poldras antigas, que ainda lá estão, saltamos para o lado de lá. Os espanhóis ouviram tiros, estavam ali próximos. Nós andamos ali mais duzentos metros, ninguém perdeu o fardo! A unica vez que perdi o fardo, o meu pai era amigo do carabineiro, de Bouses, casado aqui em Mandin (...) Os três que vínhamos à frente, apanharam-nos aos três, os carabineiros, não nos deixaram fugir. Depois, os que ficaram, foram-nos apanhar todos juntos. Sentaram-se num lugar, começaram todos a conversar lá na bosque do lado de lá.” (David Fernandes, nacido en 1950 en Lamadarcos, actual presidente da Junta de Freguesia, entrevista do 2006)

A prisión, a multa e a apreheñsion da carga poden ocorrer, cando se volven referenciados por prácticas alongadas no tempo, mais que por imprevistos de primeira vez. Entón,

“Era aquilo arrematado, e ó depois tiravam o imposto dos selos e coisa e ficava tanto. Por exemplo, eram cinco contos, um era para selos, dois eram para o Estado e dois eram para os apreensores.” (João Lopes Filipe, 86 anos en 2001, antigo garda fiscal, Vilarelho da Raia)

Mesmo coa carga aprehendida e amoestado polos gardas, un contrabandista de Cambedo da Raia respondeulles que aquela era a súa vida e que na noite seguinte, con toda probabilidade volvían encontralo, porque precisaba e teimaba. Episodios reveladores da obstinación, da astucia e da coraxe dos contrabandistas circulan con algunha abundancia nos poboados da raia, integrando formas da “pequena tradición” no sentido redfieldiano que lexitiman e celebran como heroes aqueles que, no medio local, ousan afrontar un poder armado con aquilo a que James Scott chamou *as armas do débil*.

“Os meus sobrinhos tinham ido buscar batatas. Quando chegaram ali en cima à Carrasca, os guardas apareceram e um deles apareceu-lhe aqui, e diz: «Tens que me levar as batatas para o quartel.» E ele diz. «Está bem». Vinha con um saco, con a cabeça metida no fundo do saco e as batatas penduradas. Logo, a boca do saco pendurada para trás. Ele pega-lhe con as mãos, foi abrindo a boca do saco e as batatas vão.... Chegou ao quartel, e o saco ia vazio! (risos) «Então, onde é que deixaste as batatas?» Ah não sei, aquilo devem ter caído, aqui não tem batata nenhuma!» (João Paulos, relixioso marista, natural de Cambedo da Raia, 2001)

4. Do desvanecemento da fronteira á recomunitarización: estratexias patrimonializantes¹⁹⁴

"En se montrant attentive à l'enchaînement des situations concrètes, l'ethnographie devrait être en mesure de mettre en évidence les divers champs du discours où coexistent propos officiels, élucubrations marginales, conceptions faisant l'unanimité ou partagées seulement par quelques-uns, énoncés interdits ou exceptionnelles et, même, en deçà de tout ce que l'on peut entendre, propositions impensées; sans que ces dernières, toutefois, se voit dotées d'un privilège heuristique particulière."

Alban Bensa, 2006, *La fin de l'exotisme*

En Agosto de 2005, na aldea de Vilarello de Cota, no concello de Vilardevós morrera Lorenza Núñez Pousada, aos 87 anos. No cartel A4, pegado en paredes e troncos de árbore en locais estratéxicos pola casa mortuoria Tanatorio "La Paz", de Verín, prevíñase que o funeral se realizaría no venres, 5 de Agosto, ás 6 da tarde e engadíase unha nota: "*Saldrán autocares a las 4 de la tarde desde Mandín, Lamadarcos, Feces de Cima, Villardeciervos, Villardebos, Enxames, Florderrei, Moimenta, Dª Elvira e Arzadegos a Vilarello de Cota*". Esta práctica, habitual nestas aldeas do interior envellecido, en que as mulleres e homes maiores teñen dificultade en acompañar ao cemiterio os que falecen en poboacións veciñas, abrangue nesta zona da raia un nicho alleo á liña delimitadora, percorrendo as aldeas de cantos facían parte da rede social do morto. Coñécense polas festas, polos intercambios legais e ilegais, pola busca de cura en momentos de crise do corpo. Casaban entre si porque o entretecemento da rede facilitaba os contactos.

Esperanza González naceu en 1935 e creceu en Mandín. Cando casou cun garda civil, aos 18 anos, foi vivir para Bilbao e máis tarde para Asturias. Regresou hai algúns anos, construíu unha casa nunha zona nova de Mandín e tenta recuperar unha rede social do pasado, que pasa por varias aldeas raianas portuguesas, sobre todo Lamadarcos.

"Encontro-me bem, a gosto, ali, porque acordo-me dos doze, treze anos, que são os melhores anos da vida, verdad? A gente não tem maldade, a gente não tem nada. Entonces não havia coches como agora, agora colhemos o coche e ala.(...) Mas estávamos bem, porque não conhecíamos outra coisa." (Esperanza González, 70 anos, nacida e residente en Mandín)

Desde o inicio dos anos 1990, teñen sido varias as iniciativas que celebran as relacións galaico-portuguesas na raia, entre os concellos de Chaves e de Verín. Cursos de verán que unen mozos de universidades portuguesas e galegas desde o inicio dos anos 1990; o

¹⁹⁴ Varios son os textos en que abordei as cuestións de patrimonialización (Godinho, 2003; 2005b; 2007)

proxecto de construción dun centro de día na fronteira, en Vilarelho da Raia, que una na convivencia da vellez aqueles que se coñeceron ao longo da vida; rutas de camiñantes que visitan locais da raia galego-portuguesa, promovidos por varias entidades, entre as cales a Coordinadora Galega de Roteiros (COGARRO); sendeirismo nas rutas antes seguidas polos contrabandistas e creación dunha ruta do contrabando en Vilardevós; aposición de placas conmemorativas de acontecementos ou de formas de organización¹⁹⁵; realización de festivais con promoción de artigos locais – por diferentes formas vén sendo realizada a actualización dunha memoria das relacións raianas, nalgúns casos demarcando ben as aldeas da zona relativamente ás cidades.

En Mandín, pequena aldea da raia galega, mesmo a rozar con Lamadarcos, xa do lado do concello de Chaves, unha iniciativa anual conxuga, desde o 2000, no fin de semana máis preto do 15 de Agosto, a festa da padroeira da aldea e unha nova celebración con impacto nun e noutro lado da fronteira: a “Festa das Adegas”, ambas no momento en que os emigrantes retornan e a poboación queda enchida¹⁹⁶. É un sinal dun proceso aínda só indiciado, unha tenue tentativa de reaproximación que se vén esbozando, coetánea dun fráxil esbozo de revitalización, episódica e ritual, que resulta do esforzo persoal dalgúns individuos. Francisco Pérez, propietario dun bar e viticultor en Mandín, nacido en 1961, é o inventor e promotor da *Festa das Adegas*, colando a celebración báquica á festa relixiosa xa existente na súa aldea, a que conferiu novo alento. Resoando relacións do tempo dos avós, tomou en mans a súa organización daquilo que designou como «Festa das Adegas». A idea

“Surgiu assim numa noite de bebedeira. em vez de fazer a festa da aldeia que tinha sempre a festa tradicional, com a procissão, as orquestras, eu, como sou um bocadinho ateio, pois «Nós vamos fazer uma festa paralela». Há a festa religiosa, e a dos não crentes. Nós vamos abrir as adegas para todo o mundo. E surgiu, não teve outra explicação a mais que essa. Numa noite, aqui na taberna, os meus amigos estavam cobrando para a festa e eu disse que não pagava para a festa religiosa, que eu fazia outra festa. Estavam uns amigos franceses que adoraram e tentaram vir no ano seguinte. Já estamos para fazer o terceiro ano (...) Fazêmo-la coincidir com a festa da aldeia, a 15 de Agosto que é na altura que estão todos os emigrantes, tanto de Vilarelho como daqui.” (Francisco Pérez, viticultor, nacido en 1961, Mandín, entrevista do 2003)

No primeiro ano abriron seis adegas, no segundo case o dobre, tendo algúns veciños quedado desagradados por non teren sido avisados a tempo. No 2005 a festa prolongouse pola madrugada, con petiscos variados, uns transportados nunha camioneta de caixa aberta que se desprazaba de adega en adega, outros específicos de cada veciño que abría as portas, amosando o seu mellor nos manxares que acompañaban o viño, distribuído polas

---

¹⁹⁵ Lémbrese, por exemplo, a placa inaugurada no Couto Mixto, que celebra o que García Maña denomina “unha república esquecida”, ou outra que, en Cambado da Raia, relembra os tráxicos acontecementos de 1946.

¹⁹⁶ Os veciños dun e doutro lado da fronteira son convidados a visitar as adegas adherentes, a comer petiscos e a beber, antes, despois ou en alternativa ao cumprimento do programa das festas do oráculo local, prolongándose a convivencia pola noite dentro.

cuncas de barro que cada un dos comensais transportaban ao pescozo cun cordel. O seu mentor cita que non se trata dunha “festa organizada”, porque se así fose non a quereda facer. Pon un cartel para que se inscriba quen quere abrir a adega, con informalidade. A cerimonia, que comezou por ser entendida polos veciños como unha “contrafesta”, vense volvendo complementar e non rival. Cada forasteiro, mediante o pagamento de cinco euros (no 2005) pode “*Comer e beber, e petiscos de todos. Depois tem que alguém os vir buscar...*”

Paco, para os veciños galegos, ou *Chico*, como prefere, pretende que o bar que abriu, onde o seu avó xa tivera outro comercio, ao que chamou *A Taberna do Chico*, constituía un espazo de substitución de antigas adegas, “a capital da alegría”, frecuentemente non recibindo pagamento dos amigos de Chaves, de Rabal, de Vilarelho ou de Lamadarcos. O lugar, con centralidade convivencial asociada aos petiscos e á música neste segmento da raia, recibe moitos portugueses, ás veces con guitarras e outros instrumentos, prolongando o banquete até ben entrada a noite¹⁹⁷. No 2005, despois do incendio que devastou o concello de Vilardevós e que atinxiu os terreos de Mandín, queimando unha parte das súas viñas, Francisco Pérez pechou o bar, que agora só reabre aos fins de semana e en Agosto, e adiou o lanzamento dun viño para 2007, a cuxas uvas tivo de engadir outras de compra a un veciño de A Trabe. Proveniente de castas que escolleu entre algunhas da raia portuguesa, e que dispuxo en costas viradas ao sur, denominouno significativamente *Couto Mixto*¹⁹⁸.

A *Festa das Adegas*, en Mandín, que revitaliza ao mesmo tempo a celebración da santa local, agregando un público novo máis vasto, é un caso de reinvencción da cultura da marxe, nesta fase de desarticulación debido ao desligamento da agricultura. Congrega veciños raianos, nun tempo cerimonial denso, en Agosto, único período anual que permite a reconstitución das familias que as sangrías migratorias disiparon. É unha ocasión de actualización de relacións e de reavivamento da memoria, en contracorrente da situación actual.

É emblemático o caso de Laurinda Calvão Martins, entusiasta das relacións da raia e desta festa en particular, cuxo pasado coñeceu porque se empeñou en recoller varias declaracións, dun e outro lado da fronteira. No final dos anos oitenta, mentres estudante do ensino secundario en Chaves e residente en Vilarelho da Raia, envolverase nunha asociación local entón puxante, cunha vertente ligada á etnografía e á historia local, dirixida por un mozo de gran dinamismo, Carlos Silva. Despois de ter realizado un conxunto de traballos de recolla no ámbito da referida asociación ao longo da década de 1990, Laurinda partiu para París, onde tiña outros familiares. Aí permanece gran parte do ano, mais volve nos momentos festivos, como a *Festa das Adegas*. En 2005, alén de andar nun vaivén no seu

¹⁹⁷ Como epítome da relación con Portugal, nomeadamente a través da música, lembra dous episodios: nun desprazamento a Vila Real tentou encontrar música de Sérgio Godinho e José Mário Branco, xa que en Montalegre e Chaves non a conseguía. O vendedor da discoteca terá afirmado que os galegos eran quen máis compraban música portuguesa na tenda. Relata, con emoción, un concerto de José Afonso en Vigo, preto da morte do compositor e cantor, dicindo que asistiron con el moitos amigos desta raia.

¹⁹⁸ Ás castas Arauxa e Mencía (esta última en maior cantidade), xuntou uvas Samarrica e Bastardo, que comprou a un veciño galego de A Trabe. Mantivo, para o branco, as castas D. Maria e Verdelho.

automóbil, traendo e despois levando veciños do lado portugués, encargábase cos seus familiares de facer unha gran cantidade de boliños de bacallao para a festa, na que permaneceu na madrugada, aínda que partise na mañá do día seguinte para Francia. Como non ía conducir, podía pasar a noite e o día sen durmir e a bebida non era perturbadora, alegaba. Na semana anterior, fixera con outros mozos, moitos deles tamén en vacacións, unha peregrinación nocturna con saída de Chaves, até o santuario de S. Caetano. Estes peregrinos, portugueses e galegos que, pola noite ou polo día, se dirixen á capela situada nun recinto próximo de Soutelinho da Raia, en automóbil, en autobús ou a pé, asisten alí a unha misa en portugués e en castelán, pagan promesas, compran aos feirantes pans variados, roupas, discos ou artigos de decoración e conviven en torno de toallas dispostas polo chan, nunha comensalidade de festa estival que resistía mesmo aos cerca de 40 graos de temperatura e aos fumes de incendio que se vislumbraban ao lonxe, entón do lado galego, preto de Monterrei¹⁹⁹.

Nunha estratexia común ao outro lado da fronteira, tamén os pais de Francisco Pérez, que emigraron nos anos 1960 para a Alemaña – partiron cando tiña tres meses e regresaron definitivamente 30 anos despois – deixaron os fillos entregados aos coidados dos avós, apelando á ligazón á terra de orixe. Esta situación, que xerou unha relación conflitiva entre os fillos e os pais, confire ao conxunto dos que pasaron por ela unha particularidade: son «fillos de avós». Este entusiasta das relacións da raia lembra:

“Ligava o que estou a fazer agora con o que vivi na nenez. Lembro-me de ir con o meu avô, de pequenino, sete, oito, dez, doze anos e de comer em todas essas romarias que há nas raia. Ao S. Caetano, era como a festa do pobo vizinho²⁰⁰. Á [Señora da] Saúde, aqui ao pé de Lamadarcos, en Vila de Frade, todas essas romarias que, vamos, o meu avô era uma pessoa tão conhecida, conhecia albardeiros, ciganos, parava a falar con todo o mundo. «Ó Toninho!». O Toninho fora peixeiro, iba con o peixe a Portugal, todas as semanas duas vezes. Iba a Lamadarcos, muitas vezes nem cobrava. Isso escoltava do meu avô, já não acordei dele peixeiro. E en Lamadarcos já me tomavam pela pinta. «Tu és de Mandin e tu és neto do tal». Não conheciam o meu pai, que o meu pai esteve na emigração vinte e tal, trinta anos, e a minha mãe trinta e pico anos. Mas a nós continuavam a dizer, não «Tu és o filho», mas «Tu és o neto».(...) «Mira, o neto do Toninho». Naquela coisa, eu chegava a Portugal e era sempre alguém (...) Todo o mundo me conhece, e «Vem à adega, vem a tomar um copo». Todas estas coisas, desde as romarias, até ir a qualquer pobo daqui e era «Toninho, vamos a tomar um

199 No ano 2005, moitos deles, no desprazamento polas bermas da estrada, levaban os brazaletes reflectores obrigatorios para os condutores, que se volveron indumentaria de romeiro.

200 No contexto barrosán, Rosa Giesta refire a afluencia de romeiros galegos ao santuario da *Senhora da Saúde* en Vilar de Perdizes, no 3º domingo de Xullo e considera ter a romaría ámbito rexional (Giesta, 1999:221; Giesta, 1999:312). Esta romaría, dita de contrabandistas (Giesta, 1999:284) quedaba frecuentemente marcada pola violencia. Cita o abade de Miragaia que refire que «en día de São João, na romagem de 24 de Junho de 1881, por exemplo, travou-se a desordem entre o povo e os guardas da alfândega, estes mataram dois homens e ficaram outros muitos feridos» (cit. por Giesta, 1999:300).

copo», quedaram na minha cabeça. Não se puderam borrar. Portanto, quando já tenho mais anos, o da Festa das Adegas, que já tem dois anos, temos sempre amigos. São amigos de Vilarelho, amigos de Chaves que são amigos de Vilarelho, amigos de Verín que já conhecem o Chico... O Chico²⁰¹[ele próprio] está a fazer um pouquinho como o Toninho, não pode estar cinco minutos sem falar con gente. Diz-me os amigos «Vamos à feira a Verín» ou «Vamos a Chaves» ou «Vamos a Vilarelho» e não há casa onde não pare con o carro: «És como o teu avô». Eu, isso enche-me de orgulho, porque o Toninho paraba a falar con todo o mundo, era conhecido de todo o mundo e parava en todas as casas. (...) A Festa das Adegas é um bocadinho... Porque antigamente, aqui nesta aldeia, as pessoas ofereciam a adega. Era o mais importante. Vinha qualquer pessoa, vinha do Cambedo, ou vinha de Vilarelho, vinha meter o cebolinho, vinha meter os pimentos e se calhar não se conheciam, mas dizia-se: «Um copo». Isso de pequeno, agora isso morreu. As pessoas agora fecham-se nas casas e não querem saber nem que seja de Vilarelho, nem que seja de Lamadarcos, nem que seja de Cambedo. Desconfiam de todo o mundo e não querem saber de nada. E então eu disse, «Não, não, vamos fazer a festa das adegas». Porque eu lembro quando na aldeia os vizinhos eram mais solidários. As pessoas falavam mais e todo o mundo abria as portas. Abrir as portas da aldeia às pessoas que são amigas, é um pouco a ideia. E como eu tenho tantos amigos en Vilarelho, se calhar mais do que aqui, e en Lamadarcos, conheço todo o mundo. Aqui à Tasca vêm tantas pessoas de Portugal, como daqui. Está-se convertendo num referente.” (Francisco Pérez, viticultor, nacido en 1961, Mandín, entrevista de Agosto do 2003)

Esta invención festiva, en continuidade cun conxunto de outras levadas a cabo – como a *Festa do Pemento*, en Oímbra – e o axente que a desencadea, en contracorrente co desapego vivido nesta zona da raia, non pode escurecer a situación máis común actualmente. Paradoxalmente, a desaparición das barreiras entre Portugal e España está tamén marcada polo virar de costas entre poboacións veciñas da raia²⁰². Nun tempo que está marcado polas diversas modalidades de revitalización festiva (Boissevain, 1992), entre elas a invención, na liña das *tradicións inventadas* (Hobsbawm e Ranger, 1983), estas festividades, cunha periodicidade xa adquirida, parecen constituír o contrapunto, por parte dalgúns axentes locais, a un fenómeno ilustrado pola demografía e pola economía local na actualidade.

---

201 Francisco Pérez nega ser un reintegracionista. Dise antes «portugués do norte». A asunción do diminutivo á portuguesa é evidente no nome con que designou o establecemento que ten en Mandín, onde se oe música portuguesa de Fausto e José Afonso, se bebe cervexa Sagres e Água das Pedras: *A Taberna do Chico*.

202 Ao promover nos anos 1990 un paseo peonil até Mandín, acerca de 2 quilómetros en liña recta, cruzando a fronteira, Carlos Silva, entón presidente do centro Cultural e Deportivo de Vilarelho da Raia, quedou sorprendido polo descoñecemento entre as dúas poboacións veciñas: “A pé, uma vez fiz um percurso por aqui, con o Chico [Francisco Pérez]a dar aqui um lanche. Ele ofereceu o lanche. Algumas das pessoas nunca tinham vindo aqui. E ainda por cima, quem lá ia rezar a missa era o padre de Mandin, a maior parte das vezes ou uns tempos. O capador era aqui de Mandin, o amolador também. O dentista também era daqui, havia médico. Portanto, Mandin era respeitada como a aldeia dos intelectuais.” (Carlos Silva, nacido en 1956 en Vilarelho da Raia, funcionario do concello de Chaves).

Soutelinho da Raia ten un ciclo festivo en que a festa do *Senhor dos Desamparados*, no primeiro domingo de Xuño, e a de *Santo António*, no día 13, ocorren nun período anual en que o oco demográfico non chega a encher. Só nas cerimoniais de Agosto a aldea recuperará vivacidade. Primeiro, na conxuntura despois da guerra civil de España, os veciños galegos deixaron de comparecer á festa. Un pouco máis tarde, as ideosincrasias dun cabo da Garda Fiscal impedían o paso dos habitantes de Videferre e outras aldeas de Oímbra e Cualedro para as cerimoniais. Nun ano en que a prohibición de desprazamento á festa ameazaba volvella menos animada, inmediatamente despois do final da guerra civil, os veciños de Soutelinho alteraron o circuító da procesión de forma a facela chegar aos límites da fronteira, mentres do outro lado os veciños galegos asistían aos pasos da procesión. En 2006, xuntábanse á banda que anima os máis vellos, os grupos musicais que os poucos mozos aprecian. Dúas “chegas de bois”, escenificadas, fixeron tamén parte do programa, pois o Boi do Pobo perdeu funcións e desapareceu cara o “*homem que vem emprenhar as vacas*”. Os veciños galegos máis vellos permaneceron durante as secuencias relixiosas: rezaron o terzo en castelán na capela, asistiron á misa e á procesión. En Soutelinho o último neno naceu hai sete anos e só quedan dúas nenas para iniciar o ano lectivo de 2006-2007, agora desprazadas para a escola de Calvão.

O campo e o espazo agrícola, en traxectorias diverxentes, distancian o lugar da produción alimentar do pasado, da diversidade actual dos seus usos²⁰³. O local, e de forma engadida o «local» duplicado da fronteira, vén tentando con algunhas dificultades, a través dun conxunto de axentes, transformar o que foron banalidades cotiás do pasado en poderosos elementos que sirvan de soporte á memoria recreada da ruralidade. Así se edifica o lugar, recuperándoo da indiferenciación pola historia que se lle engade.

Aínda que sen constituíndo unha consecuencia directa da abolición dos ritos alfandegarios, antes integrando un conxunto de alteracións que procesaron nun tempo longo, é hoxe corrente a opinión – e é patente a realidade – de que están parcialmente mitigadas as anteriormente intensas e habituais relacións fronteirizas. A fronteira foi, no ámbito das formas de organización económicas e sociais locais, continuamente cruzada ao longo de séculos para escapar ao alistamento militar ou á cadea, en busca de traballo, de cura ou de divertimento, encadrando ese paso nas rutinas da orla. Os procesos de nacionalización nos límites das nacións non conseguían contrariar as formas de reprodución local, que implicaban e incorporaban a propia fronteira. Segundo Rubén Lois González, os concellos da fronteira convertéronse nunha especie de *finisterra artificial*, que vai dependendo cada vez máis dos concellos das cidades que se sitúan frecuentemente a varias decenas de quilómetros dentro do territorio do Estado respectivo (Lois González, 1997: 137). Esa ligazón máis acentuada

---

203 Nun tempo en que os individuos son perseguidos polas fobias alimentares asociadas á percepción do risco dun conxunto de contaminacións, os alimentos do “campo” traen a marca de calidade – reforzada a veces pola publicidade dunha “denominación de orixe” – e da seguridade alimentaria. Se serviren á edificación dun estilo de vida, fano sobre todo pola ilusión de seguridade ontolóxica, modificando o carácter do que fora producido.

coas cidades da cada país, consecuencia da desvitalización dos universos rurais, é en simultáneo a causa e a imaxe visíbel da atenuación das modalidades culturais específicas asociadas á fronteira.

Valcuende del Rio salienta catro aspectos da mudanza na fronteira sur, tamén identificadas neste contexto. Así, o desmantelamento da fronteira pon en evidencia a desarticulación das redes tradicionais, que ligaban, polo contrabando, importantes sectores da poboación, de ambos lados da raia. Por outro lado, mudaron as características e a significación das vinculacións antes existentes entre as poboacións de ambos países, nomeadamente as que pasaban pola esfera festiva. En terceiro lugar, hai unha cada vez maior importancia de novas actividades económicas, sobre todo do turismo. En cuarto lugar, o aumento dos desprazamentos entre ambos lados da fronteira, con ampliación da distancia aos lugares de destino, dilatando o raio dos contactos, debido á melloría das comunicacións que se produciron nos últimos anos.

O modelo anterior, debido á desvitalización do modo de vida rural tradicional, tivo que conxugarse cun mercado de traballo transnacional e ten na actualidade dificultades en reproducirse. A liña de fronteira, agora desvanecida, está no entanto marcada no distanciamento entre os habitantes de cada un dos lados. Hoxe o contrabando é unha actividade mundializada, obxecto de dinámicas multinacionais. As súas ambicións e os seus mercados deixaron de ser locais, mais si translocais. Tamén no que toca á emigración clandestina actual hai diferenzas e, como demostra Douglass (1999), as tentativas de a controlar fanse nas marxes da Unión Europea e non entre os países.

Nun lado como noutro da fronteira, o desenvolvemento dos procesos centrais viría ter grandes semellanzas. Pola aceleración da resruralización despois dos anos cincuenta, creceu a desertización e moitos dos aldeáns teñen os seus fillos a residir lonxe, na actualidade. Tal como na Sardeña, este afastamento da terra levou a unha ruptura dos procesos reprodutivos das unidades de produción, ora liquidando esas mesmas unidades, ora levándoas á extensificación, ora á súa concepción como complemento (Pujadas *et al*, 1999:146)²⁰⁴. A terra pasou a constituír, sobre todo, patrimonio, retagarda protectora e mercadoría.

“O meu pai só quería traballar, traballar, e engrandeceu muito os terrenos do pai dele, comprou muita coisa, vá e herdou do pai dele. Temos muitos, e pr’a quê? Diga-me lá para que é que a gente trabalhou tanto, para agora estar tudo ao monte? Tudo! Nós hoje não trabalhamos nada. Eu e o meu marido só trabalhamos um bocadinho de uma terrinha para botar umas batatinhas para termos para todo o ano, um bocadinho de milho para ter para as galinhas, e assim para ter para dar para os coelhos. E depois a gente diz: «Ah, para que trabalha, pra que trabalha?» Porque claro, todo o mundo precisa, uns mais do que os outros, mas nós até já não precisamos de trabalhar, graças a Deus temos uma reforma mais ou menos da França, os dois. Já

204 Sobre este asunto, ver a situación detectada por Manuela Ribeiro para a rexión barrosá (Ribeiro, 1996)

estamos na reforma e temos alguma coisa.” (Aida Amorim, nacida en 1935, antiga emigrante en Francia, Vilarelho da Raia, entrevista de 2001)

O proceso de desligamento da agricultura, acelerado nos anos de 1960 pola desertización demográfica, é coetáneo dun outro: o da penetración apresada do Estado na rexión, sobre todo a través do ensino, que se xeneraliza, aínda que só ao longo de catro anos de escolaridade, aos que se xuntarán, mais dous anos, a través da Telescola. A Historia e a súa aprendizaxe, ben como a da lingua, desempeñan un papel central na afirmación dunha “comunidade imaxinada”, en cuxo proceso de creación son fundamentais as redes de comunicación, que permiten homoxeneizar a poboación, polo desencadeamento de referencias e imaxinarios comúns. Pola súa localización excéntrica e marxinal, os habitantes da zona de fronteira van vivir de modo peculiar este proceso que, como refire Fernando Ruiz Morales, gana contornos de construción dunha comunidade imaxinada nova, feita a partir de arriba, no caso europeo, que corresponde ao modelo de globalización territorializada, asentada no mercado e na concepción da cidadanía (Ruiz, 1999:171). Para as elites locais e rexionais, reviste o atraente formato para unha fuga aos centros lonxícuos a través da constitución dunha rexión, nunha “Europa das rexións”, patente por exemplo na recente candidatura multinacional do Patrimonio Inmaterial Galego-Portugués da Humanidade. No caso galego, a asunción dun colonialismo interno por parte do Estado español, que ganou argumentos engadidos na condución feita polo goberno do Partido Popular da crise do *Prestige*, explica a reivindicación por algúns grupos dunha ligazón ao Norte de Portugal ou mesmo unha reunificación lingüística, asentada nunha Historia e unha lingua.

Os lugares de fronteira son hoxe, sobre todo, sitios envellecidos, en que as escolas pechan e unha das máis importantes reivindicacións é a construción dun centro de día que poda fornecer comidas e servizos de loxística aos maiores. A fronteira permanece como recurso no caso dos viúvos que, para evitar perder a pensión de supervivencia do respectivo cónxuxe falecido, casan relixiosamente na aldea do país ao lado²⁰⁵. O afastamento dos mozos dun e outro lado da fronteira, coa extensión da escolarización, realizada fóra das aldeas, levou a unha ruptura no proceso de reprodución das familias e a aparición de novas estratexias que se distancian da incorporación da fronteira²⁰⁶.

“Ainda hoje quando jantamos com os nossos pais, sabem de cada pessoa, com quem casou, de quem era filho, falam de uma pessoa portuguesa, de quem era neto.(...) Aqui já não há escola desde o ano de setenta e cinco. Aqui [os jovens] acham que os portugueses ficaram muito longe, Portugal não tem atractivo para eles, nenhum. O que

---

205 En Soutelinho da Raia en 1996, un home galego de 83 anos viúvo, natural dunha aldea da provincia de Ourense e residente nunha outra, casou cunha muller de 77 anos, tamén viúva, natural de Videferre, aldea próxima de Soutelinho, nun matrimonio oficiado polo padre galego, con testemuñas vindas de Videferre.

206 Pujadas *et al.* no caso da Sardeña, recordan que os dispositivos institucionais do Estado, a oferta de servizos e as prestacións sociais deron un efectivo contributo integrador, aínda que diferenciado, de cada un dos lados da fronteira, nomeadamente debido ao papel desempeñado polas institucións educativas, que socializan e transmiten valores (Pujadas *et al.*, 1999: 144).

para mim tem tudo, para eles não tem.”²⁰⁷ (Francisco Pérez, viticultor, nacido en 1961, Mandín)

Tamén os mozos portugueses procuran menos os seus conxéneres de aldeas galegas, aínda que algúns se entrañen en Galicia á noite, menos polo contrabando que pola procura de casas de alterne e outros centros de animación nocturna²⁰⁸. En ambos lados da fronteira, prefiren a convivencia con outros mozos de cidade, sobre todo do centro urbano máis próximo, onde gran parte deles estuda. Nas vacacións, os que regresan cos pais emigrantes están ocupados en actividades de tempos libres coordinadas por un monitor durante parte do día, no caso de Vilarelho da Raia. Desprendéronse dos núcleos agrícolas dos seus pais e avós, desenvolven modos de vida urbanos e, á noite, prefiren desprazarse ás discotecas das cidades e vilas veciñas. Nesa escolla convivencial nocturna é indiferente o lado da fronteira, dependendo de combinacións establecidas co núcleo de amigos coñecidos.

Na estrada entre Verín e a fronteira portuguesa de Vila Verde as casas de alterne pasan desapercibidas durante o día, brillando co *neón* nocturno. Nos parques de estacionamento vense sobre todo automóbeis de matrícula portuguesa. Catro delas encóntranse nos tres quilómetros de estrada entre Feces de Baixo e Tamaguelos. Alí desprázanse rapaces novos e homes casados, tanto das aldeas como da cidade de Chaves. As mulleres estranxeiras que se encontran neses microcosmos, sobre todo brasileiras, pouco saen, quizais para evitar a visibilidade que motivou o movemento das “Mães de Bragança”²⁰⁹. Aínda así, mozos portugueses veñen ás veces durante o día buscalas para pasear por Chaves e Verín, con comportamentos que se asemellan aos namoros destinados a contraer matrimonio²¹⁰. Para os portugueses máis mozos das aldeas, a casa de alterne serve de contexto para relacións non ocasionais, que poden conducir a unións de feito ou ao casamento²¹¹.

Se esta é a superficie do fenómeno social, a nivel profundo traduce, como se viu, o

207 O mesmo se rexistra para os mozos de Vila Real de Santo António e Aymonte, que pouco saben uns dos outros na actualidade (Valcuende del Rio, 2005:92).

208 É recoñecida a existencia de casas de alterne na estrada de Verín a Vila Verde da Raia, ben como que quen as frecuente é sobre todo un público portugués. Esa fruición da noite, profundamente reprobada polos aldeáns de media idade e de idade avanzada de ambos sexos, aínda que do lado da fronteira galega, encadra hoxe tráfico de mulleres de países do este europeo e brasileiras. Unha alteración significativa nos últimos anos tomou visibilidade coa denuncia da abertura de casas de alterne na cidade de Bragança por parte das autodenominadas “Mães de Bragança”. No final dos anos 1980 e parte dos anos 1990, a ida por parte de homes portugueses a eses espazos asociaba a transgresión da fronteira a aquela que estaba marcada polos comportamentos que entón desenvolvían. Sobre este asunto, ver o estudo do equipo constituído por investigadores da Universidade do Minho, Beira Interior e Trás-os-Montes e Alto Douro, dirixido por Manuela Ribeiro (Ribeiro, 2008)

209 No verán, en raros días, era posíbel velas na piscina de Verín e nas compras, mais o máis común é que cociñen, coman e até que os produtos que precisan lles sexan vendidos na instalación: “No outro dia, vinha eu de Verín e estava um gajo vendendo-lhes sapatos ali mesmo. Foi ali mesmo e elas saíam da casa para comprar sapatos e roupa. Fazem a vida quase sem sair de lá”(Francisco Pérez, viticultor, nacido en 1961, Mandín, entrevista do 2006).

210 Un equipo de novos antropólogos constituído por Eduardo Araújo, Filipa Piecho, Manuel Teles Grilo e Manuel Pereira, que realiza traballo en aldeas raianas entre os concellos de Vinhais e A Mesquita, relataba nunha conversa recente a práctica de envío de mensaxes SMS por parte de novos pastores das aldeas para as mulleres de orixe brasileira das casas de alterne. Estes mozos, pouco escolarizados e pertencentes a familias de estatuto socioeconómico baixo, excluídos do mercado matrimonial para a súa insistencia en permanecer nas aldeas sen emigrar para gobernar a vida, encaran frecuentemente como un namoro a aproximación feita ás novas casas das de alterne, desviando do exclusivo comercio do sexo a relación que establecen.

211 Nunha conversa, unha informante refería: “Eu conheço um miúdo de Vilela Seca que arranjou ali uma brasileira e levou-a para Paris. Estiveram dois anos juntos, mas entretanto chatearam-se e ela está em Paris. Agora tem outra namorada, também daqui.” (Laurinda Calvão Martins, emigrante en París, Vilarelho da Raia, entrevista do 2005).

desligamento da forma anterior de reprodución das familias, asociada ao medio de produción “terra”, que perdeu o seu valor de uso. Os grandes movementos de poboación, con moitas saídas nas décadas de 1960 e 1970, tiveron un lixeiro contrapunto no retorno, que non engrandeceu as aldeas. A reprodución de gran parte das familias xa non pasa pola terra, mais por formas terciarias ou polas pensións e afluxos provenientes da emigración²¹². Se a propiedade da terra continúa a ser pretendida, ese feito non nega outro: hai unha desvalorización da mesma no sentido estritamente produtivo, aínda que se manteña a súa valorización como patrimonio, a que pode recorrerse en situación de crise, explicábel a través dun principio de seguridade prioritaria²¹³.

O novo mundo rural, cun valor simbólico para os urbanos, deixou de lexitimarse prioritariamente pola función de produción de alimentos, mais antes como medio identitario (Viard, 1997:16-17, cit. por Cristóvão, 1999:3). A súa reprodución aparece asociada a novos formatos, coa dinamización dos parques naturais, cada vez máis visitados debido ás preocupacións ambientais e á busca de locais descontaminados. Tamén certames locais, como as *feiras de fumeiro*, en Vinhais e Montalegre, atraen visitantes na procura do sabor imaxinado da ruralidade e da tradición. Todo o verán está marcado por festas que se suceden, sobre todo do lado galego, promovendo produtos locais e tradicións laboriosamente inventadas.

O baleiro de xente que sucedeu ás vagas migratorias vén sendo compensado por espazos densos de identidade, nun proceso de reprodución de memoria sen ancoramento na realidade material. A fronteira que desapareceu gana unha calidade patrimonializábel nas relacións que xeraba mentres era funcional. Coa importancia que adquiriu, o local imaxinado recompuxo saberes e poderes, coa atomización do coñecemento e a súa multiplicación. Nun proceso marcado pola metonimia, *o englobado torna-se englobante, o último o primeiro, o periférico central* (Bensa, 2001:9). O espazo aspira á solidez dun lugar, por contrapunto aos *non-lugares* (Augé, 1992), co local a constituír a síntese dun territorio cun produto, dun conxunto de axentes e de públicos, de produtores e de consumidores. A súa singularidade é directamente proporcional á historia nel construída (Rautenberg, 2000:10).

Á sombra da historia, o patrimonio, categoría construída e provida dun *marketing* propio, vólvese un destino dos tempos de lecer urbanos (Rautenberg *et al.*, 2000:1), na procura dun tempo sen rupturas, nunha ruralidade delineada polo urbano. Todo se volve patrimonio (Chevalier, 2000:IX), sen que a expresión remita agora para os bens dunha casa. Trátase de «patrimonio cultural», pola dilatación do referente e pola forma como foi

---

212 Fernando Oliveira Baptista lembra que na actualidade a agricultura portuguesa xa non unifica a sociedade portuguesa e que fronte ás alteracións tecnolóxicas na agricultura, as unidades domésticas reaccionaron de tres formas distintas: a través do éxodo rural intenso; pola extensificación que diminuíu a necesidade de investimentos; pola resistencia en termos de traballo familiar. En 1950, o 48% da poboación activa estaba ligada á agricultura, baixando nos anos 1990 para o 10% nos anos 1990, mentres que a contribución do sector agrícola para o PIB baixou do 28% para o 5%, cunha perda de importancia da agricultura na economía e na sociedade (Baptista, 1996).

213 Manuela Ribeiro amosa, no caso barrosán, esta valoración patrimonial da terra, expresada na recusa a vendela, por parte dos propietarios, na tentativa de a compraren, por parte dos emigrantes e na tensión con que son vividas as partillas ou as doazóns de terras (Ribeiro, 1996:355)

recuperado por un conxunto de axentes o interese que provoca nos individuos. Este proceso de produción do patrimonio (Chevalier, 2000:XI) envolve un conxunto de decisións político-económicas no sentido de o mercantilizaren²¹⁴. Á medida que aumenta a distancia en relación á terra ou aos complementos da súa actividade, son patrimonializados os elementos que recordan a anterior ligazón, en museos locais e casas particulares, ou embelecendo as paredes de restaurantes cuxos nomes lembran a vida rural do pasado, depurada dos elementos contaminados.

O patrimonio resulta dunha construción, aínda que procure a xustificación na Historia. Se ben que asentada en determinado territorio, non pode ser entendido como un “dato”, mais antes como un proxecto con varios envolvidos, que liga de formas diversificadas un lugar a un produto, un edificio ou determinada manifestación²¹⁵. O lugar debe *fazer a ligação entre uma matéria imemorial e a localidade singular* (Bensa, 2001:4), nun proceso de autenticación polos vestixios e polas memorias. Non se conta, a través del, *a historia* dun territorio, mais indubidabelmente a súa promoción dá novo folgo á historia dun país, desdobrándoa. Este pasado con raíces locais non desmente a historia nacional, antes a recrea dun modo palpábel. A especificidade do local está na súa capacidade de *localizar* o nacional e a súa historia, lexitimadores da visión localizada, xa que o todo existe completo en cada parte, desde que sexan aseguradas as ligazóns entre o núcleo central e a unidade mínima (Fabre, 2001:20).

Esa patrimonialización, sexa do «natural», sexa do «histórico e cultural» é considerada de fundamental importancia para o turismo²¹⁶. En busca da *autenticidade*, que encontran na cultura tradicional e no conxunto de dispositivos que a reelaboran e reinventan, os turistas procuran neste espazo a gastronomía, as festas, o artesanato, a arquitectura tradicional²¹⁷. *A História mudou de lugar* (Fabre, 2001:13) e xa non federa un conxunto de memorias, universalizando nun momento determinado o colectivo con maior capacidade hexemónica. Ás historias nacionais e, máis recentemente, europea, aprendidas no percorrido escolar oficial, xúntase esta percepción paralela, localizada e minuciosa.

Porén, non son enteiramente locais as fontes de produción do local (Bensa, 2001:9). Como saídos da imaxinación de Swift, miniaturizados ou axigantados, os trazos da «tradición» patrimonializados conquistan novas escalas, pola transgresión dos seus límites. O turismo, envolvido nas formas patrimoniais asociadas na actualidade á fronteira, se é un aliado na divulgación da «cultura raiana», conduce tamén ao *pastiche*, á imitación do real. O

214 Entre as institucións asociadas a esta “economía do patrimonio”, salientáanse os parques naturais, as asociacións de defensa e protección do patrimonio e aínda grupos de produtores desexosos de veren os seus artigos promovidos (Chevalier, 2000: XI-XII)

215 Rautenberg *et al.* (2000:2) salientan entre eses axentes os habitantes locais, os actores económicos, os electos, os representantes das colectividades públicas, os potenciais financiadores, os investigadores e os mediadores.

216 Segundo a *Direcção Geral de Desenvolvimento Regional*, “As zonas de fronteira apresentam grandes potencialidades no sector do Turismo que é um vector muito importante nas políticas de desenvolvimento rural.” (DGDR, 2001:40)

217 Albert Moncusi e Joan Pujadas aclaran que o tradicional se crea, recrea e vende ao turista e ao consumidor como garantía de autenticidade e de calidade (Moncusi e Pujadas, 2005:111)

turista, como gran consumidor de tradición (Thiesse, 2000:250), regresa a casa con fotos, filmes, recordos, obxectos portátiles «auténticos», frecuentemente miniaturizados, que remiten á “tradición”. Recorrendo a unha historia común – e á historia do país que se toca, na liña de fronteira – afírmase de forma diferenciada a especificidade dun lugar, coa complexidade que a caracteriza, ignoradas no discurso escolar. Figurando o pasado local perpetúase unha identidade, máis descentrada aínda na liña de fronteira²¹⁸.

Detéctase aquí un proceso de patrimonialización das sendas do contrabando. En Vilarello de Cota, no alto da serra de Penas Libres, foi rehabilitada no 2003 unha antiga escola, convertida nun albergue inserido na “*Rota do Contrabando*”. Serve de punto de acollimento a cantos desexen percorrer referida ruta, hoxe inocua porque está baleira. En Outubro de 2007 o concello de Vilardevós inaugurou tamén un Centro de Interpretación do Contrabando. Promovidos polo concello de Vilardevós, foron subvencionados pola Xunta de Galicia e polo Fondo Social Europeo.

Vivir a historia local desta maneira festiva, aínda que nas memorias habituais as contradicións, os sufrimentos e a fame do pasado podan emerxer con centralidade, ten sobre todo como obxectivo celebrar un grupo que se baleirou e só evanescentemente se reconstitúe. O éxodo rural por un lado, e a proxección para o mundo, por outro, constitúen os dous motivos centrais desta mostra dunha identidade que, paradoxalmente, é dilatada a partir do oco demográfico. O pasado vergado ás necesidades do presente, para fóra mais tamén para dentro, nunha tentativa de inserir as novas xeracións, ausentes e frecuentemente alleas da realidade local, nas súas formas reprodutivas, insírese nunha duración que se pretende común. Para os forasteiros, reitérase a imaxe de que se é como *sempre* foi, nun tempo sen cortes, aínda que asumindo na dimensión conveniente a ligazón ao movemento xeral do mundo. A través de axentes determinados e con interese a ter en conta, o *local* constrúe o seu propio tempo, inserindo a súa especificidade, os seus marcadores de diferenza, destinado tanto aos individuos de *dentro*, que revisitan como espectadores o seu propio pasado como aos de *fóra*, mesmo se só son potenciais visitantes.

Na fronteira estudada, esta minucia local da historia, nunha microlocalización, evidénciase a partir das páxinas web locais na *Internet*. Analízanse dous, un correspondendo a Rabal, Oímbra, outro a Vilarelho da Raia, no concello de Chaves, do lado portugués. Vexamos como as aldeas, a través dos seus axentes, se presentan nas referidas páxinas web e como se le aí o pasado no presente, a través dos seus “trazos visíbeis” (Bonniol, 2001:170).

En galego, esta web está dedicada a Rabal, dinos que nel poderemos “*atopar toda a información referente a nosa aldea. Rabal e unha pequena aldea de 193 habitantes (segundo o censo de 1999), situada ao sur de Galicia, facendo fronteira con Portugal.*”. Bastante

---

218 Para a Sardeña, Pujadas e Moncusí abordan tamén os parques naturais, xa que o conservacionismo constitúe unha area en que os actores políticos e a sociedade civil miden forzas apelando ao resto da sociedade con argumentos primordialistas e mobilizadores, que se basean nunha identificación metonímica do patrimonio, indicador das raíces históricas e da identidade colectiva, como emblema da colectividade presente e pasada (Pujadas e Moncusí, 2005:103).

enfático na importancia conferida ao Río Támega, ten un conxunto de información pormenorizada sobre as características físicas e ecolóxicas do perímetro da aldea e o seu envoltemento. Unha igrexa do século XVII, cunha cruz procesional da mesma época, unha praza na poboación, unha central de embotellamento de auga termal, agora desaproveitada, un miliario romano dedicado a Flavio Dalmacio, que serve na actualidade como columna nunha casa, ben como o «pozo do pobo» que só deixou de ser usado cando a auga pasou a ser canalizada, xorden ilustrados por fotos nunha división da web denominada “Lugares de interese”. Outro enlace está dedicado a “Rabal, terra de Muíños”, obxecto de varias fotos ilustrativas: *“No pobo de Rabal podenos encontrar dous muínos. Se ben temos que dicir que un deles encontrase en estado ruinoso, outro aínda se pode por en funcionamento, xa que ata fai poucos anos a xente de Rabal e dos seus arredores levaban a moer o gran o coñecido como “Muino do Terron”. O outro muino de Rabal é coñecido como “Muino da Abea” e como podenos ver na foto encontrase en moi mal estado.”* Cun xogo de 25 preguntas, o “Trivial de Rabal”, pretenden testarse coñecementos locais, sexa acerca dos individuos, sexa de elementos valorados como patrimonio²¹⁹.

No páxina web que corresponde ao Centro Social, Cultural e Deportivo de Vilarelho da Raia, despois dunha presentación da freguesía a través das aldeas que a constitúen, área e localización, pasa a describirse Cambedo da Raia, unha das anexas, que é «pequena, simples e com um encanto natural surpreendente»: *“A Capela de S. Gonçalo de Amarante, os lagares na rocha, as Aras Romanas, a Azenha ou mesmo o Castro de Wamba são alguns dos importantes pontos arqueológicos desta terra que alojou o último reduto anti-franquista. Cambedo é uma terra cheia de lendas e mistérios, os montes que o circundam estão cheios de marcas do passado que assustam algumas pessoas e encantam outras...”*. Conxuntamente coa capitalización do patrimonio relixioso e rural, remite para o pasado da ocupación romana e do rei visigótico, cunha referencia máis recente aos acontecementos de Decembro de 1946. Máis adiante, salientase a existencia das “Águas da Facha”, no termo de Vilarelho, unha fonte termal de mergullo con augas bicarbonatadas sódicas, para a cal se asemella o recoñecemento exterior, como sucede coas de Vidago, Pedras Salgadas e Carvalhelhos. Vese nelas unha posibilidade de desenvolvemento da aldea, pola explotación termal que atraería xente de fóra²²⁰. Na liña directa de *“Celtas, Godos e Romanos, Hunos, Vândalos e Suevos, Alanos, Visigodos e Árabes e quem sabe quantos mais...”* que no local se cruzaron, segundo un texto de Carlos Guerra inserido na web, a aldea reivindica o seu tempo longo, recoñecendo o autor que está, porén, pouco coñecido: *“A memória dos nossos*

219 Xa a páxina web do concello de Oímbra, salienta logo na páxina de abertura “Levamos unha relación extraordinaria cos nosos veciños portugueses. “O Cambedo”, “Souteliño”, “Vilaverde” “Vilarelho da Raia” e “Chaves” son sitios do outro lado da RAIA ós que imos con frecuencia, ben a facer algunha xestión comercial, ben a disfrutar coa súa sabrosísima comida.” Dúas partes desta web son dedicadas ao Entroido e, a través dunha festa de invención recente, o pemento é transformado en produto emblemático local.

220 Un antigo presidente deste Centro Cultural, grande entusiasta das relacións raianas, xustificaba en conversa persoal a non proxección das Águas da Facha para o exterior, mentres as de Vidago e das Pedras son consumidas en todo o país, polo feito do tren ter pasado por aquelas estacións e non ter chegado a Vilarelho.

antepassados perde-se na bruma do tempo e não é fácil juntar os pedaços perdidos da nossa História. Talvez um dia, um de entre nós, ganhe coragem suficiente para decifrar pedras, lendas e alfarrábios e complete, finalmente, o puzzle do nosso passado comum, traçando no viver presente, a ponte do futuro.”

O uso instrumental do património, alén de encadRAR o local nun todo que o transcende, nunha poboación de fronteira valoriza tamén elementos desa especificidade, por antonomasia²²¹: *“con um povo acolhedor, tendo como padroeiro a S. Tiago, Vilarelho apresenta-se rodeada de terras portuguesas e espanholas, sendo por isso um lugar privilegiado ao contrabando que da sua história faz parte. É verdade, Vilarelho é conhecida como a terra dos contrabandistas que, no seu tempo, marcaram a nossa história. Diz-se que até o Sr. das Almas, bem guardado no seu santuário no cimo da aldeia, fazia contrabando!”*. Por outro lado, tamén un forno, *“um autêntico monumento da aldeia”*, merece ser destacado, indicándose o nome de quen o mandou erguer, en 1880.

O tempo do que é patrimonializado - ou a intemporalidade sen rupturas nin controversias, marcada polas expresións «antigamente» ou «dantes» - remite para unha identidade entre presente, pasado e futuro, ou un *presente eternizado* (Rautenberg *et al*, 2000: 5). Nese tempo, marcado por termos abrangentes e indefinidos, é sempre posíbel descubrir un pasado unificador, con épocas sen datación precisa. No nivel mínimo de percepción, as aldeas volven así palpábel e localizada a Historia, nun desdobramento que permite tamén a inclusión de elementos de interese para o próximo, edificado como diferente polo proceso de construción das nacións, aquí tardío. Importa traer forasteiros, as aldeas queren ser lugares no mundo, esixen recoñecemento, desmenten o illamento. A existencia de páxinas web de promoción, que non remiten para a ruralidade do presente, mais antes para unha relación imaxinada coa agricultura e o contrabando do pasado, contrasta coa percepción que a través das historias de vida se ten desa mesma vida marcada pola pobreza, no pasado, que levou até á emigración.

Como resalta Joan J. Pujadas para a Sardeña, tamén neste contexto se desnaturalizou a fisionomía da cultura de orla, sexa pola integración das economías locais en mercados de carácter nacional ou transnacional, sexa pola súa terciarización (Pujadas, 2005:13-14). Se en ambos lados da fronteira a circulación dos mozos como man de obra desligada da agricultura non se atén ao espazo nacional de calquera dos países, o proceso de nacionalización está marcado polo acceso ás modalidades do Estado-providencia, pola recepción de subsidios e pensións a través da súa adscrición a un Estado determinado.

A complexidade actual das formas reprodutivas no contexto raiano gana espesura se inserida nun tempo alargado, relacionando a escala local con moito do que a transcende e

---

221 Tal como no que concirne a Cambedo, Vila Meã ou Vilarinho, as outras aldeas da freguesía, mais aquí de modo engadido, salientase o patrimonio relixioso, varias estacións arqueolóxicas, un castelo, envolvido en misterio: “Deste último, o castelo, pouco se sabe. Conhecemo-lo através das pedras com siglas que ficaram quando em 1642 foi queimado pelos Espanhóis. Pelo que se sabe, o seu desaparecimento deveu-se á guerra que ocorreu após a Restauração da Independência. Hoje, recordamos apenas o local e os restos que sobraram, resistindo ao fogo e ao tempo.”

que resulta da especificidade da relación da ruralidade co urbano, da parroquialización de certos trazos e da conveniente universalización de outros. Baixo lóxicas distintas, a fronteira encarada desde fóra e aquela que é vivida por moitos dos raianos, está marcada para uns por fortalezas e castelos que aseguran liñas de defensa, e para outros por sufrimentos que sinalaron os hábitos e se agravan en ocasións que relevan da historia dos países, nun espazo que narra eses sufrimentos - *“Foi uma vida desgrçada que a gente teve!”* - inseríndoos nunha historia local, que axuda a fixar unha memoria marcada en pedras e árbores que permanecen. Algunhas das memorias narradas, de *um tempo fora do alcance do Tempo* (Zonabend, 1980:222) teñen reflexos fóra do perímetro aldeán. As incursións, unhas veces celebradas, outras lastimadas, están tamén reflectidas nos xornais das vilas e cidades da raia, frecuentemente con retóricas distanciadoras das realidades rurais.

Parte II

A fronteira a trazo fino: o tratado de límites entre Portugal e España de 1864

Politically, the modern state hopes to create populations whose loyalties and commitments are no longer primarily to locality and region, but to the system as a whole.

John Cole e Eric Wolf

1. A obsesión da fixación: da miopía dos estados premodernos ao recoñecemento dos límites da nación

Hai nos mapas sinais de cicatrices da Historia no lugar das fronteiras ou, ás veces, ausencias narrativas intrigantes para un estranxeiro, como sucede no caso de Olivença/Olivenza. Non son o territorio, antes unha representación ou percepción e só amosan o que o cartógrafo ou quen o encomendou quere amosar – unha imaxe truncada, incompleta, parcial, mesmo traficada da realidade (Rekacewicz, 2006). Nas cartas de Portugal é frecuente unha ruptura polo Alentejo, co contorno desvanecido e Olivença/Olivenza a pairar como “caso” por resolver, con dúas grafías a disputaren unha cidade. Como lembra Revel, un mapa “*Resume uma história cujas vicissitudes permite esquecer, uma longa caminhada. Impõe um traçado que é uma realização, simultaneamente familiar e perfeita.*” (Revel, 1990:138).

A concepción de “fronteira natural” provén do século XVIII, un tempo en que a natureza se volve palabra chave. Se antes tiñan sido os dereitos históricos hereditarios que tiñan ditado as fronteiras, séguese a natureza (Guichonet e Raffestin, 1974:19), coa marxe marítima, os desertos, as grandes cadeas montañosas a seren encaradas como confíns naturais sobre os que se podían fixar os límites²²². Se puideran estar condicionados por ríos ou montañas de difícil transposición, virían principalmente constituír un precipitado de estratexias políticas que, tento partido do centro, esixen a súas aplicación nas periferias. Os límites “naturais” non son barreiras; poden mesmo ser auténticas espiñas dorsais (van Gennepe, 1995:169). O caso dos Pirineos é emblemático: a cadea montañosa constituiría unha excelente división entre Francia e España, non fora a continuidade de nacións subestatais como a catalá e a vasca, coas respectivas construcións lingüísticas autónomas, que ultrapasan a barreira política interestatal²²³.

Nunha aproximación feita pola vía francesa, Guichonet e Raffestin (1974) procuran a textura e a consistencia de termos asociados á xeografía das fronteiras, referindo que o termo «frontier» e os seus derivados terán comezado a aparecer no século XIII, mentres “confim” que significa “extremidade” e “paso intermedio entre dous estados”, será máis tardía, do século XV. “Fronteira”, na lingua portuguesa, como a expresión francesa, o termo español “frontera”, o inglés “frontier” derivan de *fronteira* ou *frontaira*, no antigo latín, ou sexa, a parte do territorio situada *in fronte*, nas marxes. O termo “frontalier”, traducíbel por fronteirizo, provén da lingua provenzal moderna, mentres “confim” provén do italiano. Nas

---

222 Daniel Nordman (1986) amosa como evolucionou o concepto de límite, e como, desde o Renacemento, os xeógrafos constitúen as mellores guías; polo demais, a descrición dos países transformouse en reivindicación. En Francia, é a Richelieu que se debe a idea de límite natural, espacializando un territorio que se limita por montañas, mares ou ríos – os límites naturais máis evidentes.

223 Ver, a este respecto, Peter Sahlins (1989) para a fronteira entre a España e Francia na Sardeña, e William Douglass, sobre a fronteira no País Vasco (1999: 19).

linguas holandesa, dinamarquesa e alemá é de orixe eslava e o material lingüístico inglés, con “boundary” e “frontier” permite por un lado dar conta da linearidade, e por outro, da zonalidade, xa que a definición dun trazado deixa subsistir unha zona fronteiriza, designada *raia* entre Portugal e Galicia, denominándose os seus habitantes *raianos* ou *raiotos*. Como os xuristas e os peritos en dereito internacional verificaron, esta zona persiste despois da instauración dun límite e, se releva dunha construción política propia de cada estado, pertence ao mesmo tempo a dous Estados contiguos (Sahlins, 1996: 21). É aí onde se desenvolven as políticas de boa veciñanza entre estes e onde se establecen os límites militares, aduaneiros e de administración interna.

Foi no final da Idade Media cando se impuxo a necesidade dun vocabulario especializado, elaborándose entón a noción de Estado moderno, asentado nunha poboación e nun espazo (Guichonet e Raffestin, 1974:12)²²⁴. Esta espacialidade dos Estados esixía a delimitación e o establecemento claro de fronteiras, aínda que fose ecuménica e anterior no tempo a idea de fronteira como delimitación territorial, detectábel en sociedades antigas e nas designadas sociedades primitivas²²⁵.

No século XIX as fronteiras tenden a volverse precisas e a identificarse cunha liña, en resultado de conflitos e acordos. O principio nacionalista, que resulta da estrutura socioeconómica da sociedade capitalista constitúe un modo de lexitimación que require que as fronteiras étnicas non desboten do mapa as fronteiras políticas. No delinear das nacións, as aldeas diseminadas constitúen o elemento de base (Nordman, 1986:45) e os dereitos dos reis son trazados no terreo a través de comisarios de ambas partes, encargados de verificar as probas e os títulos escritos, co recurso ao testemuño dos habitantes. Sobre todo, hai que eliminar os *res nullius* e as aldeas bipartidas ou tripartidas, aínda que, nunha óptica local, non estea ausente a consciencia dos límites, non confusos, mais complexos, pasados a través da memoria oral, empírica, que se inscribe no solo familiar²²⁶.

Como símbolo, a fronteira adecuouse aos tempos, retrazada, alargada ou alterada debido ás modificacións territoriais (Nordman, 1986:50). Xa foi representada por un foso ou por unha muralla, nunha primeira utilización militar do termo, expresada no cercado de fortalezas que rodeaban os países, despois naturalizada a través de cadeas montañosas ou de ríos, coa primeira modalidade a reenviar para unha forma artificial de campo e a segunda a aproximarse dunha liña (van Gennepe, 1995: 175), a das «augas vertentes», pola partilla do líquido vital.

---

224 Para os autores, é coetáneo a aparición dos termos que designan a fronteira e o establecemento das bases da soberanía territorial, inherente ao Estado Moderno.

225 A Gran Muralla da China, destinada a preservar un modo de vida de agricultores sedentarios fronte a nómadas pastores é, na súa duradeira materialidade de pedra, un pesado exemplo de fronteira. Entre os imperios, como sucederá co tratado de Tordesillas no final do século XV, estabelécense igualmente liñas separadoras, aínda que de débil significado nunha época en que a determinación da lonxitude colocaba problemas difíciles (Guichonnet e Raffestin, 1974:21).

226 Na época de Luís XIV comeza a levantarse a cuestión da soberanía sobre certas aldeas, que era, entón, aínda indeterminada, aceptándose o principio da igualdade negociador, aínda que se negociase con Estados de menor porte que o francés. Até a revolución francesa, como amosan Nordman (1986) e Sahlins (1998), os límites de Francia son incertos, movíbeis, inaprehensíbeis (Nordman, 1986:48).

O traballo de Peter Sahlins acerca da Sardeña permite verificar a dimensión europea da delimitación dos espazos nacionais, nun proceso con gran semellanza con aquel que se verificaría na fronteira en Portugal e España²²⁷. En 1659 ocorreu a anexación deste territorio por Francia, e a fronteira viría ser definitivamente fixada polo tratado de Baiona de 1868, que resultou dos traballos dunha comisión mixta, tal e como sucedería entre Portugal e España (*Le Moniteur Universel*, nº 212, 31.7.1866)²²⁸. Nunha análise da tensión entre a unidade e a división da Sardeña entre dous países propón o inverso dos estudos que interrogan a fronteira a partir do centro: ollar a historia da periferia, da zona fronteiriza, interrogando as formas como os individuos se apropian das súas fronteiras e das súas identidades no sentido de as utilizaren sexa en contra, sexa en colaboración cos centros políticos lonxincuos.

A Sardeña, sen claras marcas na paisaxe que facilitasen a delimitación, sen puntos de apoio estratéxico evidentes e cunha forte identidade rexional, tendía moito a unila: unha economía fundada no pastoreo e no comercio, unha mesma práctica relixiosa, unha lingua idéntica – a catalá – e tamén unha mesma desconfianza por parte dos habitantes en relación aos poderes, tanto do Estado como menos lonxincuos. É a partir dun caso de indiferenciación máxima que van ser fixadas e determinadas as identidades nacionais (Lepetit *in* Sahlins, 1996: 4), o que implica que o estado francés terá que investir profundamente na «francesización» da Sardeña. Para «facer franceses», os transportes, o servizo militar e a escola primaria obrigatoria son esenciais. Vencen a resistencia á integración das comunidades aldeás, aproveitando o contexto de crise e uniformizándoas no seo do territorio nacional²²⁹. O establecemento da fronteira virá resultar dun equilibrio en que se tivo en conta a delimitación de cada comunidade, nun contexto histórico que converteu a imposición exterior nun desexo das poboacións.

Tanto Douglass, para a fronteira entre España e Francia no País Vasco, como Sahlins, na mesma fronteira, mais na Sardeña, defenden que foran os conflitos e as estratexias locais que deron sentido e substancia ás pequenas alteracións dos acordos fronteirizos. Porén, no caso da fronteira dos Pirineos Occidentais, Douglass sinala a cooperación entre os dous lados,

---

227 Polo tratado dos Pirineos de 1659 e polas negociacións que se lle seguiron, en Céret e Llivia, o Roussilhão e os cerca de dez mil habitantes de 33 aldeas da Sardeña pasaron a integrar territorio francés. Antes, estas poboacións tiñan autonomía administrativa e forte identidade. A situación dubidosa dos seus habitantes – uns rendían homenaxe ao rei de Francia, outros ao principado da Cataluña, logo, ao rei de España – levaría os Estados centrais a desexaren unha clarificación.

228 Pode interrogarse o longo período entre a anexación e a delimitación, mais el é explicábel porque a organización das fronteiras dependeu por moito tempo dunha lóxica de “marchas”, lugar de soberanías e de dereitos imperfectamente superpostos e desigualmente territorializados (Lepetit *in* Sahlins, 1996:3). A primeira vaga de tratados entre Francia e os estados veciños ocorrerá entre 1770 e 1780, e serán os sobresaltos políticos en España que explican a máis tardía fixación desta fronteira. Despois do século de guerra, España e Francia no inicio do século XVIII son aliadas en Europa e no Novo Mundo. Co fin de reprimir o contrabando, os malfeitores e os desertores, os dous países resolven cooperar, decidindo sen tibiezas unha liña de fronteira (Sahlins, 1996:107-9). Coa finalidade de obstar ao crescendo do nacionalismo catalán, a coroa española, máis cedo que a francesa, tenta establecer unha fronteira económica nacional. Para os franceses, a delimitación trae consigo o proteccionismo, onerando os produtos que cruce a liña delimitadora.

229 A conxuntura xerada pola revolución francesa, conxuntamente coas especificidades da historia española, que desde os anos 1840 procede á venda dos bens nacionais e á afirmación do individualismo agrario, desvalorizan as solidariedades comunais. Están, así, creadas condicións para a nacionalización das comunidades: o crecemento demográfico do inicio do século XIX, onde opera un cadro de economía tradicional débil, xera tensións fortes en canto ao uso dos recursos que se volven raros. Eses conflitos van emerxer cos veciños acerca dos pastos, das terras comunitarias e do control das augas. As comunidades da Sardeña van entón envolver as identidades nacionais e os Estados respectivos en disputas que traen a nación á aldea (Lepetit, *in* Sahlins, 1996: 6)

contraposta ás manifestacións de contencioso a que Sahlins se refire (Douglass, 1998)²³⁰. Xa no caso do principado de Andorra, que como refire Dolores Comas d'Argemir é en si mesmo unha pura fronteira, a economía é claramente fronteiriza (Comas d'Argemir, 1999:69), cunha lóxica de funcionamento e reprodución que utiliza as relacións con España e Francia e que se insire en fluxos globais²³¹.

Onde a poboación é densa e a proximidade entre os aglomerados de ambos lados da fronteira é grande, a marxe pode ser apropiada por comunidades asentadas en intereses que son alleos, ou mesmo contrarios, á esfera dos Estados. Á marxe das grandes comunidades imaxinadas nacionais e estatais (Anderson, 1983; Zientara, 1989:309), este fenómeno radica nunha outra construción comunitaria e tanxíbel, da relación cara a cara que ultrapasan pola súa ramificación a dimensión localizada, a través da manipulación dos límites nacionais.

---

230 No caso vasco, a permeabilidade da fronteira vén sendo asimilada polos membros da ETA, que usan o Iparralde, ou sexa, o país vasco francés como refuxio en situacións de acoso.

231 O artigo, que se centra no cultivo de tabaco en Andorra, demostra como este se desenvolveu significativamente no século XVIII, aínda que xa existindo antes, ao mesmo tempo que España cambia a produción de tabaco monopolio do Estado. Como España e Francia oneran o tabaco con pesados impostos, Andorra consegue introducilo no mercado, a través de contrabando, a prezos máis baixos. Ese cultivo e circulación, que se mantén, fúndase na confluencia de intereses de industriais, grandes e pequenos agricultores e mesmo de rendeiros, que obteñen fondos complementarios para a economía familiar. Así se xustifica o papel decisivo que a fronteira desempeñou nas actividades de Andorra.

2. Racionalidades e discurso de centro

*Nunca traces tu frontera,
Ni cuides de tu perfil;
Todo eso es cosa de fuera.*

António Machado

Os países constrúense virando mutuamente as costas, erixindo castelos e protexéndose uns dos outros²³². O Estado moderno típico, continuo e indivisíbel, pretendía exercer poderes sobre un “pobo” territorialmente definido, mesmo sendo residente, e poboacións remotas circunscritas nas súas fronteiras con límites claramente trazados. Desde a perspectiva dos Estados, as mesmas leis e as mesmas disposicións debían poder ser aplicadas sobre todo o territorio, a través dun conxunto de funcionarios²³³. A mediados do século XIX, corresponderalles aos representantes dos estados español e portugués, mediante condicionantes determinados e determinantes con diferentes situacións e grupos no poder, tomar decisións acerca da fronteira e da súa defensa²³⁴. Pasado o tempo de conquistas e anexacións, tratábase de definir até onde ían os límites dun goberno, acabando con entrelazamentos, situacións indefinidas e miscibilidades perigosas. A fronteira, que transporta con ela a imaxe de fortalezas e conflitos, suavizara coa pacificación das relacións entre os dous Estados. Neste proceso clarificador, o desenvolvemento da cartografía no século XIX permite determinar os límites con maior precisión, aínda que a fronteira entre Portugal e España sexa unha das máis estábeis e antigas do mundo por ter sido practicamente fixada no Tratado de Alcañices de 1297²³⁵. Viría só a ser obxecto de rectificacións que, para os intereses centrais, poden considerarse de pequena importancia (Taborda, 1932:27).

Asinado o 12 de Setembro de 1297 naquela vila, preto de Zamora, con representantes das coroas de Castela e León, e de Portugal, o referido tratado, favorábel a Portugal segundo Amaral e Garcia (1998:968), pretendía o fin das disputas territoriais entre os dous reinos, a

---

232 François Guichard chama a atención para o feito de teren sido pouco útiles estas fortificacións, hoxe convertidas en xoias arquitectónicas militares de uso turístico, en rexións «ameaçadas polo abandono e pela agonia económica» (Guichard, 1997:37)

233 Funcionarios como o carteiro, o axente policial, o profesor, o traballador dos camiños de ferro ou os soldados permitían un contacto entre o centro e a periferia.

234 Sobre este asunto, v. Wateau, 1999:230. A autora lembra o principio da segmentariedade Nuer, enunciado por Evans Pritchard, seus conflitos e alianzas, en que un inimigo pode sempre volverse amigo, en caso de necesidade, sobre todo contra un inimigo común, considerando que a fronteira permite manifestar este principio globalizador das partes.

235 Alcañices amosa, segundo Ladero Quesada, como se mantén a memoria das reivindicacións territoriais, aínda que sexa abusivo ollalo á luz dos criterios do nacionalismo contemporáneo. Trátase dun tratado de fixación de poderes reais, aínda que comece a estimular a manifestación de sentimentos prenacionais (Ladero, 2001:39).

través dunha corrección de fronteiras (Pascoal, 2000:41). Permitía o fortalecemento interno da autoridade real e o control de terras de periferia. Dunha sentada, tratábanse casamentos rexios e límites de reinos, quedando *quites e determinados*, na linguaxe de Fernão Lopes (cit. Amaral e Garcia, 1998:973).

Aínda que os límites fosen coñecidos colectivamente nos locais na Idade Media, só en tempos de conflito se materializaban (Gonçalves, 1998:63). A paz trazada en Alcañices, coa incorporación dun conxunto de terras no territorio portugués, viría delinear en trazo groso a fronteira, con perturbacións só no restabelecemento de límites nas guerras da Restauración. Esa fronteira non é só unha liña política, desdobrada noutra, defensiva. É igualmente o límite xerador de riqueza e poder real: *“É que, se en tempos de paz a fronteira era aberta, amável, convivial, en tempos de guerra fechava-se, eriçava-se de hostilidades, eivava-se de desconfianças.”* (Gonçalves, 1998:66). Aos pobos da fronteira esixíase a *anúduva* ou *adua*, fose para a construción ou reparación de fortificacións, fose na prestación do servizo militar, no caso de chamamento xeral, o *apelido* (Gonçalves, 1998:74), obrigaón recuberta de sacralidade.

Entre o norte de Portugal e Galicia, a fronteira viría ser demarcada en *“resultado de uma aventura familiar, transformada pouco a pouco en vontade dinástica”* (Guichard, 1997:39), xa que non había diferenza cultural, de lingua ou de relixión que levase a unha evidente separación. Un proceso non intencional de fusión e fisión, debido a alianzas dinásticas e a guerras, permitiu a existencia dos catro reinos cristiáns da Península Ibérica – Aragón, Navarra, Castela e Portugal – durante a Idade Media (Llobera, 2000:73)²³⁶. Unha concepción de Estado entre dous principios contraditorios – o expansionismo e o patrimonialismo – conducía a que, aínda que os reis desexasen alargar os seus dominios, dividíannos polos seus fillos por razóns de sucesión. Entender o trazado da fronteira implica saber como o territorio portugués se desmembrou dos reinos de León e Castela, mais que do dominio árabe (Vasconcelos, 1980:218), cuestión que non debe, para Orlando Ribeiro, ser encarada *“apenas pelo lado «nacional», mas no conjunto peninsular de que Portugal faz parte; se o destino histórico separou e tendeu a isolar os dois Estados ibéricos, as suas origens são em larga parte comuns e a sua evolução em larga parte também paralela – esclarecendo-se mutuamente, portanto.”* (Ribeiro, 1987:20)

Se o dominio árabe tivo unha considerábel importancia en Portugal até o século XIII, ao norte do Douro durou pouco. No século X o río era o límite entre cristiáns e musulmáns. En 1072 Galicia chegaba ao Douro, ultrapasándoo pouco despois. En 1094, Afonso VI entrega este vasto señorío a Raimundo, seu xenro, destacando del a *terra portucalese* que concedeu a Henrique, casado coa súa filla Teresa. Ambas as tenencias hereditarias tiñan efectos soberanos, aínda que suxeitas á supremacía do rei de León e Castela.

---

²³⁶ Con esta remisión para o aleatorio, non contesta Llobera a distinta identidade nacional e consciencia de varios pobos de España: “en todo o caso, no interior do moderno estado espanhol, Catalães, Bascos, Galegos e talvez outros povos apresentam uma identidade nacional e consciências distintas.” (Llobera, 2000: 68)

A *terra portugalense* era entón un territorio entre o Douro, Minho e Trás-os-Montes até Coimbra con asento de corte en Guimarães ou Braga²³⁷. Pola morte de Afonso VI, en 1109, logrou Henrique a independencia dun territorio cuxos límites non andarían distantes dos indicados a finais do século XI e inicios do seguinte:

“No litoral, desde a foz do Minho à do Tejo (...). Ao N. do Douro, o ponto mais oriental, pelo menos até Campiã, en terra de Panoias. Ao S. do mesmo rio os territórios da moderna Beira-baixa, que, segundo um documento de 960, se chamava Stremadura; outro documento, de 1059 diz in extremis, ex alia parte Durio: aí ficava Trancoso, Moreira de Rei, Longobria («Longroiva»), Numão, Penna do Dono («Penedono»), Caria, etc.” (Vasconcelos, 1980:222)

Á morte de Henrique, en 1114, a rexencia da viúva queda inicialmente marcada pola expansión do territorio para o lado galego, con Tui e Ourense no seu dominio en 1119. Con Afonso Henriques, os territorios expandíronse sobre todo para o sur, ultrapasando os límites do Texo cun conxunto de conquistas²³⁸. A fronteira norte manterase con algunha estabilidade – que resulta de límites entre Galicia e o Condado Portucalense, xa marcados polas xurisdicións das antigas dioceses de Tui, Ourense e Braga (López Carreira, 1998:177). Só para o sur se poderá proceder á expansión *pola espada e pola aixada*, e por 1200, con Sancho I de Portugal, estarían sandadas as disputas co rei de León, a quen foron restituídas terras mentres eran conquistadas. Con Afonso II e Sancho II a extensión dos límites faise exclusivamente para o sur, entrando por Ayamonte e as marxes do Odiel e en 1267 estaban asegurados todos os dereitos sobre o Algarve - conquistado aos árabes en 1249-50 - cedidos a Afonso III por Afonso X de León e Castela. Entre 1225 e 1325 hai un decisivo avance na definición da intanxibilidade dos reinos a través das súas fronteiras (Ladero, 2001:11).

A fronteira que, nos finais da Idade Media, é entendida como un espazo en que predomina a función defensiva, a que se alían escasos intercambios comerciais, perderá ese carácter sobre todo militar a partir do século XVI, en proveito da Facenda. Precísase a demarcación fronteiriza a través do establecemento de postos aduaneiros, coa finalidade de controlar os tráficos comerciais que se dirixen ao lado oposto. Para Mélon Jimenez hai un prolongamento das características da fronteira da Idade Media para a Idade Moderna, pese ás precisións que o Estado Absolutista introducirá. O sistema de fortalezas axudaba ao control da marxe²³⁹. Máis que unha liña, a fronteira era unha franxa, frecuentemente mal definida, cando non coincidía con accidentes xeográficos. Debido aos intereses diversificados que aí se dirimían era «un espazo discutido» e un «espazo fraccionado» (Mélon Jimenez,

²³⁷ Se a terra gobernada por un conde é un condado – de aí a designación «condado portucalense» – outros consideran que ao Conde D. Henrique se deu o Estado de Portugal (Vasconcelos, 1980:220).

²³⁸ Ao norte, con incursións na Galicia meridional pretendendo prolongar os límites alén do río Miño e até Astorga (Ribeiro, 1987:47), ao este contra León en Badaxoz, en 1169, no entanto frustradas.

²³⁹ O mesmo autor chama a atención sobre o que escribiu L.M. Uriarte acerca do carácter duplo da fronteira: se, por un lado, implica unha demarcación precisa en termos xeopolíticos, por parte de estados-nación que a impoñen e manteñen, por outro refírese a unha zona en que a idea de fronteira se estende de forma difusa e irregular de ambos lados da raia (cit. Mélon Jiménez, 1999: 25-6).

1999:23-4).

Foi con D. João III que se volveu máis clara a delimitación da fronteira portuguesa, en 1538, a través do *Tombo da Raya*. Entre o 14 de Xullo de 1537 e o 31 de Xullo de 1538, de Castro Marim a Caminha, a fronteira portuguesa foi percorrida por Mendo Afonso de Resende (Braga, 1997:5). En 1527 fora feito o primeiro reconto de habitantes, o censo xeral da poboación do reino. Este proceso de reconto presupón a demarcación de límites, nunha clarificación entre quen é e quen non é portugués, que se intensificará co Estado iluminista, coa superación do descoñecemento dos recursos e dos habitantes²⁴⁰.

Anos antes, en terras de Barroso e Galicia, unha rivalidade entre señores habería de envolver os propios moradores de Tourém e Randín en confrontos con feridos e roubos, de tal maneira que *“se fossem castigados os lugares se despovoariam.”* (Cardoso, 1998:477). O localismo, como construción que conduce os individuos a sentiren como súa a causa do señor, defendéndoo e ao castelo coa consciencia de que están a defenderse, explica este tipo de actitudes. Nun texto de premisas equívocas, Margarida Ventura interroga o papel supostamente asumido polas comunidades que *“quotidianamente assegurar a independência política do reino”* (Ventura, 1998:601). A perspectiva estatocéntrica xorde, aquí, en todo o seu esplendor, polo destaque conferido á construción e manutención de castelos e á distribución territorial das ordes militares. A autora céntrase na creación de coutos de fuxidos para desterro dos criminosos en zonas de fronteira, colaborando n’*“a defesa dos lugares dos extremos, que é a defesa do próprio reino.”* (Ventura, 1998:605). Eses coutos, con privilexios variados para fixar moradores e permitir a defensa, poderían quedar exentos do servizo na guerra, de certos encargos, chegando a subornar xente do país veciño²⁴¹. Nestas marxes conseguen sobrevivir xudeus, mouros, condenados e escravos, sendo menos incomodados. A creación de coutos, non como lugar de refuxio de criminosos mais de expiación da pena, tiña un conxunto de vantaxes para o poder real sobre o territorio: nas zonas fronteirizas, os fuxidos eran unha forza demográfica, produtiva e militar, tanto máis considerada no caso do condenado desempeñar unha función rara e socialmente valorizada. Para os fuxidos tiña a vantaxe de non perderen os seus bens e de salvaren a súa pena, ao mesmo tempo que coidaban das súas ocupacións cun estatuto de veciños.

Coa anexación de Portugal, os postos fronteirizos quedan temporalmente desactivados. No século XVIII a reforma da administración aduaneira e o reforzo do sistema de vixilancia pretenden obstar ao contrabando (Mélon Jimenez, 1999:245) e vai no mesmo sentido a creación dunha policía fiscal por parte do marqués de Pombal, suxeita ás Finanzas.

---

240 John Torney chama a atención sobre “mecanismos como documentos de identidade, censo e certidões de viagem não só estiveram ao mesmo nível do serviço militar obrigatório e dos impostos enquanto elementos de formação dos estados, como foram de facto essenciais à sua cabal realização e, com o tempo, sobrepuseram-se a eles como ferramentas da administração que permitiram viabilizar essas actividades ou, pelo menos, torná-las obrigatórias.” (Torney, 2003:37)

241 O procurador de Elvas xustifica que a vila estea tamén poboada con casteláns, traendo para o seu curral a ovella que non é súa (Ventura, 1998:612), dito que traduce as necesidades de poboamento para a apropiación do territorio.

A trazo fino, a fronteira entre Portugal e España merecería outros axustes, no caso do norte en Bragança (1384-1531) e en Barroso (1518)²⁴², en puntos que conducían a *deferenças* ou *contendas*, sobre os que se establecían *concordatas*, mais non quedan entón as dúbidas en relación ao trazado, máis claro despois do tratado de 1864 e as súas partes. En 1893, por convención, é definitivamente fixada a fronteira na designada *contenda de Moura*, con Aroche e Encinasola. 1.215 km de extensión na fronteira terrestre e 832 km na marítima (Medeiros, 1985:16) quedaron case definitivamente establecidos, salvo alteracións de pormenor, despois no tratado de Alcañices, antecedido polo de Badajoz en 1267²⁴³. Cerca de 2/3 da fronteira entre Portugal e España corresponde a ríos ou ribeiras.

O esquema para mapear, sempre menos complexo que a realidade (Scott, 1998:309), serve sobre todo ao recoñecemento de puntos que son destacados, a partir dunha lóxica que subalterna a dos lugares, aínda que use frecuentemente as designacións locais. Segundo Tchongchai Winichakul, un mapa é unha abstracción científica da realidade, que só representa algo que xa existía previamente nun dado local. Na Historia, esta relación aparece frecuentemente invertida, cos mapas a anticiparen a realidade espacial. Con outras palabras, un mapa é *un modelo para*, máis que *un modelo de*, que se considera representativo. O discurso en relación á construción de mapas foi o paradigma que permitiu ás operacións militares e administrativas teren lugar dentro del e que as serviu (Tchongchai Winichakul, cit. por Anderson, 1983:173-4).

O recoñecemento do territorio dos países cunha perspectiva estatocéntrica propia do Iluminismo, necesita dunha delimitación clara a través das fronteiras²⁴⁴. Ao *Diccionario Geographico* ou ás *Memorias Paroquiais* de iniciativa pombalina, en 1758, cun significativo papel na pormenorización do coñecemento do país, poboación a poboación, a través dunha enquisa detallada aos párrocos, seguíase, en 1798, o *Censo* de Pina Manique, que inclúe as terras do reino, as comarcas, as provincias e o número de familias. No caso español, o censo de Floridablanca en 1787 resulta dunha enquisa aos alcaldes, con información acerca do sexo, da idade, do estado civil, e do tipo de residencia e actividades económicas, no entanto menos pormenorizado comparativamente ás *Memorias Paroquiais*.

Para o Estado moderno, o recoñecemento do territorio é fundamental, nel identificando as potencialidades. Dun e doutro lado da fronteira, con escasos seis anos polo medio, dúas obras foron publicadas, en 1758 e en 1764, cunha preocupación similar. A primeira, da autoría de Gonçalo da Silva Brandão, denomínase *Topografia da fronteira, praças e seus*

---

242 O castelo da Piconha, onde non viviría senón o alcalde, segundo un documento de 1530, pese a quedar xa en Galicia pagaba foros ao señor de Chaves e pertencía ao señorío de Montalegre. Tamén Ruivães – ou Rubiás, segundo a actual grafía galega – era unha “aldea mistiga”, por ter residentes portugueses e galegos (Vasconcelos, 1980:233). Integrada no Couto Mixto con outras aldeas, esta situación só sería definitivamente aclarada polo tratado de delimitación de 1864, como se verá adiante en pormenor.

243 A medición da fronteira difire, apuntando Melón Jiménez (1999) a que ela se estende en Portugal e España ao longo de 1.234 kms, desacordo explicábel sobre todo pola indecisión fronteiriza relativa a Olivença, ocupada polos españois en 1801, aínda que esa anexación non teña sido recoñecida polas convencións internacionais da época (Medeiros, 1985:19). Magalhães Basto apunta 1.209 Km, con 800 km correspondendo a ribeiras e ríos (Bastos, 1923:6).

244 É de 1800 a *Descripçam Topographica das Comarcas Fronteiras*, Arquivo Histórico Militar.

contornos, raia seca, costa e fortes da província de Entre Douro e Minho delineada por Gonçalo da Silva Brandão, e a segunda, da autoría de D. José Cornide, é unha Descricion circunstanciada de la costa de Galicia y raya por donde confina con ele inmediato reino de Portugal hecha en el año de 1764.

No texto de Gonçalo Brandão, a énfase é feita sobre todo nas prazas-fortes das vilas de fronteira que se percorren, nun itinerario defensivo que circunscribe a raia norte. O autor, que describe a fronteira galaico-portuguesa, anota, no subtítulo da carta topográfica do Río Minho entre Valença e Melgaço que *“Continua o rio até Melgaço, onde não há cousa de notar mais que o Salto, penedos de uma e de outra parte, por entre os quais corre o rio, e qualquer homem salta de um reino a outro, e por isso se lhe deu o nome de Salto.”* (Brandão, 1758:10). Alí á vida local, salienta esa vertente de ligazón das poboacións dun e doutro lado do río que, tal como se notará nas súas observacións acerca do castelo de Castro Leboeiro, lle parece rexeitábel:

“Sobre uma serra inacessível está situado o tal castelo, em forma prolongada, diviso em dous de pedra de cantaria. Não sei quem possa defender entrada, nem passagem, e o préstimo que lhe julgo é servir para ninhos de águias (onde há muitas) e covil de ladrões. Os moradores de Castro, gente indómita e intratável, estão aliados com os galegos.” (Brandão, 1758:14)

Nas preocupacións deste enxeñeiro, a quen o marqués do Pombal encomendara o recoñecemento da raia, evidénciase unha perspectiva exterior, dun Estado que quere coñecerse a partir do centro. O autor amosa ser un home da beiramar, que honra con adxectivos apreciativos a fronteira marítima e as súas fortificacións, en bo estado. Xa no subtítulo á carta topográfica da continuación da raia seca confinante co Reino de Galicia até a provincia de Trás-os-Montes, comenta:

“Continua a raia seca por asperezas incultas e de difícil acceso na parte de Portugal, descendo de Castro pela Senhora da Peneda até o Rio Lima, onde con muito trabalho se caminha de cavalo, como de pé. (...) Da parte do Sul do Rio Lima, no cimo de uma eminência, fica o castelo de Lindoso. Segue-se a raia seca até topar a Província de Trás-os-Montes, tudo de serranias, seguindo-se a Lindoso a que se diz Cumeeira da Porca e a Portela do Homem, com aspérrimos caminhos. Por esta portela há estrada bem seguida de Galicia para a cidade de Braga, onde mercadores vão comerciar. (...) Termina-se a raia seca na Serra do Gerês de difícil penetração, por penhascos, arvoredos e matos de que se compõem”. (Brandão, 1758: 15).

Da mesma época é a obra de D. José Cornide (1764). Mentres que na do portugués Brandão encontramos pegadas rexionalistas, este é un texto caracteristicamente iluminista, asentado na descrición enciclopédica da xeografía e con idéntica centralidade nas preocupacións de cariz militar²⁴⁵. Tamén aquí é central a enumeración e caracterización das

²⁴⁵ Como se nota cando se afirma acerca dun convento en Verín que “pode surgir numa urgência como hospital de campanha” (Cornide, 1764:159) ou, en

barras, das atalaias, dos castelos e fortificacións, mais hai unha substancial diferenza. A fronteira é descrita cunha especial atención ás fortificacións de ambos países, mentres na obra de Brandão só o lado portugués era obxecto de atención circunstanciada. A preocupación militar é evidenciada na avaliación que fai da dispoñibilidade de homes robustos para a guerra, a quen só faltarían as armas e os xefes para poderen conter os inimigos (Cornide, 1764: 154).

No texto de Cornide asume un aspecto paradoxal a atención dada en parágrafos sucesivos á existencia de lugares mixtos, de convivencia entre portugueses e españois, e a intranspoñibilidade da fronteira en termos militares:

“Logo que se passa o rio Lima avança a raia da Galicia um pouco sobre o terreno de Portugal, depois retira-se e segue direita até en frente de Monte Alegre. Todo o espaço destas sete léguas está a raya cheia de lugares dos quais há alguns que se chamam mistos por pertencer a metade dos seus habitantes ao domínio de Espanha e a outra metade ao de Portugal. (...)

A nenhuma defesa e a maior planura deste país en relação ao de Portugal dá maior facilidade aos portugueses de poder entrar pela Limia e internar-se na província de Orense (...)

O escabroso e impraticável das montanhas dos portugueses nesta província de Trás-os Montes, que confina con a Limia dificulta-nos a nós o poder penetrar no interior do seu Reino, ficando mais defendidos do que nós pelas suas montanhas. O sítio mais a propósito para estabelecer alguma fortificação, que libertasse este território de algum insulto, não se pode determinar sem uma circunstanciada inspecção do país.”
(Cornide, 1764: 150-1)

---

consideracións acerca de Castro Leboreiro, “Na parte de Portugal há um castelo antigo de pouca defesa e menos fortaleza: mas está situado num cerro tão empinado, escabroso e rodeado de montanhas tão inacessíveis que parece impossível atacá-lo, nem depois serviria de muito.” (Cornide, 1764:147)

3. As nacións mapéanse e recoñécense

A map is not only a piece of paper referring to a piece of land; it is a positioned attempt to define reality in congruence with the vision one carries of the world.

Bjorn Thomassen

Sem a sua institucionalização, as «nações» estão condenadas a ser efémeras e vagas.

John Torney

Recoñecer un dado territorio encádrase nun obxectivo non sempre expreso, mais frecuentemente implícito: demarcar, establecer un levantamento das riquezas e potencialidades dun espazo económico que se edifica, o da nación. Os militares, sobre todo os enxeñeiros cartográficos dos exércitos de Portugal e España virán constituír axentes esenciais dese coñecemento, ben como do ordenamento militar e civil do territorio²⁴⁶. A partir de finais do século XVIII, todos os estados europeos, tomando como referencia o traballo da dinastía Cassini, cartógrafos franceses de orixe italiana, van proceder ao mapeamento dos respectivos países²⁴⁷. A esta preocupación de delineamento, establecendo os contornos para recoñecer os límites, hai que xuntar os de regulación, taxación e punición do cruzamento por parte de persoas e bens. Isto non significa, tal como demostra Jacques Revel, que o recoñecemento do sentido do espazo non tivese lugar desde a Idade Media, nomeadamente a través *de formas simultaneamente retóricas e cognitivas que se nos volveram alheias* (Revel, 1990:139), como a descrición xeográfica, a lista e o itinerario²⁴⁸. A imaxe gráfica, como percepción do territorio, non estaría completamente ausente. Porén, no caso da tradición cartográfica portuguesa, o uso dos portulanos de orixe italiana para as viaxes marítimas - asociando notas manuscritas a un eventual mapa que permitía aos mariñeiros desprazárense entre dous puntos - non se revela de utilidade para o recoñecemento do territorio, xa que detectaba puntos de referencia e locais do litoral.

O «amor ao mapa» pasa a constituír, no século XVII, unha moda europea (Revel, 1990:149). É con Colbert, sobre todo a partir de 1668, que se institucionalizará, no caso

---

246 Como salienta Rui Branco, a finais do século XVIII era unha banalidade entregar a xeodesia á enxeñaría militar (Branco, 1999:9).

247 Os catro Cassini, designados I, II, III e IV levarán a cabo a edificación da moderna cartografía en Francia, Jean Dominique, o primeiro, nacido en Italia en 1625 contribuirá con coñecementos para que o seu fillo, Jacques investigue e desenvolva a rede de triangulación a partir da cal o neto, Cesar François (nacido en 1714) iniciará a primeira carta exacta e detallada de Francia. O fillo deste, Jacques Dominique, coñecido por Cassini IV, nacido en París en 1748, viría conseguir, en conxunturas diversificadas, acabar a carta, en 180 follas. Parte desta miniaturización de Francia foi efectuada nunha altura - antes da revolución - en que o sistema métrico non era utilizado e se usaban antigas formas, localizadas, variábeis e menos fiábeis de medida.

248 Aténdose máis a "uma tradição letrada que às exigências de uma observação «objectiva» do espaço" (Revel, 1990:139), recorría a diversos procesos, como o establecemento de listas de nomes, máis pormenorizados a nivel local, máis simplificadas á escala do todo do país.

francés, o proxecto político e científico da cartografía sistemática en Francia²⁴⁹. A triangulación xeodésica, perfeccionada polo holandés Snellius no inicio do século XVII, será esencial nas mans dos Cassini, permitindo concluír en 1744 un primeiro conxunto de follas acoplábeis. Porén, o mapa nacional francés só foi tecnicamente posíbel despois da Revolución (Revel, 1990:154).

Na senda dos Cassinis, Inglaterra iniciara en 1784 a triangulación xeodésica de Londres a Dover, baixo a dirección do xeneral Roy (Branco, 1999:102). Cando, no ano 1788, Ciera é o encargado da *Triangulação Geral do Reino*, este momento fundador insírese nun "*vasto movimento europeu de adopção de redes geodésicas normalizadas, sinal seguro de modernidade científica*." (Branco, 1999:103).

En 1790, António Francisco Ciera realizará, acompañado por Carlos Frederico de Caula e Pedro Folque, a primeira expedición de recoñecemento do país, que continuará os traballos de triangulación e cartografía moderna (Dias, 1999:49). Dous anos antes, tivera lugar o "*momento inicial de assalto cartográfico a um Portugal desconhecido*" (Branco, 1999:8), a "*descrição matemática do reino*" por Ciera, apropiada de forma monopolística polo Estado (Branco, 1999:104). No século XIX xurdiron os mapas históricos, que demostraban, a través da forma cartográfica do discurso, a antigüidade de territorios.

Na cartografía militar de Portugal destacarase o Real Arquivo Militar, fundado por D. Maria I en 1802, que concentrará os servizos até entón dispersos. A *Sociedade Real Marítima, Militar e Geográfica para o Desenho, Gravura e Impressão das Cartas Hidrográficas, Geográficas e Militares*, fundada en 1798, tiña como función a preparación da *Carta Geral do Reino*. Para isto, procedía ao recoñecemento do país, que esixía o esforzo centralizado de diferentes institucións. A cartografía terrestre require levantamentos a través de traballo de campo, ben como unha dimensión de almacenaxe e tratamento de información de gran complexidade, que esixe centros de cálculo.

A través da aprendizaxe a partir das investigacións dos Cassini, os cartógrafos militares portugueses van desenvolver a rede xeodésica, desde finais do século XVIII. A triangulación xeodésica fundamental fora iniciada en 1778 e os traballos de implantación de marcos decorrerán até 1848, pese aos problemas políticos que desde o inicio do século XIX interromperon sucesivamente os traballos. O *Ministério das Obras Públicas*, que encarga a Filipe Folque os traballos cartográficos, fornece medios ao equipo creado, mais esixe resultados inmediatos; aplicábeis ao desenvolvemento económico do país (Dias, 1999:50).

Así, a carta corográfica será considerada decisiva para o trazado das vías de comunicación, mentres a carta xeolóxica é esencial para a explotación mineira. Está considerado igualmente fundamental o estudo detallado dos portos e dos ríos²⁵⁰.

---

249 Fundador e protector da *Academia das Ciências*, Colbert confiaríalle en 1668 a tarefa de cartografar o reino.

250 Jacques Revel, no que toca a Francia, apunta unha alteración da relación co territorio, a través do recoñecemento mineralóxico, que toma o mapa un "incomparável instrumento heurístico" (Revel, 1990:157). O mapa vólvese, entón, bo para pensar.

As cartas xeolóxicas comezarán a ser levantadas a mediados do século XIX, despois do nomeamento dunha Comisión Xeolóxica polo duque de Saldanha, en 1848, presidida por Charles Bonnet, que dará orixe a unha Comisión dos Traballos Xeolóxicos do Reino. Integra científicos e militares, sendo dirixida por Filipe Folque. Aínda que Filipe Folque fose favorábel á integración dos enxeñeiros militares nas funcións requiridas pola cartografía do país, a dependencia deses enxeñeiros relativamente ás autoridades militares creaba algunha inestabilidade no servizo, xa que despois de anos seguidos de adestramento nas funcións, poderían ser transferidos para outras funcións, desperdiciándose o seu coñecemento (Branco, 1999:24)²⁵¹.

Entre 1853 e 1892 faise o levantamento das 37 follas da *Carta Geral do Reino* ou *Carta Corográfica de Portugal*, na escala 1/100000, editada entre 1856 e 1904²⁵². En 1881 é publicada a primeira *Carta Itinerária da 1ª Divisão Militar* e dez anos despois é feita a *Carta dos Arredores de Lisboa*, considerada a primeira carta topográfica portuguesa, editada entre 1891 e 1933. Unha visión máis pormenorizada do país terá de agardar pola publicación por parte dos *Serviços Cartográficos do Exército*, creados en 1932, da *Carta Militar de Portugal*, na escala 1/25000. Só quedará concluída en 1955, como 638 follas para o continente, a que se seguirán máis 52 follas, que miniaturizan as illas²⁵³. Como cita Maria Helena Dias, a cobertura detallada do territorio faise sobre todo no século XX (Dias, 1999:52), debendo terse en conta que mesmo as máis pormenorizadas cartas topográficas son obxecto dun pensamento e dunha construción minuciosa, con elementos escollidos con determinados criterios, uns reforzados, outros prohibidos (Rekacewicz, 2006).

No caso español, o *Servicio Geográfico del Ejército*, fundado no final da guerra civil, en 1939, é o herdeiro do *Depósito de Guerra*, que fora creado xunto do Estado-maior en 1810. Este desenvolverá tarefas eminentemente militares, das que a cartografía era un constituínte esencial. Servía para facer planos dos campos de batalla, das zonas fortificadas e das fronteiras, ben como para itinerarios descritivos dos camiños máis adecuados ás tropas, incluíndo referencias aos medios de subsistencia con que aí podían contar. Esenciais para delinear posteriormente os mapas, estes itinerarios estaban acompañados por un conxunto de información variada: os nomes das localidades e dos puntos notábeis; o número de habitantes das poboacións, fundamentais para determinar a capacidade de aloxamento de tropas; as distancias a percorrer, expresadas en minutos de marcha regular a pé; os tempos de subida e de baixada; os medios dispoñíbeis; como auga, carrozas, alimentación para os animais, aloxamento, etc.

---

251 A orientación civilista, despois de 1864, quedará baixo “ataque” militar. Só o 28 de Decembro dese ano foi creada a *Direcção geral dos Trabalhos Geográficos, Estatísticos, de Pesos e Medidas*, baixo cuxa tutela se encontraba o *Instituto Geográfico* (Branco, 1999:21).

252 Esta é “a primeira imaxe moderna do conxunto do territorio continental, con o relevo já representado pelo processo mais rigoroso das curvas de nível (con um intervalo de 100 metros), uma inovação introduzida entre nós em 1861 e ainda muito esporadicamente utilizada noutros países.” (Dias, 1999:51)

253 Nos anos 1960 e 1970, cando nalgunhas das antigas colonias portuguesas era desencadeada unha guerra anticolonial, procederíase tamén á cartografía dos territorios. Non esquezamos a función destas cartas, fundamentalmente de índole militar. V. www.igeoe.pt.

Estes traballos, que foran iniciados durante a guerra da Independencia e que se perfeccionarían a partir de 1847, conducirían a un plano topográfico (escala 1/20000) con representación do relevo a través de curvas de nivel. No mesmo ano, aparecería o *Atlas* de Coello, e en 1845 xurdira xa unha *Carta Geométrica da Galicia*, de Domingos Fontán, referida longamente nas sesións de preparación do Tratado. Só en 1859 se formaría a *Comisión de Estadística General del Reyno*, integrada na Junta General de Estadística (Branco, 1999:222) e en 1865 quedaría preparado o *Mapa Itinerario Militar de España*, para o cal moito contribuíron os itinerarios referidos. O mapa topográfico de España, na escala de 1/50000, está composto por 1130 follas. Foi iniciado en 1858, e concluído a través da rede xeodésica en 1968²⁵⁴.

A preocupación coa cartografía, ben presente nos oficios e memorias dos enxeñeiros militares que participaron nos traballos da *Comissão Mista* de límites, xorde igualmente en textos producidos por homes de corte que son encargados de acompañar os traballos preparatorios do tratado. Os mapas, como instrumentos políticos, poden ser obxecto de manipulacións, das máis groseiras ás máis sutís, tanto pola selección de obxectos e de acontecementos, como das representacións visuais (Rekacewicz, 2006)²⁵⁵.

---

254 As cartas militares francesas serán executadas entre 1818 e 1881, en 267 follas, na escala 1/80000.

255 Jacinto da Silva Mengo, o 9 de Agosto de 1861, suxire que nos tempos mortos entre a colocación de marcos sexa concluída a carta topográfica da fronteira e “a confecção de plantas especiaes dos pontos da mesma fronteira sob cuja demarcação os Commissarios dos dous Governos discordarem.” (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 602 vs.). Nunha situación en que as negociacións corren perigo, co equipo español a ameazar abandonalos, Bourman, o responsábel, de cuxo “caracter rispido e dominador, receava [Jacinto da Silva Mengo] um rompimento”, propón “a aquisição previa de plantas topographicas dos pontos questionados mais importantes levantadas simultaneamente por officiaes technicos de ambas as nações.” (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 610 vs.).

4. O Tratado de límites de 1864 na fronteira entre o norte de Portugal e Galicia

Os materiais que se encontran no Arquivo Histórico-Diplomático en cinco caixas de madeira escura, á que se xunta un conxunto de mapas de gran beleza, son a fonte central para a abordaxe do tratado de 1864. A través deles, ben como do estudo feito por Barreiros (1961-65), encadearase a análise das negociacións e as súas consecuencias²⁵⁶. Así, en primeiro lugar situaremos os antecedentes, coa creación da comisión, o interese dos individuos e dos grupos, as diverxencias internas e a disidencia. Despois, as cuestións envolvidas e postas a discusión, destacando as que respectan a raia galaico-portuguesa. Nunha terceira parte, esbozase unha abordaxe dos grupos en presenza repartíndoos en tres niveis, o último dos cales bipartido: a *métis* local, o persoal técnico e o rexistro central, destacándose neste un discurso subsidiario, *estranxeirado*. Unha cuarta parte abordará a expresión da resistencia cotiá, ben así como a dalgunhas formas institucionais que asumiu.

Esta fronteira, desde cedo delimitada, aínda que obxecto de prevaricación en conxunturas nacionais e locais específicas, conta a historia da formación de Portugal desde os inicios, cando Afonso VI sufocou unha rebelión galega, nomeando a súa filla Urraca gobernadora de Galicia, preto de 1090, a pesar das escasas virtudes militares demostradas polo marido desta, sobriño do abade de Cluny. Raimundo viñera con outros nobres participar nas cruzadas contra os musulmáns mais non tivera moito éxito na administración das terras que lle tocan, suxeitas ás investidas dos Almorávidas. O seu primo, Henrique de Lorena, conde de Portugal na dependencia de Galicia, por ter casado con Teresa, tamén filla de Afonso VI, conseguirá instalar a corte en Braga en 1093. A primeira fronteira, demarcada de forma dilatada e flutuante até 1124, terá sido entón delineada, cabendo aos condes de Portugal o territorio do Miño ao Tejo (García Maña, 1988:22)²⁵⁷. A partir de 1143, co recoñecemento de Afonso Henriques como rei de Portugal, que vería a súa condición ratificada polo papa en 1147, a fronteira vai delimitarse a través dos señoríos e mosteiros baixo a soberanía real. José Mattoso nota, no caso da fronteira do río Miño, que «*A política de atracção exercida quer pelos reis de Leão para con os portugueses, quer pelos reis de Portugal para con os galegos, levava ambos a colocarem aí senhores de cuja fidelidade pudessem estar seguros*» (Mattoso, 1985:143). Os concellos da fronteira beneficiáronse de forais precozmente, no sentido de garantir a fidelidade e evitar que se aliasen ao inimigo (Mattoso, 1985:343)²⁵⁸.

Vivir na liña de fronteira tivo, ao longo de séculos, unha carga suplementar, xa que os

256 José Baptista Barreiros (1893-1965), coronel de Infantaría xa entón na reserva, e que morrería no mesmo ano en que son editados os últimos fascículos, publicará entre 1961 e 1965 un traballo en seis volumes, "Delimitação da fronteira luso-espanhola", correspondendo a 12 fascículos nunha separata d' *O Distrito de Braga*. Con base nun traballo de arquivo, feito tanto nos materiais da *Comissão de Limites*, como nas cinco caixas do arquivo xeral do MNE, o autor transcribe un conxunto de documentos e queixase da falta de outros que alí deberían ser encontrados.

257 Segundo García Maña, nun documento do 21 de Agosto de 1124 era determinada a parte en que reinaba D. Teresa, dependente da de D. Urraca.

258 É así que poderemos entender o feito de en terras de Bouro non seren incorporados homes para a guerra, cabéndolles antes preservar a Serra Amarela, segundo as *Inquirições* de 1258 (cit. García Maña, 1998:34).

enfrentamentos entre as familias da realeza tiñan custos en vidas e bens de que se resentían sobre todo nas poboacións raianas. Dunha maneira máis acentuada que nos restantes medios rurais, era perceptíbel aquí a subalternidade, con formas de resistencia destinadas a minorar os riscos e a maximizar os beneficios.

O 5 de Xuño de 1264, Afonso X, O Sabio e Afonso III, por Portugal terán nomeado un equipo que ultimase "*o primeiro instrumento jurídico formal para a delimitação e demarcação entre os reinos castelhano e português*" (Garcia Maña, 1988:35). Séguese o axuste de varios límites, entre os que se encontran dúas aldeas, unha galega (Manzalvos, na Mezquita), outra transmontana (Moimenta, no concello de Viñais), que continuarán a ser problemáticos até o tratado de 1864. Volverían ser obxecto de demarcación en 1531, pese a se localizaren nunha zona de solos serranos pobres, ou precisamente por iso. Nunha pasta designada "*Papeis extrahidos da Torre do Tombo relativos à demarcação da raia de Hespanha no Districto da Villa de Vinhaes*" (MNE, s/d, caixa 1118, fl. 670 a 689), encóntrase un conxunto de documentación que servía de base ás pretensións portuguesas, cunha descrición exhaustiva da topografía raiana, os seus sinais e marcas en 1538, con frecuentes reclamacións acerca dos habitantes de Manzalvos e Charguazoso (actualmente integrantes do municipio da Mezquita) pola ocupación que tentaban facer dos terreos de Casares e Carvalhas (hoxe no concello de Vinhais), ocupándoos a través de labras. Mais, nun documento producido polo Xuíz ordinario da vila de Vinhais, polo alcalde e polo escribán do concello, perante un enviado do rei que pretendía recoñecer os límites con Galicia, considéranse prexudiciais os casamentos con galegos, potenciadores dun conflito entre a propiedade e a soberanía:

" (...) *cuasi andam nisso cada ano porem a cousa que aquy faz mais dano a esta contenda he que os lavradores deste termo que lavram junto con a raia de Galicia por que casão seus filhos e filhas en Galicia con moradores das ditas aldeas que movem a dita contenda e tomam a dita tera por iso eses dao causa a toda esta discordia porque seus filhos e genros e parentes sam os que isto tomam e de tudo o que se que pasa en portugal dam la os avisos en Galicia porem a tera sempre foy desta villa e termo e seus pais e avós de cem anos e maes a esta parte sempre diseraó que per os lugares ditos atrás partia o termo desa Villa con Galicia.* " (MNE, s/d, caixa 1118, fl. 673),

Os Tombos portugueses de 1530 e 1538, mandados realizar por D. João III, fixeron con algún rigor a demarcación da raia. A numeración de 1527-32 xa tiña feito referencia á existencia de aldeas sen unha clara delimitación fronteiriza. Estas "aldeas mistigas"

"(...) *eram no século XVI, pequenos aglomerados populacionais sem importância económica e con poucos habitantes quer portugueses quer galegos, havendo a notar a presença de fogos chefiados por mulheres (...). Dos 72 núcleos familiares existentes nos 3 locais, 39 eram portugueses e 33 galegos. No entanto só en Rubiães predominavam os portugueses, en número de 18 contra 10 galegos. en Santiago e Meãos a diferença era apenas de um, a favor da Galicia. De notar ainda apelidos*

comuns a Portugueses e a Galegos.” (Braga, 1997:9).

Segundo Columbano Ribeiro de Castro, publicado por Amado Mendes, no final do século XVIII eran lugares «*contiguos en hum quarto de legoa, metade gallegos, metade portugueses, en confusão.*” (Mendes, 1981:397) e adianta que non pode ser feito un mapa da poboación precisamente por causa desa «*confusão en que estão os moradores deste reino con o de Galicia*» (Mendes, 1981:398)

O período durante o cal Portugal estivo baixo ocupación española (1580-1640), foi de calma na fronteira (Garcia Maña, 1988:48). Remitida para outro *patamar*, a raia terá entón perdido o carácter de recurso entre intereses e rivalidades locais, que tiña antes e volvería ter. Resaltando a vertente relacional conflitiva entre portugueses e españois ao debrozarse sobre o tratado de delimitación fronteiriza de 1864, o coronel José Baptista Barreiros vai salientar as contendas «*entre povos portugueses e os seus vizinhos de Leão e Castela*» (Barreiros, 1961:7), aínda que estas situacións conseguisen “*às vezes, transitórias soluções locais, combinadas, por via de regra, entre os Concelhos interessados* (Barreiros, 1961:11). As loitas pola auga, polos matos, polos pastos – fundamentais para a vida local, deron azo a «*roubos e atropelos*» que podían atinxir unha «*inaturável violência*» (Barreiros, 1961:12), como sucedeu entre 1851 e 1855 no Miño e Trás-os-Montes, xa que “*Da antiguidade das rixas, tantas vezes sangrentas, e contendas entre povos de cá e de lá, rezam vetustos e amarelecidos documentos.*” (Barreiros, 1961:8).²⁵⁹ Delimitala definitivamente terá como xustificación evitar os conflitos internacionais que resultan da persecución aos contrabandistas, ben como impedir esas querelas entre comunidades. As loitas polo control da auga, dos pastos e das fronteiras comunais convértense nunha xustificación para a delimitación nacional, xa que só a través da eliminación deses conflitos podería evitarse que a integridade dos territorios estivese constantemente en cuestión. Ás demarcacións da fronteira poderían as poboacións pobos apor a súa resistencia, dun só lado ou de ambos.

Ao longo de todo o proceso, os membros das comisións portuguesa e española procurarán entender as reivindicacións locais á luz da Historia, nunha retórica en que os *antigos costumes*, os *antigos dereitos* e a *tradición* son frecuentemente evocados. No caso español, o recurso ao pasado próximo superponse ao pasado distante, discursivamente asociado a vestixios de formas feudais, desvanecidas polo ascenso do liberalismo. Aínda que os membros da comisión do lado portugués sexan militares, é debilmente abordado o interese militar, tan fundamental antes, por se tratar dunha “fronteira morta”. Esta desmilitarización da fronteira sinala un novo sentido para a participación dos militares na delimitación da fronteira, non pola intervención bélica, mais a través dos coñecementos técnicos, de enxeñaría e xeografía. A fronteira pasara a ser a liña onde se afirmaba a

---

²⁵⁹ En canto á fronteira que probablemente mellor coñecía, atendendo a que nacera e vivía en Braga, entre Portugal e Galicia, aparece inicialmente omisa, aínda que o autor reitere as relacións atribuladas dos pobos dun e outro lado da fronteira ao longo dos séculos, ao norte como ao este: “Entre as povoações portuguesas e galegas da fronteira norte de Portugal houve também outras múltiplas e por vezes sangrentas disputas(...) assim sucedendo con a contenda de Lindoso, a dúvida de Castro Leboeiro, as questões das ilhas do Rio Minho, e contenda do monte da Madalena, e diversas outras”. (Barreiros, 1961:9).

soberanía dun territorio nacional.

Delimitala con clareza, era a forma de obstar a que as relacións entre dous Estados fosen constantemente perturbadas por conflitos locais, mentres a economía nacional saía prexudicada polo comercio clandestino.

4.1. Os antecedentes: constitución da comisión, diverxencias, disidencias, intereses

No ámbito dun proceso que acelerou durante o século XIX – aínda que Francia, desde o século XVIII viñese axustar as súas fronteiras – España iniciará en 1851 co seu veciño alén dos Pirineos o debate acerca da fronteira²⁶⁰. As negociacións iniciaranse no ano seguinte e serán necesarios quince anos para concluír os traballos, xa que só en Xullo de 1868 serán fixados definitivamente os marcos, a través do Tratado de Baiona²⁶¹. Da mesma forma, o 14 de Abril de 1852, e de novo a 29 de Maio e a 14 de Agosto, o goberno portugués, a través do seu ministro en Madrid, suxeriu o nomeamento dunha *Comissão Mista* que demarcase a fronteira entre Portugal e España, pondo fin ás dúbidas e aos conflitos. Desa comisión mixta facían parte, por decreto de Xullo de 1855, como presidente polo lado portugués, o brigadier graduado de artillería Frederico Leão Cabreira, coadxuvado polo maior Augusto Ega de Vasconcelos Pereira de Almeida e polo maior graduado do Corpo do Estado-Maior Manuel Vicente Graça²⁶². Os españois, dirixidos por D. Fidêncio Bourman, ministro residente diplomático, incluírían tamén a D. Evaristo Pérez de Castro, secretario da *Legação de 1ª Classe* (sen voz nin voto), D. Francisco Caballero e D. Ramon Medina Orbeta, este último capitán de enxeñaría graduado en comandante. A aparente simetría do equipo negociador encobre a posición de dominación que España asumirá durante a primeira fase do proceso – que se revelará decisiva – co representante de Portugal en Madrid a sustentala, nunha fase en que os militares perdían terreo en favor dos diplomáticos.

Segundo a Acta de Instalación da Comisión Mixta, foi en Vigo, o 9 de Setembro de 1855 que, reunida a comisión, se elixiu o presidente e se acordou o regulamento²⁶³. Os dous coadxutores portugueses, Vasconcelos e Graça, acabaron por declinar o convite, atendendo

---

²⁶⁰ No *Diário do Governo*, n.º 143, de 20.6.1857, na parte referente ás noticias estranxeiras, transcríbese o proxecto de lei que fixa a raia de España e Francia.

²⁶¹ O caso máis complicado entre España e Francia é o da Sardeña, onde, tanto para os comisarios, como para as poboacións, o problema non está na inexistencia de fronteira natural, mais antes na inexistencia de fronteira histórica.

²⁶² Nunha carta encontrada no arquivo do MNE, a seguir a outras en que demostra a súa ansiedade pola lentitude do proceso referente ao nomeamento, datado o 1 de Agosto de 1855, Cabreira límitase a agradecer a honra con que fora adulado e a pedir un conxunto de pagamentos de axudas de custo, para el e para os que, con eles, irán constituír a comisión (MNE, s/d, caixa 1122, fl. 504).

²⁶³ Esta primeira reunión fora sucesivamente adiada en virtude do presidente da sección española ter quedado retido en corentena no lazareto de Vigo, despois de alí ter chegado e de ter adoecido con gravidade. Tamén outro compoñente da comisión, polo lado español, viría a ser obxecto de idéntico internamente. O conxunto de doenzas non quedaría por aquí, e en Outubro de 1855, Bourman e os seus teñen que retirarse de Ourense debido a unha epidemia de cólera, interrompendo os traballos da comisión. Debido aos rigores do inverno do norte, o 3 de Novembro de 1855 Cabreira informa que os traballos serán abandonados no norte, transferíndose para o Alentejo; no entanto, por non estar completa a sección portuguesa, os traballos só serán retomados en Xaneiro. De novo indisposto, e tamén sen secretario, en Setembro de 1856, Bourman interromperá os traballos.

ás exiguas axudas de custo e quéixanse de que os españois son moito mellor retribuídos, o mesmo sucedendo cos portugueses que se encontran na *Comissão Mista dos Caminhos de Ferro Peninsulares* (Barreiros, 1961:13).

A axenda de traballos, cun programa ben delineado e preciso, non sería necesariamente cumprida. Conflitos variados, dimisións, doenzas, epidemias, os rigores do clima e atrasos no destacamento de outros elementos que completasen a delegación portuguesa, contribuíron para a demora dos traballos da comisión. Até o 10 de Xuño de 1856 as tarefas da comisión reduciríanse á feitura do seu regulamento interno. Só entón iniciou os traballos de demarcación, a partir da illa Canosa, preto da Foz do río Miño, entre Caminha e Seixas. O 9 de Agosto de 1856 foron asinados polos *Ministérios do Reino e dos Estrangeiros* as “Instruções à Comissão” (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 207 vs.).

A comisión non percorría toda a raia, indo só aos lugares de máis fácil acceso e aos puntos que fosen obxecto de discordia. Durante parte do tempo, sobre todo no inverno, discutíase en Lisboa os asuntos pendentes e tomaba decisións. O modo de proceder é descrito nun oficio de Leão Cabreira ao gobernador civil de Bragança, o 17 de Xaneiro de 1857, amoestándoo nun outro, en Maio, por non lle ter sido enviado o conxunto de materiais que consideraba necesarios. A sección portuguesa da comisión solicitaba aos administradores dos concellos a convocatoria dos rexedores das freguesías raianas, que deberían facerse acompañar de “*homens anciãos honrados, e peritos na direcção da raia nas suas parochias: reunidos estes à Secção Portuguesa toma-lhes esta a descrição sucessiva dos pontos marcados ou reconhecidos na raia con toda a especificação; acto contínuo confronta a descrição con os mapas e documentos que também sollicita das camaras Municipaes, e deste modo habilitada inspecciona finalmente o terreno fazendo-se acompanhar de novos informadores para se volver forte nos casos de coincidência ou entrar na indicação de dúvidas ocorridas, a fim de quando reunidos con a Secção Hespanhola rebatermos quaisquer pertencções de possuição não bem fundada ou provada.*” (MNE, s/d, Caixa 1121, fl.616 e vs.).

Alén deste procedemento, tamén a composición inestábel da comisión atrasaba drasticamente os traballos. Leão Cabreira escíbelle o 24 de Xaneiro de 1857 ao marqués de Loulé, ministro e secretario de estado dos *Negócios Estrangeiros*, cando máis un membro abandona o cargo, pretendendo que lle sexa conferida unha “*honorífica prova do seu Real apreço ao sobredito secretário da legação*”, indicando as condecoracións xa recibidas (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 545 e vs.). Trátase de D. Francisco Caballero, até entón secretario da sección española, que fora nomeado pola raíña para secretario da *Legação de S. Petersburgo*.

Centrado nos seus intereses particulares e en obter favores para a súa rede social, Leão Cabreira solicítalle o 23 de Febreiro ao marqués de Loulé o nomeamento dun familiar, Viriato Leão Cabreira, como o seu axudante de ordes, cargo xa por este desempeñado anteriormente, cando o presidente da sección portuguesa era gobernador da praza de

Valença do Minho, porque “*não devo ser privado da indicada regalia*” (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 546)

Só en Xaneiro de 1856 foi feito o nomeamento do maior de enxeñaría Guilherme António da Silva Couvreur para secretario da sección portuguesa. Viría a incompatibilizarse co presidente portugués (Acta da 2ª sesión da comisión, celebrada en Lisboa, MNE, s/d), debido á relutancia con que asistía ás cesións deste en prexuízo de Portugal (Barreiros, 1961:18). As relacións de conflito entre Couvreur e Bourman teríanse iniciado no momento das discusións arredor das illas do río Miño. A comisión comezou por interrogar os mapas, debido a un illote, decidindo destruílo a través de dragaxe, “*terminando-se assim o abrigo que della formão os contrabandistas a quem unicamente he proficua, e a quem tão-somente esta remoção prejudicaria.*” (MNE, s/d, Acta da 2ª sesión)²⁶⁴. O contencioso culminaría o 3 de Xuño de 1857, na secuencia da aposición no propio terreo dun dos marcos da raia, que merecera o voto contra o secretario portugués. Couvreur dimitirá o 9 de Xullo, despois de facer oír a Cabreira e Bourman «*inconveniências*».

No oficio que envía ao ministro, Leão Cabreira tece unha serie de consideracións acerca do secretario exonerado, «*um oficial extremamente honrado e trabalhador*», mais dotado dun xenio «*algum tanto violento e disposto a alterar-se en qualquer discussão en que seja ou possa ser contrariado*» (MNE, s/d, Caixa 1120, vs.fl. 382). Xunto a esta impresión hai outra acerca de Bourman, o responsábel do lado español, «*também dotado de hum genio forte e de hum character circunspecto, mas propenso a insusceptibilidades, que assaz sabe temperar con a delicadeza de suas maneiras, e diplomatica medida de seus modos e palavras*». Nos meses seguintes, son varias as queixas de Cabreira ao rei acerca de intrigas que correrían en Chaves e de noticias saídas en xornais, principalmente portuenses, cuxa responsabilidade imputa ao seu exsecretario:

“O fim destes artigos he apresentar o presidente hespanhol, D. Fidencio Bourman, como hum malevolo caviloso, capaz de praticar toda a sorte de falcidades e enganos con vistas de prejudicar a Nação Portuguesa nas demarcações de que se trata, apezar de ser o contrário de bem facil prova. Tambem se não esquece de mim, representando-me como hum homem por extremo bondoso, e dotado da mais excessiva boa fé; isto he como hum imbecil, capaz de se deixar enganar, e ter sido enganado indignamente pelo referido Commisionado hespanhol.” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 389)

Debido á contestación aos erros da comisión portuguesa, Couvreur e Cabreira son cesados en Novembro de 1857 e é nomeada unha nova comisión o 9 de Xullo de 1858. Ten como presidente o tenente-coronel do corpo de enxeñaría Alexandre José Botelho de

---

²⁶⁴ Zonas de «límite natural» como o río Miño non deixan de xerar conflitos, pese á aparente claridade da súa demarcación. Van Gennepe, nun estudo clásico alertaba dos inconvenientes de usar cursos de auga como límite entre dous estados, xa que hai que contar cos intereses opostos das poboacións ribeiras, a regulación da corrente e das canles navegábeis, a fixación de bancos de area – susceptible de constituír illas, obxecto de apropiación por parte das poboacións dos arredores, como se verificou no caso do Río Miño durante as negociacións do tratado – ou a construción de presas (van Gennepe, 1995: 166).

Vasconcelos e Sá, como vogal secretario o maior do Batallón de Cazadores 3, José Maria Delorme Colaço, e como secretario interino o alférez de Cazadores 3 Carlos Frederico Pinheiro de Lacerda. Con insinuacións acerca de *“violentos excessos de verdadeiro ou afectado zêllo da parte de alguém”*, nunha carta do 7 de Agosto dirixida ao ministro e secretario de estado dos Negocios estranxeiros, Leão Cabreira desexa que a comisión a nomear, *“(…) seja mais feliz do que a quella a que pertenci no desempenho da sua importante incumbência; estando certo de que o será, visto não ter em seu seio algum importuno elemento de perturbação e discórdia, como as vezes acontece.”* (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 576). Non será así, debido á loucura que vai tomando Delorme Colaço (MNE, s/d: Caixa 1120, fl.262-317), que despois de varias baixas será internado nun hospital psiquiátrico (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 497)²⁶⁵.

O novo presidente da comisión portuguesa, perante confusións sucesivas, suxerirá novas estratexias, distantes da mera énfase nos intereses dos Estados e con intención de atender aos das poboacións locais:

“Não deve ser a semetria na figura da raia, tão pouco limites naturais sem mais atenções, porque nem uma nem outra couza se dá na maior parte della, aonde os povos de um e outro Estado, vivem á muitos séculos sem questões con a sua linha divisoria irregularissima, colocada aquem ou alem de limites naturais. A baze en que deve acentar o Tratado da Fronteira deve ser o bem estar dos povos arraianos de ambos os lados, fundado na equidade e na razão, e para isto se obter devem os dois Governos fazer, razoaveis e pequenas cedencias de territorio.” (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 491 vs.)

Require os documentos en arquivo que demostren os dereitos de Portugal nas cuestións en que estes tiñan sido postos en dúbida, como o Couto Mixto e os designados *pobos promíscuos*. O goberno español fixera saír estes dous casos da Comisión Mixta para a negociación diplomática e tería dado ordes aos seus representantes na Comisión para tomaren como acordados os puntos considerados aínda en debate pola parte de Portugal²⁶⁶. Porén, pese a deixar vingada a súa posición, para non obstruír os traballos, a nova comisión portuguesa aproba que se recomece a partir de Cabeça de Peixe.

Cando se reinician os traballos de campo, D. Salvador Távira, último presidente da comisión española, foi nomeado ministro de España en Chile. Retoma funcións D. Fidêncio Bourman, o que non facía adiviñar boas negociacións. No entanto, en canto a Salvador Távira, o oficio de Vasconcelos e Sá, enviado o 7 de Xaneiro de 1859 ao marqués de Loulé dá conta de que aquel enfermizo home de corte non sería a mellor persoa para percorrer e residir nos

---

265 O 19 de Agosto de 1858, por portaría, Vasconcelos e Sá fora informado da nova constitución da sección española, con D. Salvador Távira e D. Evaristo Perez de Castro – este último transita da anterior (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 462).

266 O 5 de Outubro de 1858 reuniu en Vigo a 2ª comisión mixta, presidida por D. Salvador Távira, que considerou non rever o que xa fora acordado, baixo risco de seren interminábeis as negociacións. De aquí pode concluírse que a sección española traía instrucións rixidas para rexeitar rever o que estaba acordado (Barreiros, 1963:73), nomeadamente no que respectaba a S. Vicente, Segirei e Aveleda, pese ás protestas locais en relación á demarcación. Da parte portuguesa a posición era agora diverxente, pretendéndose que fosen tidos en conta os documentos nese momento levados a cabo.

lugares inhóspitos a que se despraza a comisión, “a que os Diplomáticos estão pouco acostumados.” (MNE, s/d, Caixa 1122, vs. fl.134). Cinco meses decorridos sen que os comisarios españois dean noticias, o 11 de Agosto de 1859, Delorme Colaço, o secretario portugués cuxa saúde parece estar severamente abalada polo reumático, pide para ir a baños ás Caldas da Rainha²⁶⁷.

O entendemento entre as partes é menos ameno do que o existente na primeira comisión, o que leva a Vasconcelos e Sá a non querer desprazarse a determinados locais para negociar. Infírese igualmente que terán existido interferencias das elites locais españolas na demarcación anterior da fronteira, como se deduce dunha referencia feita polo presidente da sección portuguesa á vila galega de Verín: “...o lugar notável de muitas reuniões da Comissão Mista anterior, e onde existe alguém que, segundo se diz, influiu no ânimo daquele cavalheiro, [Bourman] para ele haver-se do modo sabido acerca da questão do Couto Misto, tratada em 1857.” (Barreiros, 1963:80)

Por convir ao goberno de Madrid, aínda que non aprobados do lado portugués, Bourman quere que sexan tidos en conta os traballos da primeira comisión, ameazando disolver a actual. Vasconcelos e Sá non está de acordo cos axustes e propón outro tanto, o que refrea o representante español, que avanza entón unha proposta para que o asunto dubidoso de Cabeça de Peixe non sexa mencionado. No medio deste folletín, son varios os oficios do novo representante portugués a denunciar os abusos subsecuentes aos traballos anteriores, con aprehensións de gando, invasións de terreo e outras arbitrariedades cometidas polas autoridades españolas, que toman como efectivos os límites só discutidos na comisión precedente²⁶⁸.

Sen sentir apoio no terreo, Vasconcelos e Sá reitera desesperados pedidos, na forma de telegrama, para que o alférez Pinheiro de Lacerda se presente na fronteira o 22 de Maio de 1860, perante a escrita irritante da *Secretaría de Estado dos Negócios Estrangeiros*²⁶⁹. Se os Tombos de 1530 e de 1538 daban descrições coincidentes coas pretensións das poboacións locais do lado portugués, a comisión española amosouse porén irredutíbel, decidíndose remitir a decisión para a escala dos gobernos²⁷⁰.

Habendo varios límites conflictivos na fronteira norte, outras partes son relativamente

---

267 Na primavera de 1860, e perante a insanidade do maior Colaço, o presidente Vasconcelos e Sá propón a súa substitución temporal por Carlos Frederico Pinheiro de Lacerda, alférez do batallón de Cazadores 3, cargo para o que será máis tarde nomeado o maior do exército António Augusto de Macedo e Couto (MNE, s/d: fl. 289).

268 Problemas similares, resolvidos salomonicamente, aínda que Vasconcelos e Sá considerase que as pretensións portuguesas eran máis xustas, xurdiron entre Barja e Cisterna, ou entre Pinheiro Velho e Esculqueira.

269 Afirma: “O Presidente Bourman, está insufrível, diz que v. Exª e eu o illudimos sobre a epoca en que se devia reunir a Comissão Mixta e quer queixar-se ao seu Governo. (...) Eu respondi que tomava toda a responsabilidade, e convidei a Secção hespanhola para na madrugada do día 29 comparecer en Cabeça de Peixe e funcionar. (...) Bourman quer que lhe mostre que tenho authority para representar toda a Secção Portuguesa en tal ocasião. Peço esta autorização pelo telegrapho, e que o Governo não me ponha en tantos embaraços por falta de comunicação do expediente a tempo.” (MNE, s/d, Caixa 1122, fl.8 e vs.)

270 O recurso aos tombos e a unha argumentación histórica para xustificar a pose dun territorio confire aos eruditos un papel de envergadura, ao seren chamados a fornecer documentos e elementos varios que sirvan para xustificar determinada pretensión. Cábelles constituír a retagarda dos homes políticos. Non só a historia é chamada, mais tamén a xeografía, a través das “fronteiras naturais” constituídas polos ríos ou por cadeas montañosas.

pacíficas. O entendemento no interior da comisión esténdese tamén, na fronteira entre Quintanilha (Portugal) e S. Martinho de Pedroso (España); os camiños veciñais para atravesar con gando cruzaban con frecuencia as dúas nacións, de aí que se teña permitido a súa circulación en 50 metros para ambos lados, instalando unha especie de terra-de-ninguén para efectos de *«tráfico honesto de pasto de gados, e numa zona de 50 metros para ambos os lados, como terreno neutro e fora das severas disposições legais vigentes»* (Barreiros, 1963:102). Nesta zona, «marra» é o nome con que se designan os marcos que dividen terras, aínda que o termo poda ter diferente significado noutras zonas do país. Así, é a toponimia antiga que clarifica o vetusto trazado da fronteira: na rexión a partir de Quintanilha e por toda a zona mirandesa existen referencias ás “tres marras”, á “marra do camiño dos portugueses” ou á “marra de Val de Frades”²⁷¹.

Toda a fronteira demarcada polo Douro non ofrece problemas, o que permite que os españois non acompañen o percorrido e permanezan en Zamora e Salamanca. A sección portuguesa pasa a noite en Miranda do Douro, e segue por Sendín, Bruçó e Freixo de Espada á Cinta. O mesmo pasará coa que é demarcada polo río Águeda e polo ribeiro de Tourões. Ao contrario do río Miño, aquí son máis claras as barreiras líquidas. Despois dos traballos teren concluído antes de 1860, por esixencia española, a sección portuguesa regresou a Lisboa. Urxía que fose substituído o maior Delorme Colaço, mais en Maio de 1860 aínda se esperaba o novo secretario (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 62)²⁷².

O proceso de determinación das fronteiras locais pasa por dúas etapas, unha primeira de información sobre os límites das aldeas, recorrendo a materiais históricos e ás afirmacións presenciais de aldeáns oídos, e unha segunda en que se procura encontrar eses límites no terreo. Ambas as fases sufrirán o desvío que provén de dous idiomas diferenciados. As designacións locais xeran equívocos entre os membros das comisións, que son habilmente usados polos aldeáns dun e outro lado para defenderen os seus intereses particulares e comunais, agora evocando a nación de pertenza. Un dato interesante acerca das linguas da raia xorde nunha das actas da comisión de límites, o 2 de Setembro de 1956. Non se logrando entendemento acerca dun conxunto de localizacións polas que pasaría a liña da fronteira,

“O Exmo Sr Bourman disse que havendo uma tão variada como complicada nomenclatura em os pontos por onde passava a raia tornando-se difícil descrevellos com exactidão orthografica, não só pelo que expendêra como porque alguns dos nomes dos ditos pontos são promiscuamente pronunciados em meio idioma portuguez

---

271 A Señora da Luz, cunha capela situada en plena fronteira, preto de Constantim, mais do lado portugués, obxecto de devoción e dunha romaría anual que congrega portugueses e españois, dá inicio a novas negociacións; conceden os portugueses aos aldeáns de Crandilanes, preto de Paradelas, a autorización para traeren os seus gandos a beber auga ao ribeiro que pertence a Portugal, por haber carencia de auga naquela aldea española (Barreiros, 1963:104).

272 Vasconcelos e Sá considera que o substituto debe obedecer ás seguintes características: “(...) patriotismo e intelixencia para entrar nas discusións con os membros da sección española; escribir bem; saber desenho topográfico; saúde e robustez para percorrer e residir no país por onde corre a liña de raia” (Barreiros, 1963:109)

e meio gallego ou hespanhol, parecia-lhe conveniente ficar expresso nas actas que nenhuma duvida deverião produzir no futuro alguns equívocos que desta ordem porventura aparecessem athe que se ratificassem afinal con a collocação dos marcos nos referidos sitios.” (MNE, s/d, caixa 1118, fl.49).

A fronteira será zigzagueante en certos puntos, cos intereses locais a conseguiren impor a prioridade da propiedade sobre a soberanía nacional. Aínda así, certas terras pertencentes a un veciño dun país quedarán integradas noutro, obrigando a cruzar a fronteira para o cultivo e para as colleitas.

Xa na fase de discusión política, serán nomeados dous tipos de plenipotenciarios: por un lado, os que tratarán, sen desprazamento ao terreo das cuestións do tratado, por outros os que o farán no tocante ás cuestións de orde máis práctica²⁷³. En relación aos primeiros, as honras con que son designados dan conta da importancia conferida ao acordo. Polo lado portugués, é nomeado o presidente do consello de ministros, Nuno José Severo de Mendonça Rolim de Moura Barreto²⁷⁴, marqués de Loulé, coadxuvado por Jacinto da Silva Mengo, tamén membro do referido consello²⁷⁵. Os españois son D. Jimenes de Sandoval²⁷⁶, marqués de Ribera e D. Facundo de Goñi²⁷⁷. Foron dispensados por ambos lados os membros das seccións técnicas, pois nesta fase discutíase a nivel político. As conclusións a que chegaron, que parecen equilibradas para ambos países, van ser obxecto o 2 de Maio de 1864 de novas cesións da parte portuguesa, no Couto Mixto e nas viñas de Charguazoso.

4.2. Quen dixo “presente”?

Son tres os discursos detectados no proceso de demarcación da fronteira, que daría

---

273 Os plenipotenciarios con traballo no campo, que se desenvolvera nos últimos anos, son, polo lado portugués, José da Silva Mendes Leal, mentres que o nomeado pola raíña de España é Facundo Goñi.

274 Trátase, segundo o texto do propio tratado, do «duque e marquez de Loulé, conde de Valle de Reis, par do reino, conselleiro d’Estado, gran-cruz da antiga e muito nobre ordem da Torre e Espada, do valor, lealdade e merito, commendador da ordem de Christo, condecorado con a medalha nº 9 de D. Pedro e D. Maria, cavalleiro da ordem suprema da Santissima Annunciada e grã-cruz da ordem de S. Mauricio e S. Lazaro de Italia, de Carlos III de Hespanha, da Corôa Verde, de Ernesto o Pio de Saxonia, de Leopoldo da Bélgica, do Leão Neerlandez, da Águia Vermelha e da Águia Negra da Prússia, do Danegrog da Dinamarca, de Pio IX, da legião de Honra de França, e de santo Olavo da Suécia, presidente do conselho de ministros, ministro e secretario d’estado dos Negócios Estrangeiros e interinamente dos do Reino, etc., etc.» (Tratado, 1866:3). Vindo dunha familia ilustre, o Mendoás, naceu en 1804 e morreu en 1875 (*Grande Enciclopédia Portuguesa e Brasileira*, s/d, vol. 15)

275 En canto a Jacinto da Silva Mengo (n. en Lamego en 1808, e que morrería en 1866), alén de ser «cavalleiro das ordens de Christo, de Nossa Senhora da Conceição de Villa Viçosa, e da antiga e muito nobre ordem da Torre e Espada, do valor, lealdade e merito, condecorado con a medalha nº 9 de D. Pedro e D. Maria, commendador de numero extraordinario da real e distincta ordem de Carlos III, e da americana de Izabel a Catholica de Hespanha, de S. Mauricio e S. Lazaro de Italia, de Leopoldo da Belgica, do Danebrog de Dinamarca e da Corôa de Carvalho dos Países Baixos, cavalleiro de segunda classe da ordem imperial de sant’Anna da Russia, condecorado con o Nichani Iftihar de segunda classe en brillantes, da Turquia, official e chefe de primeira repartição da secretaria d’estado dos negocios estrangeiros, etc., etc.» (Tratado, 1866:3-4). Acerca desta figura, pode engadirse que publicara en 1845 un *Manual de Civilidade e Etiqueta*, e xa antes, desde 1836, escribira *O Correio das Damas, Jornal de Literatura e Modas* (*Grande Enciclopédia Portuguesa e Brasileira*, s/d, vol. 16).

276 Tamén neste caso os títulos son múltiples e variados: «marquez de la Ribera, commendador de numero da real e distincta ordem de Carlos III, commendador da de Izabel a Catholica, cavalleiro da de S. João de Jerusalem, commendador da do leão Neerlandez, official da legião de honra de França, cavalleiro de primeira classe da Águia Vermelha de Prússia, secretario con exercicio de decretos, seu [da rainha das Hespanhas] enviado extraordinario e ministro plenipotenciário junto de Sua Magestade Fidelíssima, etc. etc.” (Tratado, 1866:4)

277 D. Facundo Goñi era conselleiro real de agricultura, industria e comercio e fora deputado ás cortes.

azo ao Tratado de 1864, correspondentes aos axentes sociais envolvidos, aínda que o último teña unha variante, dilatada, con maior distanciamento co emisor. En primeiro lugar, o dos axentes locais que, nuns casos, reclaman acerca das arbitrariedades de que son obxecto na delimitación da fronteira e noutros, peroran contra outros aldeáns, do lado español, que se apropian de terreos da raia portuguesa. En segundo lugar, o discurso técnico, de peritos que ordenan o territorio a través de regras universais aprendidas, cartografándoo, reducíndoo a formas abstractas. Son sobre todo militares, habituados ao terreo, sendo o seu papel recoñecido e requisitado con frecuencia polos presidentes das seccións portuguesa e española da comisión, con vista ao recoñecemento máis detallado dos límites locais. Un terceiro nivel discursivo é centralista, avoga pola clarificación da fronteira para defender o interese dos países e se episodicamente toma como seus algúns intereses locais, tamén con lixeireza se destaca deles. Como forma extrema desta posición, o *estranxeirado*, que olla aínda con maior distancia para os acertos locais e desvaloriza algunhas interferencias do discurso de centro do lado portugués, a través da desproporción das reivindicacións localizadas, nun ámbito translocal.

4.2.1. A *métis*, ou como volver potábel a cultura de centro

“Quando foi que então puseram a raia lá por cima, vieram dois cavaleiros. Naquele tempo os homens andavam de cavalo, porque carros não os havia, nem estradas. Haviam dois cavaleiros que foram parar a casa do senhor Avelino, que na altura ainda o pai do senhor Avelino era vivo. Foram lá parar. O senhor Avelino lembra-me a mim ainda bem dele. Depois, aquilo, lá arranjam mudar então a raia daqui lá para a coroa do povo, lá para a Chaira, por cima daquelas casas que agora lá há, que na altura não havia casa nenhuma, lá para a Chaira. Mas as pessoas não ficavam satisfeitas, porque claro, elas eram espanholas, e depois ficavam portuguesas e ficavam sem as terras que ficavam para a Espanha, e que depois era um problema para irem lá trabalhá-las. De maneira que aquilo era uma confusão, aquilo ó depois não ficou certo, e porque não podia ser, e porque eles queriam as terras, e ficavam sem as propriedades. Tinham lá uns lameiros, como ainda hoje há e uns bocados de terra, e passava o marco por cima. E então, depois passado um tempo, apareceu um cavaleiro pelo povo acima, directo à casa do senhor Avelino. Esse cavaleiro esteve então na casa do senhor Avelino e seguiu. Trazia um carapuço vermelho na cabeça, e diz que lhes disse assim para as pessoas que ali estavam - nunca falta gente quando é assim nestas coisas - e que lhes disse: «Bom, eu vou resolver a questão. Se é que quando eu vier por esse caminho abaixo, me virem vir com um carapuço preto, mau negócio; agora se virem vir com o carapuço vermelho, então batei as palmas.» De maneira que o cavaleiro lá apareceu dias depois, e

lá veio ele pela Chaira abaixo, de carapuço vermelho. E pronto, então ficou assim, a raia então foi posta a águas vertentes, porque aqui na ribeira há um marco no caminho. A partir daquele marco, sobe acima ao Outeiro, a águas vertentes; daí, vai outro ao Morico, não é bem ao Morico, mas não me recordo agora como lhe chamam. Há lá aquele marco e depois há aqueles marcos todos, a águas vertentes. Na Carrasca é águas vertentes, nesta serra que aqui temos são águas vertentes e chega às águas vertentes até ao perto de S. Cibrão. De resto, ó depois, é como calha. O Eduardo tinha um livro que deixou o tal cavaleiro, e ele lia, pois aí é que me chamou a atenção. Ele gostava muito de ler e lia assim livros que interessavam às pessoas. Eu, pelo menos, gostava de ouvir assim estas coisas e, claro, as pessoas ainda continuaram mesmo assim, depois de a raia ir lá para cima e ficar a raia onde hoje é.”

Aurora Gonçalves, nacida en 1924, Cambedo da Raia, 2001

No proceso que decorrerá ao longo de nove anos e que levará ao establecemento da fronteira en moldes que, con lixeiros acertos, son os actuais, varios foron os axentes envolvidos, cuxos discursos son detectábeis nos documentos producidos. Algúns deses axentes, cuxa mudez resulta do non dominio da escrita, foron chamados como coñecedores en certos momentos. Porén, o coñecemento local é continuamente desvalorizado e os seus intereses postergados, sacrificados á delimitación decidida de fóra. Ao contrario das voces centralistas – cuxa percepción é evidenciada na toponimia encontrada nun mapa de estradas actual – outro discurso é construído localmente, particularizando a paisaxe unha maneira que é pouco clara para os de fóra²⁷⁸. Esa toponimia local, que conta historias asentadas nunha memoria localizada, está plena de episodios. A liña de demarcación vivida polas poboacións fronteirizas remite para un recoñecemento que, como recorda Pais de Brito (1988), asenta en sinais, puntos ben precisos mais localizados, autenticados polo nome, sexan eles penedos ou árbores, camiños ou lameiros.

No texto arriba transcrito, resultante dunha gravación feita en 2001 con Aurora Gonçalves, en Cambedo da Raia, a percepción de que o recoñecemento da liña de fronteira era alleo á influencia local, alíase á construción case mítica arredor dun cabaleiro, como representación do poder e dos seus sinais, emitidos a través da cor do gorro usado. Marcado polos topónimos de recoñecemento dun termo e pola remisión para persoas concretas, recoñecíbeis polas outras mulleres presentes no momento en que a gravación foi feita, este relato ten un interese suplementar. A memoria colectiva a que fai recurso, asentada nun espazo compartido, actualizada periodicamente, retén un momento de angustia – entre outros vividos na aldea, que a mediados do século XX volvería sufrir, ver morrer, ser feridos

---

278 Como apunta William Douglass para o caso da fronteira do País Vasco, os mapas de estradas están en español ou en francés, xerarquizan as poboacións de acordo co seu tamaño, expresan en quilómetros a distancia entre elas, a través dunha visión “moderna”, científica e métrica da paisaxe (Douglass, 1999:22)

ou presos os seus habitantes ou veciños que refuxiara – cuxa resolución lle escapou enteiramente.

Nunha gravación realizada nunha tarde dun domingo de Agosto, entre un grupo de mulleres, sentadas á sombra nun punto da aldea preto do local onde pasara a liña de fronteira, Aurora Gonçalves conta o que estaba en xogo localmente: a localización desexábel da fronteira nas augas vertentes, a ansiada coincidencia entre a propiedade e os límites do país, a aposición negociada dos marcos, co acordo dos habitantes da poboación. Amósao lembrando camiños, outeiros, augas que corren. Reconstitúe unha paisaxe recitada, como antes reconstituíra os límites no campo, obxecto de múltiples cruzamentos e recoñecementos polos hábitos alí vividos.

En narracións que volven visíbel a iniquidade dos poderes que transcenden a escala aldeá – gradativamente enumerados, ás veces tendo como último recursos o propio rei – os habitantes das poboacións prexudicadas fan saber das súas razóns, frecuentemente a través de notábeis do cadro local que, á súa vez, recobren os seus intereses. Verase ao longo do proceso que canto máis ambicioso e meticuloso é un proxecto, tanto menos espazo é deixado á iniciativa local e á experiencia (Scott, 1998:347).

O rexedor substituto de Castro Leboeiro, en misiva datada o 16 de Marzo de 1859, dirixida ao administrador do concello de Melgaço, quéixase das arbitrariedades cometidas polas autoridades españolas:

“1º Apreensão feita dos rebanhos lanigeros e caprinos dos lugares de Adofreire e Queimadelo, e Falagueiras, e Coriscadas, e Cabelo, pelos carabineiros do ponto em Quintela de Leirado, cujos forão arrematados por seis mil e tantos reales; 2º Atomadia de humas bacas de Engracia Esteves do lugar do Rodeiro feitas pelos mesmos; de cujas tomou delas conhecimento o Juiz de Dereito da Comarca e mais o Agente do Ministerio Publico; e por enquanto não se sabe do rezultado; 3º Atomadia de outras bacas de João Esteves e Pedro Esteves do lugar do Thero; 4º Atomadia de outras poucas de bacas feita a Manoel Fernandes Bispo e outros do lugar de Campelo; 5º Atomadia dos gados bacuns dos lugares da Siera e Padrezoiro, 6º Atomadia do gado Bacum dos lugares das Falagueiras e da Adofreire, 7º finalmente a prizão de hum pobre vendilhão de sal chamado Francisco Fernandes morador nesta Villa, qe estava vendendo sal aos galegos na fronteira, porem dentro do nosso territorio chamado o sitio da Senhora da Ana con duas cabalgaduras foi também arrestado para a Cadeia de Ourense, aonde segundo me consta tem de estar tres meses, é quanto tenho a dizer sobre o objecto de se trata.” (MNE, s/d, Caixa 1122, fl.111 e vs.)²⁷⁹

Estas denuncias, anexas ao proceso, poden funcionar de forma dupla, en certas

---

²⁷⁹ A incapacidade por parte da maioría dos membros da comisión mixta para comprender a linguaxe, os intereses e os entendementos locais, queda ben expresada en canto á aldea de Castro Leboeiro e ao aldeán Fambra, identificado como o “cidadán”. Fambra, que os representou, e que levaría a establecer con regra e cartabón unha liña separadora que non tiña en conta os acordos non escritos e sen que se puidese determinar a data entre os pobos de Castro Leboeiro e Entrimo (Barreiros, 1961:24-5).

circunstancias, como argumento favorábel á clarificación de límites, supostamente superadora destes conflitos, aínda que adopte formas lesivas dos intereses das poboacións e sirva lóxicas que lles son alleas. Ás veces son conseguidas vitorias, aínda que estas lle dificulten a vida aos membros da comisión. Xa na acta 44ª da Comisión Mixta, correspondente aos traballos do 6.7.1857, queda a saberse que despois de decisións de gabinete, son innúmeros os acertos no terreo, o que leva a que o trazado veña ser sinuoso:

“D’ali [Castelo dos Lumiares]e en atención aos desexos manifestados p.r alguns individuos de um e outro lado da raya a que alguns vinhagos de pouca extensão ficassem do lado dos seus respectivos paizes; assentou a Comissão que a linha divisória ficasse nesta parte os ziguezages ou curvas necessarias para o effeito, e en consecuencia se procedeo à collocação dos marcos...” (transcrito por Barreiros, 1962:43)

A forma como operara a primeira Comisión Mixta permitira que fosen variados os abusos alegadamente cometidos por españois xunto da fronteira, en Melgaço, no intervalo dos traballos, conforme conta Vasconcelos e Sá en oficio dirixido ao presidente do Consello de Ministros e ministro dos *Negócios Estrangeiros*, o 18 de Novembro de 1859:

“Contarão-me ali, que en certa ocasião en que os referidos clavineiros havião entrado no territorio portuguez no termo de Castro Leboeiro, e apreendido algumas cabeças de gados dos lavradores que andavão pastando na quellas serras, representando a autoridade portugueza a hespanhola, forão requezeitadas algumas testemunhas portuguezas, as quais hindo a Orense, forão lá mandadas encarcerar, e ainda en cima multadas!! V. Exª sabe quanto o espírito de nacionalidade pode influir nas decisoens de pleitos, principalmente tratando-se de factos passados en lugares ermos, quando são attendidos como partes dos proprios autores dos factos de que há a queixa.” (MNE, s/d, Caixa 1122, fl.108)

Unha das cuestións máis importantes para as poboacións na demarcación da fronteira está nas *augas vertentes*. Un marco colocado no medio dunha costa prexudicada claramente no que toca ás augas das poboacións dun ou doutro lado da fronteira. Son tamén recorrentes as protestas por parte dos habitantes locais, convidados a acompañar a comisión, cuxos membros apoñen os marcos pese ás protestas que son feitas neste sentido polos que se senten prexudicados. É denunciada unha estratexia, alegadamente utilizada por algúns españois: a compra de terreos raianos do lado portugués, cuxos títulos de propiedade servían para contrariar os antigos tombos, levando a unha demarcación lesiva. Nótese que este proceso de aposición de marcos se anticipa ás decisións políticas centrais, demarcando no terreo aquilo que aínda estaba en discusión, como se fose materia incuestionada. Nun *Memorandum* extraído das actas das sesións e das correspondencias oficiais da Comisión Mixta, o 22 de Novembro de 1856, prevese:

“A dita Comissão mista, tendo ratificado a linha de raia entre ambos os reinos, desde

a fóz do rio Minho athe o ponto aonde a mesma raia corta o rio Tamega, não póde con tudo levar a effeito con a devida regularidade a correspondente demarcação, sem que os illustrados Governos das duas nações hajão de expressar o seu superior accôrdo, e aprovação sobre os seguintes importantes objectos en que teem concordado as duas secções da mesma Comissão.” (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 539).

Un home de 70 anos, labrador en Moimenta da Raia, no concello de Vinhais, afirmaba que os propietarios españois que tiñan viñas no local de Santa Catarina de Ribas, unha aldea que, na peculiar escrita do secretario da sección portuguesa, *falecera*, costumaban deixar un en cada dez montes de uvas para Portugal, feito confirmado con outros testemuños²⁸⁰. A aldea de Santa Catarina de Ribas tería deixado de existir cerca de 80 anos antes. Nos documentos españois aparece proscrita, mais os veciños portugueses e tamén os da Esculqueira, ben como a documentación anterior, fanlle referencia (MNE, s/d, Caixa 1118:fl. 118 e vs). Coa aldea de Ribas despoboadá, quedaba alí un lugar e viñas, sobre as cales o Estado español comezara a lanzar contribucións. Os habitantes das aldeas de Pinheiro Velho, Vilarinho de Touças, Cerdedo, Casares e Carvalhas, *“povoações que uzavam de avexar, como haviam feito ás de Ribas e as quaes, se não fossem convenientemente defendidas, mais ano menos ano, sofreriam a sorte desta.”* (Barreiros, 1963:86) denunciaban os veciños galegos por iren tomando pose de terreos que lles pertencían.

A incipiente cartografía do mapa de Fontán amosábase pouco congruente cos tombos. Entrantes pouco inocentes agregaban a España zonas fértiles e anacos de territorio que, segundo os tombos, estarían encadrados en Portugal²⁸¹. O período da guerra civil de 1832-34, en que *“Portugal estava en estado anarchico, tratando as autoridades somente de perseguir os liberaes.”* (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 525), ao desactivar un sistema anterior sen o substituír inmediatamente por un novo, tería permitido un período de limbo, propicio a abusos. En oficio dirixido á Facenda, o 12 de Marzo de 1861 refírese unha aprehensión de gando feita por españois, na Portela, Santa Catarina de Ribas, que aínda existiría en 1762, e de que *“o Governo Hespanhol pretende privar a Coroa Portuguesa”* (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 26)²⁸².

---

280 En canto a Ribas, a aldea – ou a quinta, como tamén aparece designada – tería 3 casas habitadas en 1538 (MNE, s/d, Caixa 1118, fl. 677). Noutro documento declárase que os moradores de Charguazoso ocupaban Ribas, dentro dos límites de Cerdedo, desde as guerras de aclamación de D. João IV, mais pagaban á comenda de Santalha metade dos décimos de pan e viño, e todo o de castaña que nela collen (MNE, s/d, Caixa 1118, fl. 690 e vs).

281 “No mapa do Sr. Fontan pore, feito a dois dias, não se vê a raia marcada do mesmo modo, vê-se sem motivo justificado, fazendo uma grande reentrância contra Portugal, vindo buscar a confluência dos ribeiros de Cadabos e da Esculqueira, seguindo por estas ribeiras, que nenhuma descrição ou tratado autorizou, metendo para a Hespanha por todo o terreno de uma aldea portuguesa que já não existe, Santa Catarina de Ribas, en que os Tombos de 1530 e 1528[sic] falam, e também parte dos termos das Aldeias que ainda vivem, Pinheiro Velho, Vilarinho das Touças e Cerdedo, de que os habitantes tem sofrido tantos vexames, por causa desta usurpação do terreno português que apenas repugna escrevê-las. É esta uma das partes en que o mapa do Sr. Fontan está errado. Mas que aldea de Chargoaçoço tinha en 1538, como se vê no Tombo daquele ano, 35 fogos sómente, e hoje tem perto de 120, e naquelle paíz aspero e frigidissimo não há cultura de vinha, objecto muito precioso para as populações rurais se não na encosta da ribeira de Cadabos, na parte que pertencia a malfadada aldea de Santa Catarina de Ribas. (...) Parece que á cousa de uns 70 ou 80 anos, é que a dita aldea foi abandonada pelos seus moradores, que então estavam reduzidos a cinco ou seis fogos, pelos muitos vexames que sofriam dos visinhos de Chargoaçoço, muito mais poderosos que eles e cheios de ambição pelas suas terras.” (cit. por Barreiros, 1964:116)

282 O arrancamento de follas da copia existente en España dun libro de rexistro dos límites da antiga ás da copia existente en Espanha dun libro de rexistro dos

Nun relatorio de Vasconcelos e Sá, datado o 20 de Xaneiro de 1862, que alerta para que *“os povos que o sabem estão esmorecidos”*, ficamos a saber que

“A aldeia de Ribas já não existe, os habitantes abandonarão seus lares, não podendo suportar segundo consta, os vexames que sofrião os seus vizinhos. Consta também na localidade que até 1834 as couzas continuarão pouco mais ou menos como estavam em 1718, isto é pagando os proprietarios de taes terrenos os dizimos a Portugal, que erão os principais tributos da quella epoca, e os habitantes de Cerdedo e Villarinho, que tem cada uma 12 fogos, e estão reduzidos hoje a miseria, desfrutando o terreno que era seu; depois dese anno de 1834, foi que os habitantes de Chaguaçoso e suas authorities, por interece proprio, tem procurado por todos os modos e maneiras sofismar a questão, e apoderar-se do terreno de Portugal, iludindo con informazoes falsas os superiores e praticando toda a casta de violencias contra os seus vizinhos portuguezes.” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 526)

Emerxe en varios documentos do Tratado o receo da capacidade de englobamento por parte das aldeas galegas da raia, cuxa poboación aumenta, mentres diminúe da portuguesa. Segundo Vasconcelos e Sá, hai *“alguns aldeões ambiciosos, que se querem apoderar do terreno alheio, dos seus visinhos mais fracos que eles en força bruta”*. As alegadas vítimas, nun discurso que personifica as aldeas, son Casares e Carvalhas, do lado de Portugal, a primeira con 20 familias, a segunda con 9, mentres Manzalvos ten na altura máis do dobre destas dúas xuntas. O contrario ocorre na Moimenta, onde existen 111 casas. Os habitantes de Vilarinho e de Cerdedo, alén de desposados de terreos onde antes pastaban, tiñan que suxeitarse a pagar licenzas á Alfándega española para non seren obxecto da saña dos gardas. Así, cedían as exaccións españolas para non veren a vida aínda máis dificultada. Acúsanse ás autoridades portuguesas de Viñais de deixaren desamparados *“os portugueses”*, por non defenderen os intereses dos pobos da raia, alterando a escala do ocorrido. Alégase que as autoridades españolas deron apoio aos habitantes locais para obtención de documentos, mentres do lado portugués o desinterese fora manifesto.

O gobernador civil de Bragança, a quen Vasconcelos e Sá oficiara para nomear alguén que acompañase a comisión, non comparecerá, non enviará a ninguén, nin sequera responderá, o que leva o presidente da sección portuguesa a lamentar: *“Pelos documentos antigos da raia do concelho de Vinhais, vejo que já vem de longe o pouco cuidado que da parte de algumas autoridades daquele concelho tem merecido a sustentação da fronteira, deixando invadir sem opposição o território que lhe pertence...”* (cit. por Barreiros, 1963:88). Na ausencia de acordo no terreo relativamente ás pretensións españolas, a cuestión foi remitida para o nivel dos Estados.

Para os individuos que teñen a responsabilidade de delinear a fronteira nas diferentes

---

límites da antiga *villa* de Vilar Seco de Lomba é apuntado como unha das irregularidades por parte do lado español para, con mala fe, facer valer as súas pretensións (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl. 543).

partes da marxe, os que aí residen son con frecuencia considerados seres sen historia nin xénero. Só homes son chamados a opinar e o seu contributo é remitido para o dominio da memoria, reificada e traída como garante das propostas. Nos documentos presentados polos representantes das poboacións locais, en que é evidente o papel de eruditos, probabelmente xuristas, é utilizada unha argumentación de índole histórica. Recorren, por exemplo, aos Tombos de 1530 e 1538 para apoiar a súa vontade en documentos dirixidos ao rei, baixo a forma de abaixo-asinado. As opinións e ideas expresadas nesa documentación son frecuentemente desvalorizadas polos axentes do Estado. Nin a presenza de personalidades distintas, peritos, ou notábeis do cadro aldeán é encarada como posuidora de capacidades para contribuír con propostas aceptábeis (cf. Scott, 1998:346).

A voz dos habitantes locais vólvese audíbel baixo a forma do protesto, despois de esgotadas as modalidades do rexistro escondido. Trátase dunha das significativas excepcións en que a performance pública dos subordinados non tenta responder ás expectativas dos poderosos, eventualmente acompañando as formas de loita expresada co repertorio de prácticas ocultas (Scott, 1990; Scott, 1992). A conxugación de intereses locais falos sentir apoiados polas elites aldeás, xa que para actuaren nun palco en que teñen inimigos, necesitan ter aliados (Wolf, 1969:xvi)²⁸³. Polas condicións ecolóxicas asociadas á produción agrícola, os habitantes destas aldeas amosan gran vulnerabilidade ás mudanzas. O equipo de negociadores recolle elementos nos concellos de Montalegre, Chaves e Vinhais que permiten verificar fraxilidades resultantes de crecementos ou da diminución da poboación, da perda de dereitos de pastos, de augas, de acceso ao bosque. Por outro lado, dependen de lazos tradicionais de parentesco, de parentesco ritual e da axuda mutua entre veciños. Como remata Eric Wolf, é o esforzo para permanecer na tradición que os fai rebelar (Wolf, 1969:292).

4.2.2. O discurso técnico: cartógrafos, enxeñeiros, militares

Nunha fase previa, a reflexión sobre o tema das fronteiras remite aos políticos para a necesidade da cartografía, dos estudos itinerarios e de recoñecemento levados a cabo pola enxeñaría militar. No século XVII, o descoñecemento das curvas de nivel levaba a que as montañas fosen deseñadas nos mapas como cristas, cuxa representación configuraba unha “fronteira natural”. Ao contrario dos xeógrafos, os estrategos e os ministros, que queren unha apropiación integral do territorio, encaran as montañas como pasaxes e non como barreiras. Como lembra Sahlins, os límites das fronteiras naturais non son explicábeis pola xeografía nin pola política, mais antes por difíciles compromisos diplomáticos (Sahlins, 1996:65)²⁸⁴. O

283 O factor decisivo na posibilidade de realización dunha forma de loita expresa nun medio campesiño asenta na relación entre o campesiñado e o campo do poder que o envolve, pois unha revolta, mesmo con carácter defensivo, non podería desencadearse a partir dunha situación de impotencia, que convertería os envolvidos en vítimas fáciles (Wolf, 1969:290).

284 Toda a cartografía da fronteira estivo a cargo dos militares, indicio de que o recoñecemento do territorio non era feito por razóns científicas, mais antes ben

discurso técnico, recorrendo a peritos, facía uso de formas abstractas e descontextualizadas e pretende permitir aos representantes dos Estados envolvidos o recoñecemento pormenorizado dos locais. É aclarador o parágrafo de prosa enviado por Vasconcelos e Sá:

“A linha de fronteira desde o sítio da mina na costa oriental da Serra da Gamoeda até ao rio Maçans é muito irregular, só um desenho minucioso poderá fazer compreender às pessoas que não conhecem praticamente o país, como são as reentrancias e saliencias desta linha que por umas cinco leguas vai fazendo a separação das terras de Portugal, daquelas de Hespanha, até intestar segunda vez con o rio Maçans junto ao povo portugues Petisqueira; porque já por espasso de meia legoa, proximo ao povo hespanhol, Santa Cruz de los Cuerravos, o rio Maçans é que separa os dois Estados. (cit. por Barreiros, 1964:120)

O coñecemento técnico revelábase fundamental, a subida e a baixada da demarcación de fronteiras, xa polo recoñecemento previo, xa pola aposición rigorosa dos marcos, que obedecía a cálculos que requirían saberes periciais, non sempre incorporando a *métis*, o coñecemento local²⁸⁵. Frecuentemente, ese saber técnico proviña dos militares de enxeñaría, que se especializaron no estudo da cartografía²⁸⁶. Tomada a decisión política, o papel dos técnicos é esencial ao seu cumprimento: son eles que, no terreo, van proceder aos estudos necesarios para a determinación definitiva da liña da fronteira e a aposición dos marcos²⁸⁷. Cábelles seren executantes dunha decisión política, como queda expresado na disposición 9ª:

“Quando os engenheiros commissarios, ao determinarem a linha efectiva demarcavel entre um e outro ponto dos mencionados no tratado, encontrem duvidas respectivamente à direcção da linha en algumas paragens, resolve-las-hão conformemente ao concordado nas actas das commissões de limites, quando estas se tenham referido ao ponto duvidoso; en qualquer outro caso decidi-las-hão segundo os principios de equidade.” (Anexos, 1867:14)

A súa necesidade queda ben evidente na proposta de Vasconcelos e Sá, no sentido de *“os governos de Portugal e Espanha mandarem dois engenheiros de cada nação para*

máis pragmáticas.

285 A propia feita dos marcos dependía de decisións da comisión, como se nota na acta do 27.8.56, en que o brigadier Cabreira informa que acaba de recibir de Montalegre o orzamento para 200 marcos ao menor prezo “porque ali se podia fazer cada marco con as dimensões do antigo modelo e que passava a exigir do mesmo Administrador o menor prezo pelo qual se fazião segundo novo sistema ultimamente adoptado de 2 metros d’alto por 38 decímetros d’esquadria, lisos e só trabalhados a picão até aos dois terços da sua altura con as mesmas letras E.P. 1856. E a numeração correspondente na 4ª face, bem como a convidar os contractantes para a factura geral dos 200 marcos que se reputavão precisos colocar desde Melgaço athe ao termos de Vinhaes.” (MNE, s/d, caixa 1118, fl.45). No entanto, o 25 de Setembro de 1856, unha proposta española de menor prezo, acaba por ser aceptada (MNE, s/d, caixa 1118, fl.53 e vs).

286 Os membros portugueses da comisión son militares, presentados como habituados ao terreo duro, facilmente afeitos ao camiñar minucioso da raia. Os negociadores españois son vistos como nobres de corte que se esquivan a algunha da penetración local para recoñecemento do terreo, costumes evidenciados nos hábitos de lecer, de ida a baños e a curas de augas.

287 Seguindo o conxunto de operacións necesarias para executar a demarcación, na súa disposición 6ª: “A designação dos pontos demarcaveis, a fim de se volver efectiva a linha divisoria, será verificada pelos officiaes engenheiros de ambas as commissões de limites, os quaes poderão ser acompanhados de outros individuos das mesmas commissões, quando o julguem conveniente.” (Anexo, 1887:13). Cabe aos enxeñeiros determinar con exactitude a raia entre os puntos mencionados no tratado de límites, verificando no terreo as novas demarcacións, designando os puntos onde os marcos deberían ser colocados. Espérase deles que leven a cabo as operacións topográficas necesarias. Así, “empregarão de commum acordo os meios technicos de medição que tenham por opportunos, considerando a necessidade de formular a descripção geometrica(...)”(Anexo, 1887:13).

conjuntamente levantarem três plantas topográficas de cada país na escala de 1/5000 por exemplo; cada uma de 2 kilómetros de comprimento no sentido da raia e um de largo, nos três povos promíscuos, Soutelinho, Cambedo e Lamadarcos, e à vista delas, os dois governos resolverão, con toda a segurança, en seus gabinetes, como deve ficar a linha de raia nas suas proximidades, indenizando con outros terrenos, ou con dinheiro o que for julgado. Este trabalho não é de muita demora pela sua pequena extensão, qualidade das povoações e suas cercanias. Cambedo e Lamadarcos na parte que mudarem de nação ficarão en parte privadas do termo respectivo, mas ficarão gozando en comum, o que tem hoje a parte da nação a que ficam pertencendo: enquanto aos 12 fogos de Soutelinho, se ficarem portugueses, nada perdem relativamente a terrenos de termo” (cit. por Barreiros, 1964:108).

Unha detallada *Investigación das Margens do Minho e Refutação das razões allegadas por Hespanha*, do 17 de Outubro de 1856 (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 229-243), asinada por Guilherme António Couvreur acerca das illas no río Miño, caracteriza ese terreo de acumulación e, *“sugeito pela nossa analise às regras da sciencia aplicada, decreta que as alegações d’Hespanha para o possuir de direito são infundadas e contraproducentes: na falta deste direito não o deve passar a possuir de facto, e sob pretexto de ser mais regular a demarcação da raia por este modo; porque para se restituir a este antigo e regular estado basta desobstruir o canal da insua e destruir todos os pesqueiros (...).”* (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 237).

No relatorio que enviará ao rei o 19 de Xullo de 1859 (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 1-8), afirmase que a sección portuguesa da comisión *“começou por examinar minuciosamente a fronteira Portuguesa desde o limite Est da Serra do Gerez, até Villar Seco da Lomba na extensão de 65 kilometros, proximamente formando como lhe foi possível um mapa Geometrico na escalla aproximada de 1/100000, de um paiz, que da parte de Portugal ainda nem tem triangulação Geodésica de primeira ordem.”* (MNE, s/d, Caixa 1120, fl.3).

Por portaría do 8 de Abril de 1862, Vasconcelos e Sá e un oficial técnico español foron incumbidos a facer a planta topográfica do Couto Mixto, logo ampliada o 25 de Abril por un conxunto doutras, referentes aos puntos conflitivos da fronteira²⁸⁸: *“Medimos directamente muitas distancias aonde isto era possível, e muitos angulos; e fizemos varios itinerarios; a fim de ter elementos para fazer as plantas que se devem apresentar aos dois Governos.”* (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 487 vs.)

Tamén na zona de gran contencioso na raia entre Vinhais e A Mezquita, debido ao maior crecemento demográfico do lado español, con máis e mellores terreos de cultivo, mais sen acceso a estrumes, nos cales os terreos portugueses da raia son ricos, se propuña o recurso a peritos e sobre todo a unha cartografía cunha escala que volvese recoñecíbel este territorio. Dous enxeñeiros de cada nación farían unha planta topográfica *“muito exacta e*

---

²⁸⁸ O técnico español, D. José de Castro, é obxecto de comentarios pouco frutíferos en canto á súa capacidade de traballo, en misiva privada, dirixida o 1.7.1862 por Vasconcelos e Sá ao Marqués de Loulé (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 488), opinión reiterada en nova carta, dous días despois.

minuciosa, na escala de 1/10000 por exemplo, no terreno entre a Lagoa do Frade e Cabeça de Peixe, que são 10 quilómetros proximamente, e que tenha dois quilómetros de largura, o que não é trabalho muito custoso; à vista da qual e no remanso do gabinete, os dois governos combinem onde devem ser postos ali os marcos da raia que se farão então colocar e respeitar” (cit. por Barreiros, 1964:111). Nótese como en calquera dos casos se fai referencia á necesidade deste previo recoñecemento para que os decisores políticos, na tranquilidade do gabinete ou con toda seguridade, nos seus gabinetes, podan decidir.

4.2.3. “Na tranquilidade do gabinete”: as lentes do Estado miope e a distancia do estranxeirado

Enfáticos nas expresións «delimitación», «trazado» e «límite», diplomáticos e comisarios presupoñen a existencia dunha fronteira linear que divida dúas entidades políticas e territoriais contiguas. A súa posición en relación aos intereses localizados e o modo de ollar para as poboacións rurais da zona é evidenciada no relatorio que Vasconcelos e Sá envía ao rei o 19 de Xullo de 1859, onde se fai notar, acerca do Couto Mixto, exaltando os documentos escritos con peso histórico que: *“Os Tombos de demarcação de 1418, e ratificação de 1538 (Documento Nº 2) bem claro mostram por onde ella [linha de separação] passava então, e passa ainda hoje: os Governos de Portugal e Espanha não devião consentir que ambições locais, e interesses privados de aldeões pouco sevilizados, procurem con informações e documentos imaginários, pela sua inexactidão, alterar esta demarcação veneranda.”* (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl. 4)

Acabado o traballo da comisión mixta, é no nivel dos estados centrais que operará a discusión. Porén, aínda no campo, Vasconcelos e Sá insiste en usar documentos e declaracións para facer vingar unha fronteira que lle sirva aos intereses do Estado portugués – que non son, como se vén demostrando, necesariamente os dos portugueses da raia – en constante humillación por parte da delegación española- Jacinto da Silva Mengo, comendador da orde de Cristo que, alén de ter recibido condecoracións por parte dos Estados portugués e español, publicou tamén en 1845 un *Manual de Civilidade e Etiqueta*, é un home de corte que xamais se desprazara aos locais sobre os que aconsella a tomada de decisións. Vehiculando a óptica central, considera que os poderes da comisión provisoria non poden ser ultrapasados, ben así como lle está vedado inserirse en momentos posteriores e que lle exceden as competencias, como o derrube e reposición de marcos que resultaron da resistencia de poboacións locais a unha demarcación que as prexudicaba (MNE, s/d, Caixa 1122, fl.16 e vs.; *idem*, fl. 21-2). Mengo, que nun documento do 30 de Abril de 1862 se refire á *aldeola de Cambedo* (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 611vs.), noutro oficio do 30 de Xuño de 1859, perante o pedido que a sección portuguesa fixera no sentido de que o goberno de Madrid substituíse a

Bourman, lembra que o goberno español quedara moi satisfeito cos resultados do traballo da primeira comisión mixta e *“con a falta de patriotismo ou ignorância do ex-Presidente da Secção Portuguesa Cabreira, que no desempenho da comissão que lle fora confiada pelo Governo de Sua Magestade parece ter tido somente en vista fazer valer a demarcação figurada na Carta topographica da Galliza pela Hespanha, que levou a sua audacia a incluir na dita Carta as duas margens do rio Minho como pertencentes a Hespanha.”* (MNE, s/d, Caixa 1122, fl.66-8 e vs.)

Ao longo dun relatorio encamiñado o 30 de Abril de 1862 para o Marqués de Loulé, Jacinto Mengo dá unha lección sobre os procedementos e estratexias de sedución neste tipo de negociacións. Nunha reunión, terá comezado por atribuír a presidencia a Bourman, *“ao que ele annuo depois de algumas instancias”* (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 607), a que se seguiu a remoción da discusión dos capítulos de máis difícil negociación, até que *“o animo do Commissario Hespanhol se achava propenso à justiça”*. É ese instante que Mengo terá aproveitado para lle pedir unha suxestión, adulándoo, *“porquanto conhecendo elle a fundo todas essas questões, ninguém melhor nem con mais conhecimento podia formular uma proposta nos interesses dos subditos das duas corôas.”* (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 608 e vs.). No entanto, fronte a un oficio confidencial de Bourman, do 17 de Abril, *“Deplorando muy sinceramente este mal resultado de nuestros esfuerzos, y tan desinteresadas como benéficas aspiraciones”*, é lexíbel o malestar de Mengo, nunha resposta enviada ás 8 horas da noite:

“Que desigualdade que injustiça encontrou V. na minha proposta? Sejamos francos, meu caro Senhor. Portugal cede a Hespanha uma ilha ainda hoje productiva, e algumas ilhotas; um monte (o da Magdalena) que abrange para mais de uma legoa de extensão; e um espaço grande de terreno utilissimo para a Hespanha. – E que pede Portugal en compensação de tudo isto? A continuação do gozo de um terreno que há muitos seculos disfructa conjuntamente con a Hespanha: a cedencia de duas pequenas povoações, sendo uma dellas promiscua, e por ultimo, umas tiras de terra indispensaveis a duas aldeas portuguezas a quem os seus vizinhos tem uzurpado a maxima parte de um terreno reconhecidamente portuguez.” (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 619)

Un despacho do ministro portugués en Madrid, Luiz Augusto Pinto de Soveral, destinado ao marqués de Loulé e datado o 20.3.1858, é demostrativo da súa posición de *estranxeirado* en relación ao Couto Mixto e ás tres aldeas ditas *promíscuas*:

“Permittir por mais tempo o estado anomalo nos povos do Couto Mixto, e promiscuos, é não querer acabar con esse foco e refugio de malfeitores que a seu bel-prazer zombão e calcão aos pés as Leis de Dous Estados independentes, fiados nas imunidades das tradições de séculos. (...) O statu quo traz consigo um sem numero de reclamações desagradáveis, de uma solução impossivel tanto no que toca a

nacionalidade dos habitantes do Couto Mixto, como igualmente dos que residem nos povos cortados pela raia e são chamados promíscuos. (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 184)

Ben podían, o 20 de Decembro de 1854, as poboacións do “Couto Mixto das duas Corôas Portuguesa e Hespanhola”, queixarse ao rei de Portugal por teren

“ (...) sido gravissimamente prejudicados e continuarão a sêlo ainda pelos empregados da Alfandega de Montalegre, en um dos principaes recursos, e meios de subsistencia, qual é a livre conducção dos gados, cereaes, e outros generos e objectos de sua propria colheita, e industria para os mercados d’aquella villa e concelho, bem como o transporte dos indispensaveis aos uzos e necessidades da vida d’alli para suas casas; já vedando-lhes inteiramente essa condução e transporte, como contrabando; já obrigando-os a despacho como se forão estrangeiros; e isso sob o unico e futil pretexto de que os mesmos povos se não achão comprehendidos na circunscripção do predito concelho, e não devem por isso seus habitantes ser contemplados, para o effeito, como cidadãos portugueses.” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 165 e vs.).

Os tempos éranlles desfavorábeis. O Couto Mixto, as illas do Río Miño e os pobos promiscuos van ser discutidos no nivel das chancelarías, por non ter tido vontade por parte da sección española de retomar negociacións e por ter o goberno portugués recusado a aceptar os acordos feitos por Cabreira. Vasconcelos e Sá, responsábel da segunda sección portuguesa da comisión mixta, nomeado despois da dimisión de Cabreira, en relatorio do 6 de Xaneiro de 1862, recoñece as faltas sucesivas por parte da comisión anterior, que levaron a unha situación inxusta para os pobos raianos:

“O resultado destas faltas foi representarem os povos e authoridaes portuguezas ao seu Governo, contra uma marcação tão injusta e contraria a dignidade e intereces da Coroa Portuguesa; e os povos clandestinamente destruírem os marcos mandados colocar pela Comissão Mixta. (...) Tudo isto prova que não forão verdadeiras as expressões do Snr. brigadier Cabreira no seu Officio de 7 de Julho de 1857. =«A Comissão fez quanto estava ao seu alcance para contentar a todos, segundo os principios de justiça e equidade, mostrando-se os ditos povos satisfeitos e tranquilos».” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 326).

O 31 de Xaneiro de 1862, unha nota de Jacinto da Silva Mengo, oficial e xefe da 1ª repartición da *Secretaria de Estado dos Negócios Estrangeiros*, chama a atención, de maneira contundente, para a forma como o goberno español conduce as negociacións, en especial en canto a unha intencionada proposta en relación ás aldeas promiscuas, que faría dos seus habitantes portugueses *de feito* e españois *de dereito*: *“Custa realmente a crêr que um Governo tão illustrado como o Hespanhol e tão cioso da sua independencia, se lembrasse de propôr a um Governo tão independente como elle, uma proposição tão absurda!”* (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 219 vs.)

Demóstrase así, reiteradamente canto eran atinadas as palabras enviadas ao ministro

e secretario dos *Negócios Estrangeiros* polo secretario da primeira sección portuguesa, Couvreur. Perante as manobras que presenciaba, cuxas consecuencias serían resentidas polas poboacións locais, nota sagazmente que *“na diplomacia pouco importão as consecuencias notaveis uma vez que se consigão os fins para que as mesmas se empregarão.”* (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 514), chegando a referir os *“assaltos diplomáticos que tanta lezão nos hão cauzado”*. Xa antes, o 21 de Outubro de 1856, perante a alegación da parte da sección española de que non tiña instrución do seu goberno para tratar da cuestión do Couto Mixto, escribira que *“A Secção Portuguesa tem sobejas prezunpções para acreditar que bem longe de faltarem Instruções à secção Hespanhola, que lhe superabundão, principalmente nesta parte”* (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 248)

O vizconde Luís de Soveral, representante diplomático de Portugal na corte madrileña, fixera saber o 20.3.1858 que *«en resumo, o governo espanhol propõe o seu domínio exclusivo sobre o Couto Misto (sobre o qual Portugal não parece exercer jurisdição alguma); cede a Portugal a parte espanhola das povoações promíscuas de Lamadarcos e Soutelinho, e reclama de Portugal a parte que lhe pertence na pequena povoação promíscua de Cambedo”* (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl. 184-fl.185). Alieo ao que sucedera no terreo, parece inclinarse xa entón para ceder ás pretensións españolas, así aconsellando o goberno portugués.

É este mesmo ministro portugués en Madrid que, despois de se ter aconsellado co subsecretario de estado español, *«que na realidade se acha animado dos melhores desejos de terminar esta e outras questões que affectão os verdadeiros interesses dos dous reinos vizinhos»* e que lle fixo unha *«habil resenha do ponto en questão»*, propón ao goberno portugués unha total cesión das pretensións españolas. Este oficio faise acompañar dun estudo acerca dos Coutos Mixtos, tamén asinado por Soveral, profundamente tendencioso fronte ao que os mesmos pobos relataban en peticións ao rei. Así:

“Parece que aquellos povos reconhecem o Senhorio de Hespanha mediante certa somma fixa denominada Alcala, que Meaus entrega a Baltar e Santiago de Rubias a Calbos de Rendin, também en Hespanha. (...) Os povos do Couto Mixto pertencem ao Bispado de Orense, e o seu patronato aos Condes de Lemos que nomeão os seus curas.(...) Estes povos porem hão sido respeitados pelos Governos de Portugal e de Hespanha, e deste modo teem atravessado seculos á sombra de antigos direitos feudaes, sem obedecer a lei de especie nenhuma; ora são Portugueses, ora Hespanhoes, segundo as circunstancias o exigem; outras vezes não nem uma coisa nem outra. (...) Segundo tradições antigas parece que estes povos pertenciaõ á Caza dos Condes de Lemos e de Monterrey. Este titulo pertence hoje en dia ao Duque de Alba.

A Casa de Bragança tambem se julgou con certos direitos sobre o Couto Mixto, o que déra lugar nos Seculos XIV e XV a renhidas contendas entre ambos os senhores feudaes.

Na época da separação das duas Corôas, ficaram aqueles povos incravados no território hespanhol; abolidos depois os direitos Senhoreaes, a Corôa de Hespanha succedeu á casa de Monterey no dominio jurisdiccional.” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 187 e vs.)

Pouco tempo antes, o 20 de Xaneiro de 1857, a Legación de España en Lisboa tiña endosado ao ministro dos negocios estranxeiros portugueses un idéntico documento, tamén con preocupacións coincidentes:

“Los pueblos del Coto Mixto no pagan contribucion á ninguna de las dos naciones; sus habitantes se conceptuam exentos de todo servicio militar y no prestan obediencia á las autoridades fronteiras; son, en una palabra, pueblos independientes que viven dentro del territorio español, libres de toda ley. = Al amparo de tan irregulares privilegios los habitantes del Coto Mixto hacen el contrabando y ofrecen seguro refugio á los criminosos de la comarca.” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 217)

O Conselleiro Jacinto da Silva Mengo, o 1 de Decembro de 1860 envía ao Ministro un *Relatório da 1ª repartição da Secretaria de Estado dos Negócios Estrangeiros sobre os Trabalhos da Comissão Mista Portuguesa-Hespanhola encarregada de proceder á demarcação da fronteira* (cit. por Barreiros, 1963:115-120). Nel denuncia que Casal Ribeiro²⁸⁹, entón ministro dos negocios estranxeiros, tiña estado na pose de todos os elementos que lle permitirían detectar a maneira descoidada como a primeira comisión funcionara, ben como a forma tendenciosa como o encargado de negocios en Madrid viña tratando o problema da fronteira. No entanto, Casal Ribeiro acabara por concertar con este un «Contraprojecto» que correspondía con lixeiras alteracións ao que o goberno español rexistrara na súa proposta, *“pedindo-se tão sòmente, e talvez como indemnização do Couto Misto, que como já se disse contém 667 habitantes, a insignificantíssima aldeola de Cambedo que, segundo o relatório da actual Secção Portuguesa na Comissão Mista, contém apenas 38 fogos, 13 dos quais são já portugueses.”* (cit. por Barreiros, 1963:120)²⁹⁰.

O distanciamento que a vida da corte dá, despois de todo a partir dun país veciño, parece volver irrisorias todas as pretensións dos pobos da fronteira. O ministro é clarísimo no seu discurso, en que exalta as vantaxes recíprocas (?) do acordo para os dous Estados, nunha lóxica exclusivamente estatocéntrica.

---

²⁸⁹ José Maria Caldeira de Casal Ribeiro foi o primeiro conde de Casal Ribeiro, deputado ao longo de polo menos unha década, conselleiro de Estado efectivo e par do reino vitalicio. Nomeado ministro da facenda en 1859, en 1860 toma pose no cargo dos *Negócios Estrangeiros* do ministerio presidido por Joaquim António de Aguiar. A súa ligazón a España, pois casara cunha *Dama de Ordem* da Orde das damas Nobres de España, viría a ser recompensada co nomeamento, xa preto do final da vida, co cargo de ministro de Portugal en Madrid (*Grande Enciclopedia Portuguesa e Brasileira*, s/d, vol. 6).

²⁹⁰ De feito, hai identidade entre o Proxecto do Convenio español de 1858 (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 262-4) e o Contra proxecto, feito polo Ministro de Portugal en Madrid (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 266-272).

4.3. Cuestións complexas

Se a linha de separação de Portugal e Hespanha fosse toda como é nas 15 grandes legoas desde Paradella [concello de Miranda do Douro, Portugal], que está duas legoas acima de Miranda e até à Barca de Alva, en que o Rio Douro separa estes dois Reinos, não era necessario rectificar a linha da raia, examinando os lugares por onde passava e foi marcada pelos antigos como os Tombos descrevem; marcação, que en algumas partes se acha alterada pelas povoações da raia, principalmente pela geração moderna.

Vasconcelos e Sá, cit. por Barreiros, 1964:123-4

O extracto do oficio de Vasconcelos e Sá, que agoniza por límites «naturais» como o río Douro, amosa como de indesexábel é aos ollos da comisión a acción dos pobos da raia que, polas súas dinámicas particulares, se apropian de terreos do lado “contrario”. Este discurso acerca do límite “natural”, con ríos e ribeiros, nos cales non son tan frecuentes contenciosos como os que a raia seca presencia, é exemplar en relación ás construcións sociais e culturais dos límites, máxime atendendo a quen o emite. Común no século XVIII, esta forma de esencialismo determinista por parte da xeografía consideraba que fora a propia natureza a delimitar os pobos, que terían un dereito “natural” ás fronteiras, tamén “naturais”. Porén, os límites máis “naturais” parecen non servir necesariamente de fronteira. Mesmo no caso do mar, salvo cando existan correntes e ventos perigosos, non constitúen necesariamente un obstáculo, mais un camiño (van Gennep, 1995:161)²⁹¹. O mesmo aplícase aos ríos, visto que son máis frecuentemente os afluentes e os subafluentes dos grandes ríos que serven de fronteira, xa que as bacías deses grandes ríos constituíron auténticos viveiros de cultura. No entanto, as grandes cuestións que o tratado pretende resolver están entre dúas concepcións de fronteira – unha zonal, outra linear – e dúas concepcións de soberanía, xurisdiccional e territorial²⁹².

A comisión confrontarase con dúas cuestións centrais e seis outras menos relevantes, aínda que algunhas delas desgasten e provoquen conflitos internos e dimisións²⁹³. As dúas primeiras distínguense profundamente de todas as outras, xa que o desexo de establecer límites claros provén do Estado central, sen que teña habido ningunha reclamación por parte das poboacións locais. Nos outros casos – a aparición de illas *ex nihilo* no río Miño e o seu aproveitamento, ou a disputa de termos, frecuentemente por razóns que se prenden con procesos demográficos de transferencia de individuos dun para outro lado da fronteira – a

²⁹¹ Reforzando esta aserción, e reportándonos a ben recentes afirmacións nacionais, no caso de Timor, mesmo a calidade de illa non garante a homoxeneidade de nacións (van Gennep, 1995: 161)

²⁹² Ver idéntica situación nos Pirineos (Sahlins, 1996:23).

²⁹³ Tamén as Refertas, no sur de Portugal merecerán atención, quedando intocada a fronteira na zona de Olivença.

comisión actúa coa finalidade alegada de facer superar o malestar. Os locais miscíbeis ou marcados pola xemelgaridade son indubidabelmente os de máis complexa resolución á luz da visión centralista, cuxa preocupación principal é a construción da distinción.

4.3.1. O Couto Mixto: da indistinción aos intereses prospectivos dos Estados

“Royvaes he aldea mistiga de Galyza e Purtugall, que vyvêm misturados Galegos e Purtugeses, hûs mitidos por outros e nam acerta divisam ãntre hûs né outros, somente hûa casa de Purtugall jaz mitida antre as de Galyza, e as de Galyza ãntre as de Purtugall; e os Purtugeses que vyvê nesta aldea sam ao presente 17; e esta aldea he termo deste concelho de Tourey e castelo de Piconha, e qumdo estes fazê casa nova preguntã he se a fazê por Portugal se por Galyza; e se dizê que por de Purtugal sã no, e se por Galyza, tãbê; e oje sam todos Galegos e amanha Purtugeses. – Santiago he outra aldea da mesma maneira de Royvaes e os Purtugeses, que ao presête vyvê hi sã 7. – Meaos he outra aldea da mesma maneira de Royvaes e Sãtiago, e vyvê hi ao presête Portugeses, 8.”

Braamcamp Freire, 1909, transc. doc. do século XVI, p.272

O secretario portugués na comisión mixta para o establecemento da fronteira, Couvreur, colocou a seguinte cuestión previa á discusión: *Devem os povos denominados Coutos Mistos continuar a prezistir no estado excepcional e anómalo en que existem?* (MNE, s/d, caixa 1118, fl.37), recibindo unha resposta negativa unánime. Por maior que fose o desacordo entre as dúas partes, o Couto Mixto estaba condenado. Para o presidente español da comisión, *“só servia de valhacouto, subtraindo-os à acção da Justiça, a um avultado número de criminosos, de ambas as nações, seguros de impunidade contra as leis, porquanto ora se diziam portugueses, ora espanhóis, conforme lhes convinha. Também não pagavam tributos nem obedeciam ao recrutamento militar”* (Barreiros, 1961:29).

O hibridismo do Couto Mixto, que se localizaba nunha especie de segundo dedo (Medeiros, 1985:20) a entrar por España, ao lado de Tourém, abranguía un territorio que se beneficiaba dun conxunto de privilexios alongados no tempo – exentos de varios impostos, dispensa de servizo militar, dereito de asilo, cultivo de tabaco e a súa manipulación. Aí se localizaban as aldeas de Rubiás, Meaus e Santiago²⁹⁴, administrativamente encadradas en Tourém e dependentes de Ourense en relación á diocese. A orixe de aldeas con características de *“um estado quasi independente”* intriga a Jacinto da Silva Mengo, que engade: *“Não foi possível descobrir a origem destas aldeias, porque apesar das maiores diligências não se conseguiu encontrar nos arquivos nacionais, nem na historia, documento ou noticia que pudesse esclarecer-nos sobre este ponto. Apenas o geographo hespanhol Madoz, diz, que os documentos que poderão lançar luz sobre tal origem havião sido queimados ou destruidos em 1809, ao regressar da cidade do Porto o exercito do commando*

²⁹⁴ Adóptase a grafía actual da designación destas aldeas en Galicia. En portugués moderno chamaríanse Ruivães, Meãs e Santiago.

do Marechal Sout.” (MNE, Caixa 1122, fl. 636 e vs.)

Atravesado por unha “estrada neutral” ou “vereda privilexiada” até Tourém, o alcalde ou rexedor era electo polos habitantes e confirmado posteriormente polas autoridades portuguesas, na persoa do maxistrado de Bragança. Tal e como en todos os coutos anteriormente existentes, os seus habitantes estaban exentos de varias contribucións e de tributo de sangue²⁹⁵. Ningún estraño que alí se refuxiase podería ser preso ou privado dos seus haberes. En caso de guerra nun dos países, os residentes do Couto Mixto considerábanse abranguidos pola administración do outro, manipulando de acordo cos seus intereses particulares a pertenza estatal. Cada casa, cun P (Portugal) ou cun G (Galicia) inscrito, podería escoller a súa fidelidade no momento do casamento, erguendo o noivo un copo en honra do monarca do país escollido²⁹⁶.

Habitantes das aldeas do Couto Mixto en 1860

Poboacións que compoñen o Couto Mixto	Nº de familias	Homes	Mulleres	Total
Meaos	53	104	98	202
Rubiás	97	119	121	240
S. Thiago	87	110	115	225
	237	333	334	667

Fonte: Administrador do Concello de Montalegre (MNE, s/d, Caixa 1120, fl.81)

Segundo unha caracterización a que procedeu Vasconcelos e Sá (cit. Barreiros, 1963:111-114), ben como a un cálculo económico do que está en xogo, o Couto Mixto está composto por 2.650 ha de terras propias para cereais e pastos, sendo 850 de boa cultura e os restantes 1.800 de inferior calidade²⁹⁷. Nunha exposición con catro anexos de Diogo Inácio de Pina Manique, Intendente Xeral da Policía, dirixida a Aires de Sá o 27 de Marzo de 1786, encóntranse varios documentos que se reportan a unha viaxe de inspección ao Couto Mixto tendo como *primum movens* a verificación da labranza de tabaco que escapaba á tributación nas tres poboacións, “*situadas en hum plano abundante de agoas, e fertil en todo o genero*

²⁹⁵ O desembargador Francisco de Almeida e Mendonça, maxistrado e provedor da comarca do Porto, tiña visitado en 1796 as aldeas mistigas. A razón encontrábase na produción de tabaco na zona e anota un conxunto de informacións acerca da situación excepcional destas aldeas, en que existen en cada casa dous lares a través dos cales era posíbel buscar refuxio consoante o reino que os perseguise (Santos Júnior, 1943:7). Non podían ser alistados como soldados nin serviren calquera das dúas coroas e podían circular con todos os xéneros e facendas para un e outro lado, pagando o tributo de mil douscentos reis a cada un dos reinos.

²⁹⁶ Á luz do coñecemento que a etnografía ten da zona, paréceme pouco críbel esta asociación entre o casamento e a aparición dunha nova casa. De feito, a demora da herdanza, co paso *post mortem* da propiedade, volve máis aceptábel o que é transcrito por Braancamp Freire, coa inscrición na parede dunha casa da súa ligazón a Portugal ou Galicia. Nótese, como lembra Carmelo Lisón Tolosana, que a casa de granito, neste contexto, é ben máis durábel que aqueles que a habitan, o que remitirá para unha continuidade na ligazón entre as sucesivas xeracións e unha dada nación.

²⁹⁷ Pascual Madoz, que refire a cultura do tabaco como tendo dado azo ás últimas intrusionas dos representantes españois e portugueses no Couto Mixto – xa que este, aínda que de mala calidade, era vendido para fóra, eximíndose ás taxas – refire unha forte endogamia local, resultante do “entusiasmo cos privilexios” de que gozan e que recean perder. Esa endogamia sería evidenciada nas dispensas matrimoniais para os casamentos, por moitos dos habitantes seren aparentados (Madoz, 1846, vol, 12).

de produccion con huma Legoa de distancia en quadro, sendo cortado pelo meyo por hum Rio.” (transc. Santos Júnior, 1943:7)²⁹⁸. Conclúe o inspector que “*Neste Territorio he que se cultiva descaradamente o Tabaco, por ser proprio para esta Cultura, e depois o introduzem en hum e outro reino, vendendoo a outo e nove vinteins o arratel que os Contractadores vendem a Mil e duzentos reis, sem haver differença na qualidade do Tabaco que o que aqueles vendem não ser tambem fabricado.*” (transc. Santos Júnior, 1943:7)

Aínda así, o *Diccionario* de Pascual Madoz describe o aspecto dos pobos do Couto Mixto como «triste», debido á miseria, que supostamente impediría que un viandante encontrase alí comida. Criticando a «abxecta immoralidade» que resulta dunha «liberdade ilimitada», este erudito salienta o infortunio e as funestas consecuencias desta situación aberrante.

Próximos das tres poboacións, ou sexa, nas inmediacións do río Salas, hai aluviós propios para diferentes culturas. Algúns dos habitantes do Couto Mixto presentaríanse como portugueses, outros como españois, non se considerando como súbditos de calquera das dúas Coroas. Cunha autoridade superior electa por si mesma, tiñan tamén outras con algunha xurisdición en certos casos, nos matrimonios ditos portugueses, ou nos chamados españois²⁹⁹.

Cando se volvese necesaria a intervención da autoridade xudicial, cada núcleo doméstico recorrería aos tribunais do Estado *da súa denominación*. Segundo Vasconcelos e Sá, sería máis frecuente que o fixesen xunto ao Xuíz de Dereito de Montalegre. O Couto Mixto pagaba anualmente, até 1834, mil e douscentos reis para a Coroa portuguesa, e alén diso 12.000 reis de foro á casa de Bragança, por considerala dona do solo en que as poboacións mixtas se estableceron. Tal como facían os moradores de Tourém, cada matrimonio pagaba dereitos de xugada ao alcalde maior do castelo da Piconha, como representante do duque de Bragança³⁰⁰. O Couto Mixto pagaba tamén para a Coroa de España un tributo de cerca de 1.200 reis. No nivel relixioso, estas aldeas estaban ligadas a Ourense, tal como Tourém, que queda a unha legua³⁰¹ ao sur das dúas freguesías³⁰².

Mantiña os beneficios inherentes aos coutos, confirmados en 1819 por acordo entre as autoridades portuguesas e españolas (MNE, s/d, caixa 1120, vs. fl. 82)³⁰³. Coa abolición dos

---

298 Nótase que tanto nesta rexión transmontana, como na galega máis próxima o terreo ten excelentes condicións para o cultivo de tabaco. Tamén no Vale da Vilarça, en Moncorvo, con conveniente irrigación, o tabaco – coñecido en Trás-os-Montes por “herba santa” – tería boas condicións de produción.

299 Até 1834 para entrar en exercicio, carecía de confirmación do *Corregedor* da Comarca de Bragança, como delegado do duque deste título.

300 As casas que posúsen unha xunta de bois ou vacas de traballo, pagaban un alqueiro de centeo; os que posuían dúas xuntas, alqueiro e medio; os que non tiñan ningunha, medio alqueiro.

301 Trátase dunha medida itineraria que é variábel, dependendo das épocas, dos países e mesmo das rexións. Se na actualidade en Portugal equivale a 5 km, no pasado ao que se reporta o texto sería equivalente a 6,179 metros (*Grande Enciclopedia Portuguesa e Brasileira*, s/d, vol. 15).

302 Afirmo Vasconcelos e Sá, para comprobar que nada hai de anómalo na dependencia relixiosa en relación a Ourense: “Devo aquí notar também – que fica a légua e meia a S.O de Tourém o povo português de Pitões, que tinha o seu pároco apresentado pelos frades do convento de Ouiras en Galicia, de onde de três en três lustros vinham dois frades para o convento de Santa Maria de Jonias, situado nas proximidades do dito Pitões: um dos padres ficava sendo pároco, depois ia a Braga prestar obediência ao prelado.” (cit. Barreiros, 1963:112-113).

303 V. copia da Concordata celebrada por varias autoridades portuguesas e españolas (MNE, s/d, caixa 1120, fl. 146-157).

dereitos señoriais, o Couto Mixto, tamén chamado Vale de Salas, continuara a vivir nunha situación que pasara a ser anómala e prexudicial para os intereses dos Estados portugués e español, aínda que os seus habitantes tivesen mellorado considerabelmente a súa situación, ao quedar libres dos dereitos de xugada e foros antes debidos á Casa de Bragança. Non espanta que os representantes do Estado ollen para as tres aldeas como *“um deposito illegal de toda a especie de contrabando, e uma guarida segura de criminosos, a quem os privilegios de que até agora o Couto tem gosado, obstavão a que fossem apreendidos e entregues à acção das leis.”* (MNE, Caixa 1122, fl. 637 e vs.)

Nun “Apontamento sobre o Couto Misto” integrado nos documentos do tratado de 1864 consultados no Arquivo Histórico Diplomático, sen data e sen sinatura, refírese que *“Ao abrigo destes privilegios se faz ali contrabando, e offerece seguro asilo aos criminozos das duas Nações.”* (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl. 82) e adiántase que *“As razões aduzidas por parte de Portugal são fundamentadas nos Documentos existentes nos seus arquivos, na História e tradições, nos acordos e sentenças de diferentes autoridades espanholas e Portuguesas; todas conformes em demonstrar os direitos de S.M. Fidelissimas no Couto Misto”* (MNE, s/d, caixa 1120, vs. fl. 85).

Vasconcelos e Sá fornece un conxunto de informacións acerca do Couto Mixto e dos *pobos promiscuos* nun oficio confidencial dirixido ao ministro e Secretario de Estado dos Negocios da Facenda e Estranxeiros, António José de Ávila, coa data do 31 de Decembro de 1860. O solo do primeiro e das súas proximidades é avaliado como pobre, apto só para centeo e pastos, aínda que nas inmediacións do río Salas, entre Meaus, por un lado, e Santiago e Rubiás, por outro, haxa algunhas hectáreas de aluvión, adecuados a outras culturas. Os seus habitantes *“São em geral lavradores, alguns porem e não poucos, são Almocreves e Comerciantes de cereaes e outros objectos, nos mercados das povoações proximas, de uma e outra nação, para não dizer contrabandistas.”* (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl. 316).

→ Inserir mapa 4

A proposta do secretario Couvreur, maior-enxeñeiro, repartindo o Couto Mixto a través do río Salas, que separaba na dirección leste-oeste Meaus da freguesía de Santiago (incluía Rubiás), ficando a primeira aldea e o seu termo integradas no estado español e as segundas en Portugal, alén de establecer acertos en canto ao castelo da Piconha quedou en suspenso, despois dunha intervención do plenipotenciario español e outra, contemporizadora, de Leão Cabreira (MNE, s/d, caixa 1118, fl. 37-39vs). O mesmo Cabreira, citando o dicionario de Madoz o 5 de Agosto de 1856, comunica ao ministro que

“Existem mais os Coutos Mixtos, próximos de Montalegre, con tres povoações promiscuas confusamente portuguesas e espanholas, onde não tem a devida acção as leis, autoridades e justiças de nenhum dos dois países, observando-se ali uzos e abuzos e praticas anómalas igualmente danosas de um e outro como breve se pode

ver no *Dicionário Estatístico Geográfico de Pascoal Madoz*, vol. 12, p. 305, edição de 1840, tratando da provincia de Orense. Também existem algumas aldeias cortadas pela linha da raia, compostas de casas portuguesas e espanholas, con a singularidade de serem algumas delas situadas mesmo sobre a indicada linha e favoráveis por isso aos mais escandalosos abusos. É pois de alta conveniência às duas nações e principalmente à nossa por-se termo a tais irregularidades, mas dependendo isso de maduro exame de documentos que comprovem os direitos de um e outro paiz, foi indispensável que as secções da Comissão se separassem por algum tempo a fim de os procurar nos arquivos.” (cit. por Barreiros, 1961:30)³⁰⁴.

Non insistira moito o presidente da primeira sección portuguesa da comisión. Mais, utilizara a documentación parcial que servía de argumento ás pretensións españolas. Saído en 1846, o *Diccionario Geografico Estadistico Historico de España y sus Possesiones de Ultramar*, publicado por Pascual Madoz, ao describir o Couto Mixto, coloca na dependencia de Calvos de Randín as poboacións de Santiago e de Rubiás, mentres Meaus se ligaría a Baltar, todas no distrito de Xinzo de Limia, refutando que a denominación «Couto Mixto» se reporte a unha localización en Portugal³⁰⁵. Aínda así, nalgúns oficios entrevese a estrañeza do comportamento dos membros da sección española³⁰⁶.

Perante a inflexibilidade dos negociadores españois, resultante de lles seren satisfactorias as condicións anteriores, os membros portugueses da segunda comisión adiaron este asunto para unha resolución definitiva polos gobernos. Intúese que foron espiñosas as negociacións na segunda comisión, “*en presença dos obstáculos con que tiveram de lutar para se obterem (...) as alterações consignadas (...)*”, segundo o relatorio de Mengo ao Duque de Loulé o 16 de Decembro de 1864 (MNE, s/d, Caixa 1122, fl.644).

Nun “*Apunte sobre la manera de resolver simultaneamente las cuestiones relativas a los pueblos llamados de Coto Mixto y los pueblos Promiscuos, pendientes en la Comision Mixta de demarcacion de limites entre España y Portugal*”, cunha copia proveniente da Legación de España en Lisboa, datada do 20 de Xaneiro de 1857, amósase o «estado

304 A tradución da p. 305 do *Diccionario Geographico* de Madoz encóntrase nas carpetas de documentos utilizados pola comisión portuguesa (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 258-9)

305 Nunha aproximación pola Historia destes pobos que desde tempos inmemoriais, “gosavam de prerrogativas contrárias à sã razão como ao regímen social”, Pascual Madoz refire que no século XVI os habitantes do Couto Mixto se rebelaron contra o señorío da Casa de Bragança, téndolle sentido a man pesada. Terían pedido o auxilio dos Condes de Lemos e Monterrei, dos que resultou gran litixio entre as dúas casas señoriais, esixindo intervención real. Foron entón nomeados dous licenciados, Escalante, por España e António Correia por Portugal, que impuxeron penas aos alcaldes dos castelos da Piconha e Montalegre pola actitude en relación aos veciños do Couto Mixto.” (Madoz, 1846, vol 12)

306 Nun oficio dirixido a partir de Chaves o 21 de Setembro de 1856 ao marqués de Loulé, que tutelaba o *Ministério dos Negócios Estrangeiros*, Frederico Leão Cabreira, o primeiro presidente da comisión, relata o estraño procedemento de Bourman, despois da decisión o 21 de Agosto dese ano, da división e adxudicación dos terreos do Couto Mixto entre os dous estados: “No día seguinte estando o Secretário da secção portuguesa escripturando a mesma acta, isto he aquela que se havia esboçado no acto da official conferencia, appareceu en o nosso alojamento o cavalheiro Bourman chefe da secção hespanhola, e me disse confidencialmente que havia recebido do seu governo hum officio reservado determinando-lhe que não tratasse absolutamente dos Coutos Mistos, porque esse negócio deveria ser tratado entre os governos das suas respectivas Nações; e que, portanto, nos pedia que reformassemos a acta dizendo nela, que ele declarava não se achar autorizado para tratar de semelhante matéria, en presença do que se abstinha inteiramente diso [?]. Ele mesmo se mostrou altamente sorprendido con tal ocorrencia, pois bem sabido era que qualquer que fosse o nosso acordo áquelle respeito, esse nunca poderia levar-se a effeito sem que precedesse a superior approvação e terminantes disposições dos respectivos governos.” (MNE, s/d, caixa 1120, fl. 99 e vs).

excepcional» no que se mantivo o Couto Mixto, mesmo despois da restauración da independencia portuguesa³⁰⁷:

“Abolidos mas tarde los derechos señoriales por un abandono inconcebible, o mas bien por el deseo de no suscitar se en ciertos momentos dificultades con el gobierno portugues, continuan estos pueblos exentos de toda jurisdiccion civil, aunque segun parece dependientes siempre en lo espiritual del obispado de Orense.” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 217 e vs.)

O relatorio enviado o 19 de Xullo de 1859 por Vasconcelos e Sá ao rei portugués evidencia unha cuestión que debilitara as pretensións portuguesas, en virtude das reformas resultantes do liberalismo. Mentres os españois reivindicaban o Couto Mixto con base nos tributos en cereais pagos a España polas aldeas que o constitúen, no caso portugués cesaron todos os tributos, ben como a confirmación da autoridade electa localmente que carecía de confirmación polo *Corregedor* da Comarca de Bragança até 1834 (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 317). Aínda así, son presentados varios documentos que atestan a ligazón das poboacións do Couto Mixto á Casa de Bragança, como o *Tombo de Barrozo* de 1695 (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 243- 245), ou o *Auto de posse do Couto Misto* de 1756 (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 246 e vs.). Os españois alegan que os dereitos que Portugal reivindica, a través da casa de Bragança, son *“derechos feudales, ya caducados”* (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 284), suprimidos desde 1834. Até entón, os habitantes do Couto Mixto pagaban tributos á Coroa portuguesa e á casa de Bragança. Cada familia cunha xunta de vacas pagaba dereitos de xugada ao alcalde maior do castelo da Piconha, como autoridade delegada do Duque de Bragança.

Nunha nota confidencial relativa ao Couto Mixto e aos pobos promiscuos entregada na legación de España en Lisboa polo ministro plenipotenciario de Madrid, os dereitos en canto ao Couto Mixto non son xustificados pola Historia, que non os serve, mais pola situación *de feito*. O Couto Mixto estaba encravado en territorio de España, rodeado de poboacións españolas e a ligazón a Portugal asentaba en vellos dereitos feudais, entón xa erradicados³⁰⁸. Mais, aínda que vivindo dentro do territorio español, non obedecían á lei de España nin a ningunha outra (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 198-200 e vs.), argumento de peso nunha época en que a soberanía das nacións constitúe unha forte preocupación.

Se en ambos países tiñan sido abolidos os dereitos señoriais, no caso portugués cesara o pagamento á Casa de Vilar de Perdizes do *dereito de xugada*, que consistía nun alqueiro de pan por cada familia que tivese unha xunta de bois ou vacas de traballo, alqueiro e medio tendo dúas xuntas, e medio alqueiro se non tivesen xuntas de vacas (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl. 6). Para España era pago un tributo igual ao da Coroa portuguesa e nada máis (MNE, s/

³⁰⁷ Nunha curiosa redacción no referido documento, “aun despues de haberse erijido el Portugal en estado soberano.” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl.217).

³⁰⁸ Asentado no *Diccionario* de Madoz, mais sobre todo nun alegado estado de feito, esta acepción española é refutada nun “Appendix à Investigação sobre o Rio Minho por ocasião da demarcação dos limites do reino, comprehendendo a raia desde Alcobaça no termo de Melgaço athe ao Tâmega en frente de Chaves”, do 21 de Outubro de 1856: “Ora o termo dos Coutos Mistos toca con os de Saburedo e Padrozo na extenção quase de huma legoa; e he assim que se diz publicamente o que se publica e notoriamente se sabe ser pelo contrario.” (MNE, s/d, Caixa 1122, fl.248 vs.)

d, Caixa 1120, fl. 317)

Segundo Vasconcelos e Sá, nun oficio enviado o 5 de Setembro de 1861 ao ministro, esta desordenación explica tamén o estado de conflitualidade entre os habitantes de Charguazoso (A Mezquita) e de Pinheiro Velho (Vinhais), ben como a ausencia de rexistro de terreos³⁰⁹:

“Depois de 1834 a nova legislação Administrativa e Fiscal, e as revoluções que afligirão o paiz, não tem permittido formar defenitivamente o seu Cadastro; no entanto os habitantes de Charguazoso, tem por todos os modos e maneiras procurado apoderar-se do terreno que não era seu, e por isso de algum tempo a esta parte tem feito incluir nas suas relações de contribuições, os predios dos particulares situados no terreno em questão, para que isso seja prova de posse como se observa agora. O Governo portuguez não pode deixar de protestar solenemente, contra tal procedimento, que nenhum Tratado autoriza, nem nenhum direito dá!” (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 318 e vs.)

Noutro punto desta misiva, interrógase o comisario portugués:

“A missão da Secção hespanhola era sustentar por todos os modos, con razão ou sem ella, os terrenos que os arraianos hespanhoes dissessem que era seu; ou recteficar a fronteira a vista de documentos e da justiça?” !” (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 318 e vs.)

Nótese que estas cuestións son levantadas en canto a un período de limbo, reportándose cada unha das partes, por conveniencia, á situación anterior ou á que emerxerá despois. No caso portugués, os tributos do Couto Mixto deixaron de ser pagados en 1832, en virtude da lexislación nese momento saída, só aplicada despois de 1834. No entanto, Vasconcelos e Sá cita a *Acta e Acordo* do 20 de Decembro de 1819, extraída do rexistro de Xinzo de Limia, en que o Couto Mixto, tal como Tourén *“se considerão pertencentes aquelle reino (Portugal) en virtude do Foral Redondo que possui a Serenissima Caza e Ducado de Bragança pelo sítio que chamão o Castello da Piconha”* (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl.8). O referido acordo rexistrado no notario tiña sido realizado en virtude da produción de tabaco feita no Couto Mixto para ofender a ambas coroas, quedando aí firmado *“Que para evitar fraudes e prejuizos da real fazenda de ambas as Coroas, nenhum vezinho poderá semar e cultivar mais tabaco, ainda que de má qualidade, que o necessario para seu proprio consumo, e o que o fizer pagará uma multa em proporção do excesso, para a Real Camara Portuguesa en razão de se considerar o terreno propriedade daquelle Reino como fica exposto”* (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl.8).

---

³⁰⁹ “É verdade que o exercicio d’algumas destas regalias se interrompeo desde o estabelecimento das Instituições liberaes, e nova ordem de cousas, por não poder, por en quanto ai accommodar-se ao plano geral do regimen interno do paiz sem previa intelligencia e accordo con o Governo da nação vizinha; mas continua a vigorar a respeito d’outras, sendo en virtude dellas, que no referido auditoria de Montalegre não só não se discutem, e decidem ainda, como d’antes, todos os processos criminaes; mas de pois que, por effeito das circunstancias, deixou de crear-se aquelle juiz privativo, também os mesmos processos civeis, principalmente dos litigantes, que no começo de cada anno hajão declarado preferir o fóro de cidadãos Portuguezes ou de Hespanhoes, como tem sempre feito os Representantes, por mais convir assim aos seus intereses e commodidades.” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 166 e vs.)

Nunha petición endosada ao rei portugués no día 20 de Decembro de 1854, en virtude dun conxunto de actitudes persecutorias dos funcionarios alfandegarios, os habitantes do Couto Mixto, recoñecen a súa situación liminar e equipáranla á do propio país despois de 1834. Alén de usaren esta forma de presión institucional, segundo Leão Cabreira terán usado outra, *“torpe e corruptória”*, máis retorcida, propia da xente *facinorosa* que Aires de Sá e Melo, oitenta anos antes, consideraba vivir nun “cova de malfeitores e contrabandistas” (transc. Santos Júnior, 1943:8):

“O que não passava de hum verusimil boato, se manifesta agora uma vera realidade; pois tiveram alguns dos ditos interessados o audacioso arrojo de fazer claras propostas nesse sentido ao maior Couvreur membro e secretario da Secção portugueza, a que pertenço, e ao da hespanhola, Perez de Castro: isto na tarde do dia 1º do corrente mez, en Verín, segundo ambos me communicaram. Esta entendido que elles repeliram tão infames propostas como cumpria a sua dignidade e honradês.” (Oficio do 10 de Xuño de 1857 ao Marqués de Loulé, MNE, s/d, caixa 1122, fl.554 e vs.)

Aínda que informando que Portugal non é o único a poder reivindicar o Couto Mixto, Vasconcelos e Sá considera que ten alí máis regalías, máis dereitos e máis propiedade, pese a España se arrogar o dominio exclusivo do territorio e a súa xurisdición. Se xa antes propuxera o río Salas como límite (MNE, s/d, Caixa 1120, vs.fl.8), nun documento do 31 de Decembro de 1860 endosado ao Ministro, Vasconcelos e Sá recomenda: *“O Governo de Sua Magestade não deve annuir a que o Couto Mixto fique todo para a Hespanha, con a linha de raia pela serra da Arandella como erradamente a marcou o Snrº Fontan no seu Mapa da Galicia; isto seria aniquilar os povos portugueses do Concelho de Montalegre, São Martinho de Padrozo, Sabuzedo e Danãos, que tem direito de pastagem, desde tempo imemorial, no terreno do Couto Mixto, desde o cume da referida Serra da Arandella até proximo as Casas dos povos de São Thiago e de Rubias: a unica maneira de obter-se a precisa dezaparição do Couto Mixto, é a partilha pelo rio Salas, já lembrada pela primeira Comissão Mixta ”* (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl.317 e fl. 318).

O argumento de Vasconcelos e Sá apoiábase en documentación que se afanaba por obter, asentada na Historia e na cartografía³¹⁰. Así fora desde o inicio do proceso: na sesión do 21.8.1856 é lida polo entón secretario da Sección Portuguesa unha extensa lista de documentos que tratan do Couto Mixto e que confirmarían, co peso da Historia as

---

310 Entre os documentos presentados por Vasconcelos e Sá está a “Demarcação da Villa de Monte Alegre concelho de Barrozo, diocesis de Braga e assi dos Castellos de Portello e Castello de Piconha e dalldêas das onras anexas a ellas por ser tudo termo de barrozo e tourem”, en 1538, transcrita entre os documentos da comisión portuguesa. Nesta, destácase a ligazón das poboacións aos castelos: “E asy do castello de portello vay ter ao Castello de Piconha que tem as aldeas seguintes que partem con Galliza a saber: Santiago de Ruviaes, e Ruviaes, e Meaões, e Tourem as quaes são aldeas do dito concelho do dito Castello da Piconha, e que das ditas aldêas da Piconha os Juizes d’ellas são juizes d’onras que não conhecem de mais do que do cyvel, que ho crime todo se vem processar en esta Villa de Monte Alegre cabeceira dos ditos Concelhos.” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 241). O Couto Mixto, con 1.200 habitantes, xa no Tombo de 1538, un inventario de bens de raíz con todas as demarcacións, que servira para rectificar a fronteira de 1418, tiña convivindo mesturados súbditos españois e portugueses, mentres nas poboacións promiscuas os portugueses e os españois ocupaban barrios diferentes.

pretensións portuguesas a aqueles territorios³¹¹.

No relatorio do 1 de Abril de 1861 asinado por A. J. B. de Vasconcelos e Sá é referido que os seus habitantes pagan “*uma alcavala de 30 reales á Coroa portuguesa e alem dela uns dez a doze mil reis de foro a Casa de Bragança, e duas alcavalas a Coroa de Espanha, uma de 12 reales e 12 maravedis e outra de 37 reales, denota a obrigaçõ que tinham os ditos subditos de contribuírem para as despesas do estado donde eram oriundos a que algumas vezes recorriam, e pagar o foro ao senhorio do terreno!!*” (cit. por Barreiros, 1963:104), dando conta de que “*Parece que desde bastante tempo é conhecida a conveniencia de dividir o tal couto privilegiado que repugna á civilizaçõ actual e a existencia hoje só pode interessar a contrabandistas e malfeitores, acoutados nas suas povoações, que não pagam para os dois Estados, que as rodeiam, tributos correspondentes, pecuniários e de sangue como o fazem as aldeias comarcãs, mas parece também, que intereses encontrados o tem conservado até aos nossos días; as expressões que se veem num tomo de 1530: «e já estas duas aldeias mitigas por mandado dos Rex de Portugal e Galicia foram corregedores e justiças de Portugal e Galicia pera as repartirem e estiverão sobre yso hy muitos días e tempoe e não as poderão divysar, passarão sentenças que estivessem asy como sempre estiverão», são uma prova*” (cit. por Barreiros, 1963:104)³¹².

Unha copia dunha antiga “Concordia”, sen data nin lugar, pública forma de outra máis antiga, anterior a 1538, é pasada en 1564 e confire un conxunto de privilexios, impedindo que “*as justiças do Conde de Monte Rey, nem as do Duque de Bragança se entremetão umas con as outras e quando houvesse discordias e dissensões entre ellas recorrem cada uma aos seus superiores (...) Nem uma nem outras justiças possam tirar nos lograres Mixtos aos*

311 Na sesión da Comisión do 21 de Agosto de 1856 son lidos polo entón secretario da Sección Portuguesa varios documentos que tratan do Couto Mixto e que confirmarían as pretensións portuguesas a aqueles territorios: o foral do 20.12.1327 concedido á Vila de Montalegre polo rei D. Dinís, confirmando o anterior, dado polo seu pai; os forais dados a Montalegre por D. Afonso e D. Manuel o 30.5. 1379 e o 4.1.1515; a parte do privilexio dos Coutos Mixtos descrita no *Livro da alfândega* de Montalegre nos anos de 1727 e 26 de Setembro, desde as follas 150 a 155; a portaría do 3 de Xullo de 1839 sobre a cobranza de impostos no Couto Mixto; a copia do rexistro de pagamento de impostos de transmisión por estas poboacións no reparto fiscal da Facenda de Montalegre, lanzado a fls. 19, 20, 21 nos anos 1855-6; os diferentes títulos de procesos civís e criminais acontecidos no Xuízo desta vila de Montalegre e notaría dos diversos escribáns daquel xulgado; o tomo do concello de Montalegre de 1538 a 17 de Xullo; o tomo da comarca de Sta. María do 4 de Setembro de 1731 perante as xustizas de Montalegre; o tomo da Comenda de Santiago de Meixide, tamén da orde de Cristo, do 1.6.1826 na Vila de Montalegre; o *Ensaio topografico e statistico* polo Dr. Santos Dias, acompañado dun mapa feito en 1836 relativo a Montalegre e Coutos Mixtos; unha nota dos documentos citados por un *index* que presentou a Sección Española da Comisión Mixta na sesión 16 por ocasión de se tratar dos Coutos Mixtos, cuxo *index* por copia é o seguinte: copia da reclamación do 9.7.1841 e dúas exposicións a diferentes autoridades galegas, unha de 1841 sobre conservación do privilexio dos Mixtos, e outra de 1745 para pedir copia dunha Concordata feita entre as dúas coroas sobre varios dereitos polas autoridades galegas nestas poboacións; copia do Concordato entre o Duque de Bragança e o Conde de Lemos e Monterrei sen data, restabelecendo alí a orde perturbada pola xustiza de ambos señores, coas providencias tomadas *ad hoc*, e a conservación dos seus privilexios; copia dun mandato do Conde de Monterrei en 1611 ás xustizas de Vale de Salas para se cumprir o concordato xa referido; copia de 2 recursos de 1654 e 1668 para os Mixtos non daren recrutamento nin contribución de municións de boca ou guerra; copia do decreto do Marques de la Romana anulando a orde de armamento pola Xunta de Boullosa en 1809, a estas poboacións; copia da exposición ao Cap. Xeral da Laza para lles manter os seus privilexios en consecuencia dos moi valiosos servizos por estas poboacións a favor do recoñecemento de Filipe V; copia das actas do maxistrado de Bragança e autoridades de Galicia acerca do modo de se administrar xustiza nestes pobos, en 1819; copia do resumo comentativo de 9 informes por diferentes autoridades sobre os privilexios e contestacións, o 29.7.1824, polo Gobernador Civil de Ourense; un atestado na calidade de informe pasado por D. Grigório Moreno, administrador da casa do Conde Brouwich e Alva acerca dos dereitos que lle pagan a poboación de Tejones a quen presumen ser anexada a de Meãs dos Mixtos; e os dereitos do patronato de Santiago, feito en Monterrei a 17.8.1856. (cit. por Barreiros, 1964, 158-9).

312 O referido Tombo, iniciado o 9 de Xuño de 1530, transcrito e copiado, permite unha clara percepción dos límites nese tempo, entre Freixo de Espada á Cinta e Montalegre (MNE, s/d: Caixa 1118: fl.486-504 vs; Caixa 1121, fl. 632- 641 e vs.).

*moradores couza alguma que comprarem ou venderem para seu gasto e uzo.” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 24 e vs.)³¹³. Nunha demarcación da vila de Montalegre feita no tempo de D. José, follas 307 do Libro 2º de Forais, integrada no Arquivo da Casa de Bragança (copia no MNE, s/d, caixa 1118, fl. 626-637), son nomeados os matrimonios portugueses de Rubiás, Santiago e Meaos (copia en. MNE, s/d, caixa 1118, fl. 635-636 e vs.): “*Nestas tres Aldeas de Rubiais, Santiago e de Miaos misticas entre Portugal e Galicia há hum Juiz dos Portugueses de todas tres para coisas civis, que os crimes vam a Montalegre cabeça do Barroso, e há outro juiz dos Galegos (...)*”(MNE, s/d, caixa 1118, fl. 637 vs.)³¹⁴*

No referido relatorio apúntase a cartografía como proba, aludindo ás fraxilidades e imprecisións do mapa de Fontán, en canto ao territorio portugués no Couto Mixto: “*marcou também inexactamente o Couto mixto, que bastava a sua designação para o não dever fazer: Isto junto ao que diz o senhor Madoz no seu dicionario geografico: «que o Couto mixto é de Espanha ou deve passar a sê-lo porque para ele só se pode chegar indo de Portugal por uma vereda privilegiada, ou sempre por territorio espanhol, como encravado nele por todos os lados.» (en 30 de Abril de 1859 fomos a cavalo de Montalegre por S. Martinho de Padroso para as aldeias do Couto mixto por um caminho, sempre por terreno portugues, e do dito Couto, tão bom como os que vêm do lado de Espanha; e voltamos por outro caminho, sempre por terreno do mesmo Couto e português, sem nenhum ser a tal estrada privilegiada, o que tudo se vê na respectiva planta que fizemos. A circunstância da jurisdição eclesiástica pela Espanha e outras informações, era bem capaz de induzir ao que acima fica expendido. Deve, porém, fazer mudar de parecer, sabendo-se que ainda os habitantes do Couto mixto vêm pagar cisas a Montalegre de bens vendidos entre eles; que o seu juiz ou autoridade superior até 1834, não podia entrar em exercicio sem a confirmação do rei de Portugal; que os terrenos dentro do Couto misto, desde o cume da serra da Arandela até próximo às aldeias de Santiago e Rubiàs, são de pastos comuns con os portugueses de Padroso, Sabuzedo e Danoes; e, en suma, que a 20 de Dezembro de 1819 se reuniram no alto da igreja do dito Santiago várias autoridades portuguesas e espanholas, de muita consideração, e depois de examinados os documentos antigos que existem num cofre con três chaves, depositado na dita Igreja, fizeram e assinaram a seguinte acta: «1º Que sem embargo de se acharem estes três povos mixtos colocados entre as paróquias de Sampaio e Tozende pelo nascente, e de Frias pelo norte e a de Rendim pelo poente e pelo meio dia con Portugal,*

---

313 Xa antes, a *Demarcación da Comarca de trallos Montes* de 1530, transcrita entre os documentos para o trazado da fronteira, segundo o Tombo da Comarca de Traz-os-Montes na parte que confina con Castela e Galicia, da folla 85 á folla 95 (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 240) anota: “Esta demarcação vai por o limite de S. Martinho e de Saburedo, aldêas da Galliza e por lymite de Santiago e de Ruviaes que são mystigos de Portugall e Galliza, e os portugueses estam metidos por galliza nos ditos lugares, e os gallegos por portugall, e huas cazas sam de gallegos e outras de portugueses, e nam tem certa devizam antre huas e outras e já a estas aldêas mystigas por mandado dos Reis de Portugall e Galliza foram corregedores e justiça de portugall e galliza para as repartirem e estiveram sobre yso hy muitos dias, e tempos, e não as poderam devyzar, e passaram sentenças que estivessem assim como sempre estiveram” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 240)

314 No arquivo dos Coutos Mixtos consta aínda unha información de 1741 do Xuíz da Casa de Bragança a prohibir o cultivo de tabaco, ben como unha exposición de 1727 ao Ministerio dos negocios da Xustiza, resolvida pola da Guerra, para que as poboacións do Couto Mixto non paguen dereitos de alfândega en Montalegre, suxeitándose ao recoñecementos anual do costume na persoa de S. M. Fidelísima como seu soberano (cit. por Barreiros, 1964: 159)

comarca de Montalegre, e respectivamente ao espiritual dependente da mitra de Orense, se consideram pertencentes aquele reino (Portugal) en virtude do foral Redondo que possui a serenissima Casa e ducado de Bragança, pelo sitio que chamam o castelo da Piconha.”(cit. por Barreiros, 1964:106).

Mais nin só de dereitos históricos se nutre a posición dos representantes do Estado portugués. Nun oficio confidencial de Vasconcelos e Sá ao Marqués de Sá da Bandeira, entón presidente do *Conselho de Ministros* e Ministro dos *Negócios Estrangeiros*, datado o 4 de Outubro de 1862, en que se salienta a importancia do Couto Mixto para a filtración de produtos portugueses, pola cantidade de tendas aí existentes e en que se abastecen os españois das aldeas veciñas, refútanse os argumentos españois, que utilizan un documento en que o Couto Mixto é designado «do Reino da Galicia» por ser do tempo da ocupación española e dáse conta da forma insidiosa como están a actuar os españois (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 307-8 e vs.). Aínda que sexa tamén moi extensa a nota dos documentos citados por un *index* que presentou a *Secção Espanhola da Comissão Mista* na sesión 16, acerca dos Coutos Mixtos, a súa argumentación centrábase menos na antigüidade e máis no pragmatismo resultante da utilización en tempos recentes.

Un requirimento do 20 de Decembro de 1855 subscrito por 22 moradores de Rubiás, 10 de Santiago e 21 de Meáos, coas sinaturas recoñecidas, dirixido ao rei portugués, como lexítimo administrador da Casa e Estado de Bragança é igualmente exhibido, “*implorando, para que pelo seu governo, faça expedir as providencias necessarias que cohibam e fação cessar o procedimento que tem havido ultimamente na Alfândega de Mont’Alegre, já vedando-lhes a livre condução dos gados, cereais e outros géneros da sua propria colheita e industria, já obrigando-os a despacho como se fossem estrangeiros quando aliás allegam e mostram por trez documentos juntos ao mesmo requerimento, que estão sujeitos às Auctoridades de Mont’Alegre, onde se julgam seus pleitos civis, e por consequência sujeitos á Corôa de Portugal, estando-o também à de Hespanha.*” (MNE, s/d, Caixa 1118, fl. 625 e vs). Nunha tentativa de minorar os danos, dirixen novo requirimento ao rei, o 2 de Xullo de 1862, asinado por 56 individuos das tres poboacións do Couto Mixto (máis tres que o anterior), “*constando-lhes pela repetidas visitas, que commissarios das duas Coroas às mesmas povoações tem feito, que há accordo nos dous Governos para extinguir este couto con todas as regalias e privilegios, outorgados pela Regia minificencias dos Augustos predecessores de Vossa Magestade, não poden deixar de recorrer sollicitos aos pés de Vossa Magestade, rogando con instancia que não se leve a efeito tal accordo, que tanto vae afectar os intereses dos supplicantes; não parecem a estes de grande peso as razões dadas para a extinção do couto pela sua inconveniencia con o systema político, que hoje rege as duas Nações; algumas pequenas modificações no regimen do couto poden muito bem autohorizar a sua conservação; mais independencia, mayores prerogativas tem o mui pequeno Estado de Andorra, que o Governo de Sua Magestade Catholica, de accordo con o Imperador dos*

franceses, continuam a conservar na raia, entre aquelas duas Nações nos Pyreneos meridionaes.” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 88 e vs.). No mesmo documento, máis adiante, adiantan unha segunda proposta, no caso de que a primeira non poda concretizarse: *“os supplicantes desde já pedem, instão, rogão a Vossa Magestade se digne providenciar para que as povoações já mencionadas sejam incorporadas nos Estados Portugueses, por assim convir aos mesmos, pela comunidade d’intereses, e antigas relações de convivencia íntima con seus vizinhos de Portugal. Pedem a Vossa Magestade se digne acolher benigno os rogos dos supplicantes.”* (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl.88).

Outra petición, tamén dirixida ao rei o 3 de Maio de 1863, é asinada por 93 habitantes de Padronelos, Sendim, Donões e Sabuzedo, do concello de Montalegre. Despois de alegaren dereitos históricos, escriben:

“Augusto Senhor os povos do alto Barrozo, e con especialidade os que habitão ao norte do Cávado desde a montanha do Larouco ate a Cordilheira do Gerez, não incontrão en seu paiz aspero e frio outros recursos para uma vida sobria, senão de privações, mais que o centeio, a batata e o producto de seus gados; realisada que seja a divisão da raia segundo projectão e instão aos Commisarios Hespanhoes, os signatarios e seus visinhos, privados de uma grande extensão de terreno e montes, que medião entre as suas povoações e o mencionado couto, se verão repentinamente despojados donde cortem lenhas, artigo tão necessario e indispensavel en clima tão desabrido, e durante invernos tão duradouros, não terão onde cultivar batata e centeio, que chegue para o seu sustento, ficarão providos de haber os matos e estrumes para relubio [?] das terras baixas, e faltando-lhes o pasto para seus gados serão forçados a vende-los e en seu maior apuro terão de mendigar de seus compatricios e mais generosos portugueses os recursos para seu alimento e de suas numerosas familias nestas apuradas circunstancias.” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 67 vs. e 68).

Para os habitantes destas catro poboacións, a fronteira desexada é polo río Salas, encadrando en Portugal as poboacións de Santiago e Rubiás³¹⁵. No mesmo sentido se tiñan manifestado xa por dúas veces os habitantes de Padroso, nun manifesto datado o 17 de Novembro de 1862 e noutro documento de 30 de Xullo de 1858. Vasconcelos e Sá, en oficio do 18 de Abril de 1859, confirma ao duque da Terceira a necesidade dos terreos do Couto Mixto para os habitantes desta aldea: *“É por tanto verdadeiro o que alega na sua representação o povo de S. Martinho de Padroso, que ficaria perdido se fosse privado dos terrenos que gozão e sempre gozarão para apascentar as 400 a 450 cabeças de gado vacum e cavalas que hoje possuem.”* (MNE, s/d, caixa 1120, fl. 113).

De pouco valerían estas peticións. O Couto Mixto será entregado ao Estado español en lugar de Lamadarcos e Soutelinho. Cambedo, ao contrario do proposto, virá a integrar

---

³¹⁵ Rubiás, Ruivães, Rubiães, varias son as grafías encontradas en diferentes documentos. O mesmo se verifica con Meas, Meaus, Meaos.

Portugal. Aínda que o ministro da corte en Madrid tivese recibido instrucións no sentido de demostrar xunto do goberno español a parcialidade das súas pretensións, arrogándose un dereito exclusivo, a posición de Soveral colábase, como se viu, á de Madrid. Para este representante do centro, Luís Augusto Pinto de Soveral, nunha carta endosada ao Marqués de Loulé, as cesións poden non ter fin:

“Tudo quanto seja definir de uma maneira clara e terminante as relações internacionaes dos dois Estados vizinhos, redunde em benefício dos mesmos Estados. (...) A proposta do Governo Hespanhol offerece vantagens tão reciprocas que eu deixaria de cumprir o meu dever, se deixasse de recomendar a sua acceitação ao Governo de Sua Magestade. (...) À vista de quanto venho de ter a honra de respeitosamente levar ao esclarecido conhecimento de V. Exª ousou confiar que V. Exª se dignará habilitar-me a responder convenientemente ao Governo de Sua Magestade Catholica.” (MNE, s/d, caixa 1120, fl. 103).

Demasiado próximos, nebulosos no que concirne a unha identidade nacional única, os pobos do Couto Mixto son descritos en Decembro de 1858 polo conde de Floridablanca, preocupado co cultivo e a venda de tabaco exento de impostos, como *“independientes de las dos Coronas, y son feroces asesinos, contrabandistas, y receptadores y auxiliadores de todo mal hechor que se refugia a ellos”* (transc. Santos Júnir, 1943:10). Tamén o *Desembargador Corregedor* e provedor da Comarca, Francisco de Almada e Mendonça, salienta a *“Independencia que se tem arrogado, cultivam e vendem tabaco”*, resultado de *“o entusiasmo de Liberdade, procedida do Territorio misto, [que] faz estes Povos rebeldes a huns, e outros, que só ali conservam huma Sombra de Jurisdição, sogeta aos arbitrarios, e irregulares Acordãos dos mesmos Povos* (transc. Santos Júnir, 1943:12-13). Esta coincidencia de opinións trazaba un futuro ao Couto Mixto lonxe da indiferenza fronte aos Estados.

Os responsábeis polos estudos previos de negociación do tratado sorprenden no Couto Mixto unha situación despropositada, que permanecerá até un período tardío. Nos textos ao dispor da comisión responsábel polo acordo de límites, os pobos da raia son retratados a través dun conxunto de características negativas, que os volven capaces dos máis torpes conspiracións. Nos documentos que se reportan a unha fase de construción central de coñecemento acerca dos recursos, humanos e materiais, existentes nos dominios en que opera a acción do Estado, son apuntados como facinorosos, ladróns, contrabandistas, malfeitores, criminosos de matices variados, homicidas ou, no mínimo, englobantes de todos os outros e suxeitos a unha regra de silencio e protección que os volve perigosos na óptica dos representantes dos Estados.

4.3.2. Os «pobos promiscuos»: a xemelgaridade contra a «nación»

“Na linha que separa o territorio português do espanhol no concelho de Chaves, existem 3 aldeias denominadas Soutelinho, Cambedo e Lamadarcos (...). Estas aldeias, vistas exteriormente, mesmo a pequena distancia, não fazem diferença das outras proximas, portuguesas e espanholas; mas quando se visitam, observa-se que os seus habitantes, uns falam português e outros espanhol, porque os sinais que designam a raia e que todos sabem m.^o bem onde ficam, estão nas ruas, nas paredes das casas, e alguns dentro delas. Disto nasce falta de respeito ás leis e às autoridades de um e outro reino, sobre o que se poden citar muitos exemplos.”

Vasconcelos e Sá, cit. por Barreiros, 1964

Que pobo se chamaría “promiscuo”? Mesturado, confuso, indistinto, desordenado – o significado do termo remite para un atributo negativo que impide a súa utilización como autodesignación, nas linguas ibéricas. Non está moi claro cando comezou a ser utilizado, xa que nos textos máis antigos as aldeas son denominadas “mistigas”. “Pobos promiscuos” é a designación, corrente nos textos do Tratado, aínda que unha lectura dos documentos producidos nun pasado anterior ao século XIX amose que a confusión e a indistinción só provén dun ollar exterior.

No texto da demarcación da vila de Chaves, encadrado no Tombo de 1538, aparece escrito claramente que *“o termo desta Villa está bem demarcado con Galicia per marcos e devisões, que estan no meo antigamente postos, que se poseram en tempo du Duque Dom Affonso, que foi Senhor desta Villa e mandou a que naquelle tempo hum seu corregedor per nome o Doutor Pero esteves pay do byspo do Funchall Pinheiro e o dito Doutor Pero esteves con outro letrado que veo por parte de Galicia, e ambos meteram marcos no termo desta Villa con Galicia, os quaes marcos que asy estan mitydos tem na demarcação tem todos de huma parte as quynas de Portugal e da outra parte baras, que são as baras daragão que desentam até ora esta Villa nunca teve nenhuma paixão nem referta con Galicia sobre o partyr dos termos.”* (Braamcamp Freire, 1909:280).

Aínda que no referido Tombo se describan os límites en Lamadarcos, Cambedo e Soutelinho con marcos dentro da propia aldea, non resulta de aí calquera indistinción ou indefinición sospeitada, aínda que non na escala e coas características ansiadas polos representantes dos Estados, a mediados do século dezaioito. En canto a Lamadarcos, o texto descritivo non pode ser máis seco: *“E nesta aldea de Llamadarcos estan do marco pera cyma certas casas, que são de Galicia. E do marco que está na aldea saindo desta está outro marco ao dyante pequeno, porque os detras são muito grandes casy hum estado domem.”* (Braamcamp Freire, 1909:280). Cambedo non estaría entón dividida pola fronteira: *“E do dito marco vay ter e dar às casas, que novamente fez um Bastiam Affonso de Galicia onde junto dellas está hum marco con suas quynas e barras. E do dito marco vay dar e ter a outro marco, que esta pegado con o rigueiro de Cambedo, e está hy hum moinho delle, e tem o marco suas quynas e barras.”* (Braamcamp Freire, 1909:281). A referencia aos cantos e lindes

demacadores, que permitían detectar o límite, son tamén evidentes en canto a Soutelinho, xa que *“na metade daldea está outro marco con suas quynas e barras, e per cyma do marco estão casas de Galicia junto á dita aldeia.”* (Braamcamp Freire, 1909:281). O termo “promiscuo” partira de fóra, dunha exterioridade distante, erudita e poderosa, explicábel por un momento histórico que se ía xeneralizando no espazo europeo³¹⁶.

Vasconcelos e Sá, nun relatorio enviado o 19 de Xullo de 1859 ao rei, invoca unha razón tributaria para a clarificación dos límites, xa que a situación anterior impediría un adecuado exercicio da fiscalidade. Refírese que *“as povoações promiscuas que se formarão na raia estão en terreno conhecidamente de uma e de outra nação; as quaes apesar de formarem uma só povoação vista externamente conservarão sempre mui pronunciadamente a linha devisória de Portugal e Espanha nas ruas, nas paredes das casas e até dentro d’ellas. Taes cazas forão construidas contra os intereses do fisco de um e outro paiz, mas que a distancia de autoridades superiores e talvez conivência das subalternas e locaes, consentirão, se não forão estas que as fizerão ”* (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 4 e vs)

Tal e como no caso do Couto Mixto, os membros da comisión, portugueses e españois, son unánimes e decisivos: estas situacións dubidosas non poden prolongarse. Considera Vasconcelos e Sá que *“Sendo mui prejudicial a ambas as nações a existência dos Povos Promíscuos, entendo que devem desaparecer, marcando a raia por fora deles (...) ainda que a parte de tais povos que muda de nacionalidade seja prejudicada por ficar sem parte do seu terreno ou folha, isto acontece igualmente en Cambedo, Lamadarcos, porque Soutelinho espanhol não tem termo algum: en Junho de 1859, dos 12 fogos que tinha a parte dita espanhola, um só é que era daquela nação, os outros eram portugueses vivendo de passar contrabando.* (cit. por Barreiros, 1963:113).

Aínda que o caso de Río de Onor sexa por varias veces referido entre os documentos producidos, a comisión preocupouse sobre todo cos *pobos promíscuos* de Soutelinho, Cambedo e Lamadarcos³¹⁷. Para aquela poboación de Bragança, propón Vasconcelos e Sá, nunha “Oppenião” do 10 de Abril de 1862, que a España ceda a Portugal as 8 familias de Río

---

316 No relatorio enviado en 1859 ao rei, Vasconcelos e Sá refire estas tres poboacións, acerca de dúas leguas da sede do concello, en Chaves: “A sua origem é muito antiga, se deve atribuir às gentes que queriam fugir às exigências das autoridades da sua Nação.” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 7). Noutro texto, citado por Barreiros, engade: “Não sabemos en que época tiveram origem estas aldeias; vemos, no já referido Tombo de 1530, mencionadas as tres de que se trata, ainda que Cambedo não era ainda então claramente promiscuo, mas só portuguesa. Vê-se também, noutro documento, que dois anos depois de 1528 o espanhol D. Nicolau Terbas de Argueles, e outros individuos de ambas as nações, rectificaram a fronteira nas imediações de Soutelinho, referindo-se aos mesmos pontos que foram encontrados pela Comissão Mixta en Agosto de 1856.” (cit. por Barreiros, 1964:107)

317 Río de Onor ten entón 33 familias do lado portugués e 8 a menos de 150 metros, no lado español. A súa especificidade queda marcada no relato do presidente da sección portuguesa: “Vasconcelos e Sá chamou a atenção dos outros comissionados para a singularidade daqueles povos, um de cada nação, sendo as últimas casa de um a menos de 150 metros das do outro; acrescentou que a parte portuguesa tinha 33 fogos e a espanhola uns 8; e que ouvia dizer que nos documento oficiais não constavam estes números porque alguns habitantes tinham casas num e noutro povo, para nas ocasiões en que lhes conviesse mudarem de nacionalidade. Disse ainda que as duas povoações, sendo distintas, tinham o mesmo nome, sendo a parte espanhola chamada Río de Nor de Cima e a portuguesa Río de Nor de Baixo, e assim iludiam os habitantes, quando lhes convinha, as leis de um e outro país como o demonstrava o facto de a parte portuguesa não ter um só individuo no exército; e que, na sua opinião, os dois governos deviam adoptar uma resolução para evitar tais abusos. Bourman concordou con as reflexões de Vasconcelos e Sá, declarando-se pronto a atendê-las, estendendo-as a todos os pontos da raia que se achassem en idênticas condições.” (Barreiros, 1963:101)

de Onor, que se xuntarían aos 33 portugueses, para evitar os inconvenientes da existencia dunha poboación promiscua, aínda que avalíe o terreo como pobre, serrano e pedregoso. Suxire que a raia estea marcada por fóra das casas e engade que non é Portugal que lucra con esta “corrección”, mais ambos Estados, xa que desaparece a *promiscuidade desta povoação* (MNE, s/d, Caixa 1123, vs. fl.49)

Nesta fase, o retrato dos *pobos promíscuos* e a respectiva proposta de atribución asumen a seguinte forma: Soutelinho, que ten “*90 vizinhos dos quais 10 são gallegos, tendo Lamadarcos 80, de que 25 são também só gallegos, ficassem adjudicados a Portugal as propriedades destes dois povos; e que Cambedo, con 40, dos quais 14 eram portugueses*» (cit. por Barreiros, Fascículos I-II, 1961:35) intégrase o Estado español³¹⁸. Así se cumpriría a regra, establecida na acta do 17 de Novembro de 1856, en Lisboa, que transfería a raia para o país con maior número de casas nesas localidades, deixando un espazo de 50 metros sen calquera construción até a fronteira³¹⁹. En canto ao sospeito modo de vida local, escapando de forma propia á esfera de controllo estatal, é verdadeiramente colorida a descrición dalgunhas ocorrencias, presenciadas ou relatadas aos membros da comisión, presúmese que por individuos foráneos:

“en Soutelinho há mercados; nós mesmo vimos um pequeno largo em que há casas situadas em terreno português, estarem os contrabandistas a comprar cereais para introduzir neste reino, quando isto não era permitido, e estarem os empregados fiscais, mesmo ao pé deles, sem poderem dizer a mais insignificante palavra. Não havia m.º tempo, segundo nos contaram, que uns guardas da alfandega espanhóis, ou clavineiros, eram cinco, encontrando numa rua de Soutelinho certo contrabandista com sua cavalgadura carregada de fazendas brancas, proibidas em Espanha, quizeram apreendê-la, puxando-a para a parte da rua que era da sua nação; gritando o contrabandista, acudiram em seu socorro muitos arraianos dum e doutro país, custando m.º ao regedor português salvar os clavineiros, que tiveram de se retirar sob a protecção de cabos de polícia portugueses. Soutelinho tem 80 fogos portugueses e 12 espanhóis e destes, em Julho de 1859, um só é que não era habitação de portugueses. Nada resultou de tal desordem, porque não era facil averiguar se a apreensão se pretendeu fazer em terreno legal ou não. (cit. Barreiros, 1964:107)

Nestas aldeas, a liña de fronteira encontrábase no seu interior, ás veces cruzando as propias casas. En Soutelinho da Raia, por exemplo, a fronteira pasaba polo medio da poboación e mesmo «*athe pelo interior d’algumas cazas collocadas por ambos os lados da antiga raia*» (cit. por Barreiros, Fascículos I-II, 1961:33). Soutelinho, cun termo portugués de

---

318 A información acerca do número de veciños de Cambedo foi prestada polo entón rexedor, Rodrigo Calvão, oído pola Sección Portuguesa da Comisión en Vilarello, o 19 de Outubro de 1856 (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 305)

319 “Da aplicação desta regra resulta ficarem inteiramente incorporadas en a Nação Portuguesa as Aldeas de Soutelinho e de Lamadarcos nos confins da provincia de Trás-os-Montes, e semelhantemente incorporada à Monarchia Hespanhola a povoação de Cambedo, passando a pertencer à Provincia de Orense; tudo isto sem prejuizo da nacionalidade dos respectivos habitantes” (MNE, s/d, caixa 1118, fl.62 vs).

600 ha, dos cales só 5 de “boa cultura”, non tiña termo español; Cambedo tiña 200 ha, dos cales 2 de «boa cultura», isto do lado portugués, mentres do lado galego, dos 300 ha, só 0,5 son de “boa cultura”, e os outros inferiores, por seren de serra; Lamadarcos, con 280 ha no lado portugués, 5 dos cales de “boa cultura”, ten no termo español 523 habitantes, dos cales só 2 son de primeira calidade (Barreiros, 1963:114).

A primeira, Soutelinho, é *“povoação de grande contrabando para um e outro Reino, achando-se não só na mesma rua mas até na mesma caza de um lado objectos que clandestinamente vão para o outro alternadamente sem que possa haver intervenção fiscal, nem meio de co-hibir este comercio illicito interno.”* (MNE, s/d, Caixa 1120, fl.10 e vs.). Xa en canto a Cambedo da Raia, situado nunha depresión na serra de Bouzéns e por onde corre un ribeiro fragoso, *“Os habitantes Espanhoes são geralmente pobres, por que o território que lhes pertence é mais para o alto da Serra, de sorte que os habitantes Portugueses, sendo menos, possuem propriedades mais valiozas, orçadas no duplo das que têm os Espanhoes (...) Os povos portugueses Villarelho, Villela Secca, Torre e Agrela tem bastante falta de matos para estrumes, e vão busca-los a dita Serra, que como se disse, parte pertencia ao povo de Cambedo, que como mais pequeno carece menos do dito mato.”* (MNE, s/d, Caixa 1120, fl.10 vs.). Tamén no caso de Lamadarcos, en que a parte galega pertencía a Feces de Abaixo, o termo español é grande mais rochoso, montañoso, con poucos matos e con terras de menor calidade, mentres do lado portugués, dependente de Vila de Frade, a terra é en xeral máis valiosa (MNE, s/d, Caixa 1120, fl.8 vs.).

A raia debería ser, en calquera das situacións, mudada para os límites do “mistigos”, seguindo dous criterios, en alternativa: cada aldea quedaría a pertencer ao país do que houbese o maior número de casas ou, en caso de que este fose idéntico, avaliaríase o valor e o reino a que correspondese a máis elevada avaliación quedaría coa aldea. Os individuos residentes nesas poboacións continuaban ligados aos países respectivos e era a propiedade ou o *dominio soberanamente directo* que pasaba á soberanía dun determinado país. Hai unha preocupación co futuro, evidenciada nunha decisión que impide toda e calquera construción a 50 metros de ambos lados da fronteira (MNE, s/d, caixa 1118, fl.48).

Na proposta saída da 20ª sesión da Comisión Mixta de demarcación de límites entre España e Portugal, o 10 de Setembro de 1856, a fronteira no *pobo promiscuo* de Cambedo pasaría ao sur, integrando esta aldea en territorio español³²⁰. Non sería así debido a unha decisión tardía, supostamente con carácter compensatorio, pola cesión do Couto Mixto por parte de Portugal, polo que todas as tres aldeas integraron territorio portugués, no concello de Chaves. En relación ao acordo encontrado, vale a pena atender no Relatorio sobre o

---

320 “Do Moinho velho vai ao marco do centro da povoação e que está junto da Capella de S. Gonçalo, ou ao ponto en que a accordada linha defeza de 50 metros por fora do Povo demarcar a nova raia deste lugar sendo aceite pelos dois governos a sua adjudicação para Hespanha por ser promiscuo e ter menor numero de cazas portuguesas que hespanholas isto he 26 desta nação e 14 daquella. (...)E porque assim torneando o Povo con a linha defeza será também novo o marco que no segundo encontro con a antiga divisória se deve collocar nesse ponto de corte con ella dirigida de S. Gonçalo para o marco na Portella de Vamba a que se deve dirigir.” (MNE, s/d, caixa 1118, fl.50 e vs.).

Tratado de Límites remitido por Jacinto Mengo ao duque de Loulé o 16 de Decembro de 1864, cerca de tres meses despois da súa sinatura:

“Por desnecessario tenho encarecer as vantagens que desta importante transacção devem resultar a Portugal, quer essas vantagens se olhem pelo lado economico, quer pelo politico. Pelo economico, porque costumados os povos promiscuos aos regimen e cumprimento das leis, não lhes repugnará agora sujeitar-se às do nosso paiz, con relação a tributos e contribuições; e pelo lado politico, porque acabarão completamente todas as questões e rivalidades que duas nacionalidades en tão immediato contacto, jamais poden evitar.” (MNE, Caixa 1122, fl. 641).

Quedará pendente Río de Onor, tamén aldea mixta, con todos os inconvenientes apuntados polos Estados que se van centralizando, uns na demanda arredor dos casos que os prexudican³²¹. Os pobos considerados como *promiscuos* nos textos do tratado concretaban antes, da maneira máis profunda, o desexo fronteirizo de vivir «no estranxeiro» sen cruzar a fronteira (Leizaola, 1999:113).

4.3.3. Outros límites conflitivos

Os límites disputados polas poboacións son leis, levando a intervencións variadas e ao recoñecemento por parte da Comisión Mixta do terreo en litixio³²². O primeiro refírese ás illas resultantes de acumulación sedimentar no río Miño, formadas por detritos depositados polas augas, despoboadas mais servindo de apoio aos aldeáns das poboacións veciñas. Considera Vasconcelos e Sá, en relatorio, que *“As ilhas Canozas não poden ser cedidas completamente à Espanha como fez a primeira Comissão Mista sem ter autoridade para tal; isso seria um prejuizo incalculável para os povos portugueses da margem esquerda do Minho, que tiram delas parte do seu sustento de gados (...); ainda melhor seria continuar o gozo comum dos*

321 Nun dos relatorios dos documentos da comisión, lese dos rionoreses: “Estes aldeões são mui pouco civilizados, e vivem de um modo excepcional, deixando (os portugueses) de satisfazer a alguns deveres para con a sua nação, como por exemplo, não concorrer para o serviço militar: en 1860 não tinha um unico individuo servindo no Exército, e creio ate que não havia lembrança de isto ter sucedido. Nas contribuições directas, não seguiam pelo rol que dá a autoridade, mas por arbitrios entre eles, aprontando a soma exigida; o seu Parocho, que era então um eclesiastico con ilustração, estava ansioso por ir viver para Guadramil porque os seus freguezes de Rio de Onor lhe arrancavam as hortas, para o obrigar a fazer despeza en hortaliças e já tinha presenciado crimes que ficavam impunes por ser iludida a lei. Por tudo que fica expendido, é nossa opinião, que, con esta povoação, os Governos de Portugal e Hespanha deveram uzar do mesmo modo, que con os mais povos promiscuos, pois interessa a ambos Estados, que não continuem estas aberrações sociais con as quais sofrem os bons costumes, e as obrigações dos povos para con as autoridades” (cit. por Barreiros, 1964:122).

322 Moito máis ao sur, constando na Acta nº 32 da Comisión Internacional de Límites entre Portugal e España, sen que haxa grandes contrariedades sobre os límites, levantarase un caso entre Ouguela e Arronches do lado portugués e Albuquerque do lado español, respecto a dous anacos de terra designadas Refertas: “...são elas Refertas de Arronches, que pode levar segundo antigas avaliações do país 1.400 fanegas ou 5600 alqueires de sementeira; Referta de Ouguela de Cima, con capacidade para 1801 fanegas de sementeira ou 7204 alqueires; Referta de Ouguela de Baixo, en que se poden semear 1005 fanegas, ou 4020 alqueires. As duas primeiras são as que estão unidas e ficam a légua e meia da última, a qual sendo mais pequena, é mais valiosa, contudo, por ter arvoredo de azinheiras(...) Uma das Refertas pertence en comum às povoações de Arronches e Albuquerque, e duas às de Ouguela e do mesmo Albuquerque; sendo desconhecida a época en que teve lugar o dito comunismo. en um documento de 1328, fala-se das aldeias de Ouguela e campo maior e usa-se da palavra referta não só indicando o que significa na língua portuguesa, o mesmo que na espanhola, isto é disputa, altercação, porfia, briga.(...)as Refertas não são outra cousa mais que terrenos de uso comum entre as ditas povoações desde tempos imemoriais, e de posse disputada igualmente por umas e outras.” (cit. por Barreiros, 1964:126-7). Acórdase dividilas á metade.

povos portugueses e espanhóis, como desde muito sucede, fazendo-se regulamentos adequados, por causa das alterações que o rio faz nas dimensões das mesmas ilhas de Verdoejo, que foi desgraçadamente tratada pela primeira Comissão Mista: nem uma palavra disse sobre a causa principal da alteração do regimen do rio na localidade, atribuindo-a quase exclusivamente aos pesqueiros construídos nas margens, quando a causa principal foi a barragem que tapou o braço do rio Minho que passava a norte da grande ilha de Verdoejo, praticada pelos galegos, e que alterou muito sensivelmente, o talvegue do rio. (...) No estado en que o rio se acha hoje, pode ceder-se a Insua Grande a Espanha, con compensação noutra parte, mas só depois de feito o regulamento que proiba novas obras nas margens do rio sem comum acordo dos Governos. (cit. por Barreiros, 1963:113-114). Na Comisión Mixta ocorren decisións de difícil comprensión, como a que respecta á illa Canosa. Os moradores de Seixas, Caminha, Lanhelas, Gondarém e Vila Nova de Cerveira afirmaban que *desde tempos imemoriais* (Barreiros, 1961:18) rozaban, segaban as herbas e apañaban estrumes na referida illa, estando alí prohibido o pasto de gandos e a entrada de carros. Un idéntico usufruto en dereitos e obrigacións tiñan os galegos de S. Miguel, S. João de Tobago, de Salcidos, Campos-Arcos e parte do Rozal, aínda que aceptasen que o terreo pertencía á freguesía portuguesa de Seixas. Os membros da comisión, despois da prospección en que recolleron estes elementos, xa de regreso a Tui, decidíronse inesperadamente pola atribución da illa e da insua de Verdoejo a España.

A segunda cuestión que se levanta na fronteira fora presentada o 18 de Febreiro de 1819 por João Luís Lourenço, xuíz de Lindoso, que escribira a D. Miguel Pereira Forjaz dándolle conta dunha investida de españois, con roubo de leña e destrución de pastos no monte da Madalena, preto de Lindoso:

“Estes galegos maus vizinhos, perturbadores da paz, e usurpadores do alheio, bem como os dos lugares de Ludeiros, Cima de Villa, e Buscal que da mesma freguesia não cessão de inquietar os moradores deste dito Conc.^o querendo-se fazer senhores do d.^o Monte e Terreno athe à Ponte do Cabril, no qual terreno tem os habitantes deste sobredito conc.^o as suas vinhas, muitas das quaes os gallegos lhe tem cortado pelo pé, e queimado lançando-lhe fogo no tempo proibido, deitando as paredes abaixo, e metendo-lhe os gados, e fazendas no tempo de verão, inutilizando-lhes não só as vinhas, mas mesmo os pastos en que de inverno apascentão os mencionados moradores deste conc.^o os seus gados, e fazendas sem o que não poden viver; por ser aquele terreno o mais próprio para este fim, e aonde tem os seus colmeados, e uma capela ou ermida de Santa Maria Madalena, a cuja fabrica tem estado sempre, e está esta freguesia obrigada festejando-a solenemente todos os anos, e hindo ali de clamor nas sextas-feiras da quaresma sem contradição dos mesmos galegos (cit. por Barreiros, 1964: 204)

En 1807 tíñanse oído 8 testemuñas residentes en Lindoso, a quen se lles pedira que

certificasen o termo; as idades (82, 91, 84, 86, 60, 76, 80) serían unha garantía de coñecemento da situación local nun pasado aínda próximo, en que un deles «*isto mesmo ouviu dizer a pessoas muito antigas*» (cit. por Barreiros, 1964: 202), mentres outro “*testemunha sempre tem observado, e ouvido dizer a pessoas antigas que assim o declaravão, e há notícia que em tempo de El rey Dom João Terceiro deste reino já se procedeu a um tombo dos limites; e haverá mais de quarenta anos que os Galegos confinantes con posetiva má fé se querem entroduzir no uso de pastos, e lenhas daquel sitio da Magdalena, e que sempre lhe tem sido impugnado pelos moradores deste concelho onde tem havido insultos repetidos de que se tem dado immensas contas ao Soberano* (cit. por Barreiros, 1964: 198)³²³.

Nun documento de Novembro de 1789, enviado do Porto polo *Desembargador Geral das Alfândegas do Norte*, António Félix de Contreiras da Silva, xa fora referida a consternación da poboación de Lindoso polos ataques ás súas searas polos veciños galegos, que tamén se apropiaban dos gandos e dos froitos, alegando a súa pertenza polo recurso ao tombo de 1538, que confirman *con muitos vestixios antigos*, entre os que se encontra unha *pedra grande, grossa*. Algúns dos terreos que os veciños galegos disputan *con temeraria violencia* foron sendo abandonados polos portugueses, deixando as casas, cabanas e adegas, pese a seren bastante fértiles, con viñas e árbores de froito, que se foron enchendo de mato, sinal nítido do abandono. En Agosto de 1789 os moradores das aldeas confinantes invadiron Lindoso *por modo de amotinamento*, coa finalidade de tiraren un veciño galego da prisión, non o conseguindo (MNE, s/d, Caixa 1123, fl.82-84 vs.)

Nun manifesto en papel selado azul do Tesouro Público suplícase que non haxa cesións, con base nos documentos do Tombo de 1538 (MNE, s/d, Caixa 1119, fl.190-195). Encabézano o párroco, o membro da Xunta e o rexedor, e séguenselle oito páxinas de sinaturas, das cales 75 son a rogo, de cruz, anteceditas por outras 59, nun total de 134 homes (MNE, s/d, Caixa 1119, vs. fl.192-195). Porén, nas negociacións do 18 de Agosto de 1856, en Verín, a sección portuguesa presidida por Leão Cabreira cedía a España todo o monte da Madalena, pasando a raia polo río Cabril (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 635; MNE, s/d, Caixa 1118,p. 34vs), así privando os habitantes de Lindoso dunha *inverneira*, ben como da máis antiga capela dos arredores, a cuxa santa tiñan particular devoción. A nova comisión viría conseguir que no texto final do tratado o Monte da Madalena fose dividido ao medio.

En terceiro lugar xorde o conflito Barrosán entre Santo André, Vilar de Perdizes e a Gironda. En 1852 conseguírase un acordo entre a Gironda e Santo André, que tiñan dúas antigas “raias mixtas”, ficando retida en pastos comúns unha veiga que os portugueses consideraban súa e os españois tamén. Acabaría por ser dividida en dúas partes iguais.

---

³²³ En canto a Lindoso e Monte da Madalena, no relatorio do secretario portugués Couvreur refírese que «entre estes povos consta não haver diferenças algumas, pastando en commum nos sitios por si combinados e athe se apresentavão pedindo a conservação dos seus antigos e amigáveis uzos fronteiriços» (cit. por Barreiros, 1961:27)

Para o establecemento da fronteira en S. Vicente (Portugal) e Santa Cruz de Terroso (Galicia), procédese á alteración da situación de promiscuidade das terras posuídas dun e doutro lado da fronteira a través da aprobación dunha proposta pola comisión o 1.7.1857, no terreo, no sentido de *“Que as duas Secções propuzesem con toda a instancia aos seus respectivos governos que dentro de um ano podessem os proprietarios dos bens rusticos, divididos pela linha de raia, trocar entre si (de Nação a Nação) estas propriedades livres e desembaraçadamente de quaesquer direitos, assim como promoverem a facilidade de se passar de um a outro reino o gado perciso ao fabrico das Terras que os de um paiz possuem en outro, e de um modo que não sirva de abrigo ao contracto illicito do contrabando”* (transcrito por Barreiros, 1962:40). Poucos días antes, o 16 de Xuño, oídos os habitantes de Terroso, Fidencio Bourman fixera chegar ás mans de Cabreira unha carta en que informa acerca dos ánimos insubmisos dos habitantes de S. Vicente en fronte da marcación da fronteira e da posición de marcos:

“ (...) que varios dos vizinhos manifestam sem reboço, repugnancia en consentir o deslinde da quelles terrenos; e que o espirito faccioso e de desobediencia que os anima chega athe a extremidades de fazel-os proferir publicas ameaças contra os membros da comissão mista, e contra as auctoridades, e particulares, que con a sua presença, ou de outro modo cooperem con ella ao desempenho do seu utilissimo serviço naquellas immediações. Acrescentão, por ultimo, que se distingue entre os de S. Vicente, por sua exaltação, e descompostura, o filho de hum Alexandre Teixeira, daquela vizinhança.” (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 561).

Nunha outra observación acerca da topografía da fronteira, Vasconcelos e Sá relata a diferente situación demográfica e dos terreos da raia. Entre as poboacións españolas de Terroso, Souto Couro, Rijozende, Souto-Chão, Tomonte, Berrande e Trabe, e as portuguesas de S. Vicente, Segirei, Sindim e Vilar Seco da Lomba, a diferenza é significativa. Do lado español están os terreos máis cultivábeis e hai falta de matos e estrumes, mentres que no lado portugués, até máis de 4 km da liña de raia, hai menor poboación e maior inclinación de terreos, a agricultura é de menor escala e hai moitos matos e arbustos. Así sendo, a necesidade de demarcar a fronteira era asumida como a forma de evitar que o lado portugués se vise desposuído deses terreos menos vixiados e que tan necesarios se revelaban para os españois. Mais, en tombos anteriores, esta era zona da raia moi sinuosa, que se destinaba a aproveitar algunhas formas de división “naturais”: *“uma corrente de água, a cumeada ou algum monte ou serra, as águas vertentes para um ou outro lado de terrenos elevados, ou para marcar o termo duma povoação avançada para as terras do reino estranho”* (cit. por Barreiros, 1964:108-9).

A presión da poboación sobre o terreo levava a unha conflitividade desde un pasado non determinado a que agora se pretendía pór cobro, xa que se corrían máis riscos do lado de Portugal. Ese pasado podería non ser moi distante, como nota Vasconcelos e Sá a

propósito da Moimenta (Vinhais), en que habería coincidencia nos tombos, mais onde “*as ambições locais são a causa do aparecimento de tais dúvidas, depois que se fizeram os Tombos*” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 580), tratándose, nese caso “*de uns insignificantes prados e de um forno de cal, tudo de subditos hespanhoes*”. Neste último caso, a decisión fora salomónica, ao trazar unha liña recta no medio das pretensións de ambas partes, por se tratar dunha “*questão tão piquena e atrapalhada que não valia a pena enviala para os Governos tratarem d’uma pequena distancia de 50 metros, que se divide ao meio, de terreno na encosta muito inclinada d’um monte, incluindo algum insignificante prado de proprietario hespanhol e na posse da sua nação.*” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 585).

Eran coñecidas as disputas entre os habitantes de S. Vicente e os de Terroso, ben como de Segirei con Souto Chão e Berrande acerca dos lugares da liña da raia. Vasconcelos e Sá insurrecciónase contra a proposta anterior de facer aí a fronteira repartindo o territorio á metade entre as poboacións, por prexudicar claramente o interese das poboacións portuguesas. Algúns representantes locais tiñan amosado á comisión anterior a marcación de 1418, de que se encontraba rexistro na Cámara de Vinhais, sen que esta a quixese examinar. Son innúmeras as irregularidades na demarcación da raia nese lugar, todas consideradas lesivas polos habitantes do lado portugués. O texto de Vasconcelos e Sá establecece unha separación entre a propiedade e a nacionalidade dos terreos: “*Colocar marcos para que alguns prédios fiquem na mesma nação de seus donos, para apaziguar os povos, sem lembrar que as propriedades estão todos os dias a mudar de dono, está abaixo de qualquer discussão.*” (Vasconcelos e Sá, cit. por Barreiros, 1964:111). Mais, “*em 1859 vimos que o terreno, que pela marcação de 1857 tinha sido arrancado aos portugueses, já estava despojado dos arbustos que tinha até então, pelos espanhóis a quem foi logo distribuído em sortes, tal era a sede de lenha e matos para estrumes.*” (cit. por Barreiros, 1964:111).

A quinta situación complicada, denominada mesmo “*gravíssima questão da fronteira*” por Vasconcelos e Sá (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 321), xurdiu entre poboacións que tiñan entre si grandes rivalidades, a que non eran alleas as disparidades demográficas; do lado portugués, Pinheiro Velho, Vilarinho das Touças, Cerdedo, Casares e Carvalhas, tendo xa desaparecido o pequeno poboado de Ribas; do lado español, Charguazoso e Manzalvos. Charguazoso crecera bastante en termos poboacionais e a presión demográfica levaba a esixencias territoriais: das 35 familias con que fora rexistrada no Tombo de 1538, aumentara para 120 en 1860, mentres Pinheiro Velho tiña 30, Vilarinho 12 e Cerdedo outras 12 (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 545 e vs.). Tamén Manzalvos cuadruplicara a súa poboación (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 321) e o aumento desta conducira a un incremento das necesidades en terras de cultivo e pastos, na ausencia dunha alteración dos modos produtivos locais que permitise sustentar a poboación. As invasións perpetradas contra o lado portugués eran constantes, sen que as autoridades de Vinhais tivesen conseguido pórllles fin. En 1538, os galegos de Manzalvos e Charguazoso son denunciados por Mendo Afonso de Rezende por, desde hai

doce anos a esta parte, labraran tres anacos de terra xunto a raia, un preto do límite das Carvalhas, outro do de Casares, e o terceiro de Ribas, acostumando as autoridades de Vinhais desordenar e destruír as referidas sementeiras.

Noutro documento de 1718, Francisco da Cunha Lobo, xuíz do Tombo, que demarcara os límites con Santalha de Lomba, pertencente ao Conde de Sarzedas, anota:

“E se declara, que os moradores de Chargoañoso Reino de Galicia que hoje possuem dentro do termo do lugar de Cerdedo a quinta chamada de Ribas, na qual estão intruzos desde as guerras da aclamação do Serenissimo Senhor D. Joao, o quarto, mas pagão ametade dos dizimos do pão e vinho que nella colhem a esta commenda e todo o da castanha; e tem os moradores do lugar de Cerdedo e quinta de Vilarinho sua annexa costume antigo de pastarem con os gados misticamente os termos dos moradores de Chagoañoso, assim como os de Chagoañoso os seus delles” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 523 e vs.)

O aumento demográfico do lado galego, que fixera cuaduplicar a poboación, explica parcialmente o que alí pasa, xa que os habitantes galegos precisarían de máis terreos *“para apascentamento de gados, cultura de cereaes, extracção de matos e outros misteres propios do modo de viver das povoaçoens da quellas localidades, a sua pouca civilização, junto ao desleixo das authoridades de Vinhaes”* (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl. 545)

Unha explicación para esta disparidade demográfica, atendendo a que os réximes reprodutivos seguidos non serían diverxentes dos que a etnografía identificou para o contexto portugués, pode ser encontrada na anotación feita por Mendo Afonso de Resende, a quen D. João III encomendara, no século XVI, o percorrido da raia portuguesa: os casamentos por parte das fillas e fillos de labradores portugueses da raia con homes e mulleres galegos das aldeas de Manzalvos e Charguazoso, que levaba a que accedesen á propiedade, entrando en conflito con outros herdeiros que permanecesen do lado portugués. Así, un herdeiro que transitase para o lado galego pola forma de residencia despois dun casamento mixto, pagando por algúns anos o décimo na vila portuguesa, podería despois alegar a pertenza a outra nación, por conveniencia estratéxica, usando a soberanía para liberar a propiedade do referido décimo. De novo, o conflito entre a propiedade e a soberanía favorece o entendemento destas formas de contencioso.

Desaparecera a aldea de Santa Catarina de Ribas, o que leva Vasconcelos e Sá a interrogar, nun relatorio da Comisión Mixta, datado o 20 de Xaneiro de 1862: *“Donde nasceo pois o direito con que hoje se pretende, não só espoliar Portugal do território en que existio a sua aldeia de Ribas, mas de quaze todos os terrenos das Aldeias de Cerdedo e Vilarinho das Touças e grande parte do Pinheiro Velho? E isto con violências tão revoltantes e arbitrarías (...) a que se não se terminar de uma vez a questão, pode acarretar serios desgostos, como já tem sucedido, aos dois Governos.”* (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl. 523). En 1860 aínda existía na rexión a súa memoria e o local foi amosado á Sección Portuguesa. En 1762 a aldea

tiña media ducia de familias e os seus moradores, que se sentían oprimidos pola superioridade numérica e os atentados contra as súas propiedades cometidos polos de Charguazoso, resolveron abandonar os seus lares. Uns foron vivir para a referida aldea de Charguazoso, outros dispersáronse polas aldeas portuguesas da zona, *“e desde então os hespanhoes se tem ido apossando daquelle terreno portuguez, principalmente depois de 1834”* (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 546)³²⁴. Referida como integrando o territorio portugués nos tombos de 1530 e 1538, desaparece no tomo de 1718 levado a cabo pola comenda de Santa Eulália do lugar de Santalha. É, nese tomo, referida como facendo parte do territorio de Charguazoso, dentro do terreo cuestionado *“desde as guerras de aclamação do Sereníssimo Senhor D. João IV; devendo d’aqui concluirse que a usurpação d’aquella quinta, pelos hespanhoes data de 1640, pouco mais ou menos.”* (MNE, s/d, Caixa 1122, fl.644).

Aínda acerca deste asunto, escribe Vasconcelos e Sá, asimilando unha aldea a un ser vivo: *“O caso escandaloso dos habitantes da Aldeia Hespanhola de Charguazoço se apoderarem do territorio que pertenceu a falecida Aldeia Portuguesa de Ribas, e já se ir estendendo para os pertencentes a outras aldeias proximas, havia de produzir necessariamente efeitos perniciosos para o socego das povoações vizinhas: efectivamente a aldeia espanhola Mansalvos, vendo que tam bem sucedidos iam os seus ditos visinhos e patricios, começaram, haverá trez anos a esta parte a chamar seu, a todo o terriorio portuguez que fica desde a comeada do monte que do Marco da Pedra Vista segue para o poente e por onde foi sempre a raia, até ao ribeiro que vai do lado da aldeia Carvalhas no mesmo sentido* (cit. por Barreiros, 1964:117)

Un labrador e xuíz electo da Moimenta, Timóteo Branco, de 70 anos, en conversa con Vasconcelos e Sá, recordara a capela de Santa Catarina de Ribas, xa sen tellados, ben como a prestación feita polos moradores do lado español da fronteira, cando vendimaban na costa que marxina a Ribeira de Cadavos ou da Assureira: en cada 10 montes de uvas collido, un era para Portugal, sendo recente o pagamento de contribucións a España, *“sendo certo que os hespanhoes não só se querem apossar do terreno que pertence a Aldeia de Ribas, mas já avanção para os que pertencem as Aldeias de Pinheiro Velho, Vilarinho das Touças, Cerdedo, Cazares e Carvalhas, povoações que já estão sendo muito vexadas, como se fez a de Ribas”* (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 546 e vs.).

Os habitantes de Charguazoso, até 1833, teranse limitado a posuír a quinta de Ribas, mais a partir de entón terán comezado a estender os seus dominios até o río Assureira e ao ribeiro das Carvalhas, co auxilio dos axentes fiscais españois, baixo a actitude de desleixamento das autoridades portuguesas do concello de Vinhais que *“olhavão con a maior indiferença para aquelas extorsões, bem como para as tomadias frequentes de gado que os ditos guardas fazem en territorio reconhecidamente portuguez.”* (MNE, s/d, Caixa 1122,

---

³²⁴ Barreiros atenta na similitude entre este comportamento e outro, tamén na raia: “Este processo violento de apossamento era análogo ao que fora usado pelos galegos na região de Lindoso para usurparem o território do Monte do Quinjo.” (Barreiros, 1963:85).

fl.645). Cando confrontados, xa no terreo diplomático, con estas cuestións, os plenipotenciarios españois non puideron deixar de pesar as consecuencias que resultarían para os habitantes de Charguazoso da restitución dos terreos que hai dous séculos ocupaban, non aprobando completamente as pretensións do lado portugués. Así, disolvidos os intereses locais nos intereses dos dous Estados, viría a ser restituída a Portugal só unha parte dos terreos en disputa, recibindo *“en compensação da outra parte, o terreno disputado entre os portugueses da Lagiosa e os hespanhoes da Genestosa”* (MNE, s/d, Caixa 1122, fl.646). Non era, certamente, nunha solución deste tipo que pensaba o rexedor de S. Vicente, José Salgado, labrador de 52 anos, oído pola comisión o 9 de Abril de 1857, cando refería que a situación confusa anterior era de *“grave prejuizo para a sua freguesia, e por consecuencia, da Nação portuguesa”* (MNE, s/d, Caixa 1123, fl.53 vs.), nin o reitor António José Gomes, que salienta igualmente o prexuízo do que se queixan amargamente os veciños e de que se resente a *Nação Portuguesa* (*idem*, vs. fl.55). Nos seus discursos, a retórica do patriotismo é, como lembra Peter Sahlin no caso da Sardeña, unha forma ritual de civilidade, ou un disfrace nacionalista de intereses locais, persoais ou colectivos, constantemente colocados en oposición á autoridade coercitiva do Estado. Esta presentación en termos nacionais de intereses locais xera unha dupla transformación, cunha nacionalización do local e unha localización do nacional³²⁵.

Tiñan sido varias as situacións de conflito, a máis recente destas a principios de 1859, cando un rabaño de habitantes de Charguazoso fora aprehendida no Monte do Castro. Moitos moradores da aldea galega tiñan entón invadido e saqueado Pinheiro Velho. Pouco tempo antes, o 6 de Xaneiro de 1858, carabineiros españois tiñan aprehendido a un labrador do Pinheiro Velho, Francisco José Barreira, 13 ou 14 reses bovinas e mulares, *“que sob o sagrado direito das gentes e de propriedade, e sob a fé dos Tratados, andavão pastando em um predio de seu dono, que está no termo da quelle povo, a quaze meia legoa distante da raia. Ate então, ninguém ainda se tinha atrevido a dizer que a quelle terreno era de Hespanha.”* (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 524). O gobernador civil de Bragança, Manuel de Almeida Pessanha, en oficio do 27 de Abril de 1858 enviado ao *Ministro e Secretário dos Negócios do Reino*, reportándose a este acontecemento, considera non poder ocultar *“a V. Exª que a excitação en que se acham os animos dos povos, tanto portuguezes como hespanhoes, confinantes con a raia, dá motivos para recear alguma funesta occorrença. O mais proficuo meio de a prevenir, evitando novos conflictos, seria a prompta demarcação da raia no ponto questionado”* (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl. 555 e fl. 556).

A última cuestión con que depara a comisión na fronteira entre Portugal e Galicia é suscitada pola raia entre Casares, Carvalhas e Moimenta da Raia, do lado portugués e

---

³²⁵ Os mesmos campesiños da Sardeña do Antigo Réxime que resistían á autoridade externa da nación putativa, afirmaban, igualmente, por oposición ás elites locais, unha identidade nacional. Cando a identidade nacional encontra os seus fundamentos no interese local, vólvese unha representación de si mesma, tan lexítima como o sentimento de pertenza ás comunidades locais. Cando o tratado de límites entre Francia e España é asinado, son as poboacións que máis extremaron as súas posicións, que máis esixen que o tratado se cumpra, pois non están dispostas a ceder territorios.

Manzalvos, Cadavos e Castromil, en Galicia. A atención dada centralmente a esta cuestión resulta sobre todo do receo de ver repetirse consecutivamente a situación ocorrida con Ribas, que debilitaría os límites, encollendo o territorio baixo a soberanía de Portugal. Nestas aldeas raianas das costas pobres e áridas da serra da Coroa a labranza e a creación de gandos implican a pose de terreos, bens restrinxidos e, en consecuencia, moi disputados. O precedente aberto polos habitantes de Charguazoso, que terían usurpado territorio portugués sen que as autoridades de Vinhais tivesen actuado, sería un *“pernicioso exemplo, que já vai produzindo efeitos”* (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 564). Segundo Vasconcelos e Sá, en relatorio do 30 de Xaneiro de 1862, *“Estas questoes não poden ser rezolvidas con argumentos das violencias que se tenham feito, nem con abuzos, en que figurem subditos ou autoridades de uma e outra Coroa, o que nada prova”* (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 567). Engade que cando en 1860 estivo en Casares, o xuíz electo desta aldea andaba co brazo escaiolado, debido a un tiro dado por un español de Manzalvos, cando no exercicio das súas funcións pretendara aprehender gando que se encontraba en terreo reivindicado pola aldea galega, pertencente a Portugal:

“Não houverão consequências, por que esta aldeia de Hespanha tem 80 fogos, ou mais, e Cazares simplesmente 20; se o caso fosse con Muimenta, talvez as couzas não ficassem assim por que este povo tem 116 fogos!” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 567 e vs.).

Outra vez a desvantaxe da demografía atinxe os pobos de fronteira portugueses, ao lado de actitudes laxistas dos funcionarios da alfándega de Vinhais, que non aprehendían o gando que invadían terreos portugueses. Vólvese tamén evidente que as dinámicas aldeás non son unilaterais, ao longo da fronteira e no interior do país. Así, en momentos determinados ou en procesos continuados no tempo, hai poboacións que adquiren un carácter socio-fáxico, con capacidade para dixeriren e encadraren novas persoas, mentres que outras se volven socio-émicas. Unha interpretación máis detallada requiriría unha abordaxe de caso que permitise percibir cando e por que motivos os individuos dunha aldea, polo casamento, se desprazaran para outras, despoboando a súa poboación de orixe, nun proceso continuado. Queda saber cales son as razóns para a ausencia de reciprocidade deses movementos demográficos. Nuns locais, como a Moimenta, a poboación aumentaba, a custa das aldeas veciñas, algunhas do lado español da fronteira. Noutros, como Casares, Carvalhas ou Pinheiro Velho saía xente que se desprazaba para España, nun proceso xa detectado no século XVI³²⁶. No conforto dos gabinetes, para usar unha expresión corrente nos documentos, os plenipotenciarios diplomáticos optaron por unha solución salomónica, repartindo o terreo en liña recta, tanto entre Pinheiro Velho, Pinheiro Novo e a Esculqueira, como entre Moimenta e Castromil.

---

³²⁶ Esta aldea de Moimenta da Raia fora reivindicada en 1384 polo Doutor Garcia Gomes como pertencendo a España, xuntamente con Manzalvos, Castromil, Ermezende, Teixeira e Rio de Onor. Despois de seren enquisadas testemuñas na Igrexa de Sanhoane en 1385, Moimenta e un barrio de Rio de Onor volvéronse portugueses, sendo entregadas as outras 4 poboacións e un barrio de Rio de Onor por Pero Esteves e Gonçalo Esteves ao xa referido doutor español (Barreiros, 1964:119).

Estes dous últimos casos son ilustrativos da ausencia de función da liña de fronteira en relación á delineación de estratexias matrimoniais na raia. Aínda que as reclamacións dos aldeáns insiran a fronteira na súa táctica, sobre todo capitalizan ao seu favor outro argumento, sexa de forma ofensiva – para obter avances e conseguir máis terras e beneficios – sexa na defensiva, evitando perder máis.

A zona de Chaves e Vinhais estará na orixe dunha fortísima crise entre os elementos españois e portugueses dentro da comisión, xa que aqueles non querían rever a área de implantación dos marcos *na desgraçada marcação da raia de Segerei en 1857* (cit. por Barreiros, 1964:113). Nun oficio confidencial de Vasconcelos e Sá ao Ministro e Secretario de Estado dos Negocios Estranxeiros (MNE, s/d, Caixa 1120, fls. 583 a 585), aquel refire que cando unha situación parece conflitiva, ferindo intereses locais, a delegación española dirixida por Bourman opta por non a resolver. Remítea entón para as negociacións de índole política entre os dous gobernos, mentres o presidente da sección portuguesa entende ser necesario aclarar ambos gobernos acerca das causas das discordias locais, para que estas podan ser tidas en conta. Os documentos históricos están considerados como esenciais pola parte portuguesa, por proviren dun tempo con menor número de familias e un alegado maior respecto ás autoridades, que levaría a que as *marras* non fosen facilmente desviadas.

4.4. Outro 29 de Setembro: a aprobación do texto do Tratado

Á linha raiana dos dois paizes, frequentemente alterada em longas e antigas contendas, tem até hoje faltado uma descrição exacta, uma designação positiva, uma fixação inequívoca. Facil é apreciar os repetidos inconvenientes e graves perigos resultantes de situação tão precária e melindrosa.”

Preámbulo ao Proxecto de Lei, do 17 de Xaneiro de 1866 (MNE, s/d, Caixa 1121, fl.59)

No calendario rural portugués a data do 29 de Setembro é o fin e o principio dun ciclo anual, ocasión do pagamento de rendas, de renovación ou de finalización de contratos, ben como de cerimonia que os sinalan, tendo como patrón a S. Miguel. Alén deste calendario cíclico, cunha construción cultural que remite para a vida no campo, outra edificación integra esta data noutro tempo de días comúns e idénticos, nun ámbito máis vasto, exterior e sobreposto. Alleos á importancia deste día no calendario das poboacións máis directamente afectadas polas decisións, os plenipotenciarios duque de Loulé e Jacinto da Silva Mengo, polo lado portugués, e o Marqués de la Ribera e Facundo Goñi, por España, en nome dos reis dos respectivos países, D. Luís e D. Isabel, asinarán o Tratado de Límites o 29 de Setembro de 1864. Os anexos, asinados o 4 de Novembro de 1866, terán as sinaturas de Facundo Goño e

José da Silva Mendes Leal. Destínanse a especificar as operacións de orde práctica para o establecemento dos límites desde a foz do río Miño até a confluencia do Caia co Guadiana e adoptan un conxunto de 19 disposicións para o conseguir, organizando e distribuindo tarefas. Considéranse tres ordes de operacións: (1) *a designación definitiva da fronteira*; (2) *a construción e o transporte dos marcos para os locais onde serían colocados*, (3) *a colocación dos marcos e a súa entrega ás municipalidades confinantes de ambos os países*. Desde o 21 de Decembro de 1863, data da primeira acta, houbera reunións entre os plenipotenciarios, cun discurso marcado polo entendemento e a cordura diplomáticos, en que porén sobresairán as diferenzas nas partes en que non fora posíbel lograr o acordo: “*Neste caso estaban as que disem respeito aos povos portugueses de Pinheiro Velho, Vilarinho das Touças, Cerdedo, Casares e Carvalhas e aos hespanhoes de Charguaçoso e Manzalvos.*” (MNE, s/d, Caixa 1118, fl. 229 vs).

Os plenipotenciarios aceptarán o 31 de Decembro do mesmo ano, *ad referendum*, unha división do Couto Mixto por unha liña recta que pase en fronte do castelo da Piconha, ben como a inclusión dos *pobos promiscuos* no territorio portugués (MNE, s/d, Caixa 1118:fl. 231). O 2 de Maio de 1864, os plenipotenciarios do lado español proporían, na 3ª acta da reunión de plenipotenciarios, unha negociación en paquete, cambiando os tres *pobos promiscuos* polo Couto Mixto (MNE, s/d, Caixa 1118:fl 235-6 e vs). Na 4ª sesión, o 27.6.1864, foi establecido o texto do proxecto final do acordo, asinado o 30 de Xuño polo Duque de Loulé, o marqués de la Ribera, Jacinto da Silva Mengo e Facundo Goñi (MNE, s/d, Caixa 1118: fl.238-258).

Para as entidades que representan os Estados de Portugal e España, os *An nexos ao Tratado de Limites celebrado entre Portugal e Hespanha aos 29 de Setembro de 1864 e Instrucções pelas quaes têm de regular-se os commissarios de um e outro paiz encarregados da demarcação definitiva da fronteira* (Lisboa, Imprensa Nacional, 1867) constitúen sobre todo textos en que a decisión lles cabe, despois de teren posto equipos de mediación a negociar, de ambos lados. Constitúen anexos ao Tratado, asinados o 4 de Novembro de 1866, dous anos despois daquel ter sido asinado. É significativa a cabeceira do texto en portugués, antes da demarcación bilingüe que se seguirá:

“DOM LUIZ, por graça de Deus, rei de Portugal e dos Algarves, d’aquem e d’alem mar, en Africa senhor de Guiné, e da conquista, navegação e commercio da Ethiopia, Arabia, Persia e da India, etc. Faço saber aos que a presente carta de ratificação virem, que aos 4 dias do mes de novembro de 1866 se concluíram e assignaram na cidade de Lisboa, entre mim e Sua Magestade a Rainha de Hespanha, pelos respectivos plenipotenciarios, munidos dos competentes plenos poderes, os dois annexos a que se refere o tratado de limites entre Portugal e Hespanha, celebrado aos 29 de setembro de 1864, contendo o primeiro dez artigos e um transitorio, e o segundo oito, en lingua portugueza e hespanhola (...)”

As razóns invocadas para o tratado de límites son, por parte dos reis de ambos países, *“o estado de desasosiego en que se encontran muitos povos situados nos confins de ambos os reinos, por não existir uma demarcação bem definida do territorio, nem tratado algum internacional que a designe, e desejando pôr termo, de uma vez para sempre, aos desagradáveis conflitos que por tal motivo se suscitam en varios pontos da raia, estabelecer e consolidar a paz e harmonia entre os povos limitrophes, e finalmente, reconhecendo a necessidade de fazer desaparecer a situação anomala en que, á sombra de antigas tradições feudaes, têm permanecido até hoje alguns povos immediatos à linha divisoria de ambos os estados, con reconhecido e commum prejuizo d’estes”* (Tratado, 1866:3). Alegadamente, o tratado de límites destínase a *“que os povos de um e outro país disfructem o beneficio que este pacto internacional lhes assegura”* (Anexos, 1867:3), faltando interrogar que “pobos” son estes que poderán usufruír deste acordo.

N’O Comércio do Porto do 12 de Febreiro de 1864, colado á visión central, pode lerse: *“A comissão mista da demarcação da fronteira entre Portugal e Espanha concluiu os seus trabalhos con vantagem para ambos os países.”* (cit. por Barreiros, 1965:185). Esta vantaxe para ambos países merece ser analizada á luz da noción de ben limitado, xa que, no parecer asinado polo Duque de Loulé, o conde de Ávila, o conde da Ponte e José Maria do Casal Ribeiro, se citaban os méritos do tratado, ao definir *“por um modo regular e equitativo a nossa fronteira de terra na sua maxima extensão”,* removendo *“uma causa de pendencias entre os dois governos de duas nações vizinhas pela situação, irmãs pela identidade de origens, aliadas pela harmonia de intereses.”*³²⁷ Alén diso, cunha redacción ben cuestionábel, afirmábase que *“põe cobro a incertezas de dominio nacional inconvenientissimas para os povos raianos, pelas continuas perturbações e rixas en que os traziam envolvidos; elimina anomalias prejudiciaes aos dois paizes, como eram a situação do Couto Mixto, dos povos promiscuos, e das refertas de Arronches”.* Finalmente, tería o mérito de resolver *“as questões territoriaes, revelando o espirito conciliador que animou os negociadores e levou a negociação a bom termo.”* (MNE, s/d, Caixa 1121, vs. fl. 67).

Había máis asuntos a resolver no norte que no sur. Aquela era a zona máis problemática, menos definida, que permanecera sen límites completamente establecidos até máis tarde. Dos 31 artigos do tratado, 23 establecen o trazado da fronteira. Destes, 15 son acertos fronteirizos entre Portugal e Galicia, ou sexa, máis de 2/3 do acordo acerca da fronteira³²⁸. Vasconcelos e Sá, en oficio dirixido ao Duque de Loulé o 29 de Xullo de 1859 refire que

---

³²⁷ En desacordo con esta «vantaxe», José Baptista Barreiros salienta que ela se traduciría en «desilusões e descontentamentos» e que só así se podería considerar «(...) pelo que poderia significar de tranquilidade futura quanto a cessação de rixas seculares, pelo respeito e acatamento devidos a uma lei» e non «porque denotasse primazia ou proveitos efectivos para Portugal» (Barreiros, 1965:187). Engade que as ganancias son sobre todo para España, o que se debe ás «incríveis anuências da primeira Secção Portuguesa a cedências territoriais» (Barreiros, 1965:187).

³²⁸ No primeiro artigo distribúense illas do Río Miño por portugueses e españois, no segundo divídense en partes iguais terras disputadas por Adufeira (no Alto Miño) e Gorgoa (en Galicia), no terceiro, o terreo cuestionado por Meijoeira e Pereira vólvese portugués, o cuarto, aínda no Alto Miño, divide en partes iguais o terreo obxecto de disputas entre Lindoso e a freguesía de Manín.

“É pois da maior necessidade, rectificar e marcar a linha de separação entre Portugal e Hespanha, principalmente con Galicia, mas de um modo claro, junto e razoavel, punindo severamente os mal intencionados que ouzarem destrui-la e impor responsabilidade as autoridades locaes que não exerção a fiscalização devida, para assim se evitar queixas que incomodem as Cortes de Madrid e Lisboa.” (MNE, s/d, Caixa 1125, vs. fl. 70)

Intocada quedou a cuestión de Olivença, que desde 1801 pasou a integrar territorio español, a través do tratado de Badajoz do 6 de Xuño dese ano, que viría ser anulado polo príncipe rexente o 1 de Maio de 1808. No art. 105º do acto xeral do Congreso de Viena do 9 de Xuño de 1815 foi recoñecido polas potencias presentes o dereito de Portugal a Olivença (Vasconcelos, 1980:229). Tal incorporación aínda hoxe é obxecto de contestación en Portugal, expresa nomeadamente no “deseño aberto” do mapa naquela zona.

O primeiro dos anexos refírese aos ríos que limitan Portugal e España e o segundo ás aprehensións de gandos. Séguese un plano de operacións para levar a cabo a demarcación da liña divisoria. En relación aos ríos, é pesado o universo burocrático con que terían de se confrontar os habitantes que precisasen facer unha obra nos cursos de auga que limitaban os dous países³²⁹. A demarcación, ou o establecemento dunha liña que separe con clareza, atinxe mesmo as illas e illotas, como sucede no Río Miño, e a opción pola liña recta, característica dunha fronteira trazada no papel, é igualmente utilizada³³⁰:

“O terreno comprehendido entre uma linha recta desde o Marco das Rossadas á Portella de Pau, e outra linha que passe pelo Chão das Passaras e Alto da Basteira, questionada por Adufeira e Gorgoa, será dividido em duas partes iguaes.” (Tratado, 1866:5)

O artigo 27º refírese exclusivamente á situación do Couto Mixto e aos designados «pobos promiscuos, aos que se lles permitía conservar a nacionalidade, como se verá

---

329 Está detalladamente expresado no art. 6º: “Quando um subdito de qualquer dos dois estados considere necessario ou util construir nos rios uma determinada obra, já para defender as suas propriedades contra inundações, já para melhorar os seus intereses, ou beneficiar as suas propriedades, sem prejuizo, em nenhum caso, para o publico, nem para terceiro, deverá, antes de executar trabalho algum, solicitar e obter a licença correspondente. Para este effeito, dirigir-se-ha, por meio de requerimento, ao chefe superior da circumscripção administrativa (actualmente governador civil de districto en Portugal, Governador civil de provincia en Hespanha), no qual requerimento exporá a sua pretensão e as circunstancias que a justifiquem, devendo juntar um esboço da obra que intentar construir, e bem assim o plano da correspondente secção do rio, comprehendendo uma e outra cousa o necessario para se poderem apreciar os resultados provaveis da obra projectada.(...) O governador civil, depois de consultar por informação o administrador do concelho (ou alcaide) a que a povoação pertencer, e de ouvir os technicos e peritos que julgar conveniente, resolverá conformemente a estas informações e pareceres. Sendo que a obra se considere prejudicial, ou no presente ou no futuro, quer para os interesses dos povos marginaes, quer para uso commum do rio, negará a licença solicitada. Dado pelo contrario, que da obra não pareça aos consultados derivar damno publico nem particular, remetterá copia do processo ao governador civil da circumscripção administrativa fronteira. Este, collhendo por sua vez as informações necessarias, e procedendo como cumpre entre vizinhos que têm interesses communs, responderá, manifestando o seu parecer, ou seja, prestando assentimento à construcção da obra quando effectivamente se reconheça inoffensiva para todos, ou seja negando tal assentimento à construcção con as razões que façam reputar inconveniente a mesma obra. No primeiro caso, o governador civil a que tenha sido endereçado o requerimento, deferirá e transmittirá ao interessado a licença pedida; no segundo, negará essa licença. N'uma e n'outra hypothese dar-se-ha con isto por terminado o processo en ulterior recurso.” (Anexo, 1867:6).

330 É así que despois do artigo 1º se determina que a illa Canosa, a Cancela, a Insua Grande – esta última do grupo das illas do Verdoejo – que queda entre a aldea portuguesa de Verdoejo e a española de Caldelas, ben como o illote de Filha Boa, preto de Salvaterra, pasarán para o dominio de España, mentres as illas de Canguedo e Ranha Gallega, tamén integrantes do grupo de Verdoejo, pasarán a ser portuguesas.

(*Tratado*, 1866:12-13). O Anexo destínase a especificar as operacións de orde práctica para o establecemento dos límites desde a foz do río Miño até a confluencia do Caia co Guadiana e adopta un conxunto de 19 disposicións para o conseguir, organizando e distribuindo tarefas.

Fixado o texto do tratado e os regulamentos relativos aos ríos limítrofes e ás apreensións do gando, os gobernos español e portugués nomearon comisarios que procederon á colocación de marcos de pedra na fronteira, de acordo coas instrucións do 7 de Xullo de 1866, que determinaba o formato destes – co modelo de letras E e P, e o número respectivo – ben como das cruces a gravar nos rochedos que servisen á demarcación. Na “*Acta de Entrega da linha de fronteira entre Portugal e Hespanha*”, que corresponde aos termos municipais, a información detallada acerca dos límites é dada nos moldes que respectan á cultura erudita, a través da colocación de marcos, nun texto que obedece aos requisitos científicos de recoñecemento dun territorio e de demarcación dese mesmo espazo, como o que a seguir se transcribe:

*“O marco nº 237 está collocado junto ao marco da **Madre Velha** ou da **Carocha**, onde a raia volta para o lado de **Vilarelho**. Fica a 280 metros do marco 236, proximo a um caminho de **S. Cypriam** para **Rabal**. O azimuth da linha 237-236 é de 286,11.”*

A preocupación da precisión, sen deixar marxe para zonas dubidosas ou fraquezas xeográficas, queda manifesta no inicio do texto do artigo 24º do Tratado: “*Para fixar con exactidão e de modo que não dê lugar a duvidas a linha divisoria internacional, cujos pontos principaes ficam mencionados nos artigos precedentes, convieram as duas partes contratantes en que se proceda con a brevidade possivel á collocação dos marcos necesarios e á sua descrição geometrica.*” (*Tratado*, 1866:11).

Só en 1904 estarían concluídos estes traballos, sendo despois labrada unha Acta Xeral da delimitación entre Portugal e España, o 1 de Decembro de 1906, da foz do Miño á confluencia do Caia (Vasconcelos, 1980:236). Esta Acta, analizada por Joaquim Pais de Brito, amosa que a fronteira se demarca a través de cursos de auga, de camiños asociados ao modo de vida rural e de vías de paso dos rabaños, en transhumancia (Brito, 1988:332-3). Alén destes, a fronteira faise a través de liñas dereitas entre os puntos onde foron colocados os marcos. Para as *marras*, procuráronse soportes e referencias de localización moi concretos, como fontes e nacentes, edificios (ás veces en ruínas), muíños, fornos, casas ou árbores illadas, sendo igualmente frecuentes as referencias a réximes de explotación colectiva das terras como *couto*, *devesa*, *lama* (Brito, 1988:333-4). Como a fronteira atravesa terras cultivadas, é sinalado na acta que «o terreo está cultivado», nomeándose os propietarios das parcelas que toca. O propio termo “fronteira” aparece algunhas veces asociado a outros: “Alto da fronteira”, “Campo da Fronteira”. Son lexíbeis tamén os lugares de indeterminación, como o *Caminho das Dúvidas*, o *Lugar da Dúvida*, o Couto Mixto ou as Contendas. Noutras referencias é o territorio disputado que emerxe, co Penedo ou a Cruz da Batalha, ou da Guerra, da Revolta ou das Armas, ben como as confluencias de tres territorios,

como sucede co *Penedo dos Três Reinos* (Brito, 1988: 335-7): Portugal, Galicia e León.

O goberno español terá proposto a creación dunha nova Comisión Mixta que fixase a fronteira definitivamente desde a foz do río Cuncos até á do Río Guadiana – ou sexa, a parte que respecta a Olivença – e acordouse a constitución de dúas seccións. Unha delas sería técnica, composta por enxeñeiros oficiais do Estado-Maior do Exército, encargada dos traballos do terreo, e outra diplomática, ambas na dependencia do MNE. En Maio de 1926, o goberno español propuxo a ampliación da comisión técnica de forma a incluír representacións dos ministerios das Finanzas, da Mariña e do Comercio, no sentido de dar maior eficacia á comisión. O 29 de Xuño do mesmo ano, con base nos estudos da comisión, asinouse o convenio de límites entre Portugal e España, deixando por delimitar o anaco da fronteira entre a confluencia do Caia co Guadiana e o Río Cuncos, debido á cuestión de Olivença (MNE, 2000:5n)³³¹. A Comisión Internacional de Límites (CIL) encóntrase na actualidade na dependencia directa do Ministro dos Negocios Estranxeiros e ten 17 delegados debido ao envolvimento de varios ministerios³³².

5. Resistencias de rutina

Se existe uma história global da fronteira e da zona fronteiriça, ela deve ter em conta esta multiplicidade de vozes, das quais algumas são apenas audíveis.

Peter Sahlins

A distancia en relación aos centros de poder, nun tempo en que os estados modernos non tiñan coidado aínda dalgunhas formas de ordenación e control diseminados, permitía ás comunidades campesiñas premodernas, e ás raianas de forma engadida, grande autonomía na xestión dos seus asuntos. Pola súa iniciativa, créronse formas de sobrevivir que encadran a fronteira. Desde o nivel mínimo de organización – a casa, coas estratexias particulares que ecuaciona en articulación cos outros niveis, para unha maximización dos proveitos e unha minimización das perdas – ao agrupamento en unidades máis vastas, para compartir pastos, terras, augas, instrumentos e traballo, a autonomía rural relativamente aos centros de decisión política funcionou de forma dupla. Por un lado, os habitantes estaban directamente arredados da definición de políticas en que estaban os obxectivos, recorrendo aos notábeis do cadro aldeán ou rexional para se faceren oír. Por outro, o descoñecemento que os axentes do Estado tiñan do medio en que se movían deixaba un espazo para a resistencia e a

---

331 Nun relatorio asinado por Sandra Magalhães (MNE, 2000:4) refírese que esta decisión só terá sido efectivada entre 1907 e 1909. No mesmo relatorio acerca da reestruturación da Comisión Internacional de Límites entre Portugal e España, reportándose á situación actual, verifícase que existe unha comisión mixta bilateral, da que a delegación do lado portugués é interministerial. Cábelles celar polo cumprimento dos Tratados de Límites, proceder á manutención dos marcos de fronteira, fiscalizando o seu posicionamento e apreciar a autorizar traballos realizados na liña de fronteira terrestre ou fluvial.

332 Como salientan Donnan e Wilson, na secuencia da demarcación de fronteiras políticas, pasan a existir persoas e institucións para as coidaren, representando a presenza do poder estatal nunha manifestación coercitiva (Wilson e Donnan, 1998:121).

contestación, máis audíbel ou máis clandestina, desde o *registro oculto* (Scott, 1990) das *armas dos fracos* (Scott, 1985) ás formas máis institucionais, cando eran apoiados, ou aproveitando as fraxilidades do sistema imposto³³³.

Se lles fora conveniente, as disensións debido aos límites entre aldeas poden incluír a demarcación da fronteira na súa axenda. Para as poboacións locais, o Tratado de Límites pode ser unha oportunidade habilmente xerada para conseguir os propios intentos no que concirne á fruición de determinadas propiedades de interese, para as formas de reprodución local e das respectivas familias, ou *veciños*.

As resolucións tomadas en relación a Segirei, S. Vicente e Aveleda, ao poren en causa os intereses das poboacións locais, virían a ser contestadas, tanto máis do que a posición dos marcos que antecedeu a aprobación do propio tratado, correspondendo aínda a unha fase de negociación³³⁴. Virían a ser derrubados un ano despois da súa demarcación, ou sexa, en Maio e Xuño de 1858. O maior dano fora en Segirei, onde os marcos estaban todos lanzados por terra: *“Diziam os Habitantes que o derrubamento fora feito por caminheiros e vizinhos do próximo concelho de Vinhais.”* (Barreiros, 1962:62). Houbo tamén manifestacións de malestar dos pobos raianos contra o presidente da sección portuguesa, da que podería ter resultado e fusión de sangue³³⁵.

No relatorio do administrador do concello de Chaves, Francisco de Assiz Ribeiro Sampayo, que se dirixiu no 20 de Xuño e de novo o 31 de Xullo de 1859 a S. Vicente e Segirei, este explica que usou infrutiferamente varias técnicas que levasen á delación por parte dos habitantes locais³³⁶: *“Inquiri testemunhas, procurei por meios brandos averiguar e saber a verdade, achei aqueles povos por tal modo colligados e formando oppinião tão compacta, que não se pode saber ao certo quem foram os perpetradores do attentado. Passei dos meios brandos a ameaçar e à repreensão, e não fui mais feliz. A meu entender, foram aquellos povos os comettedores do attentado, exasperados pela injusta e barbara*

---

333 Na Sardeña, no final do ano 1850, o anuncio dos traballos dunha comisión exacerba a loita entre comunidades, que tentan atraer o interese desta para as súas querelas. O desexo de previr calquera destas situacións vólvese o centro do debate sobre a delimitación e as loitas polo control da auga, dos pastos e das fronteiras comunais, vólvense a fonte da politización do territorio nacional. Só eliminando eses conflitos poderá evitarse que a integridade dos territorios nacionais estea sempre a ser posta en causa. A comisión franco-española ao longo das negociacións dá grande importancia a estas loitas locais, procurando entenderse as reivindicacións históricas e as opinións contemporáneas dos habitantes acerca desta cuestión.

334 A comisión mixta, no entanto, afogábase en guerrillas internas, entre Couvreur e Cabreira, acabando aquel, como se viu, por pedir a dimisión, por ter tido “grande leção con tal demarcação de que os ditos povos vão representar ao Governo de Sua Magestade; e o mesmo pretende fazer a Camara, queixando-se do presidente da Secção Portuguesa por annuir à deliberação da Secção Hespanhola, desviando-se das instruções regias que tinham observado a tal respeito não o fazendo assim o maior Secretario da mesma Secção, pelo que se assinou vencido, fazendo o respectivo protesto na acta e pedindo a sua demissão e marchou para a cidade de Bragança à espera dela”.

335 Escribe Couvreur, en oficio ao ministro e secretario de Estado dos Negocios Estranxeiros, enviado o 20 de Xullo de 1857, “Parece-nos que a primeira vítima sería sem duvida o senhor Conselheiro Cabreira contra quem os povos Portugueses interessados nesta questão abertamente se tinham manifestado a ponto de S. Exª só se poder justificar deste modo con o motivo por que julgou necessario sahir d’entre elles para Vinhaes vindo acompanhado por alguns soldados dos que estavam en Segerei precaução que nos foi desnecessaria sahindo nós do mesmo ponto e pelo mesmo caminho para Bragança onde aguarda-mos [sic] as ordens de Sua Magestade.” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 515).

336 Tamén o gobernador civil de Vila Real, en oficio do ministro e secretario de estado dos Negocios do Reino do 30 de Xuño de 1858 informa que pese aos esforzos do administrador do Concello “(...) não poude descobrir quem forão os individuos que cometerão tal attentado, nem obter provas algumas contra elles, o que revela a mancommunação que ha entre os moradores da aludida povoação de Segirei para se occultar a verdade.” (MNE, s/d, Caixa 1120, vs.fl. 431)

usurpação de cerca de duas legoas de terreno de muitas lenhas, pastagens e vinhas [subliñado no manuscrito]; *usurpação feita pela Comissão de demarcação que no anno passado fez colocar aqueles marcos muito aquém d'antiga raia, divisão que o decreto de 13 de Agosto de 1857, que acompanhou o officio de 19 do mesmo nº 70, tornou involvida e não defenitiva pelo roubo feito aquelles povos.*" (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 435 e vs.)

Perante os marcos destruídos, que resultan da resistencia local a unha demarcación da que as poboacións discordaban, sen forza suficiente para se faceren oír, a preocupación das autoridades céntrase na punición dos culpados, se ben que *"ninguém ficou indiciado por falta de prova: visto que o arrancamento se ter [levado a cabo] escondidamente, e talvez, de noute, e assim ficou oculto o seu author"* (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl. 426). O oficio do administrador do concello de Chaves ao gobernador do distrito de Vila Real refería igualmente que os marcos tiñan sido derrubados por moradores *"escandalizados pela usurpação de seu terreno, e porque se não observasse ao menos a Portaria do Ministerio do reino de 13 de Agosto de 1857, (...) a qual invalidava e tornava dependente d'approvação das Cortes a nova demarcação, tão altamente prejudicial, como então se provou, e representou ao Governo de Sua Magestade."* Mais, engade a súa importancia fronte a esta forma de resistencia local: *"porém, o que eu não poude, o que eu não posso conseguir, he fazer confessar aquelles povos, que forão elles os comettedores deste criminoso attentado, con o qual, a meu ver, se quiseram desforçar da má fé e violencias praticadas a cada passo pelos povos da nação vizinha, que, segundo consta, comrromperão por dinheiro a pessoa ou pessoas que se intenderão con a Comissão de demarcação de limites* [subliñados no orixinal] *internando-se en o territorio que medea entre a antiga e moderna divisão, en espaço de meia legua de largura, en partes, considerando se desde logo senhores exclusivos d'aquelle terreno, que pelo espirito da citada Portaria se devia considerar ou en communhão, ou en izempção absoluta para huns e para outros povos limitrophes."* (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 519)

Este responsábel concello amosa concordancia coas pretensión dos habitantes de Segirei, aínda que non co seu comportamento axitado, atendendo a que non foron tidos en conta os documentos existentes, que demostraban a xustiza das pretensións locais. O rexedor de Segire xa hai tempos *"havia dado parte de haverem cahido no chão dous ou tres marcos"*, mais nada conseguira apurar. Usada a habitual técnica de imputar ás poboacións veciñas o derrubamento dos marcos, os habitantes de S. Vicente e Segirei din ter sido camiñeiros e persoas do veciño concello de Vinhais que o fixeron.

Despois da aprobación do texto do Tratado, os conflitos nesta zona raiana non cesaron. O 18 de Novembro de 1864, dous carabineiros españois terían ultrapasado a raia, preto de Segirei, no concello de Chaves, aprehendendo os bois que un labrador da aldea apacentaba, por alegadamente o facer en territorio español. Un dos soldados tiraría sobre un cazador vindo en socorro do labrador e, aínda que non teña acertado, o cazador dería ferido pola

baioneta do sarxento carabineiro. O sarxento foi entón preso e conducido para Chaves. Outra versión, que afianza que o territorio onde se encontraba a boiada era portugués, tanto pola antiga como pola nova demarcación, adianta que o perseguido era o cazador, que se infiltrara en territorio español para facer caza furtivamente e que, cando foi descuberto, pedira auxilio aos veciños de Segirei. O carabineiro, cando foi interrogado, confirma a intrusión do cazador e máis tarde as agresións por parte dun grupo de trinta ou corenta persoas, con algunhas mulleres, nas viñas, cun golpe de machado e “*pancadas, sachadas*”, tendo entón alegadamente feito uso da baioneta. En relación á cuestión dos bois, di ser “*uma fabola inventada para fins que desconhece*” (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl. 460 e fl. 461). Nun auto de investigación, todos os moradores locais inquiridos non só recobren a versión dos bois apresados, como desculpar os cabos de policía por non teren prendido os agresores dos gardas españois, por estaren ausentes, e o rexedor, por vivir lonxe.

Oído polas autoridades, o cazador pouco parece saber dos acontecementos, xa que tería regresado á aldea e non volvera saír: “*Nada mais declarou por nada mais saber e ter enfraquecidas as faculdades intelectuais*” (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl. 467 e fl.468). Outro veciño, que tamén alega nada saber e nada ter presenciado, por ter chegado tarde, “*sabe que o motivo da desordem foi provocado por os referidos hespanhoes por descenderem ao nosso territorio a quererem apreender o nosso gado.*” (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl. 468). O investigador, ademais, considera imposíbel saber como todo pasou, xa que “*da parte de huns e outros habitantes da raia, existe uma especie de conluio para desfigurar certos factos.*” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 482)

En aditamento a un oficio confidencial da *Secretaria de Estado dos Negócios do Reino á Relação do Porto*, o 15 de Abril de 1865, este proceso foi anulado e foron soltos os que se encontraron presos por virtude del (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 506). É por decisión real do 12 de Abril de 1865 que: “*devendo concluir-se, em virtude das informações obtidas com respeito ao terreno onde se deu o mencionado conflito, que é, pelo menos, duvidoso se tal terreno pertence ao territorio portuguez ou ao territorio hespanhol; e sendo muito conveniente, por um lado, manter as boas relações que existem entre as nações portugueza e hespanhola, e por outro lado evitar quaesquer difficuldades que possam vir embaraçar a conclusão do Tratado de limites que se projecta entre Portugal e Hespanha: Manda o Mesmo Augusto Senhor que o Procurador regio junto á Relação do Porto dê ao delegado na comarca de Chaves as ordens e instrucções necessarias para que, desistindo dos processos formados, a requerimento do Ministerio Publico, por taes acontecimentos, promova con toda a brevidade na conformidade das leis, e con o fundamento na incompetencia de juizo, a annulação dos mesmo processos, e a soltura dos individuos que por tal motivo se acharem presos: cumprindo que o sobredito Procurador regio dê logo conta por este Ministerio de tudo quanto occorrer acerca d’este importante objecto, para os efeitos devidos.*” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 508)

Se nesta parte da fronteira os conflitos ganaron forma expresa, outras foron as dimensións asumidas pola resistencia dos raianos en locais distintos. Entre as voces audíbeis da resistencia poden considerarse as varias peticións colectivas dos habitantes de diferentes poboacións afectadas polo establecemento dos límites. Son textos dirixidos ao rei, nunha situación en que as diferentes mediacións, sobre todo as autoridades locais, son encaradas como o inimigo principal. Despois do 20 de Decembro de 1854 os habitantes das tres aldeas do Couto Mixto dirixen ao rei un manifesto coas sinaturas recoñecidas o 10 de Abril do ano seguinte en Montalegre. Fronte a un conxunto de situacións que revelan a prepotencia dos funcionarios da alfándega de Montalegre, esixen *“ser considerados como taes cidadãos, e consequentemente admittidos ao pleno gozo de todos os direitos e vantagens inherentes a essa qualidade, sendo uma dellas e a não menos importante, o poderem apresentar e vender francamente, em qualquer local do paiz, seus gados generos de sua colheita e productos da sua industria, bem como comprar, e transportar d’alli o necessario para seu consumo domestico, con igual liberdade e franquia á con que o fazem os demais subditos portugueses.”* (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl. 166)

Poucos días despois da redacción do referido manifesto, despois do 6 de Xaneiro de 1855, o administrador do concello de Montalegre, António Joaquim Gonçalves Pereira, dirixe ao Xuíz Electo do Couto Mixto un pedido de información acerca dunha desorde que tería ocorrido nas inmediacións de Santiago, cando os gardas da alfándega ían realizar unha tomada de gando bovino *“de que resultara ficarem feridos gravemente alguns dos ditos guardas pelos Picholas e outros do referido lugar de S.Thiago; por tanto, a bem do serviço publico, rogo a V. S^a o obsequio de me dizer circunstanciadamente como o facto se passou, e quem forão os aggressores, perpetradores de tal delicto.”* (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 172). Descoñécese se houbo resposta.

Un dos novos temas de negociación tiña que ver cunha carta dirixida ao goberno polo “pobo de Pedroso”, o 10.6.1858, relatando a mala demarcación da fronteira. Estes barrosáns, cunha economía agropastoril, sentíanse prexudicados nos pastos e nos locais onde recollían matos. Os terreos en que se sentían prexudicados eran aqueles que integraban o Couto Mixto, onde antes podían levar o gando a pastar, tendo quedado privados dese dereito polo Tratado de Límites de 1864.

Na acta nº 40 da reunión realizada en Verín pola Comisión Mixta, o 6 de Xuño de 1857, é anotada unha referencia *“acerca da especial natureza das inconveniências que por tantos anos sustentam o espirito hostile que desgraçadamente se via persistir naquella parte da fronteira, convertendo-a em um theatro de muttuos agravos e choques sanguinolentos cuja origem se escondia na impenetravel obscuridade dos tempos”* (MNE, s/d, Caixa 1120, vs. fl. 366). Atendendo a que había terreos continuamente obxecto de contendas entre os pobos raianos, a comisión resolve desviarse da norma adoptada: *“quando por entender de seus membros se encontrem indicações topographicas que assim o aconselhem para se formar*

uma linha divisoria mais estavel, natural e conveniente, procurando manter a hespanhoes e portuguezes o gozo de suas respectivas propriedades en cambiar de terreno sempre que isto seja possivel sem notavel infracção da norma estabelecida.” (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 339). Os marcos correspondentes a esa zona da raia ficarían dispostos en zigzag, polos atropelos entre a demarcación da fronteira e da propiedade, co secretario portugués Couvreur a oporse e a votar contra o propio presidente da sección portuguesa, León Cabreira.

Como o clima na raia era exaltado, a comisión considerou conveniente facerse acompañar dunha forza militar de quince baionetas de ambos lados cando se dirixise á fronteira para implantar os marcos acordados. Para evitar atropelos, as dúas forzas deberían permanecer nos locais, despois dos traballos aí realizados pola comisión (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 341). En oficio dirixido ao marqués de Loulé o 9 de Xuño de 1857, Leão Cabreira quíxase do abade de Berrande, D. Ruperto Balbis, como instigador dos galegos da rexión xa que *“sendo dotado de hum character violento, algumas vezes exacerbado por bebidas espirituosas, tem a alta imprudencia de proferir sem reservas continuos e ameaçadores sarcasmos contra os portuguezes de Segirei e outras aldeias circunvizinhas; provocando assim continuas animosidades entre elles e seus vizinhos da Galicia. Este abbade foi unico entre os hespanhoes que nos acompanharão á visita da raia que manifestou receios de entrar en Segirei (...) Consta con certeza que o mesmo abbade (não sei se por timido ou por temivel) tem grande quantidade de armas de fogo e bastantes munições de guerra en sua caza; o que assaz prova não ser elle hum ente pacifico, nem pacificador. E neste modo de consideral-o concorda completamente a secção hespanhola da Commissão mista a que pertença”* (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 376 e vs.). Suxire o afastamento do abade do seu cargo, alegando que os abades galegos teñen moita influencia nos ánimos populares.

Outra demostración da estratexia de resistencia local adoptada é dada nunha participación por parte de Administrador do Concello de Chaves ao Gobernador Civil o 4 de Xaneiro de 1861: *“o delito não fora cometido tumultuariamente, mas por um ou outro pastor, a ocultas, talvez no silêncio da noite e con a maior reserva, aparecendo ora um, ora outro marco, ou lançado aos despenhadeiros ou a sítios montanhosos e ermos.* (Barreiros, 1962:63). Así xustificaba a imposibilidade de producir culpa que atribuíse o crime a alguén. O referido administrador afirma que os pobos raianos se mantiveron en estrita obediencia, esperanzados que as Cortes non aprobasen a *«injusta e fraudulenta demarcação»* e que *“A usurpação de terreno feita aos povos de Segirei, Aveleda e S. Vicente foi talvez excedente a 4 quilómetros de largura e 10 de extensão.”* (cit. por Barreiros, 1992:63)

Nun oficio dirixido a António José de Ávila, entón *Ministro e Secretário de Estado dos Negócios da Fazenda e Estrangeiros*, o 5 de Setembro de 1861, Vasconcelos e Sá defende unha aprehensión de gando por gardas fiscais portugueses en terreos do termo de Vilarinho das Touças, Vinhais, refutando os argumentos españois. Así, aínda que teña resultado dese encontro un morto español, este caería baixo tiros dos gardas portugueses en solo portugués.

Mais, trae de novo á liza a cuestión de fondo: denegando os españois da zona a existencia dunha aldea, Santa Catarina de Ribas, que se despoboara, pretendían facer pasar a fronteira nunha zona de que se tiñan apoderado. Lembra outras vexacións, como a tomada feita por gardas españois a Francisco José Barreira, de Pinheiro Velho, en 1858 *“de 13 ou 14 rezes que andavão pastando en um predio de seu dono; acrescentaremos que desde seculos tinha sido de seus antepassados, que nunca pagou tributo a Hespanha, que se acha junto a ribeira da Esculqueira ou da Carvalha a meia legoa distante da raia para o interior de Portugal”* (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 318e vs.). Recorda o saqueo feito dous anos antes á poboación do Pinheiro Velho por parte de habitantes de Charguaçoso, despois dunha aprehensión de 300 cabezas de cabras e ovellas por parte de autoridades portuguesas, posteriormente vendidas nunha poxa pública en Vinhais³³⁷.

O 30 de Xuño de 1863 o «pobo de Lindoso» dirixe unha exposición colectiva ao rei, asinada por 61 homes, con 72 sinais da cruz que o notario garante seren verdadeiras. Nela se di que:

“Senhor: - Corre nesta terra Christã, e portuguesa que o Governo de V. M de acordo con o de S.M.C. está proximo a fazer um tratado de limites, con o qual terminará as dúvidas e questões que há entre os povos fronteiriços. Corre igualmente que os fieis suditos de V.M. que tantas provas têm dados do seu patriotismo, e fidelidade ao seu rei, vão ser esbulhados no todo ou en parte do terreno conhecido con o nome de Monte da Madalena, que os galegos cobiçosos pretendem usurpar-lhes, ainda não contentes con o que já levaram na margem direita do Lima. (...) Do lado dos suplicantes, Senhor, está o direito definido no Tombo de 1538, a posse constante imemorial, e a urgente necessidade daquele terreno, unico refugio que tem para seus gados no tempo das neves, e tal, que no mais tempo do ano não metem lá o gado, afim de que o pasto esteja creado no Inverno: necessidade esta que não aflige aos seus vizinhos galegos, por isso que habitão em terrenos mais baixos, e tem vários invernadouros. (...) Mas ponde de parte os gravissimos danos que da cedencia daquelle terreno lhes poderia provir, não poden deixar de respeitosamente expor a V.M. quanto os magoaria ver que a Capela da Sagrada invocação de Santa Madalena passasse ao domínio alheio, depois da posse de tantos séculos. (...) Esperarão por tanto os suplicantes que V. M. de modo nenhum consentirá en q. se realise uma tal cedencia; Cedencia que se fosse levada a efeito poderia conduzir os subditos leais de V. M. ao desespero, vendo-se privados de exercer os cultos naquella capela à milagrosa imagem constante protectora de suas vidas e de seus modestos haveres. (...) A visto ao exposto esperão os suplicantes que vossa Magestade nunca sancionará tão injusta cedência (cit. por Barreiros, 1964, 170-172)

No mesmo sentido seguira anteriormente un oficio do *Presidente da Câmara* de Ponte

---

³³⁷ Barreiros cita Vasconcelos e Sá, que preside á sección portuguesa na denuncia que este fai das arbitrariedades cometidas polos carabineiros en relación aos pobos portugueses na fronteira: “...en certa ocasião en que os referidos clavineiros haviam entrado no território português, no termo de Castro Leboeiro, e apreendido algumas cabeças de gado dos lavradores, que andavam pastando naquelas serras, representando isto á autoridade espanhola, foram requisitadas algumas testemunhas portuguesas, as quais, indo a Orense, foram lá mandadas encarcerar e ainda por cima multadas.”(cit. por Barreiros, 1963:78)

da Barca ao Gobernador Civil do Distrito, o 30 de Xuño de 1857, chamando a atención para o feito de, polo tombo de 1538, a freguesía de Lindoso posuír o Monte da Madalena, debendo a fronteira ser feita alén do río Cabril, para non privar os habitantes de Lindoso dos seus pastos, ao contrario do pretendido polos representantes do Estado español (cit. por Barreiros, 1964: 193)³³⁸.

Cando o acordo comeza a ser posto en práctica no terreo, as poboacións que clamaban por maior clareza nos límites prexudicados van parecer menos interesadas en encontrar unha solución para as súas disputas que os gobernos centrais. Como as solucións encontradas parecen peores que a situación anterior, as protestas volvéronse audíbeis e visíbeis, con conflitos entre poboacións veciñas e destrución dos marcos colocados polos delegados dos Estados centrais³³⁹. Despois da sinatura do tratado, aínda por ratificar, a situación nesta zona da fronteira non era pacífica. O 20 de Maio de 1866 ocorre unha nova aprehensión de gando por carabineiros españois, agora en Santo André, na serra de Larouco. Vasconcelos e Sá escribe, o 22.6.1866: *"O que me parece de muita utilidade para prevenir conflitos desagradáveis é fazer saber a estes empregados que é já Lei dos dois Estados, o Tratado de Limites de 29 de Setembro de 1864, o qual determina no art. 29 que aos próprios gados encontrados a pastar em território alheio, serão apreendidos somente, de cada 10 cabeças uma, para responder por uma multa."* (MNE, s/d, Caixa 1122, fl. 226 e vs.). Esta actuación dos carabineiros, obxecto de denuncias variadas, era sempre desculpada pola falta de claridade da demarcación fronteiriza. A manipulación da identidade nacional, cando está en xogo o tratado de demarcación, é proscriba sempre que se figure necesaria á defensa dos intereses locais, defendidos baixo a lóxica larga da "comunidade" que escurece o interese das unidades domésticas³⁴⁰. Neste contexto, o apelo á identidade nacional figúrase unha máscara estratéxica e a retórica patriótica encobre intereses locais, individuais ou colectivos, frecuentemente colocados en oposición á tendencia centralizadora e á autoridade estatal. A simultánea *"nacionalización do local"* e *"localización do nacional"*, detectada por Sahlins na Sardeña, é coetánea dun conxunto de medios que as comunidades e as elites teñen ao seu dispor para definir a identidade e que non deben de ser menosprezados. Así, aínda que non aspirando ao estatuto de cidadán nacional, sen ambigüidades, tanto máis que a indefinición eventualmente xogaba ao seu favor, os campesiños e as elites locais puideron encadrar a identidade nacional como fundamento do interese local, constituíndoa como representación

---

338 Nunha investigación a que procedeu o *Corregedor* da comarca de Viana en 1819, un dos labradores de Lindoso enquisado chama a atención sobre un feito que dá conta da permeabilidade raiana, que funciona en ambos sentidos en función de conxunturas históricas ben precisas: "...os Portugueses moradores do concelho de Lindoso andam há muitos anos como em guerra viva com os moradores dos Lugares de Compostela e Lodeiros do reino da Galicia, pela razão de que estes instigados principalmente pelos Desertores Portugueses que ali se estabelecem, se tem querido senhoriar do Monte da Madalena..." (cit. por Barreiros, 1964, 207)

339 O territorio nacional serve á definición da nacionalidade e a oposición local vai manifestarse a través da percepción que os habitantes locais teñen das diferenzas culturais e nacionais (Sahlins, 1996:273).

340 Como lembra Sahlins para o caso da Sardeña, o nacionalismo dos intereses é mais visíbel nas comunidades aldeás, divididas pola fronteira. (Sahlins, 1996:169-70).

tan lexítima como a asociada á pertenza ás comunidades locais.

Máis do que desincentivar as disputas entre aldeas, as autoridades de ambos países tenden a promovelas, directa ou indirectamente. Ao contribuíren para apagar a distinción entre territorio comunal e territorio nacional, as comunidades campesiñas diluían aquilo que as distinguía do propio Estado. Cando reclaman unha identificación nacional, defínense por oposición ás outras, no entanto próximas, deixando campo aberto para a circunscrición dos límites das nacións. A división fronteiriza acabará por integrar paulatinamente cada comunidade, non sendo os Estados que impoñen unilateralmente a nación ou unha fronteira. A nación entra na aldea, que articula ao seu favor esa penetración, desdobrándose nela as loitas e os desacordos entre comunidades, nunha identificación forxada en función do interese (Sahlins, 1996:307).

6. Racionalidades e prácticas: os Estados-nación, o local e os tempos de transición.

Os acertos na fronteira e o *Tratado de Lisboa* de 1864 que lles dará corpo, permiten unha lectura do acoso da propiedade agropastoril comunal. Ocorren nun período de transición entre as formas de organización do Antigo Réxime, aínda prevalectes na práctica ou na memoria dos habitantes desta zona da raia, e a modernidade, co cesar de tributos feudais e unha persecución engadida ás modalidades de fruición comunal das terras. O século XIX foi fértil nese dominio, cun especial afán contra os pastos comúns e os baldíos en xeral, considerados por Alexandre Herculano, nunhas "Breves reflexões sobre alguns pontos da economia agrícola", "*um dos mais graves embaraços ao progresso da agricultura entre nós*" (Herculano, 1982-7) e coa produción de lexislación diversa revisando as terras inalienábeis de fruición común³⁴¹. Os Estados liberais perseguiron con empeño as terras comunais, tentando acabar co aproveitamento feito polos veciños deses terreos que, como refiren David Soto Fernández e Lourenzo Fernández Prieto para o caso galego, eran doutrinalmente incompatíbeis coa propiedade privada perfecta napoleónica e con aquel que, de forma hexemónica, entenden por mercado (Soto e Fernández, 2004:225). Ora pugnaban pola súa división polos veciños de cada lugar en aforamento perpetuo, impedindo os sorteos anuais que facían circular os terreos e que os distribuían polas casas máis carentes, a través dun principio de equidade asentado no aleatorio, ora eran enfáticos na transferencia da súa administración para fóra da alzada dos habitantes das aldeas, colocándoos baixo a protección das *Câmaras Municipais*. Tanto en Galicia como nas aldeas de Trás-os-Montes e do Miño que reaccionaron á demarcación dos límites polo Tratado, a distancia entre a lexislación e as necesidades locais era inconmensurábel, reaccionando as poboacións en conformidade³⁴².

En Portugal, despois da revolución de 1820, o liberalismo triunfante amosouse implacabelmente anticomunitario. Baixo o pretexto de combater as estruturas feudais, tidas como responsábeis polo atraso económico, das que os baldíos serían un exemplo, despois de recuar, conduciu á concentración capitalista da terra (Rodrigues, 1987). Nas cortes de Abril de 1821, os baldíos están considerados un obstáculo ao desenvolvemento, contrario a unha Constitución cuxo texto exalta a propiedade individual. Porén, a lei dos Forais, no ano seguinte, mercé da contestación dos aldeáns, marcada por varios incidentes, como a destrución de cercas e o derrubamento de sebes e valados, reiterou a existencia de propiedade comunitaria. A creación das *Juntas de Freguesia* traería unha nova acha para a fogueira da administración

---

341 Acerca desta cuestión, Miriam Halpern Pereira interrógase: "A obsessiva preocupação con o progreso tecnolóxico que caracteriza as memórias económicas da Academia, acompañada de uma frequente crítica à estrutura da propriedade agrícola, não corresponderia aos interesses de uma burguesia agrária nascida dentro da sociedade do Antigo Regime?" (Pereira, 1983: XIII, cit. por Rodrigues, 1999:4)

342 Segundo Dulce Freire, "Há registos de inúmeras situações em que, pelo menos desde a segunda metade do séc. XVIII, as populações se opõem às tentativas desenvolvidas por particulares ou pelo Estado de reduzir as áreas comuns (Cavaco, 1999; Cravidão, 1985; Devy-Vareta, 1993; Neto, 1997; Radich e Alves, 2000; Silbert, 1966, 1968; Tengarrinha, 1993/1994). Alguns deste litígios transitaram do séc. XIX para o XX." (Freire, 2004:1993).

dos baldíos, xuntándose o Código Administrativo de 1842, que permitía a súa alienación polas *Câmaras Municipais*. A lei do 26 de Xullo de 1850, en pleno réxime constitucional, permitiu que os ricos terratenentes espoliasen os máis pobres, usurpándolles os baldíos, o que tivo consecuencias a tres niveis: a consolidación da gran propiedade rural, un amplo movemento migratorio a partir de 1860 e a diminución drástica do gando ovino e caprino coa diminución dos pastos naturais (Rodrigues, 1987). O 26 de Agosto de 1869 publícase en Portugal a Lei de Desamortización dos Baldíos, que preserva exclusivamente os que sexan considerados indispensábeis ao *logradouro común* (espazo onde era levado a cabo o aproveitamento de pastos, leñas, matos, por parte das poboacións) e pon fin aos pastos comúns. O Código Administrativo de 1886 chega a impor unha “taxa de usufrutos” e, en 1888, iníciase un movemento de forestación dos baldíos serranos (Rodrigues, 1987)³⁴³.

Ao contrario do que sucedía no resto do Estado español, o monte comunal en Galicia, coñecido por *Montes Veciñais en Man Común*, non pertencía aos concellos. A organización municipal só se desenvolvería en Galicia no último terzo do século XIX, sendo os baldíos xerados polos veciños que residían nun dado lugar, sen poderen ser herdados ou vendidos. Constituían propiedade privada colectiva, sen calquera institución pública que os administrase (Soto e Fernández, 2004: 225). As cortes de Cádiz, en 1814, con gran afán homoxeneizador, non respectaron esta particularidade galega e asimilaron esta forma de propiedade ao monte municipal, aínda que, na práctica, semellante situación non teña tido reflexos, pois os veciños continuaron a gozar e xerar as terras comunais (Soto e Fernández, 2004: 225).

Aínda que a lexislación centralmente producida, na vía do Iluminismo, invocase o principio da Razón contra os do Costume e da Tradición, polas aldeas da raia, a mediados do século XIX, vivíase nunha situación idéntica á do Antigo Réxime. Os seus habitantes eran profundamente dependentes dos terreos comunais, como se nota nas diversas peticións endosadas ao rei cando toman coñecemento do trazado da fronteira.

Tanto nas aldeas galegas, como nas portuguesas con elas confinantes, os terreos comunais non eran totalmente incultos nin exclusivamente destinados ao aproveitamento forestal, como o demostran as dimensións da propiedade comunal, que ocupaba $\frac{3}{4}$ das terras galegas e que, xa no século XX, constituían $\frac{2}{3}$.³⁴⁴

Non serán as fronteiras nacionais que merecen contestación, mais antes a perda do

---

343Gerardo Pery (Pery, 1875:108, cit. Rodrigues, 1999:3), estimaba unha porcentaxe do 57% de superficie inculta en Trás-os-Montes (635000ha). Xa en 1995, o *Inventário Florestal Nacional* calculaba unha área de 398.492 hectáreas de incultos (Rodrigues, 1999:3).

344 Nas *Memórias da Academia* de 1827, Dantas Pereira explica o contraste da relación coa propiedade nas diferentes provincias portuguesas a través das cartas de poboación outorgadas. Por exemplo, en Trás-os-Montes, os aforamentos colectivos en que a terra constitúe propiedade común da aldea explicarían a persistencia dos antigos usos, con fornos comúns para toda unha aldea, muíño común, garda dos gandos, reparación dos camiños e pontes, culturas en común, feitas polos veciños e non por xornaleiros. A tese mencionada, da que o poboamento no país foi feito de acordo coas situacións encontradas é, segundo Silbert, a base da Historia agraria en Portugal (Silbert, 1981). En 1938, a *Junta de Colonização Interna* informa que 46 concellos e 724 xuntas do país non responderon ao levantamento dos baldíos a que procedera, apurándose unicamente a existencia de 347.252 ha de baldíos no continente e 57 ha nas illas, áreas que non merecían á comisión grande confianza.

acceso a recursos comúns, ou aos usos comúns sobre a propiedade privada, por un lado, e a tentativa de facer coincidir os límites da propiedade cos da soberanía, por outro. Como fora e sería corrente ao longo da Historia nesta zona, utilizouse a bandeira da nación para conseguir minorar os danos ou para aumentar os beneficios. A maleabilidade da fronteira constitúe un recurso extra nas estratexias das casas, organizadas neste contexto en comunidades, sendo corrente emerxer unha retórica nacional nas disputas entre poboacións de aldeas veciñas. Como nota Peter Sahlins a propósito da Sardeña, nacionalizáronse as diferenzas locais mesmo antes desas diferenzas seren impostas de fóra, nun proceso en que os habitantes da fronteira non xorden só como vítimas, mais como parte interesada, que usa os dispositivos de que dispón.

As comunidades, como conxuntos de casas sempre a concorreren por idénticos obxectivos e a cooperaren estritamente na medida en que necesitan para os atinxir, só lograrían o sentido colectivo que ultrapasase o interese inmediato da economía doméstica se fose necesario constituír unha fronte contra as ameazas exteriores, por parte dunha aldea veciña, dun señor ou do clero³⁴⁵. Os termos das aldeas raianas, que tal como en todos os lugares rurais circunscriben e limitan o acceso a determinados bens, entendidos como limitados (Foster, 1965), teñen asociada unha historia constantemente marcada pola conflitividade³⁴⁶. A comunidade local, na linguaxe da zona dita «*o pobo*», fórxase no rexeitamento dos outros e a inclusión da nación como argumento vólvese un prolongamento dos diferentes locais, traendo *nação até à aldeia e a aldeia à nação* (Sahlins, 1989:302). A comprensión da definición de límites esixe, neste cadro, o entendemento da ligazón entre as identificacións grupais, nacionais, de xénero, con distinción e a diferenciación que resultan da emerxencia dunha liña delimitadora entre dúas entidades colectivas marcadas por forte poder coercitivo. O conflito entre as visións do Estado e as locais pode, en certos momentos, ser amainado ou proscrito, irmandando provisoriamente os intereses centrais e da periferia³⁴⁷.

---

345 É así que podemos comprender a lista de alcumes, os desafíos rituais, os roubos reais e simbólicos entre aldeas ou as loitas entre barrios nas cidades: a autodefinición apóiase na antítese, a identificación nunha contraidentificación, a través de termos que dependen da existencia de outros.

346 Jorge Dias refire as disputas entre os rionoreses e os veciños portugueses de Varge – a que aqueles chaman “varjaregos” – por causa do alegado desvío de augas dos lameiros perpetrada por estes últimos, que obrigaba a que, no verán, os homes de roda tivesen que permanecer de día e de noite nos terreos limítrofes: “Os incidentes con os de Varge não são frequentes mas poden assumir proporções bastante sérias. Esta gente pacífica e alegre, quando se sente atacada nos seus direitos, transforma-se de repente em multidão aguerrida e perigosa.” (Dias, 1953:100-101). Tamén en canto ao acceso ao mato con vista a facer carbón eran entón serias as disputas entre os habitantes de Varge e Rio de Onor, aqueles invadindo os terreos comunais rionoreses e é asinalábel que o conflito neste caso non capitaliza a fronteira: “As discórdias con os de Varge têm aumentado por causa do carvão, e é natural que venham um dia a dar conflitos sérios, pois há hoje famílias que tiram do carvão um parte importante do seu rendimento. Dizem eles que antigamente depressa se fazia um carro de carvão, e que agora já demora muito, porque as cepas rareiam. Os vizinhos de Rionor de Arriba, como não têm indústria próxima, que lhes compre o carvão, têm mais cepas, mas os carabineiros não consentem que os portugueses vão fazer carvão a Espanha, e têm razão.” (Dias, 1953:125)

347 É así en relación á zona próxima das Carvalhas, en Vinhais: “(...) tratava-se de uma grande porção de terrenos, que para os povos espanhóis Chargoasoso e Manzalvos, furiosos em o quererem para si, principalmente os primeiros, é questão de vida ou de morte, por causa do aumento daquelas aldeias, e para o Governo Português, é questão de honra nacional, que não deve deixar perder uma porção do seu território, unicamente porque convém a alguma aldeia de arraianos pouco civilizados do paiz visinho e prejudicando altamente outras aldeias dos seus naturais, e isto sem tratado algum entre as duas nações.” (cit. por Barreiros, 1964:115).

Integrar nunha nación os habitantes da fronteira implicará a construción dunha diferenciación clara entre o propio e o outro próximo. É esa asunción que constitúe o elemento esencial da creación dunha identificación nacional na fronteira, que pode xurdir antes do momento en que unha comunidade local é absorbida polo centro. Cando o Tratado de 1864 é establecido, a construción das diferenzas nacionais pretende edificar unha efectiva distinción entre varias localidades da raia, similares, demasiado próximas, ás veces mesmo siamesas, aínda que situadas dun e doutro lado da liña inventada polos Estados³⁴⁸. As aldeas «mistigas» ou «mystigas» na designación máis antiga, vólvense agora «pobos promiscuos», tratados na súa hibridez como auténticas aberracións sociais a que hai que por cobro. O Couto Mixto, bastante liberado das tutelas estatais, figurábase aínda máis perigoso. O acordo entre os dous Estados sería feito ás costas dos seus moradores (López Mira, 1998:67), coa consecuente perda de privilexios, que os levaría a emigrar como nunca antes, irmandados cos restantes aldeáns, galegos e portugueses (García Maña, 1988:110). Aínda que o territorio do Couto Mixto ficase integrado no Estado Español, pola redacción do artigo 27º do convenio era permitido aos seus habitantes escoller a nacionalidade.

“Havendo passado integralmente ao domínio e soberania de Portugal, en virtude dos artigos 10º e 11º os três povos promíscuos denominados Soutelinho, Cambedo e Lama de Arcos, e ficando igualmente sob o dominio e soberania de Hespanha, en virtude do artigo 7º, os três povos do Couto Mixto, chamados Santa Maria de Rubias, S. Thiago e Meaus, convém a ambas as partes contratantes, que tanto os habitantes dos povos promiscuos que sejam realmente subditos hespanhoes, como os habitantes do Couto Mixto que sejam realmente subditos portugueses, possam, se assim lhes convier, conservar a sua respectiva nacionalidade. Para este fim tanto uns como outros declararão a sua decisão ante as auctoridades locais no termo de um anno, contado desde o dia em que se ponha em execução o presente tratado. (Tratado, 1866:12-13)

Os veciños de Rubiás e de Santiago optaron, na súa totalidade, pola nacionalidade portuguesa e os de Meaus, excepto dous ou tres, pola española. No entanto, o Estado español asumiría a identificación entre o territorio e os individuos. Só a través da intervención das autoridades portuguesas xunto da corte de Madrid se conseguiría que, en 1887, non fosen alistados os mozos en idade militar que tiñan escollido ser portugueses, aínda que estivesen exentos desa obriga co Estado español (García Maña, 1988:110). Invértese o que xa fora feito antes con fins fiscais, cando era a nacionalidade do propietario que determinaba a do territorio. Agora, era a territorialización formal da soberanía que era constituída polo trazado e polos marcos da liña de fronteira.

---

³⁴⁸ Tal e como entre os aldeáns da Sardeña, os animais apacentados, os métodos de cultivo e os produtos agrícolas son idénticos. Son máis lexíbeis as diferenzas de grupos sociais – ou de integración na aldea, na cidade ou vila próximas – do que de nación. As ligazóns de parentesco e de parentesco ritual son fortes. A unixenitura, a través dun conxunto de estratexias de limitación de casamentos e encamiñamento dos fillos para alternativas á constitución de novas familias, sería idéntica (Dias, 1953; O'Neill, 1982; Tolosana, 1983; Godinho, 2006; Brito, 1996). Tamén a práctica relixiosa non respectaría a fronteira, cruzada para a misa semanal e na xeografía das peregrinacións.

En 1873, pouco despois do tratado de delimitación ter sido ratificado, D. José de Castro y López, coronel do Estado Maior español que fora membro da Comisión de Límites, publicaría un estudo descritivo e militar da fronteira, onde expresa un conxunto de consideracións acerca da invasión de España por Portugal. A obra, dividida en dúas partes, describe na primeira destas a topografía dos límites, mentres a segunda é dedicada a consideracións de orde militar, avaliando os medios de defensa españois nas zonas de fronteira. Salientando que, historicamente, a incursión portuguesa por terras de España sempre fora feita polo sur, Castro y López concentra as súas enerxías militares a explicitar e a considerar todas as hipóteses de invasión e medios de defensa³⁴⁹.

“En la entrada por el valle del Támega, el invasor no encuentra dificultades para llegar á Verín, situándose sobre la carretera general de Castilla, cuyo trazado bastante próximo allí à la frontera no tiene delante obstáculo alguno que la defienda. Las dificultades aparecen sin embargo conforme se va penetrando hacia el interior, donde queda contrarestada la ventaja de aquel fácil acceso por los obstaculos que presentan los accidentes del terreno, cruzado de ásperas sierras, por falta de caminos transitables à carruajes, y por la escasez de recursos que el país ofrece.” (Castro y López, 1873:87)

Se, para as poboacións locais, os castelos e fortificacións se revelan de pouco interese, sendo frecuente que as súas pedras sexan retiradas e utilizadas para outras funcións – construción de casas, empedrado de camiños – a perspectiva militar e estatocéntrica ponlles énfase, nunha avaliación das súas potencialidades e estado de conservación, a que xuntan igualmente o declive da influencia exercida polos militares.

A fronteira entre a provincia de Ourense e Trás-os-Montes, cos seus 158 quilómetros de raia seca, se fica marcada *“por sierras ásperas y fragosas, que ofrecen muchos obstáculos y dificultades á las operaciones militares, sobre todo para grandes masas de tropa”* (Castro y López, 1873:30), tamén conta con zonas como a da veiga de Verín/Chaves. Á perspectiva militar, xúntase o distanciamento en relación ás poboacións rurais da raia deste elemento da comisión, que enuncia totalmente os centros urbanos máis importantes:

“El valle del Támega es uno de los pasos más faciles para penetrar en Portugal desde Galicia, por su terreno despejado, y como línea de flanqueo forma el complemento de las opraciones por el Miño. Ofrece el obstáculo de la plaza de Chaves, que si bien su situación no es enteramente buena y sus fortificaciones son débiles y están en mal estado, aun asi será un importante punto de apoyo en la defensa de Portugal. Existe á retaguardia de Chaves la población de Villa Pouca, paraje e propósito por su buena situación defensiva para ser fortificado. (...) Los pueblos limítrofes de este valle son:

---

³⁴⁹ Referindo seren moitas as agresións armadas practicadas a partir de Portugal, ningunha delas lle merece, no entanto, importancia maior, “habiéndose al fin reducido à irrupciones parciales sin consecuencia ulterior.”(Castro y López, 1973:79)

En España, Monterrey con un castillo antiguo situado en una eminencia para defender la entrada, pero no tiene importancia. Hay un cuartel en regular estado capaz para cincuenta hombres. Verín es otra de las poblaciones á la falda de dicha eminencia y sobre la carretera citada de las Portillas. En Portugal ya se ha indicado la plaza de Chaves, y más á retaguardia Villa Pouca.” (Castro y López, 1873:40-41)

O distanciamento en relación ás realidades rurais coñecera expresións diferenciadas. Unha das teses máis comúns en relación á orixe de Portugal, defendida por Alexandre Herculano, o *ermamento*, asentaba no despoboamento estratéxico forzado dunha faixa territorial vasta, ao norte do Douro, por parte de Afonso I das Asturias, que arrastrara con el os cristiáns e expulsara ou matara os musulmáns. Esta tese, invalidada por varios autores, bota abaixo a permanencia das poboacións rurais neste territorio, que non contan. De igual modo, a historiografía construída acerca de fenómenos como as invasión francesas, ao considerar o paso das tropas polas cidades e vilas, ignora ou desvaloriza os efectos do saqueo e da destrución en poboados de menor tamaño, de que falta a memoria.

Ser da raia é unha condición con implicacións na vida cotiá e nas decisións que os individuos toman. Os pobos da fronteira non queren eliminala. En tempos recentes, a súa supresión tróuxolles perdas considerábeis, coa desertización demográfica a acentuarse. A fronteira constitúe un “vínculo oportuno” (Hily, 1997:53), aínda que, entre a propiedade e a nacionalidade, sexa frecuente que as poboacións locais queiran facer triunfar aquela, axustándolle esta. Na perspectiva estatocéntrica, ao revés, é o principio da nación que debe triunfar³⁵⁰. A soberanía do Estado presupón unha *summa potestas*, con leis iguais para todos, asentado nun contrato social, á sombra de Rousseau e implica que esa mesma soberanía sexa a vontade do pobo, expresada na forma de lei. Na fronteira, esta soberanía colide coa propiedade, o que explica o trazado zigzagueante nalgúns anacos. Se a primeira presupón un nivel identitario entre un *eu* abranguinte e un *nós* colectivo, a segunda presupón unha apropiación, un *meu* fronte a un *teu*, susceptíbeis de utilizar ao seu favor a dicotomía anterior³⁵¹. Na documentación utilizada pola Comisión de Límites encóntrase un detallado levantamento matricial, que inclúe o nome do propietario, o tipo de predio, designación, confrontacións (norte, sur, nacente e poñente) e un conxunto doutras observacións³⁵².

350 Así sucede cando os habitantes portugueses da Aveleda, no concello de Bragança e os españois de Santa Cruz de Abranes diverxen, “querendo cada um que os pontos da raia fosse lugares situados no paiz contrario, dezacordo que não faltava em algum vale em que havia insignificantes predios, que tinham pertencido a proprietários de uma nacionalidade e depois tinham mudado, por venda ou por herança, para proprietário de outra(...). Estas faltas de acordo, em localidades que não eram dos Tombos, podiam trazer conflitos semelhantes aos de S. Vicente e Segirei, con que se assemelhavam; isto levou a Comissão Mista a não dar pezo a esta desarmonia por causa das porções de terreno que os interessados não podiam justificar que lhe pertenciam a vista de documentos e por isso foi decidido unanimemente pela Comissão Mista que uma linha recta do Marco da Penha Puzadeira para o ervancado ou Trampilhas, fosse quem marcasse a raia naqueles sítios.” (cit. por Barreiros, 1964:121-122)

351 Cabe, no entanto, unha precisión, que ten a ver coa forma como, na raia, a propiedade mudaba de dono; cando o responsábel da delegación española da comisión, Bourman propón manter os veciños raianos na súa propiedade – ou sexa, cando propón suxeitar a liña de fronteira á marcación dos predios para a nación dos donos – a desestabilidade é grande, atendendo á venda recorrente de terras (MNE, s/d, Caixa 1120, fl. 325).

352 Por exemplo, nunha folla de catastro referente a Rio de Onor, datada o 16 de Xuño de 1856, obsérvase: “Passa a raia pelo caminho que no cimo desta vinha passa, aonde esta topa, entre a cruz da Lameira e o marco da bolca da Canada, tem a dita vinha quatro geiras de caba, he de Manoel Morgado que esta de posse

O proceso de determinación das fronteiras pasa por dúas etapas a nivel local, a primeira para reunir información sobre os antigos límites das aldeas e a segunda para os reencontrar no terreo, nunha fase en que os mapas son groseiros. Nesta situación de transición do Antigo Réxime, procura descubrirse un conxunto de criterios históricos e xeográficos para entender as disputas locais. Cumpridas estas etapas, é ao nivel das chancelarías que as decisións son tomadas, coa disolución dos intereses locais nunha lóxica central que os suplanta.

A ultrapasaxe de situacións como a que perdurou no designado Couto Mixto e nas tres aldeas cruzadas pola fronteira – Soutelinho, Lamadarcos e Cambedo – confróntase con complexidades relacionais que explican a necesidade dun tratado entre dous Estados para lles pór cobro. Unha longa vida en común volve ben real – pese a diferenciación interna, que non se desmente – a construción dunha comunidade, na liña de Tönnies. O bilingüismo, ou o trilingüismo contribuíu para a continuidade deste fenómeno, debido á miopía estatal dos Estados premodernos. Se García Maña refire a existencia dunha *república esquecida*, esa patria particular constituída polas aldeas comprendidas no Couto Mixto era, na segunda metade do século XIX, vista como ameazadora do principio da edificación dos Estados-nación. A súa existencia condicionaba ou imposibilitaba a aplicación de impostos sobre o tabaco aí producido. Ao contrario do que este autor afirma, non foron as disputas entre os pobos da raia que se agudizaron a mediados do século XIX (García Maña, 1988:118). Co crecemento da poboación rural, aumentara a presión sobre a terra e os restantes recursos, aquí como noutros locais. A fronteira será un argumento engadido na retórica da defensa dos intereses dos que habitan nas súas inmediacións, que nacionalizan as súas reivindicacións. con gran habilidade, os membros españois da Comisión remiten para as negociacións políticas entre os gobernos centrais todos os casos que localmente se revelaban litixiosos, sabendo canto de insignificantes esas cuestións se converterían a ese nivel, como se volve claro no discurso do embaixador portugués xunto da corte madrileña. Ou sexa, tal e como sucedera na Sardeña, fronte ás reivindicacións das poboacións, os comisarios van endosar o caso para as chancelarías, escusándose cunha posición de meros delimitadores no terreo e asumindo que a decisión será política e non técnica.

Os representantes do Estado español, xustificarían a pretensión do Couto Mixto pola desaparición de tributos feudais, antes pagados a señores portugueses. Os baldíos nel integrados servían, como se viu, poboacións de varias aldeas do lado portugués, tanto para a recolla de mato como pastos. Este último argumento sería insignificante aos ollos de quen tería que tomar a decisión política. Noutro caso, está xustificado o anexo dos terreos correspondentes á aldea de Ribas pola ocupación española de 1580-1640, sendo afirmado que tiñan entón cesado os tributos para o lado portugués. Nunha lóxica central, vólvese aceptábel que a compensación pola cesión dos terreos da aldea de Ribas, entre A Mezquita e

Vinhais, poda ser feito a través de outros, entre Giestosa e Lageosa, preto do Sabugal. Os habitantes de S. Vicente da Raia, Segirei e Aveleda resistiron violentamente á posición de marcos antes da aprobación en Cortes do texto do Tratado. Non tiñan sido oídos en relación a esa delimitación e reaccionaron tempestuosa e continuadamente, chegando a prender os carabineiros prevaricadores, liberados por decisión rexia na secuencia da sinatura do Tratado, a ben da paz entre as nacións. Os aldeáns confrontábanse, dese modo, coa insignificancia dos seus intereses nun nivel centralizado, aínda que localmente fosen entendidos como vitais. Nos documentos da Comisión é evidenciada a dicotomía entre o discurso explicativo e a práctica, inserida nunha época, co seu ollar estatocéntrico, en que os individuos son vistos en abstracto e estandarizados. A fronteira é o punto onde a soberanía dos territorios nacionais encontran a súa expresión. Nesta conxuntura, era crucial evitar que as relacións políticas e diplomáticas entre Portugal e España fosen constantemente ameazadas por conflitos locais.

Parte III

Memória e contra-hexemonia: dous casos excepcionais

*Nunca vos falaram como a filhos,
nunca vos pagaram como a homens,
nunca vos trataram como a anjos.*

Jorge de Sena, *Mar de Pedras*

1. Etnografía e subteorización do acontecemento³⁵³

Il ne suffit pas que le monde existe physiquement pour qu'il ait une réalité sociale et culturelle. Il faut des événements qui rassemblent, des situations qui réunissent, à cette échelle-là, chaque individu avec les autres dans un espace-temps commun. Cela n'arrive pas souvent, mais c'est arrivé, cela arrivera encore - dans le partage d'un malheur et, pourquoi pas, d'un bonheur.

Michel Agier

A etnografía resulta ás veces dunha sorpresa ou do desencadeamento dunha crise, que se converte nun marco nas vidas daqueles con quen estamos no terreo. Pode provir da historia individual ou colectiva, entre as memorias ou os relatos de vida que nos narraron ou pode convulsionar o campo en que nos encontramos, de maneira vivida. Máis habituada a lidar coa repetición, o cotián ou coa excepción do ritual, con frecuencia a antropoloxía tentou reducir o imprevisto do acontecemento, remitíndoo para unha inscrición do pasado, fose el inmediato ou lonxincuo. Nas sociedades agrarias, o carácter cíclico do cultivo das terras, obedecendo de formas estrita a un calendario anualmente repetido, é coadxuvado polos rituais e festividades que se inscriben nun tempo que se repite. O tempo linear, evidenciado no decorrer da vida, é entrecortado por situacións excepcionais que conducen a escisións, ás veces detectábeis en celebracións arredor de santos “avogados” da peste, da fame e da guerra.

Constituíndo unha ruptura na intelixibilidade, reveladora e catalizadora, o acontecemento reparte o tempo entre un *antes* e un *despois*. Detectado no momento a partir do que nada é como tiña sido, como referira Barrington Moore Jr. (1975:129), ese poder separador edifica unha nova temporalidade, que altera as relacións co pasado e co futuro. Tecido por unha historia e incorporado na existencia dos individuos, o traballo sobre o acontecemento confronta os antropólogos coas escalas dunha realidade que cambia e que afecta niveis variados das sociedades, de forma diferenciada. Por un lado, dilúe movemento local nunha dimensión máis dilatada, en que se dissolve, perde forza e impacto. Por outro, de forma diferida, repercute acontecementos de ámbito máis vasto nun local e, dentro deste, de maneira distinta nos diferentes grupos en que se encadran os individuos. A partir deste corte, o campo da memoria e das posibilidades reábrese a novos principios de intelixibilidade. Como nota Karl Marx na súa análise do 18 de Brumario de Luís Bonaparte, os homes fan a súa historia, mais non a fan sós, nin en condicións escollidas, confrontándose cunha realidade que non pode ser seleccionada e que dilúe o microscópico nun nivel en que pode perder

---

³⁵³Unha primeira e resumida reflexión sobre este asunto, intitulada “Fronteira, ditaduras ibéricas e acontecementos localizados: o manto espeso do silencio sobre dous momentos” foi publicada en Manuela Cunha e Luís Cunha (2007) *Intersecções Ibéricas – Margens, passagens e fronteiras*, Lisboa, 90º, pp. 55-70.

visibilidade e volverse insignificante³⁵⁴.

Alén da localidade, os Estados e as sociedades constitúen obxectos etnográficos (Abelés, 2008:*passim*), con varias topografías do poder, en contextos de crise e de mudanza. Nesas situacións, non podemos esperar reconstruír un campo ou un sistema social ou político unificado a partir do terreo reportado, sendo os fragmentos etnográficos, e os espazos entre eles, que amosan onde ficou o pasado, e de onde virá o futuro (Greenhouse, 2002:29). O discurso sobre o pasado é un ollar de revisitación, de reconstitución do ocorrido con base no coñecemento de que o presente nos dota, a través dos acontecementos subsecuentes, marcado polos condicionantes históricos do momento en que a restitución é feita (Halbwachs, 1968). Neste balancear entre pasado e presente, conscientes do feito de que o ollar modifica o tempo ao que se reporta, non podemos apartarnos do proceso de construción sobre o pasado, inserido nun pensamento hexemónico específico. A selección a que se procede conduce á construción dun *passado significativa* (Raymond Williams, cit. Por Narotzky e Smith, 2002: 221), coa elaboración dunha versión que mantén continuidade e lexítima o presente.

O obxectivo deste capítulo é ilustrar a ambivalencia e a ambigüidade da fronteira a través de dous acontecementos marcados pola violencia e interrogar a loita entre o silencio do esquecemento e a edificación da memoria en conxunturas determinadas. Son innúmeros os estudos confusos acerca da guerra, mais son moi poucos os que se debuzan sobre o sufrimento humano, como se preferísemos encontrar que el é distante, dos *outros*, aínda que o número de persoas afectadas directamente pola violencia atinxa centenas de millóns. As *vidas alteradas* desafían os atinxidos, e os etnógrafos, a redefinir a orde e a desorde, as perdas e os ganancias, a cooperación e a resistencia, a opresión e a solidariedade, a violencia e a afirmación humana, a estrutura e a acción, a hexemonía e a resistencia (Greenhouse *et al*, 2002:8). En ambas as situacións aquí tratadas, a etnografía resulta dun asombro iniciático que sobresaíu estadias de terreo. No verán de 2001, durante un desprazamento para visitar un coñecido no lar de persoas de idade avanzada de Vilarelho da Raia, nun terreo que xa cría coñecer ben, despois de varias estadias desde os anos 1980 noutros núcleos da freguesía e na propia sede, unha muller alí internada interrompía continuamente o relato dun antigo garda fiscal, que narraba a vida. Alterada, a muller describía consecutivamente un arco coa man como se transportase un obxecto, co que tinxía un obxectivo imaxinario. Repetía o aceno e dicía algo que se asemellaba a “*E entón el, pum coa pedra!*”. A marca do trauma resultara dun acontecemento sanguento, ocorrido na Festa de Santiago de 1939, que viría procurar reconstituír a través de fontes variadas en que a oralidade tivo que suplir a escaseza das fontes escritas, por seren tenues os rexistros e escasas e incompletas as noticias nos xornais censurados das conspiradoras ditaduras

---

354 Entramos a recú no pasado, lembraba Paul Valéry e E. Leach escribía que non se pode concibir o tempo como un curso constante, xa que el pode quedar máis lento, para ou mesmo volver para atrás (Bensa, 2006:213).

ibéricas.

No segundo caso, despois de varios meses na aldea de Cambedo da Raia, desde o outono de 1987, durante unha conversa cunha muller acerca de tratamentos para doenzas infantís, fíquei violentada perante unha crise de choro saloucante cando enaltecín o seu coñecemento de herbas e menciñas para febres varias. Enleada na súa emoción, oíña dicir algo como "*Sei muito das ervas e já curei muito, mas não pude curar o meu menino, que mo levaram morto os pides, lá no Porto*". Tería sido "*na guerra do Cambedo*", afirmación críptica que procurei elucidar nos días que se seguiron. A dona da miña casa na aldea amosárame unha perna defectuosa e relataría os tempos da súa longa estadía no hospital para recuperar dun tiro no cerco á aldea, en 1946. Como unha bola de neve, varios veciños foron contando as súas versións arredor dun asunto que investiguei tamén nos procesos e fichas existentes no arquivo da PIDE/DGS, na prensa censurada da época, no arquivo do Gobernador Civil de Vila Real, no Arquivo Distrital, e no da Garda Fiscal.

O acontecemento é dificilmente apartado da súa mediatización (Bensa, 2006:174) que é restrinxida, manipulada e censurada en condicións de ditadura. Alban Bensa refire a dificultade das ciencias sociais no seu tratamento, subliñando a necesidade de lles dar un estatuto teórico forte (Bensa, 2006). A socioloxía, ao interrogarse sobre a temporalidade, toma por obxecto a reprodución social ou a mudanza, remitindo os eventos para un subtratamento, mentres a antropoloxía se demarcou con esforzo do estruturo-funcionalismo e da incapacidade de interrogar os momentos de aceleración da Historia (Godinho, 2001). Porén, a vida dos individuos delíñase entre o que fai con que as sociedades se perpetúen e incorporen as alteracións nas súas estratexias, e a emerxencia de circunstancias que impoñen a mudanza, a través dun corte cunha modalidade anterior, a que houbo que facer fronte. Estas transformacións fornecen un contexto cada vez máis dilatado para o traballo etnográfico, a través do reflexo das mudanzas en larga escala, estruturais, na vida cotiá das persoas comúns: os estados alterados, en sentido estrutural e as vidas alteradas, en sentido subxectivo entrelázanse na práctica e na teoría (Warren *et al*, 2002). O imperialismo, a globalización, a fragmentación dos Estados ou o seu encadramento en unidades transnacionais, que concentran uns poderes mentres diseminan outros, presionaron as sociedades, encamiñándoas para novas formas e levando consigo a etnografía para novos dominios.

Nos finais da década de 1950 e na de 1960 creceu o interese da antropoloxía polos conflitos sociais, estimulada polas loitas de liberación nacional e outras situacións asociadas ao proceso de descolonización do designado *terceiro mundo* - terreo da maioría dos antropólogos - pola guerra fría e, no caso norteamericano, pola guerra no Vietnam. Estas condicións históricas foron responsábeis por unha viraxe no foco de intereses, pasándose da orde social en sociedades estábeis á abordaxe do conflito social en sociedades en mudanza acelerada (Sluka, 1992:21). O desenvolvemento das abordaxes arredor deses momentos é o

resultado da crítica aos aspectos fráxiles do estruturo-funcionalismo en relación ao estudo do control social e da orde. A perspectiva emerxente puxo énfase no conflito e no proceso, máis do que na orde e na estrutura³⁵⁵. Hai unha violencia inescapábel, como dimensión da existencia das persoas, que non constitúe algo de exterior á sociedade e á cultura (Robben e Nordstrom, 1995:2), frecuentemente en consecuencia dunha militarización das vidas nun contexto global (Robben e Nordstrom, 1995:10).

Ningún destes traballos de campo se fixo en situación de violencia, mais un espectro de medo pairaba na memoria social e nas prácticas sociais en varias das entrevistas feitas na década dos oitenta do século XX, sobre todo no lado galego. As versións divulgadas polos réximes salazarista e franquista foron hexemónicas por moito tempo e teñen aínda hoxe propagadores locais ou con responsabilidades exteriores, nos aparellos de Estado. O silencio, o segredo e o medo conduciron á persistencia de ambigüidades na memoria.

A reordenación das nacións, das familias, das persoas, das paisaxes, pode ser abordada a partir dunha etnografía das alteracións e reconfiguracións sociais, que permita comprender como viven as persoas no medio de mudanzas políticas dramáticas, na estreita fronteira que separa o cotián do impensábel (Greenhouse, 2002:24). As etnografías do conflito dedican unha atención detallada aos esforzos imaxinativos, en situacións en que a lexitimidade e a autoridade do Estado están eludidas ou son excesivas³⁵⁶. Recordan a forza potencial dos acontecementos e remiten para persoas cuxas vidas teñen que continuar, aínda que a orde social sexa desmentida pola experiencia cotiá da desregulación.

Nordstrom e Martin (1992) consideran que o estudo da violencia sociopolítica está sinalado por un conxunto distinto de dificultades, alén e aquén das que están asociadas a calquera traballo de campo³⁵⁷. As etnografías a que confiren centralidade resultan de estadías de campo en situacións de violencia, que conduciron a un choque existencial (Robben e Nordstrom, 1995:13), unha experiencia tremenda que provoca desorientación acerca das fronteiras entre vida e morte e que leva a encontrar a enerxía creativa e a esperanza necesarias en condicións de violencia, permitindo salienta a importancia da imaxinación e da celebración en condicións traumáticas. A represión e a resistencia xeradas a niveis translocais están frecuentemente inseridas na realidade local a través de formas culturalmente específicas (Nordstrom e Martin, 1992:5) sendo a violencia culturalmente

---

355 Se Marx e Engels escribían que a historia da humanidade é a historia da loita de clases, Jeffrey Sluka anota que en 3.400 anos de historia documentada da humanidade, só 250 foron de paz, constituíndo a tensión o estado normal das relacións entre os homes (Sluka, 1992:19). Se se tiveren en conta as guerras internas e externas desde o final do último gran conflito mundial, houbo varias centenas de casos bélicos, producindo entre 100 e 150 millóns de mortos e non houbo un único día de paz.

356 Elisabeth Mertz considera que é precisamente cando a sociedade está a refacerse, cando os Estados están en disolución e transformación ou se sucede unha mudanza violenta en que se ve máis claramente a dinámica a improvisación e as características performativas das culturas, das sociedades e das vidas (Mertz, 2002:358). Citando a María Lugones, considera que se pode aprender moito sobre momentos intersticiais, de fluidez e translación, a partir daqueles que habitan as marxes do poder, que experiencian ese mundo itinerante como unha necesidade constante e urxente (Mertz, 2002:364).

357 A imaxinación do etnógrafo en contexto de violencia, na expresión de Mills (1959) pode ser formada máis na táctica de supervivencia que en estratexias de poder. Esa violencia pode ser non un medio para atinxir un fin, mais si un poderoso compoñente da realidade sociocultural (Nordstrom e Martin, 1992:4).

construída (Robben e Nordstrom, 1995:3). Nunha proposta complementar á destes autores, que privilexian a experiencia da violencia e o seu impacto nos cotiáns subxectivos, Schröder e Schmidt seguen unha perspectiva historicista, para a cal os actos violentos teñen que ser entendidos no proceso longo de acontecementos de que proveñen, nun sistema cultural e material que pode ser comparado con outros (Schröder e Schmidt, 2001:7)³⁵⁸.

As etnografías do conflito demostran que os fenómenos locais toman novos sentidos cando están inseridos nun nivel macro de mudanzas políticas. Estes procesos son frecuentemente vistos *por enriba* nas análises tradicionais de conflitos, que ollan para os asuntos da guerra como algo de esporádico e excepcional no que concirne á vida cotiá, exteriores ás relacións familiares, aos procesos sociais e ás realidades culturais da poboación como un todo. A atención analítica ás redes de poder e dominación teñen pouco sentido sen unha concomitante concepción da loita e da resistencia, coa cultura no centro dos estudos do poder. Modelada polos procesos sociais, a cultura desdobra conceptos e valores, algúns dos cales só indirectamente están ligados aos grupos dominantes. Certas prácticas encaradas como supervivencias dunha tradición, cando son analizadas na súa relación coas estruturas de dominación, emerxen como non esenciais formas de resistencia (Scott, 1985; Scott, 1990).

---

358 Na liña de Zulaica (1988:32-4) os simbolismos deses imaxinarios violentos conteñen varios elementos característicos: (1) unha estrutura estritamente polarizada nós/eles, á que ninguén pode escapar e que non deixa marxe para ambigüidades; (2) a aplicación do principio da totalidade a todos os aspectos desa dicotomía, con calquera acción ou expresión pola parte opoñente a ser entendida como acto agresivo que apela a unha acción defensiva; (3) a identificación do “noso” lado coa supervivencia e o benestar de calquera individuo; a loita é fundamental para a vida do grupo e a de cada un dos seus membros; (4) a superioridade moral da “nosa” causa non é afectada polo resultado da loita e unha derrota non elimina a xusteza da “nosa” posición; (5) a sociedade de posguerra é vista de forma extremada: só pode haber completa vitoria ou total derrota; o partido vencedor fará todo para eliminar os derrotados física ou politicamente.

2. Festa de Santiago e traxedia en Vilarelho da Raia, 1939

No verán de 1939, nunha festa que coincidía coas máis importantes cerimoniais relixiosas de Galicia, Vilarelho da Raia, poboación de fronteira do concello de Chaves, celebraba o seu padroeiro, Santiago. Era día 25 de Xullo e a mordomía da festa contratara gaiteros galegos para o baile, situación frecuente nas cerimoniais das poboacións portuguesas da fronteira³⁵⁹. Neste ano de 1939, o grupo de gaiteros viñera para o arraial desde Casas dos Montes, aldea galega veciña, no concello de Oímbra.

"Porque aquilo foi tudo porque dantes era uma miséria. A gente não podia pôr um pé na fronteira, nem os de lá para aqui, nem os daqui para lá. E depois, claro, eles aqui não arranjaram, tiveram de buscar o gaitero espanhol. Chegaram ali à fronteira e os guardas não lho quiseram a tocar. Vieram os carabineiros, estava a tocar para os de Portugal, também não no quiseram deixar tocar em Espanha. Foi tudo por via disso, houve uma morte daqui, uma d'acólá"(Aida Amorim, nacida en 1935, Vilarelho da Raia, entrevista do 2001).

Danzábase nun lameiro que pertencía ao padre, preto da liña de fronteira, cando o cabo da Garda Fiscal prohibiulle aos gaiteros tocar en territorio portugués, invocando que o facían sen autorización.

"O marco estava ali e puseram o galego a tocar ali. Era o tio Avelino, era o pai do Juan [Salgado Ribera], era o que mandava na música, sim senhora. Era uma gaita de fole, e era um bombo, e era não sei o que mais. Era da Granxa o, como se chamava, já nem me lembra bem, era um. Faziam aquela orquestrinha e vinham tocar, era o pai do Juan, o tio Avelino. E fizeram-nos tocar, pegado ao quartel, tocavam do lado de lá e do lado de cá estavam os de Vilarelho." (Glória Valença, Cambedo da Raia, nacida en 1924, entón criada de labranza en Vilarelho, entrevista do 2001)³⁶⁰

"Recordo-me de fazerem a festa no campo e depois os de lá não queriam fazer a festa ali, que era no marco. Os carabineiros não queriam que ali estivesse a música, os de cá queriam, que estava no que é nosso, o que é que era à beira da Espanha. Bem,

---

³⁵⁹ No Verán de 1994, mentres decorría, nas instalacións recentemente inauguradas do Centro Cultural e Deportivo de Vilarelho da Raia, un curso de verán organizado conxuntamente polas Universidades de Trás-os-Montes e Alto Douro e de Vigo, ocorreu no final do campionato do mundo de fútbol, do que saíra vencedor Brasil. Destino de moitas xeracións de emigrantes locais que tiveron éxito, designados "brasileiros", Brasil tornado campión foi obxecto dun entusiástico e espontáneo festexo. Un veciño particularmente exuberante, con familia emigrada en S. Paulo, despois de facer estalar algúns foguetes, correu os 200 metros que separan Vilarelho de Rabal, xa en España. Aí, xuntou un grupo de tocadores de gaita de foles, que percorrería as rúas da aldea, parando para beber nas adegas dos que tiñan, directa ou indirectamente, no presente ou no pasado, ligazóns co Brasil, nun clima festivo que se prolongaría pola madrugada.

³⁶⁰ Unha solución similar está rexistrada por Luís Uriarte na raia entre Fuentes de Oñoro (Salamanca) e Vilar Formoso (Guarda), cando en 1998 ambas as poboacións organizaron unha corrida de touros. Foi montada unha praza de touros portátil exactamente na raia, metade en terreo portugués e a outra metade no Estado español. Como en Portugal non poden ser lidados os touros até a morte, aínda que toda a corrida teña decorrido con normalidade, os organizadores e os matadores, portugueses e españois, tiñan acordado levar o touro para os terzos españois para a sorte suprema, estoqueando alí o animal (Uriarte, 2005:76). O caso de Barrancos, que tanto *prime time* do telexornal animou durante a *silly season* e tantas páxinas de xornal encheu, sería ben diferente. Sobre este último, ver Godinho, 2005.

começaram no tiroteio, mataram daqui um e outro aleijado, e de lá morreu um. Isso é que foi. Depois, o cabo daqui é que levantou a bandeira para haver paz. O cabo levantou assim a bandeira para que houvesse paz. Pararam. (Laurinda Baptista Peixoto, 90 anos no 2001, antiga comerciante em Vilarelho da Raia).

Ramona era entón unha moza de dezasete anos que vivía en Rabal, a douscentos metros de Vilarelho. Tiña feito un vestido novo para ir á festa, como de costume. Mirábase no espello cando oíu os tiros. Teresa da Conceição era máis nova e xa estaba no baile cando todo comezou, tal como Teresa de Jesus, con susto polo irmán. Laurinda, comerciante coa tenda aberta, correu polos fillos. Aida, entón con catro anos, tratou de salvar o irmán de dous anos de idade.

“Eu lembra-me disso. Estaba para sair à festa, se formou a zaragata. Hoube um de lá que no quis a musica e puxeram-no do lado daqui, na Espanha, e então a guarda daqui e si tornou a ir para alá e então deu a zaragata mais grande. Foi quando houve o tiroteio. Era costume ir à festa, estávamos para salir à festa, moitas gentes estavam lá e escapou por ali fora por onde puiden, foi um tiroteio muito forte (Ramona Salgado, 79 anos, Rabal, entrevista en Agosto do 2001).

“Eu estava na festa e senti tudo assim baralhado. Baralhado. Senti dois tiros e corri para casa. Corri para casa e disse: «Oh mãe, que andam para ali aos tiros e está ali a Olímpia e o mano!». A minha mãe começa a gritar e mete-se assim atrás da parede e corre, corre. A minha irmã estava con o meu irmão assim deitados atrás de uma parede.” (Teresa da Conceição, comerciante en Chaves, nacida en 1926, Vilarelho da Raia, entrevistada no 2003)

“O tiroteio que houve antes disso veio ter aqui ao povo e eu trazia um filho ali na rua, que andava numa torneira, e da torneira subiu pela escada acima que dantes havia no largo, ao pé de uma escada, e fui buscá-lo. Mas na loja, só estava eu e umas espanholas, eu estava a pesar bacalhau e sabão e enquanto fui e não, olhe, viste-as! Não pagaram. Desataram a fugir, fiquei eu a perder. Eu antes quis apanhar o filho. [O cabo da GF] naquele tempo já era compadre meu. Esteve aí muito tempo solteiro, e depois baptizei um filho e foram eles os padrinhos, desde que se ele casou. Casou con uma rapariga de Vila de Frade, mas depois fizeram-no sair daqui.” (Laurinda Baptista Peixoto, 90 anos no 2001, antiga comerciante, Vilarelho da Raia).

“Ainda deixei um meu irmão ao pés de uma senhora que tinha uma tasca, uma coisinha a vender doçaria e bebidas, para ganhar algum. Ela chamava-se senhora Germana, e eu disse-lhe: «Ó senhora Germana, guarde-me aí o meu irmão». Ele só tinha dois anos, o garoto só tinha dois anos, mas eu ouvi aqueles tiros todos, olhe, fugi. Fugi, ao chegar aqui encontrei-me sem ele, olhe, pelo meio destes tiros todos, lá vou eu, ao lugar donde o deixei. Sujeita a morrer, claro, mas matavam-me se aparecesse aqui sem o garoto. Depois, se vou a casa da mulher, primeiro, já me

livrava de ir pelo meio daquele tiroteio todo, lá. Mas não fui, não fui a casa da mulher. Eu fui con aquela cegueira, fui ter lá onde o tinha deixado, sozinha, a correr. Depois, quando cheguei lá já lá não estava ninguém. Andava aquele reboliço, aquele barulho ainda por ali, mas já não estava lá a mulher. A mulher trouxe as coisinhas dela e trouxe-me o garoto.” (Teresa de Jesus Silva, 75 anos, Vilarelho da Raia, entrevistada no 2001)

“Eu nasci en '35, ainda me lembra o que eu fiz, a minha esperteza. Eu fui esperta, porque aquilo começou aos tiros – os guardas aqui do quartel para lá também, e lá começou aos tiros também – e eu trazia um irmão con dois anos, e eu trazia-o comigo. Eu só tinha quatro anos e só sei dizer que eu fugi con o meu irmão, e os pais andavam a saber de nós e claro, ali por onde calhava. Aquilo, só se via gente a fugir, e mais nada, e eu agarrei então no meu irmão e trouxe-o. Nós tínhamos lá rachas de lenha, as portas estavam fechadas, e eu meti-me escondidinha atrás das rachas e eu sentia as balas assim a soar e as pessoas a fugir. Aquilo, um terror. Eu estava nem capaz de falar, só não o deixava chorar, assim caladinhos, estávamos ali como na missa ou ainda mais. Os meus pais andaram então a saber de nós, porque, claro, não aparecíamos. E depois lá vieram para casa e lá estávamos nós donde às rachas. Nasceu-lhes uma alma nova.” (Aida Amorim, nacida en 1935, Vilarelho da Raia, entrevistada no 2001)

Sen comprender e sen desexar a vontade de festa que animaba os veciños, pese a guerra estar recentemente terminada en España e da continuidade das ditaduras en ambos países, o exceso de celo do cabo da Garda Fiscal de Vilarelho levouno a prohibir o desprazamento dos músicos, aínda que fose frecuente por toda a fronteira recorrer aos dotes dos gaiteiros galegos para animar os festexos.

A guerra tiña acabado, mais esta fronteira, mercé de contactos longos, continuaba a ser un local de paso temido. Durante toda a guerra civil de España, militares, elementos das forzas militarizadas e civís afectos aos republicanos procuraban refuxio do lado portugués (Oliveira, 1987:155; Alves, 1987:17). Por un lado, hai que destacar o papel desempeñado polo Estado portugués salazarista no apoio á sublevación franquista, que pode levar a afirmar, nunha óptica centralista, que, como recurso, *“No verán de 1936 a fronteira portuguesa-galega deixou practicamente de existir”* (Grandio, 2001:1002)³⁶¹. A sinatura do designado «Pacto Ibérico», *Tratado de Amizade e Não-Agressão*, en Marzo de 1939 é o recoñecemento escrito da práctica de entrega por parte das forzas de seguranza portuguesas de sospeitosos de simpatías republicanas, en plena fronteira. Por outro lado, cun carácter localizado, as relacións de veciñanza mantivéronse até ás transformacións económicas máis

---

³⁶¹ Sobre o “camiño sen saída” en que fronteira se convertera para os galegos, Grandío cita tanto unha carta dirixida a Salazar por “Un grupo de españoles refugiados en Portugal”, datada o 13 de Setembro de 1937, ben como Alberto Pena Rodríguez, *Galicia, Franco y Salazar. La emigración gallega en Portugal y el intercambio ideológico entre el franquismo y el salazarismo (1936-1939)*, Vigo, Universidade de Vigo, 1999 (cit. Grandio, 2001:1020-1)

recentes, coa desertización e o distanciamento da agricultura. Colaríase-lles unha rede de evacuación e paso clandestino que aproveitou o recoñecemento do territorio por parte dos veciños raianos e de que se serviría o Partido Comunista Portugués. Como lembra Luís Martínez-Risco, a concepción xeográfica dos habitantes da fronteira, despois do tratado de 1864, non cambiara coa mesma rapidez que os límites nos mapas militares, habendo que esperar pola década de cincuenta para que se volvесе localmente máis efectiva a presenza dos Estados portugués e español (Martínez-Risco, 2004:17-18). Os que foxen, finadas as esperanzas co final da guerra civil e o advento da «paz incivil», son obxecto dunha cada vez máis feroz persecución e subsecuente represión, atenuada polas redes de veciñanza tecidas longamente nos locais de fronteira e en que os momentos de festa fornecían unha ocasión non sospeitada para transitar.

Encadrada no seu tempo e nun nivel máis dilatado, vólvese entón comprensíbel a prohibición:

“Aí para Barroso, um cabo não fez caso, convidaram um gajo espanhol para tocar... Aí na Agrela, quando era garoto, era a cada passo, vá, con uns copitos e dez escudos, já vinham tocar, ficava barato e o cabo não fazia caso. Aí para Barroso, o cabo também não fazia caso e lá houve qualquer coisa e foi castigado por isso. E ó depois o cabo aqui tinha medo, foi por isso, disse que não consentia cá gaiteiros espanhóis por causa disso, que os castigavam. Na Agrela veio lá tanta vez! E uma vez ali, em Valdanta, perto de Chaves, veio o gaitero espanhol e o guarda não disse nada. Foi nessa coisa, levavam medo.” (João Lopes Filipe, garda fiscal xubilado, 86 anos no 2001)

Non sendo posíbel apartar o axente da Garda Fiscal da interdicción de entrada dos músicos, os mordomos limitáronse a facer recuar os gaiteiros algúns metros, pondoos a tocar alén do marco da fronteira, mentres os vilarellenses continuaban o baile do lado portugués. Se a fronteira era un argumento, tamén podía ser un recurso.

“Havia uns guardas espanhóis, chamavam-lhes carabineiros. O Crendes era muito turrão, muito teimoso em deixar passar o gaitero, que não tinha licença. Não passou o gaitero. E então, que aconteceu? «Mas nós temos que ter música, temos que fazer a festa!» Ali do lado de cima do marco era um lameiro. Então, foram pedir o lameiro, não tinha erva nenhuma, tinha uns freixos em volta, acho que ainda lá estão. Então, «Isto vai tocar e vai mesmo, ninguém nos pode proibir». Então puseram o gaitero do lado de lá do marco e o bailarico do lado de cá. E estava tudo a correr bem, estava tudo a correr muito bem. As pessoas tinham lá tascas e tudo, estava tudo muito animado, os espanhóis e os portugueses, e assim. E vem esse Crendes junto com um falangista, con ele. Chegou ali e começou a discutir. E dizem-lhe assim: «O senhor esteja caladinho, senão sai daqui para fora». E ele, manda-lhe um tiro e matou-o. Quando viram o rapaz ferido, não queira saber, o povo revoltou-se. Foram a ele, deram-lhe vários tiros. Mataram-no dentro de Espanha, depois arrastaram-no mais um bocadinho para lá e

con umas espingardas espetaram-no, ficou ali morto. Depois de morrer esse, deram-lhe um tiro numa mão e fugiram. E a festa acabou muito mal."

En Outubro de 1936 o novo réxime español tiña eliminado as actividades políticas e sindicais e en Abril do ano seguinte fundaríase o Movemento Nacional, o partido único que resultaba da fusión dos dous partidos fascistas, a Falanxe Española Tradicionalista (FET) e as Xuntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista (JONS). A Falanxe, que serviu de soporte á hexemonía do réxime franquista, tiña unha ideoloxía totalitaria de control a través do Estado e pretendía un rexurdimento espiritual da España, nomeadamente polo alegado combate á corrupción, retomando o discurso rexeneracionista de Primo de Rivera (Narotzky e Smith, 2002:202). Socioloxicamente, correspondía ás clases medias, resultantes de desenvolvementos modernos da sociedade nos inicios do século XX, ávidas de maior participación na vida política e social, que as volve protagonistas de novas formas de movementos sociais no sentido de conquistar o poder e mellorar a súa situación social (Rodríguez, 2000:19)³⁶².

A preocupación do réxime franquista co control por parte do Estado ditatorial sobre todas as partes do territorio conduciu á diseminación dos seus secuaces polos poboados. Rabal, aldea pertencente ao concello de Oímbra, tiña tres elementos da Falanxe destacados, que se acollían en casas particulares, habendo un cuartel con catro carabineiros (Martins, *et al*, 1995).

"Os da Falanxe acusavam-nos, se os carabineiros não fizessem direito, e portanto o que eles dissessem cosiam os carabineiros. con os da Falanxe andavam direitinhos, porque os da Falanxe acusavam tudo. Porque eram voluntários, só ganhavam enquanto lá estivessem, e então os carabineiros tinham medo de fazer qualquer coisa porque se eles dissessem, era claro... Se não é ele, o da Falanxe, que ali os deixassem tocar, porque ali não era espanhol, e não era da aldeia, podiam-se livrar. Daqui é que não, que era mesmo ao pé do quartel." (João Lopes Filipe, garda-fiscal reformado, 86 anos no 2001, en Vilarelho da Raia)

En Galicia, o novo réxime implantárase nos primeiros días despois do Alzamiento, cabendo aos golpistas a responsabilidade polo terror subsecuente, con persecucións, axustes de contas e asasinatos perpetrados sobre os seguidores do réxime republicano³⁶³. Desde os primeiros días da sublevación, aproveitaran tanto as milicias falanxistas, como o *Requeté*

---

³⁶² Volveríase unha forza importante no recrutamento para diversos lugares no novo aparello de Estado, coa preparación das condicións para o liderado do futuro partido único (Rodríguez, 2000:268), que causou algunha inquietude nas fileiras carlistas, mitigada pola unificación das organizacións, en decreto promulgado por Franco o 19 de Abril de 1937. As milicias falanxistas e carlistas, dada a imprevisibilidade da duración da guerra civil, vírfan a adquirir grande importancia, na fronte como na retagarda, o que levaría á súa militarización por Franco, aínda que mantendo a respectiva designación: *Bandera de Falange*, *Tercio de Requetés*, etc.

³⁶³ No norte de España, non só en Galicia mais tamén en León, Castela León, Oviedo, Álava, Navarra, Aragón, ben como nas illas Canarias e nas Baleares, excepción feita a Menorca, nalgunhas zonas de Extremadura e de Andalucía – como sucedeu nas cidades de Cáceres, de Cádiz, de Sevilla, de Córdoba, de Granada e de Huelva – a ocupación precoz polos sublevados quedou sinalada por exterminios tremendos (Casanova, 1999:58).

carlista, utilizados máis tarde, na constitución dun exército voluntario (Rodríguez, 2000:249)³⁶⁴. En Ourense, como en Galicia e en España en xeral, a Falanxe xorde arredor de intelectuais³⁶⁵. Porén, sería máis tardía naquela provincia (Nuñez Seixas *in* Wouters, 1993:135)³⁶⁶, onde os primeiros elementos da JONS se xuntaron en 1934 (Fernández Santander, 2000:37), propagándose despois por outros núcleos, nunha fase en que na Coruña xa aparecían organismos femininos da Falanxe. Na conxuntura da guerra civil, xorde en Verín un xornal asociado á Falanxe, *España Nueva – Todo por la patria y nada contra la Nación*³⁶⁷. A organización é urbana, fundamentalmente estudantil. Céntrase na capital de provincia, con pequenos núcleos diseminados – como en Verín (Nuñez Seixas *in* Wouters, 1993:143)³⁶⁸. No medio rural, en que a súa conexión estatocéntrica, a pose e a actuación eran óbices á adhesión, a Falanxe tenta implantarse de dúas formas: a través da conquista dalgúns individuos que sexan permeábeis e pola distribución de propaganda en romarías e festas, onde se xuntaban persoas provenientes das aldeas³⁶⁹. A dose de violencia nos combates de rúa queda ben expresa na frase do dirixente ourensán Jesús Suevos: «*La Falange se va abriendo paso con la sonrisa en los labios y el dedo en el gatillo*» (cit. por Fernández Santander, 2000:39). Despois do *Alzamiento*, despois de ter tido varias sedes en Ourense, debido ao crecemento da organización, instálase na *Casa del Pueblo*, como sucederá en todas as cidades galegas. A lei do 29 de Setembro de 1939 daríalle á Falanxe o patrimonio dos antigos sindicatos anarquistas e marxistas (Casanova, 2002:15)³⁷⁰. Enténdese así a presión dos elementos da Falanxe sobre as poboacións rurais e mesmo sobre os elementos das outras forzas militares ou militarizadas, evidenciados no ocorrido en Xullo de 1939 en Vilarelho.

Un carabineiro do posto de Rabal, acompañado por un falanxista, pretendeu acabar co

---

364 Como lembra Bernardo Maiz: “...foron as autoridades militares que exerceron o poder directo durante a guerra e a inmediata postguerra e que o Réxime franquista foi sempre unha ditadura de corte militar, así que a eles correspondeu a responsabilidade da «represión legal» e da ilegal que exerceran as «patrullas del amanecer» compostas por militantes dereitistas, fundamentalmente falanxistas de novo cuño que tiñan funcións de policía política.” (Maiz, 1987:21).

365 Xosé Manoel Nuñez Seixas, no ámbito do seu traballo de fin de curso, realizou un estudo asentado na historia oral acerca da Falanxe en Ourense, fundamental para esta caracterización (Nuñez Seixas *in* Wouters, 1993:131-158)

366 Desenvolverían o proselitismo en varios niveis, chegando a ter cédulas organizadas en practicamente todos os centros de ensino de Ourense, ben como entre os ferroviarios que estaban a construír a ligazón do tren entre Ourense e a Coruña.

367 Entre citas de José Antonio Primo de Rivera, que fixera a súa primeira visita a Galicia en 1924 e aí revolvera en 1930 (Fernandez Santander, 2000:37), realza a sorte dos galegos, por comparación cos de outros lugares, no seu número do 2 de Outubro de 1936. Así, un dos exemplos de Ronda, onde dos seus 25 mil habitantes, só 6 familias, “se ven libradas de llorar algún membro suyo asesinado por el terror rojo”, mentres en Galicia, “son cientos de miles las familias que conservan sus vidas y haciendas gracias al denuedo del Ejército, Milicias y demás Institutos armados”. No mesmo número destácase o acto dun verinense, dito «español» que sendo propietario do *Suiço-Atlántico Hotel* de Lisboa, enviou 1.500 escudos para a subscripción nacional. Nun destacamento do referido xornal está o resumo da doutrina da nación franquista: “Seamos patriotas. Hasta por egoísmo, deberíamos serlo. Evitemos, cueste lo que cueste, todo lo que pueda dañar o menoscabar a España. Lo que es nocivo para la colmena no puede ser realmente bueno para la abeja.”

368 Só o 2% dos membros da Falanxe en Ourense provirían do campesiñado, contra o 51% de estudantes, o 24% de funcionarios e empregados, o 10% das profesións liberais, o 9% de operarios non cualificados e o 4% de pequenos comerciantes e artesáns (Nuñez Seixas *in* Wouters, 1993:153), aínda que os falanxistas da provincia sexan importantes no que concirne á capital, e para aí sexan transportados.

369 A forma espectacular de saúdo, co brazo erguido, a admiración polas forzas da orde e polo Exército, o uso de armas, a replicación en termos organizativos das forzas militares indicaban o potencial de violencia que arrodean as súas actuacións. (Nuñez Seixas *in* Wouters, 1993:137-8)

370 Despois do fin da guerra, en Abril de 1939, saíría a lexislación de control da prensa e a pena de morte volvería en Xullo (Narotzky e Smith, 2002:205).

baile, alegando que os gaiteros non podían tocar en España para que os portugueses danzasen en Portugal. Resistindo á arbitrariedade dos delegados de ambos Estados centrais, que os impedían realizar a festa local, os rapaces locais apedrearon as autoridades de ambos lados. O carabineiro galego dispara para o ar e é desarmado polos mozos portugueses, entre gran confusión. Entregan a arma ao cabo da Garda Fiscal, que posteriormente a devolve ao seu colega español que, cruzada a liña de fronteira, dispara sobre os vilarellenses, que tentan fuxir.

“Quando ele deu o primeiro tiro, ao ar, foi lá um português, por trás e tirou-lhe a pistola. Tirou-lhe a pistola e foi levar ao quartel [da Garda Fiscal] que era ali perto, para tudo ficar em termos, porque ele estava assim com os copos. E pronto, tudo continuou no bailarico e poucas pessoas se aperceberam. Mas ele foi ao posto e o cabo da Guarda Fiscal deu-lhe a pistola. Ele, quando se viu com a pistola do lado de lá, foi então que começou a atirar ao povo e então matou logo um rapaz e feriu outro. Então, os nossos estavam revoltados, mataram-no, sei lá quantos tiros lhe deram! E a Guarda Fiscal portuguesa, não o cabo, que não prestava para nada – pessoas boas não prestam para nada, os maus ainda servem para alguma coisa, os bons não prestam – então o que estava lá, um guarda fiscal, foi agarrar num [incompreensível] e pôs-se atrás de uma parede: «Aqui ninguém passa». Ali, perto do quartel, estava uma capela, ali num lameiro, onde é que agora vão fazer o Centro. Pôs-se ali, «Aqui ninguém passa!». «Tenha calma, tenha calma!» «Não, que esses galegos...». Foi uma revolução tão grande que queriam invadir Rabal. E eram muito amigas. Tinha um tio que tinha uma espingarda do Paiva Couceiro em casa, ainda, assim grande, que dizia: «Eu entro pelo fundo de Rabal e mato-os a todos!» Eu já era grandinha, e a minha mãe a minha irmã, tanto puxámos pela espingarda que lha partimos.” (Teresa da Conceição, comerciante em Chaves, nascida em 1926, Vilarelho da Raia, entrevista do 2003)

Debido á festa, encóntrase no local unha pequena multitude. Xérase gran confusión. Un rapaz morre; un irmán del, un criado de labranza da súa casa e outro veciño son feridos.

“O que morreu era António Daira da Silva, ainda era parente. (...) Eu vi aquele senhor na coroa do lameiro, porque a guerra toda foi porque os de lá queriam o gaitero en Espanha e os daqui queriam-no en Portugal. Mas depois resolveram tentar aquilo e puseram-no na raia, mas mesmo assim os de lá não ficaram quietos, começaram a armar barulho. Depois o tal fulano... Era um lameiro, con os freixos grandes ao lado para a sombra e estava-se ali muito bem. Vi-o na coroa do lameiro, estava a dar cinco coroas a um afilhado. Chamavam-lhe o Totó. Depois, como eu lhe via dar o dinheiro àquele garoto, eu estava à espera a ver se me davam a mim algum também. Estava à espera para ver se me vinha alguma coisa, mais nada. Ao chegar o fundo do lameiro, apanhou o tiro, e não apanhou só ele. Ele, um criado, e depois um senhor que lhe chamavam o Sebastião Palhetas, apanhou numa perna. Outro irmão dele também

apanhou, mas não estou bem certa em que lugar foi. Mas ele foi, salvo seja, no peito, e furou-o até às costas, ao tal Totó.” (Teresa de Jesus Silva, 75 anos, Vilarelho da Raia, entrevista no 2001).

Van responder ao carabineiro os rapaces de Vilarelho, mentres os gaiteiros foxen e o falanxista que instigara é ferido nunha man.

“Eu não estava aqui então. Andava na guerra. Eu escutei que houvera uma festa em Vilarelho da Raia, não sei se era o Santiago, se era outra. Era a festa do Santiago em Vilarelho, e entences os de Vilarelho contrataram uma música espanhola, aí de [incompreensível], uma bandita, uma cousa assim. Entences, o guarda, esse, estava fazendo as vezes de comandante de posto, então este não lhe autorizou a passar a banda para lá. Os de Vilarelho, por o meu entender, colocaram a banda na Espanha, no posto divisório. Então, esta cousa, depois, não sei o que passou, de tiros para alá [é interrompido] “É que também estava um soldado aí, e quando empezaram a discutir, foi quando passaram os tiros. Mataram um de Vilarelho, e ao chefe do posto daqui tamén. E ò filho, que tamén saíu, colhi-o eu aqui à casa, colheu uma arma do pai, o fusil do pai. Deram-lhe um tiro aqui na corda da boca, a vir do quartel. Dispararam para aqui, daqui dispararam para alá. Eu lembro-me que me dixeram, que eu andaba na guerra. (Ramon Astorga Fernandez, 82 anos no 2001, Rabal, entrevista do 2001)

A afillada do mozo entón falecido, entón un neno, recorda:

“Lembro-me que levaram o meu padrinho para o pé da casa do meu pai, que é numa rua que vai para baixo. Puseram ali um liteiro no chão, e deitaram-no ali, e depois lembro-me de andar uma mulher, que hoje sei quem é, mas na altura não sabia, que era uma garota. Era a namorada dele e estava com um algodão a molhar-lhe os lábios. Sei-no agora, mas na altura não, que era uma criança. Depois, então, deu o último suspiro. Mas era a namorada, era aqui de Vilarelho. (...) O meu padrinho era novinho, nem sei se tinha vindo da tropa se ainda estava na tropa. E a casa era riquíssima, era das melhores casas da aldeia em terrenos. O meu padrinho, coitadinho, lá morreu, os outros lá se seguraram, mas aquilo foi um horror. ” (Aida Amorim, nacida en 1935, Vilarelho da Raia, entrevista do 2001)

“O rapaz que morreu era da minha idade. O Totó era António Amorim. Foi ferido um criado. Um irmão, que era meio coiso, ajudou a matar o carabineiro, viu que ele estava ferido e ajudou matá-lo com uma pedra en cima. Era o que era comandante do posto aqui de Rabal, que deu ordem, e que eles não obedeceram. Primeiro, a verdade diga-se, foram os culpados, que não obedeceram. Era proibido tocar de cá, os guardas não deixaram, puseram-no do lado de lá. De lá, os carabineiros meteram-se e daqui começaram, e dali oh!oh! e con os tiros é que o mataram, mas eles é que não obedeceram, também foram culpados, porque não obedeciam.” (João Lopes Filipe, GF

xubilado, 86 anos no 2001, Vilarelho da Raia)

O sarxento que comandaba o posto de Garda Fiscal resolve intervir, mentres os mozos, en vinganza pola morte de Ant3nio Jos3 Daira Amorim, desarman de novo o carabineiro.

“Depois, que lhe aconteceu ao galego? Estava atr3s de uma parede, l3 ao p3 do marco, estava ao p3 da parede a disparar para c3. Os de Vilarelho foram de roda, de roda, de roda, esmagaram-no con pedras, o carabineiro – era carabineiro o que disparou. Foram de roda, de roda, n3 sei l3 como fizeram, mataram 3 pedra. Esmagaram, l3 de roda da parede. Foi h3 muito ano. Ainda me lembra muito bem disso, sen3o n3 podia contar. Eu era garota, tinha quinze anos, estive l3 en Vilarelho con uma senhora, estava l3 s3 para lhe fazer companhia, mas estava l3, e n3 estava no baile.” (Gl3ria Valen3as, nacida en 1924, Cambedo da Raia).

“Ao Crendes ainda o puseram atr3s de uma parede e carregaram-no de pedras. Numa propriedade nossa. Atiraram con ele por tr3s de uma parede e puseram-lhe pedras en cima, pois claro, estavam... Aqui foi uma esterqueira que fizeram, mataram e feriram tr3s. Eu ainda era novita, tinha doze para treze anos, mas j3 me lembra, porque as crian3as tomam mais conta das coisas que a gente. Por exemplo eu agora, se fosse a dar-se 3 um caso qualquer, alguma coisa contaria, mas tudo n3o, fugia-me tudo. J3 me foge a mem3ria.” (Teresa de Jesus Silva, 75 anos no 2001, Vilarelho da Raia)

Ench3rono de balas e contin3an a investir contra o seu cad3ver. Feren tam3n o fillo.

“Depois, claro, ele j3 estava todo alagado en sangue e foram buscar uma manta e fugiram con ele para um canto da povo33o, para o esconder dos tiros, porque os tiros choviam. Depois, era de um lado e de outro, chamavam-lhes os fascistas. Depois, eles mandavam para c3 tiroteio e daqui para l3. De l3 mataram tamb3m um, que era o Crendes. Chamavam-lhe o Crendes. Aquilo foi uma coisa que nunca se viu. Daqui feriram esses todos, e ele acabou por morrer ali naquele canto e estava a namorada dele, olhe, 3, ao p3 dele, n3 sei l3 a dizer-lhe o qu3.” (Teresa de Jesus Silva, 75 anos no 2001, Vilarelho da Raia)

Despois do tiroteo, a revolta dos vilarellenses polos acontecementos atinxira o vermello vivo, lev3ndoos 3 persecu33o dos respons3beis espa3ois, mesmo en territorio estranxeiro.

“Tamb3m mataram um carabineiro, tamb3m lhe fizeram muitas desfeitas. Tamb3m n3o lhe deviam ter feito o que fizeram, estavam enraivados. Depois, os daqui, claro, um ficou sempre a mancar. Era um senhor daqui, chamavam-lhe o Sebast33o, era daqui tamb3m, mas calhou, pronto. Outro, chamavam-lhe o Maneta, tamb3m levou con uma bala. 3 depois, eu ouvia dizer, porque eu era uma crian3a...” (Aida Amorim, nacida en 1935, Vilarelho da Raia, entrevista do 2001)

O morto ter3 ca3do a 14 metros da raia. O carabineiro entrara en territorio portugu3s.

“Aquilo, o princípio da ronha foram os guardas, dos carabineiros de lá, e os de cá, daqui de Vilarelho. Eles começaram com aquilo, e outros começaram a gritar «Ai que mataram o Lélé», veja lá, no cruzeiro, no meio de uma multidão de gente num dia de festa. Num dia de festa, era um domingo, vá lá, a disparar por ali acima e vieram matar o Lélé ao cruzeiro, o filho do Amorim, do mais rico que lá havia. Então o Crendes, o que mataram, que foi esmagado à pedra, estava atrás de uma parede a disparar...Picado por eles, houve aquele banzé e depois olha, morreram de parte a parte. Morreu o Lélé, que era um rapaz novo, coitado, um rapazão. Sei que nem estava lá no baile, nem assistiu a nada, e estavam no cruzeiro a discutir lá porque não os deixaram lá tocar. O diabo começou a disparar pelo povo acima, e do quartel veio matar o homem ao cruzeiro. Depois, claro, viram o rapaz morto, foram por mor dele, estava detrás da parede ó para cima, morreu esmagado ali à pedra. Chama-se Crendes, lembra-me disso.” (Glória Valença, Cambedo, Agosto de 2001)

Atendendo aos ânimos do lado vilarellense, o cadáver do guarda espanhol ficaria várias horas sem ser removido. Depois da desbandada dos soldados da Garda Fiscal, teve que ser unha forza do Exército a emitir providencia para a retirada do cadáver e dos feridos portugueses, mentres un mediador transportaria o morto espanhol para Rabal. Era un home de orixe galega, parceiro con varios aldeáns portugueses, que vivia nunha case *no man's land* entre os dous países, tolerado polas autoridades sen o habitual documento legal para mudar de Estado.

Un fillo do espanhol morto teria dito que pretendia ser colocado preto de Vilarelho como Garda Civil, para un virtual axuste de contas. Durante algun tempo, un cordón de gardas-fiscais ao longo da fronteira denunciava a crise e previa o revanchismo. Se o que tinha sido común en relación ao contrabando era a apreensão da carga, varios relatos refiren un agravamento dos procedimentos. Gardas fiscais e gardas civís teriam disparado sobre un rapaz que transportava unha pequena carga.

“Se nós fôssemos, prendiam-nos. Assim, as rapariguitas. Eu e a senhora Emília fomos lá buscar apenas um pão e açularam-nos um cão e atiraram três tiros para o ar. A gente ia lá, mas com muito, muito medo. A fronteira depois ficou assim por dois ou três anos, passava-se mas com dificuldade. Depois continuou a ser a gente toda amiga, porque éramos muitos amigos. O que morreu nem era dali, estava ali de serviço. Foi o que valeu. Porque quando havia um incêndio em Rabal, eram os de Vilarelho que iam apagar, quando havia em Vilarelho, eram os de Rabal... Foram sempre amigos. Há qualquer coisa lá para Rabal e... Éramos todos amigos, Vilarelho, Rabal, Mandin, mas depois naquela altura ficou tudo mal.” (Teresa da Conceição, comerciante em Chaves, nascida em 1926, Vilarelho da Raia, entrevista do 2003)

Depois deste momento, o cabo da Garda Fiscal foi transferir. A vixilancia do lado

portugués foi reforzada por representantes do Estado central provenientes de Chaves, mentres en Rabal se instalaram carabineiros providos de Verín, desautorizando aos axentes locais. Simultaneamente, crece a prepotencia dos gardas dun e doutro lado da fronteira, que convertería o contrabando nos anos seguintes nunha actividade de riscos sumamente crecidos.

A preocupación de control de movementos dos individuos na España franquista asumía nas rexións de fronteira formas desusadas pola posibilidade engadida de ser burlado o poder central. As autorizacións, os salvocondutos, si existían para o transporte das máis pequenas cousas mesmo en curtas distancias, agravábanse nas zonas fronteirizas, aínda máis vixiadas nos anos que seguiron ao final da guerra. Sendo difusa esa represión, xa que dependía parcialmente da arbitrariedade dos axentes, a percepción do risco era aínda máis corrente e constante. As punicións non eran utilizadas de forma sistemática, mais antes como exemplo, o que facía mergullar o hábito nunha percepción constante de risco, xa que gran parte del dependía da ilegalidade, nomeadamente do *estraperlo*. Xerouse unha cultura do medo que se prolongou no tempo (Narotzky e Smith, 2002:206-7).

N' *O Comércio de Chaves* do 27 de Xullo de 1939, entre un editorial de João da Ribeira sobre pornografía, un artigo sobre a cultura do trigo en Trás-os-Montes ou un poema dedicado á Legião Portuguesa de Chaves, hai unha pequena noticia, titulada "Grave desordem en Vilarelho da Raia", referindo "*o grave conflito na aldeia de que resultam a morte de António de Amorim, de 22 anos, e en que ficaram feridos João Daira d'Amorim, solteiro, de 39 anos, Augusto José Ribeiro Martins, solteiro, de 21 anos e Sebastião Calvão, solteiro, de 31 anos*", adiantando que os tres últimos se encontraban hospitalizados en Chaves. No artigo non se fai ningunha referencia ao morto español, así como non se explica a razón do conflito.

No Arquivo da Brigada Fiscal da GNR, no Porto, no *Livro de Registo de Entrada de Correspondência Confidencial* hai varias referencias a este acontecemento, máis intuídas que explícitas. O rexistro de entrada nº 41 da *4ª Companhia do Batalhão 3* da Garda Fiscal alude a un documento confidencial do 28 de Xullo de 1939: "*Confirma o telegrama cifrado q. se refere a um conflito grave em Vilarelho, quando dum baile, entre civis portugueses e carabineiros e soldados espanhóis tendo havido mortos e feridos.*" Xa o rexistro de entrada nº 42, do 3 de Agosto, "*Diz que fica interdita a entrada de espanhóis pela fronteira do distrito de Vila Real a não ser pelo posto habilitado de Vila Verde e quando devidamente documentados, mesmo nos casos costumados de arraiais e festas nas povoações fronteiriças.*"

Debido aos movementos de tropas españolas que entraban no territorio portugués, esíxese que todas as comunicacións acerca do asunto sexan encamiñadas directamente á 1ª Sección, centralizándoas. Nunha correspondencia confidencial enviada pola *3ª Companhia da Guarda Fiscal* (GF), que correspondía á fronteira miñota, o 28 de Agosto, menciónase unha

perturbación de xeopolítica que transcende o ámbito local: temíase que Inglaterra provocase guerra á Alemaña, sendo entón Portugal invadido pola España, coa finalidade de pechar os portos portugueses aos aliados ingleses. A *4ª Companhia da Guarda Fiscal* enviou, na mesma data, unha referencia á presenza de tropas xunto da fronteira, suxerindo catro posíbeis explicacións: as facilidades de alimentación; a reparación de cuarteis; a prevención dunha invasión debido á alianza entre Portugal e Inglaterra; a invasión da fronteira portuguesa, en simultáneo con Gibraltar. Unha noticia do Faro de Vigo, encamiñada pola *4ª Companhia da Guarda Fiscal* para a *1ª Secção*, relata a chegada de tropas ás poboacións fronteirizas españolas, o 3 de Setembro de 1939. Provoca tamén moito receo o almorzo feito en Bragança por cinco militares españois, suxeitos a un “*interrogatório discreto*” sobre as respectivas unidades e onde se acuartelaban. A 4ª Compañía, que corresponde á zona da raia seca a que nos reportamos, continuará informando acerca dos movementos de tropas españolas na raia, ben como en relación á mobilización e convocatoria das mesmas.

Luís Borges Júnior, inspector delegado da PVDE que concentraba en si importantes posicións dentro de diversos organismos do réxime, enviará no día 1 de Agosto de 1939 algunhas consideracións sobre o asunto, salientando teren habido outros casos idénticos preto da fronteira nos últimos tempos, “*onde os carabineiros se julgam dônos de tudo e matam portugueses com a maior das facilidades.*” (Arq. Ministro Interior, mazo 504, caixa 62). Podería estar a referirse a dúas mulleres apuntadas a tiro en Vinhais o 4 de Abril de 1939, morrendo unha delas ou a outro asasinato comunicado polo delegado da PVDE de Vinhais (Arquivo do Ministro do Interior, 1939, libro nº 74, fl. 181)³⁷¹. Esas situacións tiñan sido comunicadas ás autoridades españolas, que non tiñan punido os responsábeis, actitude que o leva a engadir: “*Hoje mesmo chegou o informe de que, a propósito do ocorrido em Vilela Seca, um senhor oficial de carabineiros lamentara em Rabal que tivesse sido morto um só português*”. Consideraba que a conta de evitar contendas “*do nosso lado*” era interpretada como manifestación de fraqueza e, lembrando idénticos conflitos anteriores, atribuía o ocorrido “*em primeiro lugar ao fundo cruel da raça e à má vontade contra nós. em seguida á vingança que esses carabineiros, todos ou quase todos vermelhos que não tiveram a coragem de se dizerem vermelhos, pretendem tirar dum povo que ajudou Franco. Depois, a impunidade que têm gosado sempre*”. Para esta figura, o reforzo da GNR na raia sería a solución, pois vía a Garda Fiscal débil e sen funcións en relación á orde pública. A creación dun posto en Vilela Seca, a 11 km de Chaves, parecíalle a mellor solución: “*A gente raiana, dedicada ao contrabando, é ousada e naturalmente pouco ordeira. Já se sabe que não pode ver os carabineiros, da mesma forma que os do lado de lá não gostam da nossa guarda-fiscal. Esta não tem funções de ordem pública e por isso são frequentissimas as desordens em povoações onde ha postos da Guarda Fiscal sem que esta intervenha para as evitar ou*

---

371 O concello de Vinhais era especialmente referido nun conxunto de informes. O 18 de Xaneiro tiña sido feita unha batida na aldea raiana de Pinheiro Velho, “por constar que estavam ali refugiados vermelhos que estavam armados.” (Arquivo do Ministro do Interior, 1939, libro 74, fl. 181)

reprimir. Nessas desordens entram sempre espanhóis e portugueses que assim vão aumentando o seu ódio mútuo."

Meses máis tarde, a nota confidencial nº 11, que se encontra no *Livro de Registo de Entrada de Correspondência Confidencial* da Garda Fiscal o 2 de Marzo de 1940, "*Comunica que en povoações espanholas fronteiriças se encontram tropas espanholas que segundo consta se destinam a proteger os povos contra os assaltos das quadrilhas comunistas*". Na nota nº 27, da mesma data "*Comunica que a Embaixada de Espanha informa que refugiados espanhóis continuam a cometer roubos á mão armada en territorio español internando-se depois en Portugal, pelo que pede que seja intensificada a vigilância na fronteira.*"

No estado español, un aparello legal represivo fora duramente imposto. En Febreiro de 1939 o réxime franquista fixera saír a designada *Lei das Responsabilidades Políticas*, que convertía calquera apoio á República nun crime punido retroactivamente. Aplicada a crimes ocorridos cando aínda non existía, esta lei destinábase inicialmente a abranguer os mineiros asturianos que se tiñan rebelado en 1934. Sería a base para toda a represión política que se seguiría ao final da guerra civil. Na liña de fronteira en que foi realizado este traballo de campo hai aínda hoxe un especial resentimento co *Salvoducto Especial para Desplazarse a la Zona de Frontera*, que se mantería de 1941 até 1955. Mais esta esixencia fora antecedita en 1940 pola *Ley para reprimir la Masoneria y el comunismo* e en 1941 pola *Ley de Seguridad del Estado*. Xa en 1947 saíra a *Ley para represión del bandidaje y el terrorismo*, despois das primeiras folgas con reivindicacións salariais en Cataluña e no País Vasco, a seguir ao final da guerra (Narotzky e Smith, 2002:225n23).

No centro de procesos que transcendían o ocorrido, a lectura dos acontecementos de Xullo de 1939 en Vilarelho da Raia diverxe na polifonía das voces que corresponden a diversos lugares, na comunidade local e fora dela. No caso de Rabal e de Vilarelho da Raia, localizadas en plena veiga, separadas por 200 metros, é difícil entender na propia paisaxe o deseño da fronteira. As relacións entre as dúas aldeas intensifícanse nos invernos en que o río Támega impedía o contacto da poboación galega coas súas veciñas do mesmo país³⁷². A inserción dos diferentes locais nun contexto nacional, recorrendo eventualmente á propia linguaxe central, resalta na designación dos adversarios pola súa nacionalidade, como "galegos" ou como "españóis", aínda que se trate de veciños con quen se vive a escasas centenas de metros e cos cales se manteñen relacións de parentesco. Nestes momentos de crise, o recurso a unha identificación nacional non é feita en detrimento da local, constituíndo antes unha forma engadida. As memorias orais dan aos acontecementos unha textura que os distancia dunha visión máis superficial, ocultando alimento a unha visión centralista e chavinista na liña de fronteira. Como lembra Anastasia Karakidou (1997) no seu traballo sobre a Macedonia, tamén aquí a etnografía escribe contra o nacionalismo, ao desafiar as

---

³⁷² As aldeas de Palau e Aja, na Sardeña, tamén a algunhas centenas de metros, teñen algunhas similitudes, vivindo no entanto historias diferentes en países diferentes (Sahlins, 1996).

dimensións polas que a ideoloxía nacional e os representantes locais dos Estados portugués e español impoñen as súas construcións sobre o presente e sobre o pasado. Neste proceso, son esaxeradas as características que dividen as nacionalidades.

3. **Maquis na fronteira: os acontecementos de 1946 en Cambedo da Raia**³⁷³

Cómo fue posible tanta crueldad, tanta muerte? Y luego, cuarenta años después, es cierto que nos hemos olvidado de tanto crimen, de tanto muerto?

Santos Juliá

Un belo conto de Jorge de Sena, “Os salteadores”, nun rexistro literario non axustado aos feitos, leva á construción feita pola policía política secreta portuguesa sobre os acontecementos do inverno de 1946 nunha aldea do concello de Chaves, comentados por dous enxeñeiros que se desprazaban de automóbil nunha fría noite de inverno de 1953, por Trás-os-Montes. Adormecido baixo a verdade, o enxeñeiro máis vello “*con a cabeza pendida, ressonava num cicio brando*” (Sena, 1982:156). Un dos personaxes afirma que os que tiñan sido obxecto de violento cerco e persecución “*Não eram bem salteadores*” (Jorge de Sena, 1982:159).

Dez anos despois do *Alzamiento* ocorreu un conxunto de feitos cuxa divulgación foi restrinxida, velada e adulterada pola censura portuguesa, nos meses que antecederon o cerco da pequena aldea de Cambedo da Raia, freguesía de Vilarelho, no concello de Chaves na semana que antecedeu o Nadal de 1946. A *secreta* e as noticias publicadas nos xornais reconverteran os acontecementos en actos de bandoleirismo. Nun primeiro traballo de campo, en 1987-8, foron aparecendo timidamente, diseminadas nos discursos as referencias á *guerra do Cambedo*. Era tamén así nas poboacións veciñas, dun e doutro lado da fronteira e xa ía longa a estadía cando, con algunha vontade, foi posíbel comezar a reconstituír o que ocorrera. Utilicei elementos resultantes de recolla oral durante a realización dunha investigación de campo longa, entre 1987 e 1988, complementada por varias revisitacións ao local, e pola participación en dous cursos de verán organizados pola Universidade de Vigo e pola Universidade de Trás-os-Montes e Alto Douro (polo de Chaves) nos meses de Xullo de 1993 e 1994. Xúntolles igualmente materiais resultantes de varias revisitacións entre 2001 e 2007. Aproveito as referencias de novos arquivos (de distritos, de Salazar, da Garda Fiscal do Porto) e artigos de xornal, ben así como as contribucións dos investigadores que comigo participaron na obra colectiva *O Cambedo da Raia 1946 - solidariedade galego-portuguesa silenciada* (2004), sendo o texto actual unha reformulación do que entón publiquei, titulado “«Maquisards» ou «atracadores»? A propósito das revisións da Historia no caso de Cambedo da Raia, 1946”. O conxunto de intervencións nos referidos cursos de verán, coa participación dos envolvidos tanto no movemento que culminou preto do Natal de 1946, como no paso transfronteirizo de bens e homes, permitiron clarificar ideas, profundar en coñecementos e

---

373 Trátase dunha versión aprofundada de “«Maquisards» ou «atracadores»? A propósito das revisões da História no caso de Cambedo da Raia, 1946”, in AAVV, *O Cambedo da Raia - Solidariedade galego-portuguesa silenciada*, Ourense, Asociación Amigos da República, 2004, pp. 157-227, moi debedora de outros contributos nesa obra colectiva.

entender as versións que teñen dos feitos os eruditos urbanos e aqueles que os viviron. O retorno á rexión entre 2001 e 2007, e nomeadamente a participación en varios congresos e coloquios, amosou como é de poderosa a construción sobre o pasado e canto de importante é o papel do pensamento hexemónico dos grupos no poder, centralmente ou como réplica, a nivel rexional. O apoliticismo obriga á confiscación das memorias, á súa privatización e á súa individualización, de forma a volvelas inocuas, como lembran Susana Narotzki e Gavin Smith³⁷⁴. Aínda que nun contexto ben distinto, esta situación de confiscación das memorias colectivas, subsumidas na forma hexemónica e ganadora que reescribiu a Historia, evidenciouse nunha revisitación a unha aldea onde antes fixera traballo de campo e onde deparara cunha situación fortemente traumática aí ocorrida (Godinho, 1993; 1996; 2004; 2006). Se o tema mantén zonas de sombra dun e outro lado da fronteira - aínda que de forma máis acentuada, por razóns comprensíbeis, en Galicia³⁷⁵ - algunha foi a claridade que permitiu descubrir relacións só intuídas, feitos á altura desvalorizados, voces a que a posición de subordinación social tiña por longos anos retirado a credibilidade, discursos controvertidos e polémicos por proviren de grupos indelebelmente separados pola política, lugar social ou estatuto económico.

Consultáronse obras editadas por municipios da rexión e que resultan da investigación intensiva de investigadores locais, versións ficticias dos acontecementos, e recensionáronse arquivos locais (nomeadamente os rexistros parroquiais), que permitiron a reconstitución das familias envolvidas nos acontecementos. Nos xornais da época, sexan eles xornais de circulación rexional, nacional/norte, e nacional/sur, nos procesos, fichas e biografías das prisión que se encontran no arquivo da PIDE, complementouse a información obtida. O Centro Cultural e Deportivo de Vilarelho da Raia levou a cabo no inicio dos anos 1990 un conxunto de levantamentos (relatos diversos, narracións de vida) e dispón dun bo arquivo, que foi disponibilizado, sucedendo isto tamén co arquivo persoal do seu director da altura, Carlos Silva. A través do traballo de recolla feito por este e Laurinda Calvão Martins con residentes locais e nas poboacións galegas veciñas foi organizada unha exposición no verán de 1993.

3.1. Dez anos decisivos (1936-1946): entre a guerra civil e a «paz incivil»

---

³⁷⁴ Como alternativa, tamén a musealización, ou sexa a transformación das memorias en algo de consensual, ordenándoas definitivamente no pasado e sen efecto estruturador no presente (Narotzky e Smith. 2002:220), retirándolle a carga ideolóxica.

³⁷⁵ Luis Martínez-Risco Daviña, nun texto policopiado, interrógase sobre estes silencios xerados polo medo: "Os xuízos, os paseos, a existencia de fuxidos, o maquis, están presentes nas mentes de todos os españois, aínda que o medo impida falar disto.", colaborando nesta ocultación a comunicación social e a escola que edificaron e edifican unha imaxe suavizada do franquismo, atribuíndolle ao Caudillo características paternas que axudan a atenuar e mesmo a xustificar procedementos. A dificultade no acceso ás fontes conduce a que a represión sexa "como o das meigas, pero ao revés: «crer creo, pero habela non hai»."(Martínez-Risco, 1993:7).

É uma profissão dura o exílio, muito dura.

Nâzim Hikmet, 1957

O *Alzamiento* tivera lugar o 18 de Xullo de 1936 e dous días despois concretizábase un levantamento de militares franquistas galegos, chegando tempos difíciles para os apoiantes do réxime legalmente instalado e instándoos a partir. Asturias revelárase como difícil de dominar e a incursión do exército franquista provocou un aumento no número de refuxiados en Portugal³⁷⁶. En Galicia a guerra resolveuse precozmente e cabe aos seguidores de Franco a carga das atrocidades. Isto non significa que esta rexión fose considerada “leal” polos franquistas (Núñez Seixas, 2003:1), como sucedera en Navarra e en certos puntos de Álava³⁷⁷. A Frente Popular vencera nas eleccións de Febreiro de 1936 en tres provincias. Os sindicatos anarquistas e o sindicalismo agrario comunista gozaban de grande importancia e o Partido Galeguista e a *Izquierda Republicana* tiñan bastante implantación. Ourense era a máis conservadora das catro provincias galegas (Fernández Santander, 2000:257), mais no conxunto da poboación galega a corrente conspiradora era mínima, ben como eran escasos os grupos filofascistas³⁷⁸.

Ficar na Galicia natal significaría a curto prazo pagar o apoio á legalidade republicana coa dureza da represión, que eventualmente se estendería á familia e a elementos do círculo máis próximo de afinidades. A fuga xorde como posibilidade e as aldeas da raia portuguesa como un punto de apoio ou un paro no medio dun camiño máis longo, ao que se accedía a través de relacións anteriores:

“Um de Verín foi ter à casa da Dona Lola e ela, como o homem dela não andava muito bem, disse assim: «Olha António» - ele era Angel, mas chamavam-lhe António, e ela disse-lhe assim: «Olha Angel, eu não te posso ficar aqui, mas sei donde estão duas espanholas que talvez...». Veio para nossa casa. Deixámos-lhe a cama, dormia em nossa casa. Mas depois que havia uns que conheciam, e apareciam outros? Nós fomos dormir à casa de uma tia, e deixámos a cama para eles, porque era um chamado Francisco, um era outro nome. (...) Até aqueles ricos os chamavam e lhes davam de comer, presunto, do que havia naquele tempo. Toda a gente lhes dava de comer. Pagavam nada, davam-lhes de comer sem pagar (...). Deixavam-nas escondidas [as armas], mesmo o António, nem pistola nem nada. Eles deixavam-nas escondidas do lado de baixo da nossa casa antiga (...) Eles chegavam de noite, nós não lhes víamos arma nenhuma.” (Florinda Pinheiro, Mosteiro, 83 anos no 2003)

---

³⁷⁶ Segundo Jorge Fernandes Alves, os mineiros tiñan sistemas de defensa baseados en cócteles Molotov, o que conduciu a un aumento do número de desertores de Galicia (Alves, 1987:20-21).

³⁷⁷ Sobre os resultados das eleccións e os partidos políticos durante a República en Galicia ver Fernández Santander, 2000:17-65.

³⁷⁸ Localizábanse sobre todo nas grandes cidades, estendendo lazos ás zonas rurais, mais en cidades como A Coruña en Maio de 1936 a Falanxe non tería 30 militantes (Fernández Santander, 2000:347).

Os acontecementos en Galicia daban razón ás partidas e ao exilio. Despois dos primeiros días do *Alzamiento*, antigos alcaldes, a maioría dos dirixentes políticos, dos sindicalistas ou dos profesores foron acusados de rebelión, fusilados, ou levados para o *paseo* do que non volverían³⁷⁹. Nas persecucións colaboraba o *somatén*, “*un grupo de honrados cidadáns, controlados pola Guarda Civil, encargados de loitar contra do maquis.*” (Martínez-Risco, 1993:7). Son entón inmensos os *paseos* e os fusilamentos a seguir a xuízos sumarios (Grandío, 2001:1009), obxecto de rumores que servían para ampliar o clima de medo (Fernández Santander, 2000:93)³⁸⁰. Ao lado da «visita» ao *paseado* - intelectual, militante de partidos de esquerda ou seus familiares - era feita unha busca á súa casa, séndolle aprehendida a biblioteca³⁸¹. Ao contrario dos consellos de guerra, estes *paseos* non eran noticia de xornal e aínda hoxe non están por completo aclarados³⁸². Os *paseadores* podían ser meros criminosos que, baixo a protección da ideoloxía dalgunhas organizacións e do novo réxime, aproveitaban para facer estes asasinatos³⁸³. Outros, que eran simplemente os sicarios de caciques, volveron ás súas vidas anteriores cando o *Nuevo Estado* estabilizou³⁸⁴.

Existía en case todos os concellos da raia, cunha extensión difícil de determinar, apuntando Carlos Reigosa para cerca de 3.000 vítimas identificadas só en Galicia, ás que hai que engadir as que non puideron ser identificadas (Reigosa, 1993:2). Pese a iren consolidando o seu poder, os “nacionais” non abrandaron a represión nin amosan clemencia cos vencidos. Entre 1937 e 1939 as persecucións e os *paseos* continuaron (Fernández Santander, 2000:517). Os fusilamentos xunto á fronteira eran escoitados do lado portugués e son varias as comunicacións sobre eles, feitas ao Ministro do Interior (Grandío, 2001:1018).

Nestas condicións, volverse un *fluxido* era minimizar os riscos, aínda que obrigase a un desprazamento imprevisto, desorganizador da vida, desestruturado das redes sociais, sen vínculos memoriais ao territorio de paso³⁸⁵. A paisaxe, nesta rexión de fronteira, contén trazos da vida pasada, mais o exilio constrúe unha “*visão ambulatória*” (Bender e Winer, 2001: 5). O movemento dos *fluxidos* crea, así, un desprazamento entre os individuos e a

---

379 Paseo é a designación eufemística para a forma de execución sumaria levada a cabo en certos locais das poboacións galegas por civís ou militares aliñados co novo poder. Presupúña un desprazamento até o lugar escollido para traspasar polas balas aqueles cuxa lealdade ao réxime republicano era recoñecida, ou que tiñan sido denunciados.

380 No segundo semestre de 1936 foron 2.500 os fusilados e paseados (Fernández Santander, 2000:349)

381 Un dos libros máis perseguidos era *A República de Platão*.

382 No clima entón vivido, unha simple discusión cun veciño podía acabar así (Fernández Santander, 2000:93).

383 Na provincia de Ourense, Celanova quedaría coñecida por «vila da morte»: os paseadores usaban o mosteiro de S. Rosendo como prisión, e cada noite escollían uns cantos para fusilar, botando fóra os cans para que o ruído fose abafado (Fernández Santander, 2000:267)

384 Alega Fernández Santander que, por mérito da Transición, algúns se reciclaron e continuaron con lugares asegurados no aparello de Estado, volvéronse negociantes e mesmo “demócratas «*de toda la vida*»” (Fernández Santander, 2000:93-4).

385 O desprazamento forzado, lembra Michel Agier é unha entrada brutal nun estado de flutuación liminar que non se sabe se é realmente provisorio ou duradeiro, e os propios termos con que son designados os refuxiados en diferentes linguas suxiren un movemento inacabado, en suspenso, un instante e un estado intermedio entre un punto de partida e un punto final – de chegada ou de retorno – inaccesíbel. “Refuxio” é un abrigo provisorio, á espera doutro mellor (Agier, 2002: *passim*).

paisaxe³⁸⁶. Despois dun tempo de destrución, seguíase un de confinamento, e finalmente, un momento de acción, na trama existencial que compartían todos os habitantes deste *país extraño*, dos refuxiados (Agier, 2002:12). O primeiro momento está marcado pola destrución das traxectorias de vida. O segundo, liminar, caracterízase pola espera durante meses, anos ou ciclos enteiros da existencia, pasados en tránsito polas rexións de marxe. Finalmente, pode emerxer un momento de busca dun dereito á vida e á palabra, nos contextos complicados da guerra e do éxodo. Onte coma hoxe, *"esta população é feita de trajetórias individuais de errância e de humilhação, de longas permanências em zonas periféricas e campos de trânsito, de experiências de uma relação frágil e incerta com a lei e os Estados que a expulsaram ou acolheram"* (Agier, 2002:24).

Cada refuxiado traía consigo a experiencia de ser indesexábel, vivida desde o acto orixinal de persecución violenta, á que se seguiron as complicacións do éxodo, pola recusa de socorro aos desprazados por parte do goberno ditatorial portugués. Estes exiliados tentan fundirse o máis discretamente posíbel coa poboación de acollemento, xa que sobrevivén en condicións de ilegalidade económica ou xurídica que os confinan ao silencio. A súa existencia asenta na perda dun lugar que ten atributos de identidade, de relación e de memoria (Agier, 2002:55).

"Eles passavam por aí, não é, mas eu da vida deles não sei. Eu sei que deixavam as armas quando vinham dormir a nossa casa. Aquela casa antiga, que é uma casa antiga. Claro, nós tínhamos uma sala grande, tínhamos duas camas. Naquele tempo ainda as camas eram assim com aqueles bancos e às tábuas atravessadas. Os colchões eram de folhas de milho e outros eram de palha de centeio. Limpava-se bem limpinho e toca a encher os colchões assim. Nós, sabe Deus como dormíamos lá na outra casa da minha tia, para deixar-lhes a cama a eles. (...) Dois, quase sempre dois. Era o António, que era Angel de nome e outro que falava assim muito espanhol, como se chamava? Ai, que não me recorda o nome. Era um rapaz novo, da fronteira, eu sabia o nome, mas agora estou esquecida. Um rapazinho novo e também já andava fugido. (...) E muito bonito mesmo. Naquele tempo dormiam até dois juntos, porque não havia donde. (...) Hoje tinha donde deitar quatro ou cinco, a vida mudou, graças a Deus." (Florinda Barbosa Pinheiro, Mosteiro, 83 anos en 2003)

Co desencadear de combates e a consecuente ocupación de poboacións por parte dos nacionalistas, intensifícase o éxodo para escapar á represión, ás represalias ou á mobilización obrigatoria para o exército franquista (Oliveira, 1987:156). Esta fuga ao recrutamento xeral débese a dúas ordes de razóns: a primeira, de carácter ideolóxico, por repudio do franquismo, non desdeñaba a participación nas forzas republicanas, servíndolle Portugal

---

386 Como demostran Hamman, *et al*, non é o desprazamento que caracteriza a vida da maior parte dos seres humanos, xa que o 98% da poboación do mundo nunca se desprazou fisicamente de forma permanente para calquera lugar, e a maior parte dese 98% pouco se moveu (Hammann, cit por Dawson e Johnson, 2001: 320).

como unha base provisoria, mentres tentaban a reorganización de grupos que substituísen a acción do exército. A segunda, que se fundaba nos horrores da guerra, independentemente do aliñamento político, levaba a que mesmo algúns simpatizantes do franquismo aproveitasen a fluidez da raia portuguesa para pór a salvo as familias, especialmente os fillos en idade de incorporación no servizo militar. Segundo Hartmut Heine, só unha minoría dos que fuxiron en 1936 para o monte tiña intención de continuar a resistencia, excepción feita aos que se encontraban na parte máis montañosa e inaccesíbel de Galicia, a oriente (Heine, 1980:16).

Aos ollos dos fuxitivos, a fronteira portuguesa era un camiño de fuga, particularmente para os que residían nas provincias do sur galego. Desprazábanse para o lado portugués a través dos lazos dunha rede social activábel en momentos de necesidade imperiosa, dilatada alén dos límites de cada país, cunha historia longa no tempo. A orientación política non foi central no apoio aos refuxiados, aínda que algúns dos prexudicados podan afirmar que *“Eu nem quero que me lembrem certas coisas do Franco e do Salazar, que também era outro lambão.”* (Florinda Barbosa Pinheiro, Mosteiro, 83 anos en 2003). O apoio á guerrilla alicerzábase nunha rede social previamente edificada e, sen retirar mérito aos riscos que correron e á violencia da represión que os atinxiría, hai que precisar que ese apoio podía non asentar na concordancia con determinado ideario ou nunha previa tradición de resistencia de determinada familia. Foron as circunstancias que determinaron o envolvimento de certas casas no apoio aos guerrilleiros. Se as cuestións de índole política – as familias de tradición esquerdista ou republicana – serían determinantes no apoio noutras zonas, neste contexto outras lealdades se erguían e outras contraprestacións eran usadas.

As redes de contactos previos e os sufrimentos acumulados por parte dalgúns habitantes locais, dun e doutro lado da fronteira, terían igualmente o seu papel, nun contexto en que as ligazóns non constitúen unha creación *ex nihilo*. Os axustes de contas que se seguiron á sublevación franquista tiñan unha engadida pegada de perversión ao facérense entre coñecidos. Frecuentemente, a vítima e o carrasco integraban sectores dunha mesma rede social e no habitual dos campos volveuse evidente a diferenza entre quen tiña ganado o poder e quen sufría con el (Mir, 2002:126). Debido á existencia das denominadas *Milícias Pasivas* ou *Servicio de Información Republicano* (Heine, 1980:51), sen o apoio da poboación civil dun e doutro lado da fronteira, os movementos guerrilleiros non terían logrado a base de sustentación que deu continuidade ás súas accións.

“La guerrilla antifranquista tuvo, simplemente, el apoyo social necesario. Fue, eso sí, una colaboración tácita, clandestina, soterrada, porque había mucho riesgo de por medio. Familias campesinas u urbanas de toda España, de tradición izquierdista o republicana, o simplemente de ánimo sensible hacia los perseguidos, ayudaron y protegieron a los huidos, primeiro, y a los guerrilleros, después. Les procuraron cobijo, elementos de subsistencia (comidas, ropas, medicinas), información (prensa,

movimientos de la fuerza represora, pistas para los golpes económicos), contactos y enlace con otros grupos y otras múltiples ayudas de gran peligro.” (Moreno, 2002:273)

Aquí, a presión da rede social é diferenciada, tanto relativamente aos contextos urbanos, como aos rurais de consabida tradición de loita, nomeadamente no sur latifundista. A permeabilidade raiana permitía fixar residencia en Portugal, ou constituía igualmente unha plataforma de partida para máis lonxincuos exilios, sobre todo en América do Sur. Mercé do contrabando e de todas as outras formas de troca entre aldeáns, algúns individuos encontrábanse especialmente situados para se volveren intermediarios, permitindo a outros gozar, mediante pagamento, da rede de contactos do lado portugués.

Porén, unha é a esfera dos contactos locais, outra a da identidade entre o Estado Novo e o *Nuevo Estado*³⁸⁷. Despois do 27 de Xullo de 1936 era feita unha referencia a contactos establecidos en Chaves polo capitán da Garda Civil de Verín, que se facía acompañar do viceconsul de Portugal naquela vila, dun sarxento e de dous soldados, pretendendo obter informacións (Grandio, 2001:1007). A partir do 5 de Agosto de 1936 toda a vixilancia da liña de fronteira xa estaba no poder dos franquistas e nos primeiros días de Agosto habería prisións ao longo de toda a raia³⁸⁸. Ademais, terá sido entre os últimos días de Agosto e os primeiros de Setembro que se terá verificado o maior movemento de entradas en Portugal, momento que corresponde a unha intensa represión en Galicia³⁸⁹.

A liña de fronteira continuaba a ser diariamente traspuesta polos *fluxidos*. Para sobrevivir, traballaban na agricultura, nas minas de volframio ou no contrabando. Nas accións de represalias en España confiscan bens para proseguir a acción política e das súas refregas coas autoridades fronteirizas resultaron mortos de ambos lados. En Novembro de 1938, no Barroso, dous garda fiscais son atinxidos, un deles mortalmente, cando se opuxeron á tentativa dos contrabandistas para rescataren o “trouxo” aprehendido. Seguirase unha vaga represiva, con batidas efectuadas pola GNR do Porto, Braga, Vila Real e Bragança a todas as aldeas raianas, do Miño até Montalegre. Este recurso a forzas exteriores é xustificado pola falta de celo demostrada polos elementos locais e evidencia a importancia que o poder central confería á forma como individuos armados se movían libremente na zona raiana, foraxidos á autoridade e ás soberanías de ambos Estados. Na eminencia vitoriosa do final da guerra, os “nacionais” van reforzar e ampliar a represión, o control e a vixilancia nos sitios onde máis *fluxidos* se sabía que existían. Son creadas as *Columnas de Control*, constituídas por gardas civís, soldados de infantaría e membros das milicias falanxistas, a que se xuntarán no final da guerra, membros do *Tercio* e dos regulares. Mais perverteuse o

387 Tamén os deputados Castelao e Suárez Picallo, que se tiñan acollido na zona republicana escribirían unha longa carta aberta a Salazar, en Abril de 1937, criticando enerxicamente o réxime: “Pues la frontera portuguesa no se abrió para los autonomistas gallegos que huían da muerte, negándole usted el derecho de asilo a hombres que vivían dentro de la ley y que no cometieran más delito que defenderla. Y su policía –la policía de un país que abolió la pena capital –entregó a muchos galleguistas para que fuesen luego asesinados.” (cit. en Fernández Santander, 2000:526).

388 O tesoureiro da Facenda e o secretario do Concello de Verín foron detidos o 4.8.1936 no posto de Mairos e entregados á Policía Internacional (Grandio, 2001:1008-9)

389 É do 6 de Setembro de 1936 o tristemente famoso discurso do xeneral Millán Astray na Coruña en que este soltou o grito sinistro “Viva la muerte!”

efecto pretendido, pois o crescendo da represión sobre a poboación civil conduciu a un fluxo de campesiños e refuxiados que se unían aos seus familiares e amigos da guerrilla (Heine, 1980:27-8)³⁹⁰.

Franco non cedera ás presións internacionais en relación á realización de eleccións libres e a unha amnistía que abranguese os vencidos. Así, o fluxo de foraxidos en total desespero non cesa co fin da guerra, evadidos das prisións franquistas e empobrecidos polas loitas dos tres anos anteriores. Esta camiñada para o exilio faise en detrimento dos editos da policía política portuguesa que obrigan ao recenseamento de todos os estranxeiros que procurasen obter título de residencia e esixían a comunicación por parte das entidades que facultan albergue³⁹¹. A complicidade entre o goberno salazarista e Franco, ben demostrada nas ordes distribuídas aos elementos da autoridade que actuaban sobre a liña de fronteira, era contrariada polas solidariedades locais, nalgúns casos como retribución de situacións similares³⁹².

Bastante centrado nas relacións entre os Estados, Reig Tapia salienta a escaseza da bibliografía producida sobre a intervención portuguesa na guerra civil de España e considera que esta se centrou no apoio concedido polas autoridades portuguesas aos sublevados, na tolerancia para cos axentes españois que usaban o territorio portugués para a súa actuación, nas noticias da impresa e da radio, nos “voluntarios” portugueses – os Viriatos – que se xuntaron aos revoltosos contra a República, nas entregas de refuxiados realizadas na liña de fronteira, sabendo que estes estaban a ser enviados para a morte e tamén a través do Pacto Ibérico, asinado entre Franco e Salazar (Reig Tapia, 1999:111-2). Esta perspectiva obnubila, no entanto, a relación máis localizada entre poboacións, na liña de fronteira, mercé da partilla dun modo de vida común ou de máis aleatorias circunstancias, como demostra o traballo de Dulce Simões en relación ao campo de refuxiados da Herdade da Coitadinha, en Barrancos (Simões, 2007)³⁹³.

Será lenta en Galicia a conscienciación política dos que estaban no monte, transformándose en guerrilleiros activos, xa que o recurso á fuga pode ter sido improvisado, mercé das circunstancias (Moreno, 2002:197). Poderá mesmo nin ocorrer, xa que algúns, coa

---

390 Nun traballo sobre a resistencia e o apoio comunitario aos rebeldes, nos anos 1940, en aldeas de Lituania, Roger Peterson salienta a importancia destas comunidades fortes no apoio ás accións e na represalia contra os colaboracionistas (Peterson, 1993).

391 Son dous os editos, nº 547 e 548, da *Polícia de Vigilância e Defesa do Estado* que esixen este *Recenseamento Extraordinário de Estrangeiros*. O primeiro data do 1 de Outubro de 1939 e o segundo do 12 de Novembro do mesmo ano (Alves, 1987: 31).

392 Ivan Delgado fai referencia a unha carta do embaixador español na Habana, Félix Gordón Ordás, enviada no final de Setembro de 1938 para o goberno republicano en Madrid que, referíndose aos refuxiados en Portugal, e a través de informacións obtidas polos que conseguían atinxir Cuba, describe a seguinte situación: “São perseguidos pelos montes. São entregues, uma vez caçados, aos fascistas espanhóis. Vem isto a suceder nos concelhos de Vinhais, Chaves, Mirandela e Montalegre.” (Delgado, 1980:211)

393 En canto á zona barrosá, Jorge Fernandes Alves considera que como previamente o contrabando era xa un dos soportes da existencia, non se volveu difícil para os fuxidos conseguir apoio, atendendo a que “A entreajuda quotidiana entre os dois povos no ludíbrio da autoridade, era uma das condições de êxito na movimentação dos contrabandistas e isso criava amizades sólidas. O que agora se fazia era o apelo a essa amizade anterior. (...) Mas um outro facto ajuda a compreender a solicitude con que pessoas gradas do regime hospedaram em sua própria casa alguns refugiados: muitos destes portugueses, há cerca de 20 anos atrás, tinham eles próprios recorrido à hospitalidade galega, quando envolvidos nas campanhas monárquicas de Paiva Couceiro; os hospedeiros de ontem solicitavam-lhes agora ajuda para os seus filhos, parentes ou amigos” (Alves, 1987: 19-20)

súa actividade chegan a desprestixiar o propio carácter da guerrilla, con “*Unha propaganda que surtiu bos efectos entre os españois coetáneos dos guerrilleiros e que produciu consecuencias que aínda hoxe persisten.*” (Heine, 1980:18). Considéranse aquí tres etapas na permanencia en Portugal, a primeira correspondente á instalación, a segunda á expansión, (número de grupos, novos recrutamentos e accións perpetradas) e a terceira de vertixe defensiva.

Nos anos 1936-1942, a instalación precaria do lado portugués obedece tanto ás capacidades e potencialidades anteriormente delineadas, demandando os refuxiados auxilio de familiares e amigos que os encadrasen nas grandes casas de labranza en que puidesen pasar desapercibidos, tanto á posibilidade de actualizar e manter unha rede anterior nomeadamente asociada ao contrabando. Os máis destros na xestión social deses lazos aproveitaban a posibilidade de explotación e comercio de volframio, e iniciaban ou daban continuidade ao contrabando³⁹⁴. Julian Casanova defende, en relación a outras zonas de España, que os *maquis* non estaban alí para defender a República, que xa perdera a súa oportunidade, mais para unha etapa enriba: facer a revolución (Casanova, 1999:61). Segundo Hartmut Heine estes guerrilleiros non serán encadrados como aliados pola República por tres razóns: a indiferenza absoluta que o *maquis* lle desperta; a falta de armas e de material de guerra, ben como de coñecementos bélicos eficaces; a débil consciencia política dos galegos, que os impediu de percibir o carácter protofascista da rebelión (Heine, 1980:16). Destácanse algunhas accións nesta fase, como o asalto ao *Somatén* de Aira da Pedra, no val do río Burbia, Ourense, que rendeu 20 armas e outro, bastante idéntico, en Toral de Merayo, Ponferrada (Heine, 1980:49-50). A guerrilla é entón sobre todo un medio de defensa contra a represión, implicando o recurso a unha rede en que o campesiñado é central³⁹⁵.

En 1942, fúndase a Federación de Guerrillas de Galicia-León (FGGL) o único corpo organizado de guerrilla en toda a España, segundo Heine, pasando a unha segunda fase, que se estenderá até o inicio do verán de 1946. A este período corresponde unha actividade guerrilleira nocturna, con frecuentes incursións no país veciño, en accións precisas contra obxectos seleccionados, conxugada con tarefas produtivas que garantían a supervivencia.³⁹⁶ Os fuxitivos vólvense guerrilleiros e a organización política úneos, posteriormente. Non é, polo tanto, a partir dunha decisión política, nomeadamente por parte do PCE, que se iniciará

---

394 Para algúns intelectuais, con lazos débiles ou inexistentes nas aldeas na liña de fronteira, as solucións de exilio pasaban tanto polo pagamento a contrabandistas, habituados aos camiños da raia, como polo recurso ás redes que politicamente se van activando para permitir a fuga.

395 Sobre este carácter imprescindible do campesiñado para a guerrilla, lembra Hartmut Heine que “a realidade é que a guerrilla apoiouse en primeiro lugar sobre o campesinato o que, sexa como combatente ou como activo ou passivo colaborador, aseguraba durante longos anos a supervivencia deste movemento.” (Heine, 1987:60). Nun rexistro novelesco, Carlos Reigosa dános unha lectura desa base de sustentación rural para os maquis en Galicia (Reigosa, 2003).

396 Debido ás condicións da represión e ao terror instalado, Heine considera que non pode falarse de organizacións políticas clandestinas en Galicia antes de 1942 (Heine, 1980:75). Desde o inicio de 1942 que existiría en Ourense unha organización comunista que envolvía grupos de “fuxidos” e antisalazaristas do norte de Portugal (Heine, 1980:77). Colaborarían cos Aliados na rede de evasión de pilotos que utilizaba Galicia e o norte de Portugal (Heine, 1980:79).

a guerrilla (Heine, 1980:84)³⁹⁷. Pasan á ofensiva e procuran a aura de prestixio e de temor que edificará a algúns dos seus elementos un perfil que a memoria mitificou. Até o final da Segunda Guerra Mundial hai un período dalgún optimismo. Críase que a derrota dos países do Eixo arrastraría con ela a ditadura franquista, cos Pirineos e o Estreito a constituíren probábeis obxectivos dos avances aliados. Esperábase o auxilio aliado para derrubar a Franco, considerando o PCE entón que a derrota do franquismo pasaría pola loita armada. Crecía tamén o apoio á guerrilla por parte da poboación, atendendo á evolución dos acontecementos mundiais (Heine, 1980:104). A creación da FGGL, cunha estrutura e disciplina militar e obxectivos claramente políticos, confrontaríase con dificultades de comunicación cos grupos que andaban no monte, mentres, por outro lado, algúns resistiron á integración centralizada, pondo énfase na súa independencia (Heine, 1980:44)³⁹⁸. A obtención dun copiadore permitiu, desde 1943 editar *El Guerrillero*, o órgano da FGGL, que sería suspenso en 1945 debido ao aumento da represión e retomado no ano seguinte.

No segundo semestre de 1946 iníciase unha terceira fase, plena de ocorrencias. Desde mediados de 1945, o réxime franquista concluíu que a vitoria aliada non o colocaba en perigo e agudizou a represión, asociándoselle nas zonas de fronteira os axentes do Estado portugués. A nota tripartita dos Ministros dos Asuntos Externos dos Estados Unidos, Inglaterra e Francia de Abril de 1946, que declaraba ser o establecemento dun goberno democrático en España asunto exclusivo dos españois e en que non intervirían era o culminar dunha situación, á que se xuntaba a actitude da URSS durante a guerra civil de España. Entre os guerrilleiros xérase algún escepticismo acerca da continuidade das accións.³⁹⁹

Despois dalgunhas accións, reais ou imputadas, os grupos de guerrilleiros encóntranse acosados e na defensiva, marcada por un conxunto de itinerarios con estadías curtas en lugares que lles despertan confianza. Non será allea a esta situación a decisión por parte do PCE de enviar cadros vidos do estranxeiro para dirixiren o exército guerrilleiro⁴⁰⁰. Divídense as posicións sobre o abandono da loita, proposto polo PCE, que se compromete a enviar para o exterior os guerrilleiros. Dun lado, os que procedían das cidades e que se encontraban en zonas máis distanciadas dos núcleos de orixe; do outro, os que tiñan aproveitado as potencialidades da súa rede social e non se resentían da quebra de apoio ou da delación. A

---

397 Moreno, no entanto, salienta a ligazón estreita entre a guerrilla e a estratexia do PCE, mentres que socialistas e anarquistas non optaron oficialmente por esta forma de loita armada (Moreno, 2002:221). Este autor parece asociar soamente o proceso de constitución das guerrillas ao momento de tomada da decisión política. No que toca ao caso galego, o maquis, antes de ser, xa era. Mais, a perspectiva “centralista” adoptada por este autor imposibilita o coñecemento detallado do funcionamento das guerrillas, optando por unha abordaxe a partir das decisións, e non das prácticas.

398 Cada guerrilla tería 8 guerrilleiros, o xefe e o seu lugartenente. A composición da dirección da FGGL procuraba obedecer á representatividade que entón tiñan as diferentes forzas políticas en Galicia. Entre os obxectivos que se propuñan non estaba a derruba pola forza do réxime franquista (Heine, 1980:46).

399 Segundo Hartmut Heine, a manutención do movemento guerrilleiro despois da declaración neutral ou pro-franquista por parte dos Aliados conduciu a unha intensificación da represión sobre a oposición e levou á definitiva liquidación daqueles que poderían ter sido a esperanza de que Galicia non fose, por case dúas décadas, unha terra queimada (Heine, 1980:266).

400 Nun rexistro ficticio, Carlos Reigosa, que xa tiña dedicado moito do seu labor ao estudo do movemento guerrilleiro, refire esta decisión, co peso que viría a ter nos grupos guerrilleiros – superioridade dunha autoridade vinda de fóra e descoñecedora do terreo, aumento das contrariedades internas, xogos de poder entre os que viñan, revanchismo (Reigosa, 2003).

represión sobre os que apoiaban os guerrilleiros reducía drasticamente os puntos de sustentación⁴⁰¹. A nova situación, con sucesivas baixas, asóciase á militarización dos grupos guerrilleiros e á decisión central de afastar os membros dos agrupamentos dos sitios onde eran coñecidos. Remitidos para locais estraños, desvinculados das súas redes familiares, de amizade e de antiga veciñanza, que os sustentaban e protexían, quedaban vulnerábeis.⁴⁰²

Con algunhas vitorias polo medio, os axentes represivos demorarán anos en conseguir adecuarse ao carácter creativo da resistencia e ás súas bases de apoio. Francisco Moreno salienta en primeiro lugar a utilización do ataque directo, a través da utilización de forzas conxuntas e heteroxéneas, como o Exército, a Lexión, as forzas regulares e a Garda Civil, a que se xuntaban paramilitares e civís armados, como os falanxistas e os “*somaténs*”, denotando a unidade entre o novo réxime e unha base social de cariz fascista (Moreno, 2002:247). A Garda Civil concentraría funcións a partir de 1941, diseminándose polos campos e montes en acuartelamentos, mais non viría a ter moito éxito, razón pola que a contraguerrilla viría a ser utilizada, ben como o *acossamento contundente* (Moreno, 2002:247), que pretendía os puntos de apoio e os familiares dos guerrilleiros, nun terror galopante.

3.2. Na marxe: fronteiras, comunidades de intercoñecemento e situacións de crise.

As crises políticas, dun e doutro lado da fronteira, traen sempre un continxente emigrante. Uns fíxanse, outros usan as localidades do país veciño como corredor. Algúns dos primeiros únense con mulleres locais e instálanse. O feito de moitos cruzaren a fronteira non significa que estas se atenúan, xa que a súa edificación presupón procesos de inclusión e exclusión que preservan a distinción, mesmo con novas incorporacións (Barth, 1969). É así coas identificacións nacionais e igualmente coas locais.

Non se esgota o terreo político-social de Portugal no réxime salazarista, como non se esgota o galego co franquismo. A historia desta fronteira axuda a comprender o que sucedeu nesta conxuntura entre Galicia e o norte de Portugal e a explicar a confianza colocada polos galegos na fronteira portuguesa cando o réxime autoritario salazarista se amosaba abertamente cooperante co franquismo. Son innúmeros os casos de entrega de fuxitivos por parte da GNR, Garda Fiscal e PVDE á Garda Civil (Reigosa, 1993:3-4)⁴⁰³ e grupos de

---

401 Segundo Hartmut Heine, “Apoiar ós fuxidos, primeiro, e ós guerrilleiros, despois, nunca fora doado; pero a partir do outono de 1945 convertírase en algo sumamente perigoso, como atestiguaba a multiplicación de casos de aplicación da lei de fuga e dos incendios dos domicilios de supostos e verdadeiros enlaces.” (Heine, 1980:155)

402 No caso galego, a resistencia contra a ditadura a través da forma guerrilleira exercía represalias contra os elementos do réxime, as forzas do Estado central e os caciques, principalmente contra aqueles que tiveran papel destacado nos “paseos” de 1936, incluíndo representantes da Igrexa católica. A represión incluíría o incendio de cabanas e refuxios, o asasinato de elementos mediadores, as contrapartidas e a infiltración, executando polo garrote os guerrilleiros presos: «Guerrillero capturado, guerrillero agarrotado» (Moreno, 2002:262).

403 Esta comunicación (Reigosa, 1993), fértil en documentación que ilumina a acción dos varios grupos de *maquisards* galegos, conxuga datos resultantes dunha escasa investigación documental (atendendo ao carácter do tema e á forma fuxidía como as autoridades do país veciño o tratan), compensada por un conxunto apreciable de declaracións recollidas polo autor ao longo de anos en poboacións fronteirizas e que trouxeron a colación materiais innovadores. Moitos deses elementos serían usados en Reigosa, 2005.

falanzistas facían incursións, contando coa vista gorda das autoridades portuguesas. O secretario do Gobernador Civil de Bragança comunicaba ao ministro do Interior que os revoltosos facían a *limpeza* de elementos comunistas (Grandio, 2001:1018)⁴⁰⁴. Os poderes políticos centrais, en Lisboa como en Madrid, non obstan e son habitualmente ultrapasados por solidariedades locais asentadas en lealdades distintas, nas cales xogan un importante papel as relacións de parentesco, real ou ficticio, de veciñanza, de traballo, de amizade – e de inimizade que a complementa, redefine e eventualmente xustifica⁴⁰⁵. Existen sospeitas de que as forzas de fronteira tiñan participado directamente na loita contra as forzas armadas leais á República⁴⁰⁶. Se son detectábeis accións de colaboración entre os dous Estados, nunha esfera distinta procédese ao acollemento dos atinxidos pola represión, debido a relacións asentadas en previos hábitos relacionais⁴⁰⁷.

Entre Xullo de 1936 e Marzo de 1939 o boletín da PVDE rexistra un total de 581 españois expulsados de Portugal e de 119 estranxeiros de outras nacionalidades (Alves, 1987:12). Algúns dos expulsados están ligados ao corpo diplomático e a expulsión concaténase co corte de relacións feito entre Portugal e o goberno republicano español, en Outubro de 1936. No entanto,

“Os refugiados clandestinos, apanhados e entregues directamente aos franquistas não devem ter sido referenciados em estatísticas. Digamos que essa entrega em mãos era feita oficiosamente, pela conivência das autoridades portuguesas locais com as autoridades franquistas fronteiriças.” (Alves, 1987:17)

Divididos entre a lealdade aos familiares, veciños e amigos e o deber de fidelidade que a profesión lles impuña, os axentes locais da autoridade estatal deixaban o corazón balancear. No período inicial, alegando ignorancia ou cunha actitude colaboradora en relación á presenza de fuxidos, as autoridades locais non os perseguiron ostensivamente (Alves, 1987:20). Actuaban por denuncia, sobre todo dos patróns que inicialmente os acollían, mais que comezaban a rexeir as represalias do poder portugués.

“Os militares, mesmo militares até do Exército, passavam mesmo em frente ao quartel, e nós não lhes fazíamos mal. Os falanges eram mais cosidos, porque em cada força dos carabineiros havia um desses.” (João Lopes Filipe, antigo garda-fiscal, Vilarelho da Raia,

---

404 En Vinhais, na aldea de Cisterna, nun local coñecido como Vale Escuro, a 20 de Setembro de 1936, nove falanzistas penetraron na fronteira portuguesa, tentando falar cun portugués que regaba un lameiro e dispararon cara el cando fuxiu, asustado. (Grandio, 2001:1017).

405 Como recorda Jorge Fernandes Alves, “Todas as freguesias do concelho de Montalegre e algumas dos concelhos limítrofes ajudaram e hospedaram refugiados. Pelo sigilo clandestino que caracteriza a situação, torna-se inútil fazer um balanço, sequer aproximado, já que os refugiados tinham uma mobilidade mais ou menos constante para evitarem as denúncias.” (Alves, 1987: 21).

406 É así por exemplo nun telegrama enviado polo comandante da Garda Fiscal de Chaves o 7 de Agosto de 1936, pedindo ao comandante do posto de Travancas informacións acerca dun tiroteo en que terían estado envolvidas a Garda Fiscal, a Garda Civil e Carabineiros leais á República. Habería colaboración entre as autoridades portuguesas da fronteira e os sublevados, aínda que o goberno de Salazar só recoñecese o réxime franquista na Primavera de 1938 (Grandio, 2001:1015).

407 Bernardo Máiz reitera a imposibilidade de utilizar o espazo portugués como escape “debido á vixilancia e á colaboración co fascismo do Réxime portugués.” (Maiz, 1987:21). Sen pór en causa a evidente colaboración dos dous réximes, hai que, no entanto, comprender que, alén da esfera dos estados e de forma intersticial, principalmente usando a porosidade fronteiriza xa cimentada en rutinas relacionais, a liña de delimitación continuará a ser cruzada e constituirá unha escapatoria para algúns e un apoio para as guerrillas. Distínguese, así, unha visión centrada nos Estados, doutra máis localizada.

86 anos en 2001)

Había contactos entre os grupos guerrilleiros que se ían organizando e algúns habitantes das aldeas portuguesas, por ser aínda débil o control estatal. O Estado salazarista permanecía con gran miopía en relación ao territorio. A súa esfera de influencia diluíase nas relacións localizadas. Inicialmente, os contactos non ultrapasaban a escala aldeá, sendo aínda tenue a colaboración cos grupos opositores portugueses.

3.3. Cambedo da Raia, unha aldea *mistiga*

As ligazóns entre a poboación de Cambedo da Raia e o país veciño son antigas e recorrentes, estendéndose o abano de relacións sociais dos moradores a outros tantos de poboacións veciñas dun e doutro lado da fronteira. A Historia permítenos configurar a profundidade das ligazóns desta aldea entre dous países, considerada un *pobo promiscuo* en 1864⁴⁰⁸. A súa incorporación no Estado portugués intégrase nun conxunto de decisións controvertidas e oscilantes. Na memoria dos aldeáns e nos rexistros parroquiais permaneceu esta situación de ambigüidade, estratexicamente aproveitada para burlar o poder central, nomeadamente no recrutamento militar. Tratados como estraños ás negociacións, os habitantes de Cambedo da Raia atribúen á sorte que o establecemento da liña fronteiriza teña sido nas *augas vertentes* dos montes, permitindo que a unificación da aldea non prexudicase os seus habitantes no que se refire ao aproveitamento agrícola.

A igrexa sitúase no medio da rúa principal e preto dela localizábase o antigo marco fronteirizo. No seu panteón, coexiste un S. Gonçalo de Amarante e outro S. Gonçalo, dito “español” - nun rexistro iconográfico, as dúas imaxes constitúen no presente a metáfora do pasado da aldea. Non sempre esta pequena capela serviu para os oficios relixiosos, por faltar en Cambedo un padre residente e pola imposibilidade de desprazamento doutro. Os crentes dirixíanse os domingos ás aldeas galegas veciñas, Casas dos Montes ou San Cibrao, que están máis próximas que a sede da freguesía. No medio, había unha fronteira, sendo porén máis importante a marxe en que a lingua e os modos de vida non se distanciaban, na que se inscribían os idiomas do parentesco, da amizade e da veciñanza interaldeá.

Até un tempo recente, despois de se iniciar o desligamento do proceso de reprodución en relación á agricultura, o raio cerimonial alargábase a un e outro lado da fronteira, frecuentándose as festas e romarías que integraban o ciclo festivo dos arredores. Mais, a ida a determinada festividade, aínda que podendo ser condicionada pola necesidade de busca de benestar ou de superación de dificultades en momentos de crise da vida individual, obedecía con frecuencia á existencia de lazos de parentesco (real ou ritual) ou de amizade que garantisen a existencia dunha casa anfitrioa nas inmediacións do local a onde se facía a

---

408 Xa en 1758, en resposta á enquisa enviada por iniciativa do marqués do Pombal a todas as parroquias do país, o padre respondente presentaba a situación singular da aldea: “Tem uma vintena de moradores e é metade galego e metade portugues. Os portugueses são dezesseis e os galegos outros tantos e os portugueses são da freguesia deste lugar de Vilarelho e os galegos são da freguesia de Santa Maria de Oimbra.” (Cardoso, 1758, vol. 41, p.1892).

peregrinación. A participación en determinado evento cerimonial do calendario, para alén de permitir cumprir promesas, realimentaba relacións e activaba circuitos de intercoñecemento. Ás crises de vida familiar, que abalan non só a economía dun corpo como, por arrastramento, de toda a unidade produtiva, acódesse ao recurso dos médicos, termas e curandeiros, seguindo os criterios de prestixio que benefician aquén e alén da liña delimitadora de dous Estados. As alianzas así establecidas tendían a perdurar. Os rexistros de casamento de Cambedo son un bo exemplo, distribuíndose polos libros parroquiais de Oímbra e de Vilarelho, décadas despois do Tratado de 1864, por razóns variadas: os menores custos eventualmente practicados en momentos determinados, a simpatía ganada por un determinado párroco ou á práctica corrente de casas na aldea da noiva (Godinho, 2006).

A multiplicidade de ligazóns nas redes de contactos é evidenciada no conxunto enleado de papeis que cada un desempeña: irmán, padriño, parceiro no contrabando, elemento dun equipo de traballo colectivo na época das colleitas, etc. Do entrelazamento destes papeis resulta un engadido de intimidade. A constitución dunha rede social é parcialmente predeterminada, xa que dela fan parte aqueles que se encontran ligados a determinado individuo polo parentesco. Por outro lado, esa rede é construída, vinda a integrala aqueles con que se relaciona en virtude dos lugares que ocupa na sociedade – sexo, idade, grupo social, profesión (Boissevain, 1972:27). Se a frecuencia das interaccións entre os elementos dunha rede social indica o interese colocado nesa relación, hai lazos que permanecen latentes, preparados para seren activados en ocasións específicas, por vontade ou necesidade daqueles que ligan.

3.4. *Maquisards* na orla norte transmontana e galega

Na súa polisemia na lingua francesa, *maquis* é unha zona de mato, non domesticado polo dominio da natureza, mais é tamén a designación da forma organizativa guerrilleira, remitindo semanticamente para un espazo exterior, perigoso, marxinal – adxectivos que igualmente poderían ser usados para caracterizar o modo de vida dos *maquisards*. Esta forma de resistencia non foi, polo menos no inicio, un fenómeno politicamente organizado, ocorrendo de improviso debido ás circunstancias, aínda que a militarización guerrilleira que se seguiría se inscriba no formato da loita antifascista dos anos 1940 (Moreno Gómez, 2002:197). Existían na provincia de Ourense varias sociedades agrarias con algunha forza, o asociacionismo dilatara a consciencia política e a construción da vía-férrea Zamora-Ourense-Santiago puxera en contacto campesiños e operarios. Serán sobre todo homes das aldeas localizadas preto da fronteira, a quen a agricultura e/ou o contrabando non son estraños, coñecendo os camiños abertos e os medios de fuxir ao control das autoridades que, recorrendo a teas de relacións alongadas no tempo, van organizarse para combater o terror franquista. Hai tamén mulleres, como sucede nun dos grupos, coñecidos como o da “Rubia”

ou da “Catalina”, compañeira dun guerrilleiro. Noutro agrupamento, o de Manolo, “O Dente de Outro”, estaba Rosa Alves, a súa compañeira e coñecida por “A Africana”, que era portuguesa e nai de catro contrabandistas (Reigosa, 1993:8). A miscibilidade dos membros destas *partidas* cos portugueses da raia, volvendo difícil a captura, queda demostrada nun informe do 28 de Febreiro de 1939, enviado de Chaves por Luís Borges Júnior:

“Quanto aos grupos armados que andam na fronteira parece-me que deve haver na informação bastante fantasia. É natural que haja alguns indivíduos visto aquela região ser de difícil fiscalização; mas devem ser dos que andam de cá para lá e se dedicam ao contrabando pelo que contam con a protecção das populações raianas. De Espanha informaram-me que o chefe do grupo era um espanhol fugido pelos sinais que me deram. A meu pedido a guarda civil capturou-o e agora verifica-se que se trata de um português, refractário e que há muitos anos vivia em Espanha dedicando-se ao contrabando.” (Arquivo do Ministro do Interior, 1939, mazo 503, caixa 61)⁴⁰⁹

Alóxanse en casa de veciños da raia ou en pensións, como a da *Janica*, en Vila da Ponte, cuxos hospedeiros virían a sufrir duramente a represión⁴¹⁰. Comezan por ser os familiares e amigos que sustentan os *fluxidos* que se encontran no monte, mais o crescendo da fame e do frío fórzanos a outras actuacións, cando o franquismo resolve perseguir e reprimir con particular saña a rede de partida⁴¹¹.

Da explotación de volframio á participación en tarefas agrícolas van retirando o esencial, mentres se encadran en grupos de guerrilla, que proceden a incursións por Galicia, de afronta aos representantes do novo poder e como represalia por ataques sufridos⁴¹². A maior parte dos seus actos constituía unha *révanche* contra verdadeiros ou supostos colaboradores da represión franquista, aínda que Hartmut Heine refira a posíbel despolitización das accións dalgúns grupos, sobre todo no sudeste da provincia de Lugo e no leste de Ourense, coa transformación das actividades nunha mera loita pola supervivencia ou en bandoleirismo (Heine, 1980:29). Este proceso, caracterizado noutro contexto como

---

409 A razón principal para este informe era fornecer indicacións acerca do padre Firmino Martins, entón presidente do concello de Vinhais, e sobre o que Luíz Borges é eloxioso en extremo.

410 Presos o 28 de Setembro de 1946 e barbaramente torturados, Celestino Afonso de Miranda e súa muller Maria Martins, coñecida por Janica, saíran sen xuízo o 14 de Decembro de 1946 (Arquivo da PIDE/DGS, Proceso-Crime 158/46, fl.207).

411 Segundo a declaración de César Rios “As forzas franquistas centraron a súa represión sobre familiares e amigos dos fluxidos, o que nos obrigou a cambiar de táctica para conseguir os alimentos, decidindo carregar o peso económico sobre os mesmos responsábeis, aos que se desarmaba e obrigaba a entregar diñeiro para a nosa subsistencia. Isto independizounos dos nosos familiares e facilitou o noso suministro e con iso a nosa loita, coa que, ao dispor de diñeiro, podíamos mercar os viveres aos campesiños, que ao ser economicamente débeis, non podían axudarnos se non lles facilitávamos os medios.” (Rios, 1987:62-3)

412 Na abordaxe sobre os grupos que emerxeron a mediados do século pasado ao longo do país, e principalmente nas Beiras, como secuela da inestabilidade das loitas liberais, J. Gonçalves Monteiro establece unha distinción que parece pertinente aquí referir, salvagardándose as distancias da Historia e da Xeografía, e que se reflecten igualmente no vocabulario. “Como a confusão social e política da época era enorme, há que distinguir entre maltas (e malteses) e guerrilhas (ou guerrilheiros). Havia guerrilheiros, normalmente desertores, que aproveitando a confusão generalizada se ematilhavam, indo engrossar também as maltas que se dedicavam também ao roubo e ao assalto violento. Mas de um modo geral, as guerrilhas nada tinham que ver con as maltas de salteadores, porque as suas forças ou homens armados, a princípio, não se dedicavam aos latrocínios e assaltos. (...) Os chefes das guerrilhas não eram salteadores e, quando muito, por fanatismo ideológico, ódios, ou vinganças partidárias, apenas praticavam crimes políticos, algumas vezes atribuídos a chefes de maltas, os mais suspeitos e temidos nas acções de terror. Até porque os chefes de guerrilha eram normalmente pessoas respeitáveis do meio, nomeadas por confiança política.” (Monteiro, 1990:11-12). Ver tamén Ferreira, 2002 e, para a guerrilla miguelista mais ao sur, Machado e Cardoso, 1983.

bandoleirización da guerrilha (Machado e Cardoso, 1983: 80-85), corresponde a unha fase de colapso e desligamento da acción política. Así, “*non merecían o calificativo de guerrilleiros tódolos que andaban polo monte. Había unha minoría que escolleran este modo de vivir pra continuaren a vida ó marxe da lei que empezaron antes das guerra, ou pra utiliza-las armas que tiñan ó seu dispor prá viviren sobre as costas do pobo.*” (Heine, 1980:18).

Se a fundamentación ideolóxica non era forte – carácter protoideolóxico conxúgase coas fronteiras e as federacións que unen grupos diversos cun obxectivo común nun momento determinado – a vontade de combater o franquismo e a represión que tiñan desfeito as súas existencias, era poderosa⁴¹³. Un dos individuos que asume protagonismo no grupo antifranquista abordado, Demétrio Garcia Alvarez, terá afirmado perante o tribunal que existían 35 grupos de guerrilleiros na fronteira, entre os que o seu e o de Juan (Queirós, 1987). Xuntáronselles varios portugueses, sobre todo na zona raiana.

Hartmut Heine (1987:60) extrae dúas conclusións fundamentais acerca da guerrilla en Galicia: en primeiro lugar, enténdea como forma de autodefensa contra un inimigo implacábel e o sistema que este vén montando. Esta característica, sobre todo antifranquista, é englobante e non obedecerá, até 1946, a definicións ideolóxicas máis claras, levando a que moitos que non axudarían un movemento marxista se prestasen a colaborar coa guerrilla. O cemento social era máis evidente partindo do *húmus* en que se encadran os guerrilleiros de consciencia ideolóxica, conferindo consistencia ás bases de apoio: “*Mentres que os guirilleiros adiren á súa táctica inicial de se mover somente en pequenos grupos e raramente fora do ambiente do que son orixinários, presentan para as forzas represivas un inimigo escurridizo ao que é imposíbel isolar e eliminar.*” (Heine, 1987:60). A segunda asenta no carácter «popular» da guerrilla, xa que aqueles que viñeron constituír grupos e que lles delinearon a práctica foron individuos que, aínda que puidesen ter tido algunha militancia política ou sindical, eran sobre todo campesiños, pescadores, mineiros ou operarios.

O Comité Rexional Galego do PCE contactou dous grupos guerrilleiros que actuaban no espazo liminar entre Portugal e Galicia, despois da morte do español Francisco Elvira. Este comunista defendía a unión das forzas de esquerda, mesmo cando se esmorecían as esperanzas depositadas pola resistencia ao franquismo na vitoria aliada na Segunda Guerra Mundial (Reigosa, 1993:15). Un destes grupos sería o de Demétrio Garcia Alvarez, cuxo pseudónimo, “Pedro”, aparece referenciado na ficha e na biografía da prisión da PIDE, e de Juan Salgado Ribera (ou Rivero), “o Juan”, refuxiados e con sólidas bases de apoio en Portugal⁴¹⁴. Entre outros actos, atribúeselles o axuste de contas con António Aguirre Padrón,

---

413 Pons Prada identifica e describe oito grupos: o de Bailarín, o de Aguirre, o de Parra, o de Languillo, o dos Soulecines, o de Raúl, o de Gafas e o de Girón. Secundariamente, probabelmente por ser escasa a información posuída, refire tamén os grupos de Abel, Albino, Caravana, Cesáreo Ríos, El Guardiña, Carrillo, Juan Genaro, Pepe, Vicente Alenza, Liebre, o «Grupo de los Emascarados» e aquel ao que nos estamos a referir en profundidade, o de Pedro (Pons, 1977: 374-379).

414 Tamén neste espazo marxinal entre Verín e A Gudiña actuaba un grupo mixto de portugueses e galegos, dirixido por António dos Santos Ferreira, e que integraba igualmente o seu irmán Manuel O Liro, Silvério Veiga e José Gómez Juniol (Heine, 1980:167-8).

O Churro, xefe da Falanxe de Vilaza (Verín), en Setembro de 1945⁴¹⁵. Os membros deste agrupamento, principalmente Demétrio e Juan, terían integrado outros grupos antes. O mesmo sucedía con Jesús Girón, o irmán máis novo do dirixente da FGGL, Manuel Girón⁴¹⁶. Integraba igualmente portugueses, como sucedía en todos os grupos guerrilleiros do sur de Ourense, que tiñan invariabelmente punto de apoio do lado portugués da fronteira. En 1940, co auxilio de organizacións clandestinas portuguesas, terían xurdido dous grupos de guerrilla con portugueses, ou até constituídos só por estes (Moreno, 2002:216). Serían os de “Manolo Diente de Oro”, un asturiano, que congregaba doce persoas, entre os cales catro contrabandistas portugueses e a nai destes, Rosa Alves, coñecida por “A Africana”; ao sur de Verín, na provincia de Ourense, actuando a partir de Portugal, o grupo dos “Cucos”, que haberían de matar un garda civil xa nos límites con Zamora. O grupo de Albino Gómez Rodrigues, coñecido por “Moreiras”, tamén tiña portugueses, ben como o de Demetrio Garcia Álvarez, que xurdira no final de 1945 na comarca de Verín (Moreno, 2002:216). Outro grupo, de forte combatividade, que actuou no sur da provincia en contacto con Portugal terá sido o de Manuel Álvarez Silva. Máis politizado, tiña contacto co PCE, tal como os outros dous últimos referidos, e destacaríase a través dun conxunto de accións, como a execución de xefes da Falanxe e do párroco de Maizará, en 1945. Demétrio Garcia Alvarez e Juan Salgado Ribera, cos elementos que integraban o seu grupo, a que se xuntaran algúns leoneses, dos que se destacan os irmáns Manuel e Jesus Girón, tentan asaltar o 9 de Setembro de 1945 a carreira de Verín-Ourense, mais fallan. O que parecera un ataque fácil, acabaría por resultar na morte do condutor e de Jesus Girón, xa que viaxaba unha patrulla da Gardia Civil como escolta. Segundo a versión da PIDE, o guerrilleiro fora morto polo rebote dunha bala dos seus camaradas.⁴¹⁷

O período final de 1946, despois da tentativa por parte do PCE de controlar o movemento guerrilleiro, traerá unha vulnerabilidade crecida. Desligándoo das súas bases de apoio e optando pola identidade ideolóxica, a imposición de novas modalidades organizativas facía depender as decisións de centros lonxícuos, de que os grupos de guerrilleiros ficaban con algunha frecuencia desligados, polas condicións impostas pola represión. Replícanse erros cometidos na organización guerrilleira noutras zonas de España, nomeadamente nas rexións de Valencia, en Andalucía ou na Submeseta Sur. A decisión de construír unha guerrilla *moderna*, ideoloxicamente máis homoxénea e asimilada ás organizacións militares,

415 O outro grupo con que estreou contactos Saúl Mayo Mendéz, do PCE, foi o de Albino Gómez Rodríguez, que, con varios portugueses e con outros aldeáns de Muíños e Lobios, habería de xuntarse a Manuel Álvarez Silva. Este, de Ourense, desenvolvera actividades de represalia entre Ribadavia e Ourense, séndolle atribuídas as mortes do xefe da Falanxe de Cenlle (Barbadantes) en Xullo de 1941, e do párroco de Maizará de Rubios (Ramirás), en Marzo de 1945. Con apoios na zona de Montalegre, teranse aí refuxiado, acusándoos os españois de tres homicidios do lado portugués (Reigosa, 1993: 15-16).

416 Sobre o leonés Manuel Girón, irmán máis vello de Jesús Girón Bazán, o relatorio da PIDE é taxativo: “É um dos mais perigosos elementos da quadrilha contando no seu activo talvez mais de uma centena de assassinatos.” (Proceso-Crime 917/46: 60-60 vs).

417 Segundo Heine, terá sido esta ocorrencia a que conduciu á batida conxunta por parte da Garda Civil e da GNR portuguesa ao grupo, arrastrando a toda a zona fronteiriza entre Verín e Chaves, iniciada o 18 de Decembro. No entanto, hai unha imprecisión fundamental no relato de Heine en canto aos acontecementos de Cambado da Raia, xa que afirma que Demétrio e Juan foron capturados, mentres Bernardino Garcia morreu no tiroteo ou se suicidou. De feito, a Juan Salgado mataría un soldado do Exército Português durante o cerco. Ver Heine, 1980:170.

conduciría ao illamento desa mesma guerrilla fronte ás comunidades que a apoiaban por dela faceren parte algúns dos seus (Heine, 1987:60).

Presionadas polas súas conxéneres españolas, algunhas autoridades portuguesas perturbábanse co coñecemento da actuación destes grupos. Porén, atendendo ás bases de apoio e á evanescencia das súas presenza, polas curtas permanencias nos locais para pasar a noite, non sabían como pórilles cobro. O carácter transitorio destes grupos, condicionado polas condicións de supervivencia e acción, dificulta unha constitución fixa, con algúns elementos a desligárense dun para pasaren a actuar xunto doutro, sobre todo cando as condicións de persecución policial nun determinado lugar se acentuaban⁴¹⁸.

3.5. O caso do “grupo do Juan” ou “a partida de Demétrio”

Demétrio Garcia Álvarez naceu en Maio de 1912 na aldea de Chás (Oímbra), fillo dun labrador, Primitivo Garcia Justo - que o habería de acompañar durante unha parte da pena de prisión - e de Rosa Garcia Álvarez. Era un labrador desafochado, tal como os pais. Non se lle coñecían simpatías políticas, só despertadas despois dunha prisión no forte de Pamplona. Tiña agredido dunha pedrada a un elemento da Falanxe que apuntara sobre algúns aldeáns, alegadamente defensores da República, que podaban unha viña. No relatorio feito pola PIDE é indicado como desertor do exército español dúas veces, a última das cales en Novembro ou Decembro de 1945 (Procº 917/46: 58 vs.). Foi no ambiente da cadea que madurou politicamente e, xa fóra do cárcere, encadrara un grupo de guerrilla no inicio do ano de 1946, baixo o pseudónimo “Pedro”. Mercé da súa procedencia e das ligazóns á agricultura nunha poboación próxima da raia, dos lazos familiares dun e doutro lado da liña delimitadora e dun capital de contactos do lado portugués, procura a poboación de Cambedo da Raia. Aí casara, no final dos anos trinta, a súa irmá Manuela con Manuel Bárcea, fillo dun galego que viñera residir despois do casamento en Cambedo. Apúntase como principal acción o asalto á camioneta que circulaba entre Verín e Ourense.

Cos familiares, a cuberto das propias autoridades locais, nomeadamente da Garda Fiscal, ocupouse daquilo que sabía: agricultura. A muller estaba en Chás e os seus tres fillos xa entón repousaban no cemiterio da aldea. Tamén ela, tuberculosa, morrería tempos despois da prisión de Demetrio. Perdería un irmán, contrabandista e home de confianza do novo réxime, arrastrado para a morte polas opcións de Demétrio⁴¹⁹. Este irmán, Pablo Garcia Álvarez, de 32 anos, e un primo, Alejandro Álvarez Justo, de 35 anos, todos da mesma aldea de Chás, estarían entón xa presos en Ourense, como membros do grupo referenciado, respectivamente cos pseudónimos “Ricardo” e “Ramón”. Pese a só estaren asociados á

---

418 Innúmeras as referencias á circulación dos membros entre os grupos guerrilleiros, fose por decisión que escapaba ao grupo, ou porque determinado agrupamento quedaba debilitado e os seus elementos se reagrupaban despois de accións en que tivesen sufrido baixas. A recuperación de guerrilleiros dunha “partida” por outra serían, así frecuentes (Pons, 1977:378).

419 Esta reconstitución, que se atén a materiais de varias procedencias, baséase parcialmente na recolla efectuada polo *Centro Cultural e Desportivo* de Vilarelho da Raia (registro policopiado da vida de Demétrio Garcia Alvarez).

guerrilla cerca dun mes, despois da delación de Luciano Salgado Nieves, “Cacildo”, que os implicaba no asalto a Lamasdeite, foron os tres fusilados (Baptista, 2004:123).

Demétrio acolleuse ao lugar onde o conxunto de parentes se figuraba protector na fase crucial do cerco que viña sendo montado: Cambedo da Raia. Mais as relacións familiares eran xa insuficientes para facer fronte ao portento da forza do Estado. Nas declaracións no tribunal, Demétrio desculpa os que o acolleron, asumindo as responsabilidades políticas. Afirmará que os veciños de Cambedo e das outras poboacións non sabían que os guerrilleiros transportaban armas, escondidas baixo a roupa ou en sacos con palla. Defenderá a todos os que o acolleron, arredando a hipótese de complicidade. Na transcripción das súas declaracións ao longo dunha hora de interrogatorio, o xornalista d'*O Comércio do Porto* relata que Demétrio tiña afirmado: “*A nossa associação está feita desde 1936, desde que acabou a guerra civil. Como não há amnistias em Espanha, tínhamos que viver assim: ora lá, ora cá, fugindo às perseguições.*” Declara que nin el nin os seus compañeiros participaron no asalto á camioneta Braga-Chaves, como antes non tiñan tomado parte no asasinato de Negrões, aínda que saiba que “*o Pinto de Negrões havia entregue «um doutor espanhol», tendo-lhe até ficado con 30 mil pesetas.*” (*O Primeiro de Janeiro*, 10.12.1947), xustificando a morte dos soldados portugueses no cerco a Cambedo por querer ser xulgado en Portugal. A violencia que marcou a resistencia final tería evitado o mal maior, pois sería fusilado se fose entregado na fronteira.

Foi o máis duramente castigado dos presos envolvidos no designado «proceso do Cambedo»: pasou 19 anos nas mazmorras da PIDE, incluíndo o sinistro campo de concentración do Tarrafal, en Cabo Verde, despois do xuízo no *Tribunal Militar Territorial do Porto*, o 12 de Decembro de 1947, “*tendo sido condenado na pena de dez anos de prisão maior celular, seguidos de degredo por 12, ou en alternativa en 28 anos de degredo en possessão de 1ª classe*» (Arquivo da PIDE, Biografía Prisional nº 17254). O 11 de Xuño de 1948 vai para o Tarrafal, sendo aí confirmada a súa permanencia nunha comunicación do director da Colonia Penal de Cabo Verde en Xaneiro de 1951. Transferido posteriormente para a *Cadeia Penitenciária de Lisboa*, será posto en liberdade en 1965, partindo entón en avión para Francia, onde se exiliou, volvéndose estibador en Burdeos. Nunca máis quixo pisar territorio español. A vellez e a asma levárono ao internamento nun sanatorio, morrendo en Xullo de 1990.

Juan Salgado Ribero (ou Rivera) é apuntado pola comunicación social censurada, no lado portugués, como líder do grupo. O *Diário da Manhã* do 23 de Decembro de 1946, e outros xornais, preséntano como exalcalde de León, onde tería desempeñado funcións durante a guerra civil, como “*o chefe comunista de Leão*” e responsábel porque “*matou ou mandou matar cerca de 200 nacionalistas - homens, mulheres e crianças*”. Este desorbitar da figura por parte da prensa destínase presumiblemente a xustificar o vigor da ofensiva e o aparato utilizado para capturar un aldeán galego en relación ao que non queda memoria ou

registro do desempeño de tan altos cargos. Mais, a súa competencia política é desvalorizada por cantos o coñeceron. No relatorio feito pola PIDE, este home de 25 anos, casado, labrador e músico ambulante, "*Era tido como individuo sanguinario, autor de numerosos crimes de assassínio e roubos e, foi um dos autores dos crimes praticados em Negrões, Montalegre, em 16/IX-46. Usava os pseudónimos de «JOSÉ» e «FACUNDO»*" (Proceso-Crime 917/46: 65). Na visión que Artur Queirós dá de Juan, trázalle un perfil de guerrilleiro romántico, nacido en Casas dos Montes, aldea galega do concello de Oímbra preto de Cambado da Raia, tocador de cornetín nunha familia con aptitudes musicais (Queirós, 1987)⁴²⁰. Tiña unha puntaría certa, que lle trouxera fama de gran tirador, desde a adolescencia⁴²¹.

Como guerrilleiro, fai accións en que a súa case invisibilidade é recordada, nomeadamente o asasinato do líder falanxista ourensán, que durmía con sentinelas á porta. Este episodio foi relatado a Artur Queirós por Pepe Castanheira⁴²², un antigo guerrilleiro. Contribúe para construír o mito que persiste entre elementos da poboación das aldeas de Chaves e Barroso, pese aos esforzos dos seguidores do réxime para convertelo nun criminoso. A remisión da súa actuación para o bandoleirismo (Amorim, 1987; Vieira, 2002) denota sobre todo unha proxección ideolóxica da parte de quen o describe, non sendo uniformes os relatos recollidos. No arquivo da PIDE/DGS, titulábase «Juan Salgado Rivera» un proceso desaparecido (Proc^o 150/44⁴²³), referente ao ano de 1944, dous anos antes dos acontecementos aquí referidos, que permite indiciar que xa entón Juan se encontraba baixo a mira da policía política.

A fama de «homem de honra» permitíalle conseguir abrigo, pese a estar considerado como un malfeitor ou un «vermello» por parte dos representantes do estado portugués ou polos xornais censurados que relataban acontecementos, reais ou imputados, de que Juan fora o protagonista. A reputación que lle é atribuída non se concilia coa dun criminoso ou bandoleiro, aínda que o temor sexa o sentimento que algúns asocian á súa presenza, téndose volvido respectado e temido polo seu comportamento. No abano de relacións que lle permite actuar durante tantos anos do lado portugués e facer incursións no país veciño encóntrase un antigo socio de contrabando, con cuxa amizade sempre contou. Os que se lle xuntan contribúen para o estreitamento de lazos entre Juan Salgado e este novo terreo.

O Comércio do Porto do 23 de Decembro de 1946 e o relatorio feito pola policía política

420 Como se viu, o pai de Juan era o gaiteiro contratado para animar a festa de Santiago en Vilarelho en 1939, que terminou de forma dramática.

421 Unha idéntica característica é apuntada para Demétrio: "Conta-se que a fama de bom atirador do Demétrio era de tal ordem que, numa bela tarde se encontrava a conversar lá para o lado das Cabanas, monte misto entre os baldios de Sezelhe e Viade de Cima, con o Bento da Fonte de Sezelhe, vulgo tio Crim, que guardava as suas vacas e apanhou o maior susto da sua vida, quando apareceu uma patrulha da GNR. O Demétrio logo se embrenhou entre umas urzes e os Soldados da GNR aguardaram até ao anoitecer que ele saísse, não ousando qualquer deles persegui-lo receando perder aí a vida. Quando a noite caiu, os soldados foram-se embora deixando o foragido em sossego." (Vieira, 2002:44).

422 Trátase de José Pinheiro Barbosa, coñecido por Pepe, residente en Mosteiro, Sanfins da Castanheira e que tamén foi preso, tendo cumprido pena no Tarrafal.

423 Segundo información oralmente transmitida pola Dra. Maria de Lurdes Henriques, do ANTT, a anulación deste proceso e doutros decorreu da remodelación, durante o marcelismo, da organización da policía política, entón rebautizada *Direcção Geral de Segurança* (DGS). Nesa ocasión, unha selección dos arquivos a preservar levou a que algúns procesos fosen eliminados, entre eles este, en que se queda a saber que a PIDE, dous anos antes do ocorrido en Decembro de 1946, tiña xa Juan Salgado Rivera baixo observación.

atribúenlle 25 anos, idade que non parece verosímil, por defecto, para os que con ele estiveron. Adianta aínda que el encabezaba un grupo de 20 homes. Os «*200 crimes de morte*» atribuídos a Juan son enfatizados polo *Diário do Minho* da véspera de Nadal de 1946, que informa que a nai e a amante tamén se encontran presas, usando a relación de mancebía para reforzar o limiar moral. Juan vivira fuxido durante algúns anos e fora acosado durante os últimos meses. Cambiara constantemente o lugar para pasar a noite, manobrando no espazo intersticial entre dous Estados, nunha situación de marxe en que a casa, localmente entendida como o espazo dunha familia con asociación a unha terra, lle estivera vedada. Como retrato corredío da hospedaxe, de lugar a lugar, relaciónase facilmente non só a actuación marxinal do bandoleiro, como a remisión para relacións tenues, non institucionalizadas de lazos pulidos e débil entrelazamento social. A referencia á “amante” constituía algo de estruturante na mensaxe de marxinalidade que se pretendía asociar a este personaxe, atendendo ao contexto sociorelixioso en que as súas actividades se tiñan desenvolvido. O mesmo xornal preséntao como xefe de cuadrilla, afirmando ser un entre outros, destacando igualmente António Garcia e Garcia e Demétrio Garcia Alvarez, que liderarían outros grupos.

Manuel Bárce, cuñado de Demétrio Garcia Alvarez, andara fuxido, traballara como muiñeiro en Vidago durante poucas semanas, mais deixárase prender por dous soldados da GNR, antigos camaradas de tropa, despois de denunciado polo irmán do dono do muíño. Dá entrada na subdirectoría da PIDE do Porto o 19 de Xaneiro de 1947, acusado de “*dar guarida aos malféitores que à mão armada cometeram os homicídios de Negrões e assalto à caminheta de Braga a Chaves e de haver suspeita de nele ser componente*” (Arquivo da PIDE, Biografía prisional nº 17669). Xulgado o 12 de Decembro de 1947, é condenado a dous anos de desterro, pena substituída por 18 meses de prisión correccional. Encarcerados están tamén a súa esposa, Manuela; o seu pai, Domingos Guzmán Bárcia, agricultor español residente en Cambedo, viúvo, de 75 anos; o seu sogro, Primitivo Garcia Justo, español igualmente e residente na aldea galega de Chás; o irmán da esposa, Demétrio; a irmá máis nova destes, Celsa; o cuñado, Octávio Augusto, gardafiscal que casara en 1925 coa súa irmá Adelaide. O seu fillo dun ano, Primitivo como o avó materno, falecería cunha pleura nas mazmorras insalubres da PIDE do Porto, en 1947. A policía política recusou sempre dicir ao matrimonio onde ficara sepultado o seu fillo. O padre Miguel Agostinho da Costa, que asistía relixiosamente a poboación de Cambedo, dirá na súa defensa no xuízo que “*É de boa família, e educado. Ultimamente dizia-se que vivia mal. Por mim não tenho razões de queixa. Soube agora que metia o Demétrio em casa*”. Perante a rápida pregunta do avogado Montalvão Machado “*Se o senhor abade fosse cunhado do Demétrio e ele lhe batesse à porta, não a abria?*”, respondeu “*Abria – todas as pessoas abriam porque respirava-se um clima de terror.*” (*O Comércio do Porto*, 11.12.1947). Tanto a Artur Queirós, tanto na biografía construída por elementos do *Grupo Cultural e Desportivo de Vilarelho da Raia*, Manuel Bárcea afirma que

“sofreu maus tratos, morreu-lhe o filho, destruíram-lhe a casa à morteirada e sofreu muito por sua esposa que ficou psicologicamente afectada para sempre, mas ainda hoje con a boa disposição que lhe é característica, lutaria contra o fascismo.”

Por denuncia feita por un veciño, houbo varias prisións en Mosteiro e Sanfins da Castanheira, perpetradas pola GNR, para averiguar a complicidade co grupo. Florinda Barbosa Pinheiro foi presa co pai, o irmán e o fillo. Segundo o relatorio da PIDE, asentado na construción de datos obtidos baixo tortura, averiguouse que a súa casa servía de refuxio⁴²⁴.

“Chegámos lá, mais o cabo (...), a Lebução, mas não nos bateu nem nada.(...) Nós fomos, eu con o menino, a guarda de Lebução levou-nos à polícia a Chaves. Eu levava o meu menino, lá a polícia em Chaves fizeram uma caminha para o menino, deitaram-no ali e eu e o meu falecido pai, encostámo-nos para ali. Passámos a noite e depois veio o sargento que veio de Espanha ter ali (...) e depois nós fomos acompanhados, eu e o meu falecido pai e o menino fomos acompanhados pelo sargento espanhol e pelos guardas (...) para Porto, e lá ficámos. (...) Eu estive lá treze meses” (Florinda Barbosa Pinheiro, Mosteiro, 83 anos no 2003).

Filla de pais portugueses mais nacida en España, Florinda foi presa en Mosteiro, no concello de Chaves, e enviada cun fillo bebé para o Porto, tal como o irmán, José Barbosa Pinheiro, coñecido por “Pepe”, que viría a cumprir unha pena no Tarrafal no ámbito do mesmo proceso, e do pai, José Manuel Pinheiro Morais, de sesenta anos, zoqueiro, que falecería en virtude das pancadas durante a tortura:

“Morreu-me lá. Estava na PIDE, encontrou-se doente e morreu-me lá no Hospital de Santo António (...) Eu levava o meu menino, que corria por ali, e até havia pessoas que levavam comida para o menino lá. Levavam-lhe de comer. Mas tínhamos lá uma cozinheira que dava-lhe de comer, ao menino. (...) Eu, a senhora Isilda e a senhora Adelaide fomos ao hospital ver o meu falecido pai, mais ele, coitado, já não falava. (...) Eu o que sei, foi que os da PIDE bateram-lhe diante de mim, era pumba, pumba. A mim, não me puxaram uma mão, a mim não me bateram, mas ao meu falecido pai. Era o Lopes da Silva, que era um agente, era «bofetado» diante de mim. (...) Era bofetada de um lado, bofetada do outro, bofetada de um lado, bofetada do outro, como eu fiquei! Tanto que ele encontrou-se doente e faleceu-me no hospital.” (Florinda Barbosa Pinheiro, Mosteiro, 83 anos no 2003)

Entre os que virían sufrir represalias, salientáanse os axentes da Garda Fiscal en Cambedo da Raia, integrando catro deles o proceso. A lóxica subxacente á súa actuación, en resposta a obrigas inherentes a alianzas dentro da comunidade e con aldeas dos arredores, conduciraos a unha complicidade pasiva, que tería que ser punida exemplarmente por non denunciaren a presenza dos refuxiados.

---

⁴²⁴ Florinda é definida como “amante do salteador que conhecia por ORÓSCO.” (Procº 917/46: 56), relación que se iniciara no inicio de 1946 e que a propia confirma (Arquivo da PIDE/DGS, Proceso-Crime 158/46, fl.201 vs.).

"Estava en Soutelinho há quatro ou cinco dias quando soubemos que havia fogo, que andavam a bombardear o Cambedo. O João não o conhecia, o Demétrio sim, ele era muito amigo, era cunhado do Domingos Bárcea e não lhe fazíamos mal. Essas trapalhadas, porque eles primeiro eram tipos que tinham dinheiro, viviam bem, ainda pagaram, e ainda se governaram bem con as raparigas ali en Cambedo, algumas ainda tiveram um filho. Eram umas três raparigas en Cambedo, estavam en casa, elas eram as cozinheiras, e governaram-se. Uma era lá da casa onde eles estiveram, outra era cá do fundo do povo, outra era... não me lembro de repente, mas essa não teve filho, até casou con um que está para o Porto. Outra casou con um de cá que já morreu. Eles, como não podiam andar à solta, estavam sempre en casa, pagavam bem, tinham boa nota. O cabo Silvino teve problemas, porque dizia sempre: «Do meu conhecimento, não sei de nada». Claro, depois veio-se a descobrir, por um tipo que estava ali con um comércio, que era um Zeferino, que era de Chaves, que vivia do contrabando, que só para coser os guardas, veio para Chaves e acusou. Foi a GNR lá e logo en frente ao quartel era a casa do Manuel Bárcea, e eles fugiram para casa da senhora Albertina." (João Lopes Filipe, garda-fiscal xubilado, Vilarelho, 86 anos no 2001)

Silvino Espírito Santo, cabo da Garda Fiscal nacido na poboación raiana barrosá de Pitões das Júnias en Outubro de 1892, onde se sociabilizara coa complicidade das poboacións dun e outro lado da liña de demarcación, partira para Lisboa despois da morte precoz do pai e alistarse na Garda Fiscal. Fora colocado en Cambedo da Raia, onde casou con Clementina Tiago. Sería tal vez o único habitante da aldea a ler *O Primeiro de Janeiro* e tamén a *Gazeta do Sul*, que asinaba. Volveuse obxecto do despeito do capitán Luís Borges, sobre todo pola indiferenza adoptada relativamente á circulación de guerrilleiros galegos. Preso cando xa se xubilara como 2º cabo, *"por suspeita de fazer parte duma associação de malfeitores"* (Arquivo da PIDE, Biografía prisional nº 17263), quedou detido por 11 meses. Foi descendido polo Tribunal Militar e foille suspendida a pensión, despois de 36 anos de servizo sen faltas de comportamento. No momento da súa detención, estivo acompañado pola esposa, pola irmá desta, Albertina Tiago, polo cuñado Júlio Lopes (tamén da Garda Fiscal) e polo fillo máis vello, Domingos Espírito Santo, que se encontraba na tropa e que estivo un ano en presidio militar, sen xuízo. En defensa de Albertina virá ao tribunal o padre Miguel Agostinho da Costa, de Vilarelho, que alén de referir o exemplo moral que a súa vida constituiría, relata que *"Apesar de dispensada – por residir muito distante da paróquia – a senhora Albertina nunca faltou à missa, arriscando-se no Inverno a ser enxovalhada no caminho ou presa quando algumas vezes vai assistir aos ofícios religiosos na freguesia espanhola de S. Cibrao."* (*O Comércio do Porto*, 11.12.1947).

Esta familia tivo cinco dos seus elementos na cadea. A de Manuela Álvarez e Manuel Bárcia viu oito encarcerados, incluíndo un fillo que morrería na Rúa do Heroísmo, onde se

localizaba a sede da PIDE no Porto. Engrácia Gonçalves, viúva, iletrada, con 54 anos na altura dos acontecementos, sería presa con tres dos seus fillos: José Barroso, de 25 anos, xornaleiro; Almira, de 19 anos; Casimiro, de 16, tamén xornaleiro. Era unha familia pobre, que acollía a Juan en casa na altura en que a aldea foi cercada. Alegadamente, o fillo máis vello adherira á guerrilla, e toda a familia foi sospeitosa de pertencer ou de dar acollemento ao grupo. José Barroso, detido cunha pistola calibre 7,65mm e oito balas, terá tentado abrir camiño a tiros entre as forzas da GNR, con Juan Salgado Rivero, escondéndose despois na casa do seu veciño Manuel Valença, mentres o seu compañeiro tentaba pasar a fronteira⁴²⁵.

No proceso elaborado pola PIDE nº 917/46 están inscritas 63 persoas, que inclúen os sospeitosos de complicidade co asasinato de Sousa Pinto, aqueles que permitiron a estadia dalgúns dos fuxitivos nas súas residencias e outros que a policía política xuntou ao proceso, de aldeas dos concellos de Vinhais, Chaves, Boticas e Montalegre coñecidas polo apoio dado a varios grupos guerrilleiros. A través de prórrogas da prisión preventiva, sen culpa formada, para conseguir confesións e denuncias baixo tortura, a PIDE ía facendo máis prisións, preparando o ataque do 20 de Decembro a Cambedo da Raia. Os españois que integran este proceso son naturais das aldeas galegas próximas da fronteira. Serán xulgados e expulsados para o seu país, con interdición de penetraren no territorio portugués⁴²⁶.

O desenlace estaría desencadeado por algúns acontecementos, que determinarían o acoso dos elementos deste grupo. No mes de Xullo, António de Sousa Pinto, propietario en Negrões, denunciaría a un médico galego que se refuxiaba na súa casa, entregada aos franquistas e sumariamente fusilado. Entre varias razóns para a delación é apuntado o negocio do volframio (Alves, 1987:35). En Vila da Ponte fora detido un galego e de seguida liberado⁴²⁷. O 17 de Setembro, Sousa Pinto fora vítima de represalias, sendo igualmente morto un dos criados que acudiron ao amo. O toque de campá da igrexa por empregados de Sousa Pinto, coa intención de alertaren a poboación para a acontecemento, converteu o pequeno templo en obxecto dos tiros dos foraxidos, co obxectivo de amedrentar os aldeáns

---

425 "Foi despois detido pola GNR naquela casa do Valença no mesmo día 20 de Dezembro. Existiam e existem fortes suspeitas de que o arguido, além das cumplicidades con o bando, constantes dos autos, tenha acompanhado o bando de malfeitores em alguns dos seus assaltos, sendo certo ser bastante duvidoso o seu modo de vida." (Proceso-crime nº 917/46: 59vs).

426 António Perez, Eladio Pardo Prada, Irene Pérez, Manuel Pardo Pérez e Primo Colmenero Perez son presos por se encontraren indocumentados e por teren pasado ilegalmente a fronteira, durante a vaga represiva de Decembro, mais unha nota do subdirector da PIDE no Porto, datada o 27 de Decembro de 1946 informa o director da policía política de que "en 23 do corrente mês foram conduzidos á fronteira, por se ter averiguado nada terem a ver con os crimes praticados en Cambedo nos passados dias 20 e 21" (Proceso-Crime 917/46: 20)

427 Terase salientado unha figura local pola actitude que tomou no momento desa prisión: o padre Afonso Baptista. Esta figura, coñecida e recoñecida por gradas figuras do réxime, nomeadamente polo máis elevado representante da xerarquía católica portuguesa, cardeal Cerejeira, gozaba de gran prestixio rexional e acollía, na súa casa e nas dos seus máis próximos familiares, galegos foraxidos. Relata mesmo un caso: "um galego que estava em casa da Família há já algum tempo foi preso em plena rua, alguns metros à frente de casa, por brigada chefiada pelo polícia internacional Fernandes, figura sinistra para os nossos interlocutores. Levando o galego preso no respectivo jipe, a brigada seguiu entretanto para as minas da Borralha. Ao voltar, o Pe Baptista conhecedor do caso, interrompeu-lhes a viagem e tentou convencer amigavelmente o polícia Fernandes a libertar o preso. (David, hoje taxista em Randin). Perante a recusa do polícia, o Pe Baptista, conforme plano concebido antes, prontificou-se a dar um abraço de despedida, simplesmente manietou-o de tal modo, fazendo paralelamente sinal a cerca de vinte homens con quem combina a estratégia para libertarem o preso. Os policías, ensurdecidos pela gritaria das mulheres que se juntaram, apesar de alguns tiros que ainda dispararam, não tiveram outro remédio senão partir, a conselho do Pe Afonso que lhes fez ver o perigo de linchamento que corriam, perante o autêntico levantamento popular que fora organizado." (Alves, 1987:22-4)

que oían o repicar na torre sineira. A PIDE prendeu oito individuos o 28 de Setembro, acusándoos de complicidade no asasinato de Sousa Pinto e de «pertencerem a uma asociación de malfetores» (Procº 917/46:50): José Pereira, Guilherme Pereira, Alfredo Gonçalves, Vitorino António de Oliveira, coñecido por «O Nacho», Celestino Afonso de Miranda, dito «O Janico», João Exposto, chamado «O Albardeiro», Manuel Lourenço Miranda e Maria Martins, «A Janica», sendo este caso tratado en profundidade no proceso-crime da PIDE/DGS nº158/46. Nunha «batida» - termo usado polo comandante da compañía da GNR de Vila Verde da Raia no oficio destinado ao xefe de Posto da PIDE - poucos días despois virían a ser detidos Manuel Gonçalves Videira e David dos Santos Pires, este último coñecido por «O Músico» ou «O Rabudo»⁴²⁸, ben como Maria Gonçalves, descrita como «amante» de José Pereira (Procº 917/46: 50 vs.).

Segundo o referido proceso, nunha reconstitución alegadamente obtida por tres vías (investigación no local, inquirimento de testemuñas e interrogatorios dos presos), *“sete individuos armados de pistolas, espingardas e metralhadoras”* terían saído na noite do 26 de Agosto de 1946 da casa dunha viúva de Cambado, Engrácia Gonçalves, dirixíndose para a casa do “Nacho”, onde permaneceron até ao día seguinte. Guiados polo dono da casa, na noite do 27 de Agosto de 1946 dirixíronse para Lamachã, na freguesía de Negrões, no concello de Montalegre. Ao amencer, terían acampado xunto a capela de S. Domingos en Negrões. Do grupo farían parte Juan Salgado Rivero e Ángel Santos Domínguez. Coa preocupación de garantir a seguridade do grupo, Juan e “Nacho” foron comprar viño e pan a Lamachã, tentando garantir un lugar para pasar a noite na poboación⁴²⁹. O primeiro ficaría escondido no mato, mentres «Nacho» se dirixiu a casa de José Pereira, coñecido anos antes no traballo do volframio. Coñecedor de que Juan se encontraba nas inmediacións, José Pereira foi procuralo. Segundo o relatorio da PIDE, que tenta retirar calquera contido político da acción, terá partido de José Pereira a intención de aproveitar o grupo de Juan para liquidar a Sousa Pinto, con quen alegadamente mantivera litixios e accións no Tribunal de Comarca⁴³⁰.

Na noite seguinte, seguindo en dirección a Atilhó, Juan terá afirmado que «iam matar um falangista a Espanha», desexando un guía que os encamiñase (Procº 917/46: 52). Na

---

428 En relación a David dos Santos Pires, o relatorio da PIDE dá por probado que este ocultaba os membros do grupo nun palleiro en Sernande, na freguesía do Pinheiro Novo, en Vinhais, dándolles tamén alimentación, “convivendo con eles nos seus esconderijos no «Monte dos Calhostros», onde habitualmente se escondiam, presumindo-se até que este individuo tenha acompañado algumas vezes os salteadores, pois é de salientar o seu comportamento nos interrogatórios, só confessando aquilo que verificava estar já comprovado, por esta Polícia, por outras vias, isto é, só foi confessando o que consta dos seus autos à medida que no decorrer da investigação, esta Polícia ia comprovando. Assim, a sua confissão pode estar muito longe de ser completa.” (Processo-Crime 917/46: 64)

429 Virían pasar a noite nun palleiro cedido preto da casa de Guilherme Pereira, irmán de José Pereira, que tamén lles forneceria as comidas no día seguinte, asistindo ás conversas tidas entre o irmán e o grupo.

430 Así, José Pereira tería tentado caer «nas boas graças dos sete salteadores, que são recebidos, nessa noite, na sua casa e a quem demonstra o seu ódio e desejos de vingança contra o António de Sousa Pinto, e as possibilidades de um “excelente” roubo, pois afirmou aos salteadores que o António de Sousa Pinto, de Negrões “devia ter num cofre na sua residência mais de duzentos contos, considerando um grande favor o assassinato desse Pinto de Negrões e do seu criado Custódio Pires”, insinuando ainda, falsamente, que o Pinto, “durante a guerra civil espanhola denunciava os refugiados espanhóis” (Procº 917/46: 51vs). Nótase a estraña redacción do relatorio da PIDE, que pon na boca do alegado instigador a necesidade de matar o labrador e o seu criado, aínda que no relato posterior este último teña sido asasinado de casualidade.

noite do 30 de Agosto permaneceron “*no estabelecimento de vinhos e comidas e residência do CELESTINO AFONSO DE MIRANDA e de sua mulher MARIA MARTINS, no sítio de Breia, no lugar e freguesia de Vila da Ponte, concelho de Montalegre*”, coñecidos por «Janicos». Nesta casa serían descubertas tres armas, un selo branco oficial, varios selos e gomas de borrar para estes, ben como dúas almofadas, cuxa pose Celestino de Miranda xustifica no interrogatorio como pertencente a un cuñado seu que fora asasinado dun tiro cerca de cinco anos antes e que serviría: “*para falsificar documentos comprovativos de indigência, pois é costume entre os habitantes daquela freguesia irem para Espanha passar temporadas, pedindo esmola, conservando-se ali ás vezes cinco e seis meses, regressando sempre con algum dinheiro que conseguem arranjar, servindo portanto esses carimbos para ludibriar as Autoridades Espanholas e especialmente, os espanhóis que dão as esmolas*” (Arquivo da PIDE/DGS, Procº-Crime 158/46, fl. 131). Describe así un país paupérrimo e indixente, con familias completas que se desprazan para España periodicamente cos referidos certificados “*numa folha de papel de vinte e cinco linhas*” a declararen “*que se trata de um pobre que perdeu a sua casa por um incêndio ou inundações, ou ainda outras «trafulhices» desta natureza*” (Arquivo da PIDE/DGS, Procº-Crime 158/46, fl. 131).

Cunha carta de recomendación dos propietarios da pensión para o compadre João Exposto, e tendo por guía a Manuel Gonçalves Videia, foron acollidos en Paradela, despois dun percorrido realizado na noite do 2 de Setembro. No relatorio da PIDE só volve haber referencia ao grupo no seu retorno a España, o 13 de Setembro, cando volven á pensión dos “Janicos”. No día 15, só tres dos membros do grupo, entre os que se encontraba Juan, aparecerían en casa de José Pereira. Alegadamente volvería a instigalos ao asasinato de Sousa Pinto, dicíndolle Juan “*que não voltasse a falar aos seus companheiros na liquidação do Pinto, porque isso se arranjava mas os outros não queriam que se soubesse que o iam fazer*”. José Pereira tería reconsiderado tardiamente, a pedido dun irmán, recuando no incitamento ao homicidio (Procº 917/46: 53 vs).

No día 16 de Setembro, ao anoitecer, preto da fonte situada xunto da casa de Sousa Pinto, dúas veciñas conversaban cun criado deste. Unha delas sorprendería uns nove ou dez individuos escondidos nun nabal. Acompañada por Custódio, o criado, oíríalos dicir que ignorasen o feito e que seguisen o seu camiño (Procº 917/46: 53 vs.). Era o tempo da recolla da pataca e, entre traballadores contratados, familiares e veciños en tornaxeira, na casa do labrador estarían cerca de 30 persoas. Coa muller, a irmá e dous criados, Sousa Pinto estaba na adega a quitar dunha pipa o viño para a comida cando o grupo o sorprendeu e alegadamente o asasinou, ferindo igualmente a unha irmá.

O criado, regresado do nabal, foi morto cando pretendía entrar no patio e un veciño que acendeu un farol nunha xanela viría tamén a ser atinxido⁴³¹. Perante o alborozo xerado coas campás a tocaren a alarma, o grupo fuxiría, ferindo aínda un fillo do labrador asasinado.

---

431 Noutra versión, tratábase dun mendigo que espreitara pola xanela do palleiro onde durmía, e mataríano (Vieira, 2002: 42)

Un español detido o 28 de Outubro de 1946, Luciano Salgado Nieves terá acusado sete “*dos componentes do bando, a que também pertencia, que tinham ido para os lados de Ponte de Lima, a fim de praticarem um roubo próximo de Bande, na província de Pontevedra-Espanha*” e xustifica non ter sido feito o roubo a Sousa Pinto “*por terem encontrado resistência e se encontrar muita gente na casa, fazendo três mortes e alguns feridos.*”⁴³². O mesmo individuo “*afirmou ter discordado do procedimento dos seus camaradas, en fazerem assaltos en Portugal, porque não lhes convinha, por ser aquí que habitualmente se refugiavam, alegando eles o pouco rendimento do assalto próximo de Bande.*” (Procº 917/46: 55). Até entón, as accións en que participara tiñan sido en España, encontrándose no momento da súa detención refuxiado na casa de José Manuel Pinheiro, en Sanfins da Castanheira. Evadiríase da cadea da PIDE no Porto o 12 de Novembro, tendo sido recapturado en España (Processo-Crime 917/46: 68vs) e, como se viu, fusilado co irmán e o primo de Demétrio en Ourense.

A camioneta da carreira entre Braga e Chaves viña, no día 29 de Outubro de 1946 repleta de xente que se desprazaba á feira dos Santos. O asalto de que é obxecto é a gota de auga para o aumento da represión por parte das autoridades, que apertarán o cerco ao grupo, levando a alteracións constantes do lugar para pasar a noite. Hartmut Heine avanza unha hipótese explicativa para este e outros eventos, con base na contra-guerrilla porque, desde 1942, comezaron a xurdir grupos, compostos por gardas civís, e/ou soldados do Terzo, criminosos, exbandoleiros, guerrilleiros capturados “convertidos”, falanxistas, antigos soldados da División Azul. Vestían como os guerrilleiros e seguían unha vida idéntica á destes, desprestixiándoos polo tipo de accións que levaban a cabo: “*... a táctica do desprestixio sistemático non deixou de impresionar a moitas persoas dos mais diversos grupos sociais que non estaban en contacto directo cos guerrilleiros e recibían por medio da prensa ou de rumores difundidos por persoas aditas ó Réxime as informacións sobre supostos crimes cometidos polos guerrilleiros.*” (Heine, 1980:117). A pista da contra-guerrilla, neste

---

432 A historia relatada por este home é un bo exemplo do carácter de recurso engadido que a fronteira ten en situacións de crise. Nun auto de preguntas inserido noutro Proceso-Crime, Luciano Salgado Nieves conta que en Maio de 1937 fuxira para Portugal por medo de tomar parte na guerra civil que entón labraba no seu país. Este muiñeiro e mozo de labranza de 29 anos, nacido en Santa Comba, Vilardevós, na provincia galega de Ourense, que xa vira desaparecer o seu irmán Miguel na guerra, pagara entón a un portugués para que o transportase con tres compañeiros até Edral, no concello de Vinhais, onde conseguira traballo como xornaleiro e despois como criado de labranza. Regresou a España en Novembro de 1937 e permanecera escondido por seis meses, volvendo en Maio con outros tres compatriotas, todos fuxidos da guerra civil. Encontrou traballo no lugar de Parada na freguesía de Castanheira, en Chaves, por catro ou cinco meses, dedicándose despois ao contrabando de panos e tabaco con dous portugueses. No inverno de 1939, novo regreso á súa terra e, na primavera, retorno a Portugal, con outro veciño. Queda a servir en casa dun labrador de Sanfins da Castanheira, no concello de Chaves. Como soubera dunha amnistía aos foraxidos á guerra, regresaría a Santa Comba para cumprir o servizo militar, quedando preso por tres meses en Ourense. Fora en seguida enviado para Tetuán, onde regresaría en Decembro de 1941 á súa terra natal, quedando a traballar cos seus pais até Xaneiro de 1943, altura en que partiu para as minas de Turón, en Asturias por tres meses, xa que o salario era curto. Novo regreso a casa, até Outubro de 1945, cando encontrou un portugués de Quiraz que o puxo en contacto cos refuxiados de Sernande – António, Orozco, García e Elvira – a quen se tería dirixido, pedindo que o levasen para América. Perante a imposibilidade de o facer, novo retorno a casa, aproveitando para complementar o traballo na labranza co da construción da liña de camiños de ferro Ourense-Zamora. Unha contrariedade co irmán Fidel determinaría a súa ida para Sernande a finais de Abril de 1946, que implicou un novo retorno e ligazóns ao contrabando con diñeiro que pediu prestados a parentes. Por Xullo “aborrecido da vida e en má situación financeira”, xúntase ao grupo de Sernande (Arquivo da PIDE/DGS, Proceso-Crime 158/46, fl.168-176). Fuxiu da prisión na Rúa do Heroísmo no Porto, o 12 de Decembro de 1946 (Arquivo da PIDE/DGS, Proceso-Crime 158/46, fl.186), sería recapturado en España e morrería fusilado en Ourense.

caso, é tamén indicada nas memorias dun avogado de Chaves, Domingos da Costa Gomes, que refire dúas declaracións nese sentido. Segundo un sarxento portugués que viaxaba na camioneta, os asaltantes falaban castelán e usaban botas militares, mentres os guerrilleiros utilizaban o galego e calzaban alpargatas, co fondo das pernas dos pantalóns atados ou introducidos nos calcetíns, para maior mobilidade e velocidade de corrida. Por outro lado, un guerrilleiro, Pepe Pinheiro, que cumpriu pena no Tarrafal, terá referido que o asalto fora feito pola Garda Civil, para forzar medidas represivas contra os refuxiados espallados por Trás-os-Montes (Gomes, 2004:76-7).

Nun documento do 15 de Novembro de 1946, asinado por Juan Modesto Guilloto (cit. por Aguado, 1976:82-9), é salientado que, na fase entón vivida, as contra-guerrillas serían un perigo central, compostas por criminosos, antigos elementos da División Azul, falanxistas, exlexionarios e gardas civís. A través de escolas diseminadas por puntos variados de España – Madrid, Extremadura, Barcelona, Alicante, Andalucía e Galicia – faríase a formación dos individuos para actuaren baixo o comando da Garda Civil. Un dos obxectivos destas contra-guerrillas era a destrución do movemento guerrilleiro, creándolle unha reputación impopular, a través de roubos e dun conxunto de actos de bandoleirismo, vestíndose, armándose e reproducindo a linguaxe dos membros de guerrillas. Mais, estes grupos de contra-guerrilla, ao presentárense nas aldeas como *maquisards* procuraban localizar os guerrilleiros, debilitando a resistencia e permitindo o ataque da Garda Civil, de aí que Juan Modesto recomende: “*Los campesinos no deben en ningún caso confiarse a «los guerrilleros caídos del cielo», ni prestar oído o comprometerse con estos delatores. Hay que informar inmediatamente a los verdaderos guerrilleros de la aparición de estos canallas para que se tomen las medidas oportunas.*” (Juan Modesto, cit. Aguado, 1976:87)⁴³³.

A camioneta da carreira Braga-Chaves foi forzada a parar preto de Perafita, ás 16 horas, “*sendo roubados a maioría dos passageiros dos dinheiros, objectos e ouro e relógios que levavam, parecendo, dada a forma como foi practicado, que esse assalto foi perpetrado pelos mesmos individuos que foram a Negrões e outros que constituíam o bando de malfeitores a que pertenciam os arguidos*” (Procº 917/46: 56). Aínda que teña sido remitida á PSP de Braga unha carta, sospeitando da interferencia dun automóbil, esta é unha pista que non será explotada pola PIDE, permitindo dar o asunto por resolvido co lanzamento da sospeita.

Compréndese que Demétrio e Manuel Bárcia sempre repudiasen o asalto á carreira Braga-Chaves, considerándoo unha emboscada, armada pola PIDE e por António Prieto.

---

⁴³³ Con estes grupos provocadores, propugna dous tipos de precaucións: unha, de orde organizativa, reforzando a disciplina e a vixilancia intra-grupal, outra, que resulta do imbricamento coas diferentes poboacións onde circula o grupo guerrilleiro, que dan apoio á súa acción: “Es una ley, que en la medida en que los guerrilleros estén ligados con el movimiento obrero y campesino, en los pueblos y ciudades, su información será más completa. Desarrollar en todos los patriotas la sensibilidad política para percibir todos los hechos que puedan servir a los guerrilleros. Hay que conseguir entre las gentes del pueblo veraces y seguros informadores de los guerrilleros.(...) El paso de los desconocidos, que visitan a elementos provocadores franquistas significados, debe ser registrado, e inmediatamente hay que hacérselo conocer a los patriotas de confianza, con la seguridad de que los oídos de los guerrilleros percibirán estas comunicaciones por medio de sus canales de información.” (Juan Modesto, cit. Aguado, 1976:87)

Alegadamente recoñecido polo condutor, Demétrio é determinante no relatorio da PIDE. Nega ter tomado parte ou sequer saber que o asalto fora feito por membros da súa “partida”, ben como no ataque á residencia de António de Sousa Pinto, en Negrões. Alega dirixir entón outra fracción do bando e discrepar do procedemento dos seus camaradas, xa que ao practicaren crimes en Portugal complicaban a súa xa terríbel situación, levando as autoridades portuguesas a exercer maior vixilancia (Processo-crime nº 917/46: 58vs-59)⁴³⁴. Nos tempos que se seguiron, a «guerra sucia» vai apurarse, ao abrigo do Decreto-Lei sobre Banditismo e Terrorismo do 18 de Abril de 1947, coa utilización da delación, da recompensa, das torturas a familiares (Moreno, 2002:248), cuxa finalidade era espallar o clima de terror, minando as bases de apoio da guerrilla⁴³⁵.

3.6. O acoso final

*Dans les trous de la mémoire
on se cache
Dans ses montagnes
on s'égaré*

Jacques Prévert

Os acontecementos de Decembro de 1946 foron un dos últimos e máis tráxicos reflexos na fronteira portuguesa do golpe de Xullo de 1936 en España. Neles sobresaí a especificidade da condición rural, co seu abano de relacións sociais, tendo a fronteira como recurso engadido. Perseguidos, sen teren para onde camiñar nin onde permanecer, os elementos que acompañan a Demétrio e Juan acóllense en Cambedo da Raia.

No recenseamento da poboación de 1940, a aldea estaba composta por 89 familias con 310 habitantes, que seguían o ritmo das estacións con labras, sementeiras, podas, segadas e malladas, engadidas aos coidados dos produtos hortícolas das zonas moi fértiles do prolongamento da veiga de Chaves. No monte, desde o inicio da década dos corenta que se iniciara algún aproveitamento forestal, á custa dos pastos comúns da cabrada comunal, que só viría a ser retomada no final da década dos setenta. Dúas familias mostraba aparencia con algún desafogo, mercé das terras a que os herdeiros ían pertencendo – os “Pinhos de cima” e os “Pinhos de baixo” – e a que van engadindo outras e mellorando vivendas a través de estratexias positivas de emigración transcontinental dalgúns dos fillos excluídos do eixo de circulación da propiedade; varias familias con máis xente que terras para coidar, e os restantes coa precariedade dos hábitos de dura carencia a pesarlles nunha xestión rigorosa imposta pola supervivencia e pola manutención dun lugar no *ranking* local –

---

⁴³⁴ Engade o responsábel polo referido relatorio que “O que consta dos autos confirma que ele realmente não tomou parte nos crimes de Negrões, por ter ido con outra facção do bando praticar crimes idênticos em Espanha” (Processo-crime nº 917/46: 58vs-59)

⁴³⁵ Moreno salienta que ao longo do ano de 1946, e xa sen temer a intervención dos aliados, o réxime franquista pode atacar sen disfrace a guerrilla (Moreno, 2002:248)

este retrato abreviado da poboación en que se refuxian, que non sería moi distinto daquel que podería facerse das súas aldeas de orixe, a escasos quilómetros. Non había escola e a ligazón á cidade de Chaves facíase por camiños en mal estado, sen transportes dos que fose posíbel socorrérense en momentos de crise⁴³⁶.

O Comércio de Chaves do 26 de Decembro de 1946, titula na primeira páxina “Os acontecementos de Cambêdo”, mais o artigo céntrase sobre todo nos funerais dos dous soldados do Batallón nº 4 da GNR, José Joaquim, nº 117 e José Teixeira Nunes, nº 124, referindo que: “*Repercutiram dolorosamente nesta cidade os acontecementos de quinta-feira passada, na povoação de Cambêdo deste concelho. Sabia-se que se haviam ali localizado vários malfeitores, constando que se tratava do célebre grupo do assalto à camioneta de Chaves, e de outros não menos audaciosos en Negrões, na aldeia espanhola de Casas dos Montes, à camioneta de Verín-Orense, etc.*”

No texto publicado no xornal censurado, un anaco de prosa dá conta da forma selectiva de considerar as vítimas, xa que “*A GNR havia tomado conta do cerco à povoação do Cambedo e depois da sua actuação no sábado passado, os bandidos foram finalmente subjugados, não sem haver algumas vítimas e feridos do lado dos atacantes. Infelizmente, foram vitimados dois soldados da GNR.*[subliñados meus]”⁴³⁷. Segundo o *Diário do Minho* do 22 de Decembro de 1946, que titula “*As autoridades liquidaram o bando de malfeitores*”, logo pola mañá, “*a quadrilha tinha feito a sua aparição na pacata povoação de Cambedo, freguesia de Vilarelho da Raia, entre Chaves e Montalegre, causando o pânico da população*”. Que «sorpresa» e «pánico» causarían estes elementos nunha poboación onde as súas chegadas, partidas e estadias tiñan entrado nos seus hábitos?

As autoridades tiñan recorrido a unha panoplia de forzas para realizaren o cerco, do que excluían as que localmente representaban o Estado. Encontrábanse presentes elementos da Garda Nacional Republicana de Alijó, Chaves, Mesão Frio, Santa Marta de Penaguião, Pinhão, Poiares, Régua e mesmo do Porto, soldados da sección de morteiros de Caçadores 10, de Chaves, axentes da policía⁴³⁸ e carabineiros, comandados por António Prieto Rodriguez⁴³⁹.

---

436 Na primeira fase do traballo de campo, entre 1987 e 1988, a estrada que ligaba Cambedo a Vilarelho encontrábase finalmente en construción, utilizándose mentres un camiño forestal, onde os coches se puñan tolos nos días de choiva. Non existía ningún transporte colectivo que alí se desprazase. Un veciño, posuidor dunha furgoneta con tracción a catro rodas, ía varias veces ao día a Vilarelho, levando consigo os estudantes que aí frecuentaban a *Telescola*, e os que, despois dun transbordo, serían conducidos á escola secundaria de Chaves. Era tamén ese veciño que transportaba os que necesitasen ir ao médico, ao hospital, ao tribunal. As compras facíanse nas vendas da aldea e en desprazamentos ás poboacións galegas veciñas.

437 Enfático no que toca aos funerais dos axentes da GNR, o articulista salienta a presenza do Gobernador Civil do Distrito de Vila Real, que representaba o Ministro do Interior, do deputado ás Cortes Españolas e Alcalde de Verín, D. Edersio y Fuentes, representando o ministro da Gobernación de España, do Gobernador Civil de Bragança, do coronel Falco Pereira, comandante do batallón nº 4 da GNR, de varios oficiais da GNR, do capitán Ferreira, da PSP de Bragança e de oficiais e sarxentos do Rexemento de Cazadores 10. Esta longa lista, polo peso social dos individuos que a integran, confire igualmente a dimensión, exteriorizada, que é dada ao ataque e á captura dos que se refuxiaban en Cambedo.

438 O *Diário do Minho* do 22.12.1946 non aclara a que policía se refire. Sabemos, polos rexistros da PIDE, que a policía política aí se encontraba en forza, non habendo referencias a outras forzas.

439 Segundo información recollida por David Cortón, António Prieto Rodriguez, baixo disface, coa complicidade de axentes da PIDE, terá procedido ao asalto da carreira Braga-Chaves o 31 de Outubro de 1946, imputado ao “grupo do Juan”, que é entendido como acontecemento desencadeante da vaga ofensiva das

O xornalista do *Jornal de Notícias* refire sempre os refuxiados antifranquistas como “*bandoleiros espanhóis*” e para o *Correio do Minho* eles son “*alguns criminosos*” ou “*bandoleiros*” que integran unha “*quadrilha*”, provocando o pánico entre os habitantes do Cambedo. O *Comércio do Porto*, que os denomina “*bando de civis armados*” nunha primeira noticia sobre o cerco, chámalles no día seguinte “*malfeitores de uma quadrilha*” e máis tarde “*meliantes*”. Máis comedido, e referíndose á notoria condición de “*sitiados*” en que se encontraban os elementos do “*grupo de Juan*”, aínda que despois os denomine “*criminosos*”, O *Primeiro de Janeiro* refire un “*bando armado*”.

Este paso pola forma como a prensa relatou os acontecementos ocorridos en Cambedo, se lembra a apertada malla da censura, non deixa no entanto de denotar que o réxime retirou a carga política dos acontecementos. Polas contribucións de Carlos Reigosa, polas declaracións de Domingos Espírito Santo e Domingos Costa Gomes no Curso de Verán xa referido, polas declaracións de Manuel Bárcea, ou polo feito de ser a PIDE a instruír o proceso, é indubidábel o aliñamento político dos elementos deste grupo, pese a ser constante a imaxe de bandoleirismo transmitida pola prensa da época.

A Garda Nacional Republicana enviaría, no día 26 de Decembro de 1946, dous oficios ao Ministro do Interior, referindo nun deles que “*transmitiu à Presidencia do Conselho o resultado de diligência levada a efeito para a captura de quadrilha que infestava a região fronteira de Chaves*”, informando igualmente que o “*Alcaide de Verín tomou parte nos funerais dos dois soldados que foram mortos no combate travado na fronteira de Chaves*” e que o ministro da Xustiza concedeu 30 contos para premiar a acción das forzas da GNR, sendo rezada misa no Porto polos soldados mortos (Gabinete do Ministro do Interior, 1946, *Registo de entradas*, Livro 80).

Segundo o relatorio da PIDE, alén das denuncias e da delación baixo tortura, foi necesaria a acción concertada de varias forzas para este desenlace. A policía política contou, nas prisións anteriores, co apoio do Batallón nº 4 da GNR, de Chaves, “*dada a grandeza de tal serviço, que só poderia ser levado a efeito por forças bastante numerosas, em virtude da sua dispersão e por se tratarem de indivíduos perigosos, poderosamente armados, sendo ainda encarregados alguns agentes desta Polícia de, em colaboração com aquela Guarda, procederem à localização das casas referenciadas.*” (Procº 917/46: 57). As prisións levadas a cabo en simultaneo en diversas aldeas da rexión de Chaves, no sentido de impedir a reorganización do grupo e obter elementos para a localización dos restantes elementos, esixiron esa cooperación. Aínda así, en Vilar de Nantes escaparían dous homes – José Pinheiro Barbosa, coñecido por «Pepe», cuxo pai e irmá xa estaban detidos, residente na aldea de Mosteiro, en Sanfins da Castanheira, e Angel Santos Rodriguez, este último de Flariz, Ourense – que se encontraban refuxiados na casa de António Lavouras, coñecido contrabandista. Cos

---

autoridades contra os guerrilleiros galegos, cuxo axuste de contas co propietario Sousa Pinto, de Negrões, en Setembro do mesmo ano, xa merecera unha atención particular.

fuxitivos escapuliuse a esposa do contrabandista. Este home da raia e que nela ben se movía, só viría a ser preso o 13 de Febreiro de 1947. Xa acollera, noutras ocasións, refuxiados diversos e *“Enquanto andou fugido acompanhou os salteadores do bando – os dois que estavam escondidos e fugiram da sua casa e outros dois que diz só conhecer de vista, ignorando-lhes os nomes ou os pseudónimos, para os quais arranhou alojamento em casa de um indivíduo seu conhecido a quem disse serem contrabandistas.”* (Proceso-Crime 917/46: 63)⁴⁴⁰. En tribunal, asume non só a súa actividade, como a usa ao seu favor. Afirma que chegou a confiar corenta contos a Pablo, irmán de Demétrio e a outro, porque *“Eram os contrabandistas mais sérios que eu conhecia. Não podia adivinhar que faziam parte de um grupo de bandoleiros. Se os recebi é porque os considerava boas criaturas. Negociava muito con eles.”* Angel, pese a ser presentado pola PIDE como *“um dos mais sanguinários componentes da associação de malfetores”*, cos pseudónimos de «António» e «Luís», permanecería a monte, o mesmo se pasando con outros. O cuñado de Demétrio, Manuel Bárcia, tamén demorará un mes a ser capturado nun muíño ao sur do concello de Chaves.

A aldea de Cambedo foi entón cercada e atinxida por tiros de morteiro. Un neno foi ferido e foron destruídas varias vivendas, xamais reconstruídas. Era xa nula a marxe de manobra dos guerrilleiros. Juan Salgado Ribera fora sorprendido mentres repousaba en casa dunha das familias que a PIDE reterá por máis dun ano, a de Engrácia Gonçalves, viúva, presa con varios dos seus fillos. Tentou fuxir para a súa terra natal, Casas dos Montes, acompañado dun dos fillos da súa anfitrioa, José do Nascimento Barroso, preso no mesmo día, mais o cordón de autoridades españolas atinxiuno con varios tiros. Abrigouse, retendo o sangue que escorregaba do corpo limpado con anacos de pano nos orificios abertos polas balas, estreando o camiño inverso, polas veredas que coñecía do contrabando e dos anos de refuxiado. Todo o terreo estaba cheo de axentes das autoridades. Na reconstitución feita no lugar onde viría a caer morto, as versións foron contraditorias: pese a estar ferido, tentou empuñar a arma que transportaba, o que levou un soldado a anticiparse, disparando os tiros fatais. Segundo outros, o aceno que esbozou foi mal entendido, pois terá implorado, de xeonllos: *“Por Deus, não me mates!”*⁴⁴¹

Mentres, entrincheirados na casa de Manuel Bárcea e Manuela Garcia, Demétrio e Bernardino Garcia e Garcia, continuaban a responder, atinxindo mortalmente dous gardas-republicanos, José Joaquim e José Teixeira Nunes, que penetraron no local en que se encontraban. Refúxianse, despois, na adega da casa de Albertina Tiago, onde Demétrio e o seu pai acabarán por se render⁴⁴². Bernardino Garcia, natural de Parada das Viñas, Viana do

440 Este rico contrabandista será, comparativamente, menos molestado e non consta do proceso a referencia á casa onde se abrigou, tal e como os catro galegos, durante este tempo.

441 No relatório feito polo axente 126/126 da PIDE é escrito que Juan morreu cun tiro no peito, tendo sido antes ferido nunha nádega e nas costas, entre os cadrís. Os tres tiros nas costas xa estaban pensados e con ligadura, o que tería sucedido despois das primeiras feridas e antes de ser avistado pola Garda Civil da fronteira (Arquivo da PIDE/DGS, Proceso-Crime 158/46, fl.353-358).

442 No relatório feito pola PIDE, Albertina Tiago é a “mulher que originou o assassinato dos dois soldados da GNR, indicando aos malfetores o melhor local onde se deveriam esconder e informando falsamente a força encarregada da busca na sua residência, que os bandoleiros ali não se encontravam” (Proceso-Crime

Bolo, Ourense, terá recusado entregarse. Segundo a imaxinación de Carlos Reigosa, comentou: *"Eu non vou. Quedame unha bala, e esta é para mim."* (Reigosa, 1993:7). No relato de Otelo Puga, axente da PIDE, o guerrilleiro tería dito *"que não se rendia, por ter valor bastante para se matar"* (Arquivo da PIDE/DGS, Processo-Crime 158/46, fl.358). Na versión da PIDE, *"já havia morrido, cerca de uma hora antes, durante a luta con as forças encarregadas da captura"* (Procº 917/46: 57 vs). Só Demétrio podía coñecer o que alí ocorreu. Foron aprehendidas varias armas: tres pistolas «Astras», dúas escopetas de guerra, unha pistola metralladora e diversas municións, artigos individuais e diñeiro de cada un dos tres refuxiados.

Os cadáveres de Juan e Bernardino foron expostos no cemiterio de Chaves. Ese procedemento, explicábel pola aura que tiñan para as poboacións, permitiu ostensivamente demostrar a súa mortalidade. Da sepultura de Juan, nada se sabe, como foi até agora imposíbel encontrar as fotos dos corpos que un fotógrafo flaviense terá feito e que lle foron alegadamente confiscadas nunha busca feita pola PIDE. Para os réximes ditatoriais da Península, prohibíase a lenda, eliminando os lugares de culto.

Dos 63 presos e acusados no proceso da PIDE nº 917/46 só 8 son galegos⁴⁴³. Os restantes 55 son portugueses e só dous de fóra do distrito de Vila Real⁴⁴⁴. O concello de Valpaços, con dous detidos (da vila e de Friões), o concello de Boticas, cun preso de Alturas de Barroso e outro de Carvalhelhos, o de Vinhais (cun preso de Pinheiro Novo, Sernande, e outro de Quirás), e o de Montalegre⁴⁴⁵ circundan o municipio máis atinxido pola represión: Chaves. A poboación de Cambedo da Raia perdeu por máis dun ano 18 dos seus habitantes⁴⁴⁶. A cantidade de prisións ocorridas xustifícase, no relatorio da PIDE, porque *"Uns mantinham ligações con os salteadores e outros davam-lhes guarida e protecção, vivendo à sua custa, todos sabendo que viviam do produto dos crimes que cometiam"* (Proceso-Crime 917/46: 60-60 vs).

Manuela Garcia sairá da cadea cerca de seis meses antes do marido, Manuel Bárcia, confrontándose cunha casa en escombros, destruída polos morteiros na madrugada do 21 de Decembro, coas terras por cultivar e os dous fillos á garda de familiares. A lesión psicolóxica sufrida, despois da súa detención, da perda dun fillo, da prisión do marido, do pai, dos irmáns e do cuñado, quedou por sanear. Algúns dos detidos, nomeadamente en Sanfins, Santa Cruz da Castanheira e Mosteiro, son acusados de forneceren puntos de apoio e de os encubriren en relación ás autoridades. Recobren diferentes grupos sociais e profesionais - propietarios, labradores, comerciantes, barbeiro, xornaleiros - o que dá conta da transversalidade da base

917/46:60)

443 Destes, 3 son de Oímbra, un é de San Cibrao (Oímbra), outro de Santa Comba (Oímbra) e os restantes 3, familiares de Demétrio Garcia Alvarez, son de Chãs, Verín. Circunscribe, así, ás aldeas máis próximas de Cambedo da Raia, do lado galego.

444 Un é natural de Famalicão e outro de Milharós, concello da Maia.

445 Son presos 3 habitantes de Lamachã (Negrões), e outros 3 de Cabril, Viade de Baixo e Montalegre.

446 Pasará o mesmo con 7 moradores de Sanfins da Castanheira, 6 da Torre, 3 de Vilar de Nantes, un de Mosteiro, outro de Bustelo, outro de Chaves, outro de Vila Meã, e finalmente un de Vilarelho e outro de Vilela.

de sustentación dos membros do grupo.

Case un ano despois decorrerá o xuízo de 39 reos, dos que 12 están en paradoiro descoñecido. *O Comércio do Porto* do 11 de Decembro de 1947 titula: «*Na primeira audiência do julgamento dos implicados nos assaltos na região de Montalegre foram ouvidos 27 réus*». Informa de que un dos presos faleceu nese momento no hospital e nada escribe sobre o neno de Manuela Garcia. Se a acusación considera os demandados ora como elementos dun bando de malféitores, ora como quen lles dá guarida, a defensa irá tamén oscilar entre o medo – que tería levado a algúns a colaborar – e a consideración debida aos contrabandistas, facendo da vida raiana unha xustificación para o que ocorreu.

A interpretación da longa permanencia dos grupos de *maquisards* ao longo da fronteira galaico-portuguesa debe ter en conta as características deste terreo e da ruralidade nun tempo alongado. A algúns, e nomeadamente aos que integran a elite local – o médico, o padre, o profesor, os axentes da autoridade – cabe serviren de intermediarios entre a comunidade rural e a sociedade global. A parroquialización dalgúns deles, fainos pender nun dos sentidos do *continuum* rural-urbano. É o que pasa nomeadamente cos axentes en quen o Estado delegou funcións de vixilancia e exercicio da autoridade. Dun deles, que prestaba servizo en Cambedo, alega a PIDE que “*mantinha contacto com os salteadores, servindo-lhes até de barbeiro.*” (Proceso-Crime 917/46:60).

Por despacho do 22 de Maio de 1947, virían a ser punidos con 20 días de prisión disciplinar agravada o 2º Cabo Filipe José⁴⁴⁷, con 40 días o soldado João Manuel Afonso Pereira⁴⁴⁸ e o 2º cabo reformado Silvino do Espírito Santo⁴⁴⁹, con 14 días de prisión disciplinar o soldado Francisco António Amoedo⁴⁵⁰, con 12 días de prisión disciplinar o soldado José

---

447 Alegábase que “tendo comandado o Posto Fiscal do Cambedo desde 1 de Dezembro de 1945, consentir que espanhóis indocumentados permanecessem livremente naquela povoação; não ter providenciado, apesar de várias recomendações por parte dos seus superiores, para serem obtidas informações sobre criminosos que constava ocultarem-se naquela povoação, onde se vieram a dar os acontecimentos de 20 de Dezembro do ano findo; não ter exercido convenientemente os seus deveres de comandante de posto e ter faltado à verdade quando ouvido em processo de averiguações contribuindo assim para o desprestígio da corporação a que pertence.” Orde de Servizo nº. 10, 31 de Maio de 1947, Batallón nº 3 da Garda Fiscal. Viría a ser expulsado desta forza, pese a ter percorrido da pena que lle foi aplicada. Queda a residir en Chaves.

448 Era acusado de “pertencendo ao posto de Cambedo desde 1 de Setembro de 1944, encobrir e auxiliar perigosos criminosos espanhóis ocultos na povoação de Cambedo, sabendo haver recomendações dos seus superiores para se obterem informações sobre eles e que eram procurados, para efeito de serem capturados, por parte das autoridades do país, e ter faltado à verdade quando ouvido em processo de averiguações, factos estes que muito contribuíram para que se viessem dar os acontecimentos de 20 de Dezembro do ano findo, com desprestígio para a corporação a que pertence”. Orde de Servizo nº. 10, 31 de Maio de 1947, Batallón nº 3 da Garda Fiscal. É tamén expulsado, despois de cumprir a pena, e quedará a vivir en Soutelinho da Raia.

449 O caso de Silvino de Espírito Santo, xa referido, é xustificado por “quando comandante do posto fiscal de Cambêdo ter permitido que espanhóis indocumentados vivessem na referida povoação, não cumprindo nem fazendo cumprir as determinações superiores a seu respeito e ainda por conviver com alguns deles, encobrimdo-os, sabendo-os criminosos e procurados pelas autoridades do país, para serem capturados, faltando também à verdade quando ouvido em processo de averiguações”. Orde de Servizo nº. 10, 31 de Maio de 1947, Batallón nº 3 da Garda Fiscal. Non sería notificado da pena por estar preso pola PIDE no Porto desde o 21 de Decembro de 1946.

450 Neste caso, a punición non sería tan severa, e pese a ser alegado que “pertencendo ao efectivo do posto de Cambêdo desde 15 de Abril de 1944, ter consentido que espanhóis indocumentados permanecessem na povoação de Cambêdo; não cumprir as ordens superiores relativas às pesquisas de informações tendentes a identificar os locais onde os bandoleiros se acoitavam, o que não era natural ignorar, sabendo que se faziam buscas na localidade para conseguir a captura desses indivíduos considerados criminosos perigosos, faltando ainda à verdade quando ouvido em processo de averiguações”, viría a ser transferido para Vilar Formoso. Orde de Servizo nº. 10, 31 de Maio de 1947, Batallón nº 3 da Garda Fiscal.

Narciso⁴⁵¹, con 10 días de prisión disciplinar o soldado António do Nascimento Lopes⁴⁵².

Os elementos da Garda Fiscal que, en Cambedo como nas outras poboacións da raia, resolven superpor o apelo local aos códigos de parentesco, veciñanza e amizade á fidelidade a un centro distante, foron severamente punidos. Mais, se non o tivesen feito, o illamento a que serían remitidos en termos locais, atendendo á inserción nunha tea social, inviabilizaríalles a supervivencia.

3.7. Bandidos *versus* guerrilleiros: contradicións e memorias

- Pois é. O Morais comandava o destacamento da Guarda, e fazia batidas pelas serranias do Norte, à caça dos contrabandistas. Mas o pior eram os salteadores.

O colega mais novo não se conteve: - Não eram bem salteadores.

- Viviam a monte, desciam às aldeias, armados, levavam quanto era comida e os porcos e as galinhas, e até violavam as moças. O Morais contou-me que, uma vez, eles tinham assaltado, nos caminhos da serra, uma velhota, e todos eles, mais de vinte, se tinham posto nela. Uma velha! Era gente capaz de tudo. E o chefe, que foi apanhado pelo Morais, parece que tinha sido oficial de marinha.

O outro interveio: - Essa história da velhota, como é que esse tenente soube?

- Ora, como é que ele soube? Era coisa que em Vila Real toda a gente sabia. E mesmo coisas piores.

A voz do «chauffeur» veio, muito cautelosa, interpor-se também: - Eles não faziam mal a ninguém. Essas coisas diziam-se por aí, mas eles não faziam mal a ninguém. Só queriam comida.

(...) Mas o Morais contou-me que o cerco foi uma coisa séria. Eram tipos que percebiam de guerrilhas. De resto, não faziam mais do que continuar cá o modo de vida que já tinham lá. Quando uma guerra acaba, há sempre esses tipos que não se acomodam à paz, não aceitam o novo governo, não se integram de maneira nenhuma.

- Como haviam de integrar-se? Sabe você que um amigo meu, durante a guerra de Espanha, era oficial miliciano em Chaves? E sabe você que os espanhóis de Franco, quando as nossas autoridades entregavam na fronteira algum foragido, mandavam depois uns cartões de convite para irem assistir ao fuzilamento?

- O seu amigo viu esses cartões? Ou foi coisa que lhe contaram?

- Ele viu, e ainda hoje tem um dos cartões.

- em Chaves, uma vez, falaram-me disso. Mas esses cartões eram propaganda comunista.

Jorge de Sena, “Os salteadores”, *Os Grão-capitães*, p.

---

451 Tamén transferido para Vilar Formoso de seguida, é obxecto de medidas por “pertencendo ao efectivo do posto de Cambêdo desde 15 de Janeiro de 1946, ter consentido que espanhóis indocumentados permanecessem na povoação de Cambêdo; não cumprir as ordens superiores relativas às pesquisas de informações tendentes a identificar os locais onde os bandoleiros se acoitavam, o que não era natural ignorar, sabendo que se faziam buscas na localidade para conseguir a captura desses indivíduos considerados criminosos perigosos, faltando ainda à verdade quando ouvido en proceso de averiguações.” Orde de Servizo nº. 10, 31 de Maio de 1947, Batallón nº 3 da Garda Fiscal.

452 A razón invocada é a de que “pertencendo à guarnição do posto de Cambêdo desde 1 de Outubro de 1946, ter consentido que espanhóis indocumentados permanecessem na povoação de Cambêdo; não cumprir as ordens superiores relativas às pesquisas de informações tendentes a identificar os locais onde os bandoleiros se acoitavam, o que não era natural ignorar, sabendo que se faziam buscas na localidade para conseguir a captura desses indivíduos considerados criminosos perigosos, faltando ainda à verdade quando ouvido en proceso de averiguações”, Orde de Serviço nº. 10, 31 de Maio de 1947, Batallón nº 3 da Garda Fiscal.

Este extracto dun conto de Jorge de Sena, que terá tomado coñecemento dos acontecementos de Cambedo da Raia probablemente a través do seu círculo de relacións, que integraba avogados do norte que defenderon os reos, permítenos indiciar a “memoria dividida” en relación aos acontecementos, ben como a construción feita e propagada polo réxime salazarista arredor do asunto.

José de Amorim, nun editorial que denominou “A guerrilha da fome” interpreta os feitos ocorridos en Cambedo negando que o grupo que vimos acompañando integrase o “*exército de reacção ao fascismo e ao franquismo*”. É lapidario: “*O que dizem os factos é que a Espanha estivera en guerra civil de que Portugal, graças a Deus, se viu livre, por mérito de um governante que se chamou Salazar (...) Como consequência dessa guerra surgiram os homens armados que para sobreviverem não olhavam a meios. Recorde-se o assalto à camioneta de passageiros Braga - Chaves e a morte de soldados da GNR abatidos na sua missão (...) Os Transmontanos esperam um relato isento desse episódio bélico que pôs en alvoroço as gentes da nossa região*”. (Amorim, 1987)

Esta percepción dos «refuxiados contaminados» e contaminantes, *a própria figura da liminaridade maldita* (Agier, 2002:120), encáraos como sucios fisicamente e sospeitosos moralmente, contaminados polas masacres, violencias, traizóns e complicidades forzadas que constituíron as causas do seu desprazamento. A segregación vólvese entón unha figura extrema da relación co outro, colocado nos límites da súa negación. As categorías de pureza e impureza, eivadas de remisións para a salvación e a hixiene do réxime ditatorial salazarista, integran un discurso político longamente hexemónico, asentado nunha *retórica profiláctica de segregação* (Agier, 2002:61). Implicitamente, consideran que as fronteiras deberían ter permanecido impermeábeis, afastando o impuro, a desorde e a morte. A incerteza da violencia parece relacionada co medo, o terror e a confusión, ao lado da resistencia, da supervivencia, da esperanza e da creatividade.

Non só esta voz se ten feito oír neste sentido. Nunha obra de edición de autor, un alto responsábel da GNR no norte de Portugal reviu os acontecementos que tiveran lugar en Cambedo a partir dun duplo lugar: como membro das forzas da orde e como transmontano, da cal casa paterna acolleu *fluxidos*. Á lectura ideolóxica que acusa outros de faceren, por non seren “imparciais”, superpón a súa, *sui generis* acerca dos republicanos: “*Da guerra civil tinham saído derrotados. A considerá-los guerrilheiros, só poderia ser uma guerra subversiva que visasse o desgaste e consequente derrube do regime político instalado em Espanha e a alteração da componente ideológica, visto que eram «rojos» e o franquismo tinha o cariz oposto.*” (Vieira, 2002: 42). No seu afán máis demostrativo que outros, por se renderen ao estranxeiro ou por un «*complexo ideológico nebulizador das mentes*» (Vieira, 2002:41),

“Parecem querer fazer-nos crer que o Juan Salgado Rivero e seus comparsas não constituíam uma quadrilha de malfeitores e salteadores, mas sim um grupo organizado de guerrilha.” (Vieira, 2002:41), ten como principal obxectivo conducir elementos no sentido de os identificar como un grupo de asaltadores. Ignorando as características do estado ditatorial portugués, vai exaltar as loas e medallas de Servizos Distintos conferidos polo ministro do Interior portugués da altura, Augusto Cancellia de Abreu, aos soldados que tomaron parte na acción, destacando o despacho de Manuel Gonçalves Cavaleiro de Ferreira, entón ministro da Justiza⁴⁵³.

As accións no sentido de conseguir medios económicos suxeriron dous tipos de reacción por parte dos franquistas: unha, de tipo ideolóxico, escurecendo e desprestixiando a guerrilla, asimilándoa ao bandoleirismo; outra, a través de réplicas por parte da contra-guerrilla, que actuaba en nome da guerrilla cometendo un conxunto de accións destinadas a minar a base de apoio e a corromperlles a reputación (Rios, 1987:63). Escribe Luis Martinez-Risco que *“Por obra e gracia dunha fantástica «performance» os heroes que facían fronte ao franquismo asoballador, fican convertidos en bandoleiros e foraxidos, e cando non en asasinados. Hai que eliminar o apoio popular que, pesa ao medo (e en ocasións valéndose del), tiñan os guerrillheiros. Vaíselles imputar, aos maquis, accións deshonrosas que eles non cometeran.”* (Risco, 1993:4)⁴⁵⁴. Como citan Xan Carballa e Gustavo Luca de Tena, *“Unha resistencia guerrilleira perfectamente vertebrada no povo, sobretudo no rural, que ademais tivo que sofrer – na historia inmediata e desgraciadamente, aínda, na actual – os embates da propaganda oficial, que a estigmatizaron de delincuencia.”* (Carballa e Luca, 1987:5). Lembra Secundino Serrano que a historia dos maquis continúa prohibida na historiografía académica da ditadura franquista, volvéndose algo de clandestina: *“Alinearse en el bando de los derrotados constituye siempre un desacierto político y también un error de cara a la memoria de esa lucha. Sabido es que la historia la escriben los vencedores, y que pasar de héroes a bandidos depende en muchos casos de la longitud de tiro de los cañones.”* (Serrano, 2002:14)

Nun retorno a Cambedo da Raia, Vilarelho e Rabal, no verán do 2001 e posteriormente, sorprendíame cun discurso defensivo por parte de antigos entrevistados. As aldeas tiñan mudado, o envellecemento era maior, menos mozos aí permanecían. Desde 1996 tiña xurdido un novo elemento de perturbación na relación co pasado. Por cotización pública, un

⁴⁵³ Con texto subliñado, o coronel Dias Vieira transcribe o despacho de Cavaleiro de Ferreira, como se este constituíse un elemento de proba: “Foram efectuadas por forças da Guarda Nacional republicana diligências de polícia judiciária que comportaram grave risco e no decurso das quais caíram dois Soldados no cumprimento do dever. As diligências a que essas forças procederam com êxito destinavam-se à descoberta e captura de uma quadrilha perigosa de criminosos que há muito infestavam regiões fronteiriças. Constituiu a acção da GNR precioso auxiliar de justiça e repressão criminal. Para premiar os Soldados pelos serviços prestados nesta emergência que foram considerados relevantes pelo Exmo General Comandante geral da GNR e para contribuir para a reparação material do sacrifício de vida feito à Nação por dois Soldados, coloque-se à disposição do mesmo Ex.mo General Comandante a quantia de 30.000\$ a sair do Cofre Geral dos Tribunais. Comunique-se ainda ao Comando Geral da GNR o oferecimento do auxílio que for reputado conveniente para a educação dos órfãos através do orçamento da federação Nacional de Protecção à Infância. 24-XII-46.” (Vieira, 2002:47)

⁴⁵⁴ Esta situación parece ter algunhas semellanzas co relato de Susana Narotzky e Gavin Smith en Carral, negando o envolvimento político (Narotzky e Smith, 2002:194).

grupo de intelectuais de Ourense erixira unha placa en Cambedo da Raia “*Ao pobo do Cambedo, en memoria do voso sofrimento, 23.12.1946-23.12.1996*”. Alén dos textos que publicara e daqueles en que varios xornalistas e escritores tiñan abordado os acontecementos de 1946, un realizador portugués fixera alí un filme, un galego tamén, a televisión galega viñera filmar e entrevistar en varias ocasións, nunha serie televisiva sobre o século XX en Portugal fora dado relevo aos bombardeos e á represión de 1946. Atendendo ao material que acumulara, nomeadamente aquel que denota o relevo que a policía política portuguesa deu aos feitos, o retrato do grupo en análise inseríao nunha loita política. No entanto, algúns antigos entrevistados parecían intimidados. Na aldea, uns tiñan morrido, outros estaban doentes. En conversas grupais, algúns dos entrevistados enunciaban un discurso argumentativo e defensivo, en que se escudaban no recoñecemento dos refuxiados que acolleron, das respectivas familias e na partilla de modos de vida. Outros referían o medo que levara aqueles homes a fuxir, sendo imposíbel non lles dar apoio.

Nunha aldea galega, Rabal, considérase que Demétrio tivo sorte, porque do lado español teríano fusilado. Cando un veciño relata o que sabe do ocorrido e fala dos “rojos”, outro superpón a voz considerando os membros do grupo como “atracadores” e remitindo a súa actividade para o dominio do bandoleirismo⁴⁵⁵. Impresiona sobre todo o morteiro, nunha conversa en grupo na pequena praza preto da igrexa de Rabal, xa que consideran que os “atracadores” terían unhas armas que de outro modo non serían vencidas. En suma, as armas utilizadas serven para reforzar a perigosidade do grupo, sendo sempre silenciado un veciño que comeza a falar dos *rojos*. Eran, si “atracadores”, a versión entón corrente e para algúns aínda conveniente.

Por demasiado tempo, aqueles que continuaron a loitar contra o franquismo despois do final da guerra civil, sobre todo a continuación do abandono dos españois á súa sorte por parte dos Aliados, ou morreron no monte ou foron proscritos pola historiografía oficial. Os relatos do pasado asociados a loitas en zonas de proletariado, fortemente politizadas, no caso portugués, conseguiron momentos de universalización en conxunturas determinadas, como sucedeu durante o proceso que se seguiu ao golpe de Estado do 25 de Abril (Godinho, 2001). No caso español, en virtude da especificidade da *Transición*, só recentemente logrou esa capacidade expansiva. Para os que tiñan tido grande empeño durante a República, os “políticos”, a represión foi unha realidade e as súas familias foron fortemente penalizadas polo ostracismo social e polo receo contaminador, atendendo nomeadamente ao carácter da *Lei de Responsabilidades Políticas*, do 9 de Febreiro de 1939⁴⁵⁶. En Abril de 1939 foi publicado

---

455 Francisco Aguado, un historiador asumidamente franquista e anticomunista, establecendo un contra-léxico relativamente aos termos usados pola guerrilla, explica que “«Recuperación económica», es sinónimo de atraco a mano armada.” (Aguado, 1976:59)

456 Tanto por parte do Estado Novo en Portugal como por parte do Novo Estado, en España, ser “político” non era só algo negativo, como era tido como perigoso, xa que a represión acostumaba acompañar “os que teñen ideas”, xerando unha cultura de medo. O franquismo tivo éxito na reprodución desa cultura do medo en que foran socializadas varias xeracións, co receo das desordes nas rúas, a falta de confianza na capacidade dos españois para resolveren os problemas sen recorrer á violencia e o medo da propia liberdade e da dos outros (Aguilar, 1996:348).

un aviso en todos os xornais locais instigando a denuncia e o 1 de Marzo de 1940, a *Lei de repressão da mazonaria e do Comunismo* permitiría perseguir moitos daqueles que eran tidos como «responsábeis» dos males de España, establecendo un tribunal especial. Esta instancia xudicial só sería suprimida en 1964, aínda que parte das súas atribucións teñan sido conferidas ao Tribunal de Orde Pública (Casanova, 2002:23). A *Lei de Segurança do Estado*, do 29 de Marzo de 1941 foi derogada seis anos despois, sendo substituída polo decreto-lei do 13 de Abril de 1947 de represión ao bandoleirismo e ao terrorismo. Mantíñase, no entanto, a pena de morte para varios delitos. As sentenzas de morte foron numerosas até 1943, xa que as responsabilidades políticas segundo a lei eran retrospectivas e a represión manteríase en forza até mediados da década dos cincuenta. Até 1975 os crimes políticos eran xulgados no tribunal militar ou no Tribunal de Orden Público, que só se extinguiría por decreto o 4 de Xaneiro de 1977⁴⁵⁷. A “*larga paz incivil*” (Casanova, 2002:X) que seguiu á guerra, coa intensa represión sobre os vencidos e un tremendo control social, distínguese doutras situacións de posguerra civil en Europa ao ter sido unha ditadura⁴⁵⁸. Os números son impresionantes, apuntando Casanova aproximadamente 50.000 persoas executadas ao longo dos dez anos seguintes ao final da guerra; cerca de 100.000 *rojos* durante os confrontos; medio millón de presos en prisións e campos de concentración en 1939; 450.000 refuxiados no primeiro trimestre de 1939 en Francia, dos cales 170.000 eran mulleres, nenos e vellos; 200.000 volveron nos meses seguintes e foron presos (Casanova, 2002: 8).

Nos últimos anos, varias asociacións de familiares de fusilados e exiliados, onde destaca a *Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica*, e fóra cívicos diversos levaron a cabo exhumacións de ósos, análises de ADN coa posterior identificación e inhumacións identificadas, conquistando o dereito á memoria, á existencia dun lugar na historia que resista á proscripción e á amnesia⁴⁵⁹. O ano 2006, considerado pola *Xunta* como “Ano da Memoria”, foi enchido de iniciativas, ás veces sobrepostas, con intervencións de historiadores, antropólogos, escritores e protagonistas dos acontecementos. Ao longo do verán, nos portos galegos atracaba o “Barco da Memoria”, co vapor Hidria recuperado a transportar na bodega unha exposición acerca da represión e da resistencia dos mariñeiros galegos. En 2007 foi aprobada a *Ley de Memoria Histórica*. O proceso ten continuidade, parecendo oporse agora unha hipermnesia ao anterior esquecemento.

A renovación historiográfica vén desmontando o edificio da ditadura, volvendo claro que o que provocou a guerra civil non foron os desmandos da República, mais antes os militares golpistas que trouxeron o seu xuramento de lealdade ao réxime (Casanova,

457 Seguían o decreto sobre Banditismo e Terrorismo de Setembro de 1960, ou a Lei de Orde Pública de Xullo de 1959 (Narotzky e Smith, 2002:205), que sería reinstalado en forza debido ás primeiras accións da ETA en 1968.

458 Houbo outras guerras civís, mesmo máis recentes, no contexto europeo; houbo tamén outras ditaduras. No entanto, España foi o único estado en que unha guerra civil desembocou nunha ditadura (Casanova, 2002:5). En Finlandia e en Grecia, a intervención externa de británicos e norteamericanos impediu que sucedese algo semellante.

459 Lembra Secundino Serrano que a Transición asentou nunha reescritura fragmentada do pasado, baseada no medo, téndose a democracia española instalado na amnesia e na impunidade, camufladas no esquecemento e no perdón (Serrano, 2002:19).

2002:44). A historia oral ten un papel destacado neste proceso. Isaac Díaz Pardo, artista plástico galego cuxa familia foi verdadeiramente castigada no franquismo, nun testemuño fornecido en Decembro de 1981 a Carlos Fernández Santander, amosa os seus receos: *“creo que el conocimiento riguroso de la guerra civil debe de servirnos para mantener una actitud vigilante sobre el necesario entendimiento entre los hombres y las mujeres de estos pagos ibéricos, luchando contra toda intolerancia y abriendo el diálogo sobre las más opuestas concepciones de organización social y económica que puedan depararnos una mejor forma de vivir y de convivir sin tratar de eliminar ni de evitar a nadie. Pero luego de tantos años, cuando al final las cosas vuelvan por la cordura, uno como individuo está tan acostumbrado a perder que ya no le hace ilusión que le reconozcan su razón.”* (cit. Fernández Santander, 2000:599)

Historiadores hispanistas, como Stanley G. Payne, Hugh Thomas ou Paul Preston investigaron o franquismo, novos investigadores españois tamén o fixeron e fan, pese ás múltiples dificultades de acceso a arquivos e mesmo da destrución dalgúns⁴⁶⁰. O control do pasado era esencial á lexitimación do presente, tanto durante o franquismo, como durante a Transición, sendo imposta por medios múltiples unha visión favorábel. As cerimonias e conmemoracións variadas, os diversos medios de comunicación, os libros escolares, os monumentos ou a literatura foron bos contributos para esa edificación exitosa. Como apunta Fernández Santander: *“Durante 37 años (1939-1975) sólo pudimos leer y oír en España una única versión de la Guerra Civil: la del bando franquista, vencedor de la contienda. (...) Sólo había unos caídos en la guerra: los ex-combatientes de lado nacional, que recibieron pensiones, condecoraciones, casas, empleos - para ellos y para sus familiares - y hasta estancos y despachos de lotería. (...) Sólo se podían publicar artículos, reportajes y libros que diesen la versión maniquea del bando nacional, esto es: Cruzada de Liberación contra las fuerzas del mal - de la anti-España -, encarnadas principalmente en el comunismo, el judaísmo, la masonería y el liberalismo. (...) Sólo se podía hablar de la represión producida en la zona republicana, esto es: Paracuellos del Jarama, checas de Madrid y Barcelona, asesinatos de religiosos, matanzas en los buques prisión de la Armada (como el «España nº3» y «Sil») o de personal civil, como en el «Alfonso Pérez» en Santander o el «Cabo Quilates» en Bilbao; represión en Albacete, dirigida por el comunista André Marty, etcétera. (...) Hasta el mismo 1975, y incluso creo que en 1976, el primero de abril era celebrado como el «Día de la Victoria», sin pararse a pensar, o quizás si, que esa «Victoria» era sólo para media España, porque para la otra era triste y amargo «Día de la Derrota».”* (Fernández Santander, 2000:10)

A Transición (á que se engade o adxectivo «democrática» no sentido de superar o seu

---

460 Por orde da Secretaría Xeral, e do seu ministro secretario, Adolfo Suárez, antes da desaparición da Falanxe no momento das eleccións xerais de 1977, os arquivos desta organización foron queimados. Só en Barcelona terán sido destruídas 700.000 fichas, para descanso dalgúns, camaleónicos, que xa tiñan adherido á democracia de armas e bagaxes. V. Fernández Santander, 2000:927.

carácter equívoco) presupón unha continuidade. Ao contrario dos procesos revolucionarios, que envolven movementos fortes de cidadanía usando os repertorios que a Historia foi apurando en diferentes lugares da xeografía mundial para conseguir determinados intentos, o procedemento que se segue á morte de Franco, en 1975, é iniciado desde arriba. Permite ás elites sentiren nas mans as rédeas do poder, sen pasaren pola aflición das clases dominantes despois do 25 de Abril de 1974. Fieis até o fin a Franco, beneficiaron do golpe nas súas formas de reprodución, sobre todo polo desenvolvementismo asociado á represión por parte do réxime. Esa pasaxe dun réxime totalitario para un democrático, a través dos grupos da sociedade española que a protagonizaron, ergueu a idea de que se fixo á custa de axustes tectónicos, con tecnócratas intelixentes e guiada por un rei iluminado. Vestida cunha roupa tecnocrática, despolitizada, pola *Transición* foi alimentada a construción de que a política era asunto de peritos, de especialistas, distanciándoa das tensións, conflitos e contradicións e, sobre todo, das persoas.

No entanto, esta modalidade corporativa constituíu unha especie de “terceira vía” anticipada (Narotzky e Smith, 2002:192), que co regreso ao poder da dereita en 1996, trouxo a moitos dos antigos resistentes os medos que estaban asociados ás súas memorias. Debido ao fechamento do espazo público para a acción política co franquismo, esas memorias rexeitadas tiñan sido remitidas para a esfera familiar, privada, en descontinuidade co silencio a que eran remitidos os «vermellos», demócratas republicanos, socialistas e anarquistas na esfera pública. Este apoliticismo faise a través da confiscación das memorias, da súa privatización e da súa individualización, de forma a volvelas inocuas⁴⁶¹. O «pacto para a democracia» en que asentou a Transición asentou no esmagamento e na aniquilación das memorias resistentes – unha política de compromiso e silencio, coa complicidade dos dirixentes de organizacións de esquerda que se presumiría ergueren a bandeira desas memorias⁴⁶². Ignórase dese pasado, o que permitiu aos franquistas, aos torturadores e criminosos xurdiren no novo palco como campións da democracia, mentres os vellos resistentes aínda non vían creadas as condicións para asumiren o seu lugar⁴⁶³.

No proceso iniciado en 1975, coa morte do ditador, conseguíuse introducir partidos políticos e representación parlamentar sen exhumar a experiencia da II República, única experiencia democrática da historia de España (Aguilar, 1996:210), conferindo seguridade ás camadas medias da sociedade e asegurando a estabilidade⁴⁶⁴. As alteracións sociais que

---

461 Como alternativa, tamén a musealización, ou sexa a transformación das memorias en algo consensual, arrumándoas definitivamente no pasado e sen efecto estruturante no presente (Narotzky e Smith. 2002:220), retirándolles a carga ideolóxica.

462 Foi así co PSOE, o PCE, a UGT e as *Comisiones Obreras* que, ao pactaren, trouxeron aqueles que supostamente representaban.

463 Ana María Alvajar López-Jean, filla do xornalista e gobernador civil da República, César Alvajar, afirma que “Soy de aquellos supervivientes que no pueden ni quieren olvidar. Por favor, no se malinterprete ni se convierta en velada amenaza, lo que tan solo es dolor y deseo de seguir venerando la memoria de tantos y tantos seres humanos cruelmente sacrificados. Creo que al menos le debemos el que vivan siempre en nuestros corazones”. (cit. por Fernández Santander, 2000:565).

464 Os receos debido á crise económica e á revitalización dos partidos políticos, que se aliaban ao aumento dos atentados e ás reivindicacións de rúa fixeron temer un novo envolvimento do exército, debido á memoria do Alzamento (Aguilar, 1996:211).

tiñan ocorrido co franquismo xogaron un papel esencial, nomeadamente nos campos, onde o réxime tiña conseguido a lealdade do campesiñado, antes asustado coa idea republicana dunha reforma agraria. Os tecnócratas instalados no poder aceleraron a retórica e a práctica capitalistas, conducindo a alteracións de substancia na sociedade, polo éxodo rural, pola emigración, pola secularización da vida rural, pola urbanización⁴⁶⁵. Salvo os anarquistas da CNT e algúns grupos de extrema esquerda que inauguraron vías máis incendiarias, *Comisiones Obreras* e UGT tiñan abandonado veleidades revolucionarias (Aguilar, 1996:218). Mesmo a Igrexa Católica deixara de ser un problema á conciliación, xa que o concilio Vaticano II conducira a algunhas débiles mais perceptíbeis transformacións no seu seo, en España, unha diferenza fundamental coa II República cando a Igrexa fora un factor de desestabilización.

Os que estaban no poder no momento da *Transición* impuxeron unha forma hexemónica que retirou as prácticas do antigo réxime da axenda de discusión pública, conducindo a unha *patología amnésica* (Aguilar, 1996:20), como se a democracia precisase dese compromiso. O medo e o pesimismo alicerzábanse na posibilidade de repetición da guerra, a evitar a todo o custo (Aguilar, 1996:225)

A amnesia, coa mesma raíz semántica que amnistía, fai equivaler o esquecemento ao perdón (Aguilar, 1996:47), coa remisión para a esfera privada das memorias disonantes⁴⁶⁶. Como pode lerse na toponimia e nos monumentos, a saturación da memoria foi feita polos vencedores, na Transición como no franquismo (Reig Tapia, 1999:25). En termos reais ou simbólicos, o poder concedeu a súa reconciliación, a través da amnistía política, da reincorporación no traballo, na atribución de pensións, da revisión da historia. Porén, moitos dos visados xa tiñan morrido, despois de teren sufrido o exilio, a persecución e/ou a prisión⁴⁶⁷. O *consenso*, termo esencial no período de transición, era a alegada estratexia de evitar o revanchismo, deixando así implícitas as feridas por curar⁴⁶⁸. O «pacto de silencio» serviu para preservar un longo réxime de ditadura. Nas palabras de Reig Tapia: “*la «derecha civilizada», reformista e posibilista se resignó a la democracia y la izquierda equivalente renunció pragmáticamente a sus ideales republicanos e se resignó a la monarquía. Ambas, democracia y monarquía, resultaron no ser tan nefastas para las respectivas aspiraciones de la derecha y la izquierda realmente existentes.*” (Reig Tapia, 1999:338)

Ás dúas visións opostas en relación á guerra civil, que corresponden a dúas distintas memorias, seguiuuse unha tentativa de converxencia, nos últimos anos do franquismo e

465 En 20 anos reducírase do 50% ao 25% a poboación rural, un proceso que demorara 75 anos en Francia e medio século na Alemaña (Aguilar, 1996:215).

466 Como escribe Paloma Aguilar, “El vencido había ido reincorporándose a la vida del país lentamente, casi siempre en silencio, y sólo los casos más ilustres fueran aireados y, con ello, parcialmente rehabilitados.” (Aguilar, 1996:22)

467 En canto á revisión da historia, Guernica foi exemplar, xa que nunca o réxime franquista tiña asumido a existencia de bombardeos por parte de avións alemáns sobre a poboación vasca, mais a situación foi facilitada pola externalización parcial das culpas, delegando parcialmente responsabilidades na Alemaña.

468 Os resentidos serían os grandes ausentes do proceso da Transición: “El resentido, el exaltado, el irreconciliable, tanto de derechas como de izquierdas, acabará quedándose fuera de los márgenes de la representación parlamentaria.” (Aguilar, 1996:296)

durante a Transición, como se as partes tivesen chegado a un acordo sobre a culpa repartida e, sobre todo, a non pertinencia dos relatos acerca da guerra (Aguilar, 1996:188). Desde a década de 1950, en virtude do desenvolvementismo introducido polo réxime, cambia o discurso, que pretende volveirse «integrador» (Casanova, 2002:16), como se a Falanxe, a Igrexa e os monárquicos non estivesen implicados na anterior represión⁴⁶⁹. Conflúe nesta formatación discursiva a decisión do PCE de abandonar a loita armada – tan condenada polos guerrilleiros que aínda se encontraban a resistir, desamparados así no seu esforzo⁴⁷⁰. A “política de reconciliación nacional” do PCE proposta no congreso de 1956, apoiada por Dolores Ibarruri e Santiago Carrillo, converxe con algunhas intencións conciliadoras por parte de membros do réxime, producindo nos cidadáns unha apatía política, eivada de pragmatismo.

Mentres España estaba chea de memorias aos «*caídos por Dios e la Patria*», mesmo a memoria dos vencidos fora aniquilada, continuando a castigarse os que tiñan perdido familiares cunha suplementar amnesia. As formas de conciliación que se seguiron á Transición foron escasas: sen lexislación que protexese os mutilados de guerra republicanos, sen pensións para eles, nin para as súas viúvas e orfos, mentres que os do lado contrario recibiron tratamento de honra durante o franquismo⁴⁷¹. A remisión do período da guerra para a «loucura colectiva» introduce un factor explicativo que retira a necesidade de busca das responsabilidades. Nun país doente, cun virus que o afectou, non é posíbel encontrar explicacións racionais para o sucedido. Mais, exímese colectivamente toda a sociedade de culpa, xa que todos estaban igualmente atacados de loucura e como anota Paloma Aguilar, pásase dun discurso de «*todos tivemos culpa*» ao de «*ninguém é culpado*», por se encontraren nun estadio aquén da consciencia, logo, sen responsabilidade nos actos cometidos (Aguilar, 1996:286).

A reciclaxe do grupo no poder, a través dos seus herdeiros ou dos propios, obxecto de innúmeros chistes en rexistro escondido, tivo un epígono no presidente da Xunta Autónoma de Galicia até 2005. Manuel Fraga Iribarne só precisou dalgunha capacidade adaptativa, atendendo á inexistencia dun corte e á permanencia de mecanismos de continuidade. Nun texto xustificativo do réxime franquista, o mesmo Manuel Fraga salienta que aquel ganou lexitimidade adicional, despois de derrotar a República, promover o desenvolvemento

---

469 O autor refire que “En realidad, todos estuvieron en primera línea en los años de consolidación y apogeo de la ditadura, cundo había que proporcionar un cuerpo doctrinal y legitimador a la masacre, y sólo abandonaran la nave, fascista de construcción, cunado sus ventajas, en esa lenta agonía final, dejaran de ser manifiestas y el andamiaje político que había permitido la construcción de ese edificio social estable se hizo inservible.” (Casanova, 2002:16-7).

470 Recorda Paloma Aguilar que “Mediante esta relativa convergencia de las memorias republicanas y nacionales se pasa del rencor al «nunca más» y de la inculpación ajena al reconocimiento de la culpabilidad colectiva, evitando ambas formas tratar el problema histórico real. No existe un auténtico consenso sobre el contenido de la memoria, aunque sólo sobre las lecciones que cabe extraer de ella.” (Aguilar, 1996: 191).

471 Non se rehabilitaron os profesores saneados, ou os funcionarios e non se ergueu calquera monumento abranguinte a todos os que morreron, xa que o Val dos Caídos celebra os mortos dun único lado (Aguilar, 1996:67). A mesma autora considera mesmo ostensiva a ausencia de monumentos dedicados aos vencidos (Aguilar, 1996:136).

económico e a paz social (cit. por Aguilar, 1996:69)⁴⁷².

A Igrexa católica, implicada en extremo co franquismo, tivera a precaución de non se envolver até ao límite co que sucedera en España no cume da súa xerarquía, a través dos papas Xoán XXIII e Paulo VI⁴⁷³. Xoán Paulo II non seguiría o mesmo camiño e o seu pontificado quedaría marcado pola aceleración de procesos de beatificación e canonización que tiñan estado bloqueados. O 29 de Marzo de 1987 beatificou tres monxas carmelitas de Guadalaxara, asasinadas o 24 de Xullo de 1936, iniciando así un proceso con máis de 250 representantes do clero, dos cales só seis tiñan sido asasinados antes da Guerra Civil (en Outubro de 1934, en Asturias). Estes foron beatificados, en Abril de 1990 e canonizados en Decembro de 1999 (Casanova, 2002:48). En Outubro do 2007, mentres a *Ley de Memoria Histórica* era discutida, o papa Bento XVI procedeu á beatificación de 498 “mártires” católicos, merecendo o protesto dos familiares dos padres vascos asasinados en 1936 polas tropas franquistas. Por máis canonizacións que consiga dos papas, a Igrexa española non consegue sanear a súa imaxe, xa que non foi só nin sobre todo vítima na España de Franco. Até esta luz gana outra consistencia a frase do colaborador de Queipo, “El Algabeño”: *“Nosotros hemos fusilado a muchos, es verdad, pero confesándolos y comulgándolos, y ellos, no. Ya ven ustedes la diferencia.”* (cit. Espinosa Maestre, 2002:81)⁴⁷⁴.

Despois da morte de Franco, en 1975, o tecnócrata exfranquista Adolfo Suárez permaneceu á fronte do goberno até 1979. A partir de entón, baixo a presidencia de Felipe Gonzalez, o *Partido Socialista Obrero Español* (PSOE) ocupou o poder até 1996, entre escándalos, corrupción e guerra sucia en relación aos independentistas vascos, consolidando a inserción europea de España. Foi despois substituído polo Partido Popular (PP), a través de José María Aznar. Xa no 2004, o PSOE volvería ao poder con José Luís Zapatero, neto dun represaliado, despois do partido non poder ter sufrido un intenso desgaste na praza pública, pola súa actitude servinte en relación ao goberno norteamericano, na guerra contra o Iraq, e á maneira como escondeu a verdade sobre os atentados do 11 de Marzo. O escándalo subsecuente ás decisións tomadas a partir da catástrofe do *Prestige*, cando o petroleiro sufriu un buraco no casco e foi, por decisión do goberno central, mandado afastar da costa,

---

472 Unha das tentativas de lexitimación do franquismo pasará pola exaltación da súa vitoria militar, outra pola xestión económica desenvolvimentista, outra aínda pola manutención da paz social (Aguilar, 1996:70)

473 Despois en 1936, a xerarquía da Igrexa española apoiou os revoltosos, desafiando a Constitución e apelidando a guerra civil da “Santa Cruzada”, incompatibilizándose con media España, como reflicte Reig Tapia (1999:23)

474 A existencia de varias Españas, fracturadas e segmentadas alén das identificacións nacionais subestatais, vén conducindo varios historiadores a recuperaren e analizaren a memoria colectiva da guerra no período franquista. Paloma Aguilar propúxose disecar o discurso político acerca da guerra e a súa transmisión, contra o «pacto tácito entre las élites más visibles para silenciar las voces amargas del pasado que tanta inquietud suscitaban entre la población.» (Aguilar, 1996:21), pese a tal esquecemento colidir sentimentos de gran parte da oposición e coa súa vontade de ruptura. Unha precisión en canto a esta autora, no que concirne á utilización dos conceptos de memoria colectiva e memoria social: aquí utilizo o primeiro, na liña de Halbwachs, correspondendo á memoria dun grupo, unido polo espazo e polo tempo, non me parecendo, así, necesario, interrogar a importancia dos cohortes xeracionais (Cf. Aguilar, 1996: passim). Xa a memoria social, que non é estábel, dependendo das conxunturas, abrangue, segmenta e universaliza en momentos específicos aspectos determinados das memorias colectivas que sirvan o proxecto dos grupos dominantes ao nivel do poder (Godinho, 2001: passim). Unha hermenéutica da memoria social gana profundidade a través do concepto gramsciano de hexemonía.

provocando un desastre ecolóxico de grandes proporcións a partir de Galicia, xa producira un gran desgaste. Tería réplicas na Xunta de Galicia, dirixida polo ministro franquista reciclado Manuel Fraga Iribarne, igualmente do PP, derrotado no 2005. Instalouse entón un goberno de coalición entre o Partido Socialista e o Bloque Nacionalista Galego.

4. Da contra-hexemonía á edificación dunha memoria hexemónica da resistencia

*un recuerdo sólidamente fundado
fatalmente se acaba si no se lo renueva
es decir es tan frágil que dura para siempre
porque al cumplirse el plazo le resgatan
los viejos reflectores del insomnio*

Mario Benedetti

En Abril de 2004, a *Asociación de Amigos da República*, localizada en Ourense, que reúne un grupo con múltiples iniciativas arredor da memoria da guerra civil e da represión, promoveu unha homenaxe aos veciños de Cambedo da Raia. Publicouse un libro, proxectáronse dous filmes sobre o asunto e realizouse un acto público con varias intervencións e a recitación de poemas, seguida dunha cea con preto de 500 participantes, iniciada co *Himno de Riego* tocado por dous violinistas, e cantado por toda a asistencia. Preto de 20 veciños de Cambedo da Raia recibiron no final un pequeno obxecto en prata coas cores da bandeira de Galicia - amarelo, vermello e morado - e oíron *Grândola, Vila Morena*, emblemático himno do 25 de Abril de 1974, ser entoado por toda a asistencia.

Non era a primeira vez que seguía as iniciativas da *Asociación* que hai catro anos viña promovendo eventos similares. O 4 de Abril de 2003, nunha sala do Ateneo de Ourense, os *Amigos da República* tiñan organizado unha homenaxe aos guerrilleiros galegos da guerra civil de España. Logo que cheguei, cando aínda alí se encontraba pouca xente, dun círculo de homes que conversaba destacouse alguén de barbas grisallas, que vin saber que era coñecido por "*El Comandante*", un asturiano que me preguntou quen era e dixo de seguida con ar de recoñecemento, "*Ah, la portuguesa*", e rodeoume co resto do grupo, continuando a falar. Ao lado, no salón onde viría decorrer o acto de homenaxe, estaba pregada sinxelamente sobre un cortinado ocre unha enorme bandeira da República, co vermello, amarelo e morado a enlazárense no centro e despois a destacárense. Esta bandeira, que permaneceu enterrada nunha poboación do concello de Vilardevós até o final do franquismo, sendo ritualmente exhumada hai poucos anos, desempeña un papel de envergadura e é sempre fixada ou polo menos desdobrada nos actos públicos da referida asociación. Sobre a mesa, un arranxo de violetas, margaridas amarelas e caraveis vermellos. Iniciárase hai pouco

a invasión norteamericana do Iraq e, hai cinco meses, o petroleiro *Prestige* provocara unha gran traxedia ecolóxica en Galicia, sen que algún interese tivese sido demostrado tanto por parte do goberno de Aznar, como da súa replica galega con Manuel Fraga, que nos días seguintes aos acontecementos continuou nunha cazaría en Castela. Nunha pequena banca estaban tarxetas da Coordinadora Galega Pola Paz e *pins* contra a guerra, do movemento NUNCA MÁIS e coa bandeira da República española. Alguén lle dixo aos guerrilleiros presentes, algúns de saúde visibelmente debilitada, que estudei o grupo do Demétrio e, como noutras ocasións, os equívocos xorden. Ningún destes o coñeceu, mais leron o pouco que foi escrito e faláron con outras persoas. Como cada guerrilleiro tomaba o nome de guerra de compañeiros caídos e como a morte era omnipresente na resistencia, ben como o complementar recrutamento de novos *maquisards*, un deles díxome que Demétrio era o nome de guerra de Cristino García, que tiña vindo de León. Dixen que non, asentado nas miñas certezas do traballo de campo, que fan con que o consiga encadrar nunha familia, nunha vida, nunha casa, nunha actividade. O guerrilleiro, na persoa do que se homenaxearán todos os outros, recoñece que tanto Juan (a que chamaba Ángel, continuando a alimentar a idea, que xa vin escrita varias veces de que era un tenente republicano), tanto Demétrio, como García lle eran bastante descoñecidos, sobre todo por operaren nunha área máis circunscrita.

Fomos entón para a sala onde decorrería o acto. Ao meu lado sentouse un vello de pel escura. Non enganaba a ninguén, aquel ton de pel e aquelas mans eran de campesiño, aqueles modos tímidos amosaban falta de familiaridade coa cidade e co salón. Tal vez porque me vía facer notas, estaba constantemente a murmurarme precisións ao que era dito, ao punto de varias persoas preto o mandaren calar. Viría a saber que tiña integrado as *Comisiones Campesinas*, creación do Partido Comunista para o mundo rural, supoño que nunha fase en que este xa se encargara de desactivar a resistencia guerrilleira, en 1948-9. Foi entón que Dolores Ibarruri, no exterior, resolveu suxerir aos guerrilleiros que non se entregasen, mais que se encamiñasen para Francia, onde tamén eles serían evacuados. Como foi repetido por varios dos vellos guerrilleiros presentes, isto foi entendido como unha máis das traizóns que lles pasaron. Un home da asistencia, que ao intervir tentaba que outros soubesen quen era el, dicíndolle á brigada, as accións en que tiña estado envolvido, os días de semana en que tiñan ocorrido, os nomes de guerra dos que tiñan estado con el, verbalizaría cunha revolta non amainada: "*Julgávamos que tirávamos co franquismo con una ajuda que nunca veio*". Outras voces lembraban que o mesmo pasara con Stalin durante a guerra civil. Estes vellos guerrilleiros que permaneceron no interior nunca comprenderán o que a URSS (non) lles fixo.

O presentador da sesión salientou o sentido de continuidade da homenaxe na situación política vivida a nivel internacional, afirmando que «*Republica é liberdade, non à guerra, nunca mais*», asegurando a perpetuación dun movemento e as vías recentes de acción

colectiva. Seguiulle un historiador, que falou da función dos historiadores na defensa da verdade e da liberdade e demostrou unha preocupación cuantitativa no que concirne ao número de *fluxidos*, refuxiados, fusilados e guerrilleiros. Presentou de seguida, de forma sumaria, Camilo de Dios, que aos catro anos, logo no inicio da guerra, como os pais se volveron guerrilleiros, pasou tamén á clandestinidade e, con sete ou oito anos, xa aseguraba contactos e enlaces. Un irmán viría a ser morto e só recentemente soubo onde, xa que preto de Ávila lle descubriron os restos, a través dun test de ADN. O homenaxeado, con vivacidade e bo humor, mais cunha firmeza de quen non esquece nin aliña en perdóns e (re)conciliacións, contaba como os *maquisards* levaban a cabo diferentes accións. Explicou como cunha lima transformaba unha pistola normal nunha metralladora e foi exhaustivo na maneira como discorreu sobre varias accións, cos días, as horas e os momentos en pormenor. Aínda que para algunha da asistencia heteroxénea houbo certo exotismo na narrativa “politicamente incorrecta”, a coherencia discursiva era tal que estaba sempre a ser interrompido por Palmas. Viría a ser ferido e preso en 1948, con dezaseis anos, despois dunha acción para rescatar camaradas presos na Coruña – sen saber que estes xa tiñan sido mortos polo garrote vil - , en que outro membro da súa brigada fora morto. Condenado a morte, vería a súa pena e a doutro compañeiro (condenado a dúas penas de morte!) convertidas en prisión perpetua, nunha fase en que o réxime tentaba aliviar a mala imaxe internacional, non executando menores. Describiu, con algunha densidade, aquilo a que chamaba “golpes económicos”, desintricándoos dos “golpes políticos”. Aqueles eran feitos contra alguén que non só era rico, como tamén fascista. Despois de lle sacaren o que querían, deixaban un papel, co nome da brigada e a data da acción e dicían ao visado que era para presentar se eventualmente outro grupo viñese tamén cobrar o imposto revolucionario, para evitar a dupla tributación...

As accións políticas eran xeralmente de represalia, xogando un papel importante non só as cuestións políticas (un fascista, un denunciante), mais xuntándoselles razóns éticas. Así, a violación da noiva dun guerrilleiro por un alcalde de determinado concello levou ao incendio da casa del, das instalacións do concello, “*e só não o fuzilámos porque não o encontramos*”. Sen papas na lingua, castigou os funcionarios do PCE vidos do exterior, en relación aos que tantas veces é marcada a diferenza, dando conta do desvío dereitista dos que saían, que ousaban dar directivas para que a guerrilla vestise uniforme e insistían nunha ridícula realización de marchas e desfiles en “orde unida”, pouco antes da *Pasionaria* decidise que abandonasen o *maquis*. No final, quedei a conversar co membro das *Comisiones Campesinas* que estivera ao meu lado. Só quixen dicir o primeiro nome, que tiña 86 anos e que fora fundador das referidas *Comisiones*. Cando lle preguntei de que zona era, esquivouse da maneira máis estraña: díxome que xa lle tiña vendido a biografía a un profesor da Universidade de Santiago, que a estaba a escribir e agora non podía falar con máis ninguén. Percibín que a memoria pode ter “apoderados”.

O espazo da cea para máis de 300 persoas era nos arredores da cidade. Nun enorme salón, mesas corridas, paralelas; nun estrado, outra perpendicular, para os guerrilleiros, o presentador e o historiador. Foi lida unha lista das organizacións que apoiaban a cea, do BNG á IU e ao PSOE de Ourense, da UGT a *Comisiones Obreras* e aos alcaldes e concellos socialistas e do Bloque, mentres se batía palmas a cada unha. Unha intervención dalguén da organización xuntaba a República, a guerrilla, o NUNCA MÁIS e o *Non á guerra*, nunha secuencia coherente e moi aplaudida. Outra apelaba ao reforzo da esquerda no 25 de Maio, en que habería eleccións municipais que deberían constituír un sinal de mudanza. Tamén Camilo de Dios íría falar da guerra, exhortándoa, mais contra o goberno. Dúas veces se oíu o himno de Riego, sempre moi festexado, con algúns de puño erguido. Tamén foi así no *Canto dos partisans*, co vello de barbas asturiano, *El Comandante*, particularmente animado. Gritábase, *Non á guerra nunca máis*, de forma repetida. Un actor moi coñecido da TV, cuxo programa humorístico foi prohibido despois de ter parodiado a Ana Botella, é moi filmado e fotografado. No micrófono, no medio de grandes risas, exhorta á participación na manifestación do domingo seguinte en Santiago, contra a guerra no Iraq. Antes, tiña ido abrazar os guerrilleiros da mesa de honra. Entón, *el Comandante* vai ao micrófono cantar en castelán unha longa e narrativa canción dos guerrilleiros de Asturias, entre gran conmoción na sala. A sesión terminou cun baile, á noite.

Durante a escrita deste libro tiña dado continuidade á exhumación de mortos republicanos da guerra civil e en varios puntos de España foron erguidos memoriais a aqueles a quen o franquismo e a Transición tiñan roubado un lugar na memoria. Movementos cívicos pugnaban polo fin das placas toponímicas co nome de figuras do franquismo e as estatuas ecuestres do “generalísimo” eran primeiro ultraxadas – na Coruña, foi pintada de cor rosa – e a seguir retiradas, no medio do grande aparato mediático. Varios movementos esixían que a Igrexa fixese a súa depuración, retirando as inscricións de homenaxe a Primo de Rivera e á Falanxe que se encontran nalgúns catedrais.

Durante o verán de 2002, no Parque do Retiro, en Madrid, a visita a unha exposición sobre o exilio español obrigaba a longas filas de xente que agardaban por varias horas. Fora organizada pola Fundación Pablo Iglesias, limitada na escolla dos materiais e sumamente tendenciosa, esquecendo moitas das liñas resistentes, ampolando a socialista. En fronte miña, no estreito corredor de entrada, unha muller de media idade explicaba a dous fillos adolescentes o que o seu pai e os seus avós tiñan penado na travesía dos Pirineos. A emoción chegaba ao vermello vivo nas partes referentes á deportación de nenos e nunha zona en que do baleiro emerxía un maletín vello e o arco do violoncello de Pau Casals.

No canal de TV por cabo *História*, como nalgunha das canles das televisións do Estado español, é agora frecuente o paso de filmes sobre a guerra civil e o *maquis*. En 2006, denominado *Ano da Memória*, alén de no caso galego se ter constituído unha comisión, formada por académicos, para formar un arquivo sobre este período, foron innúmeras as

iniciativas das máis variadas institucións para lembrar o período que estivera escurecido. Se até hai pouco era difícil enxergar obras sobre o asunto nas librarías especializadas, ao longo de 2006 mesmo o *El Corte Inglés* de Valencia facía grandes escaparates con libros, sobre todo de xornalistas, algúns sen gran seriedade, sobre o *maquis*. Biografías variadas, de individuos envolvidos na resistencia ao franquismo ou exiliados, coñecen agora a luz.

Esta conquista do dereito á memoria resulta dun movemento recente, a que non é allea a viraxe política en España. Aínda en 2003 se queixaban na Universidade de Santiago de Compostela os novos historiadores que abordaban o franquismo, xa que as dificultades no acceso ás fontes eran innúmeras. A reescritura dos acontecementos de forma contra-hexamónica, tivo que desafiar a perspectiva dominante, a partir da realidade e da vida cotiá daqueles a quen foi longamente roubado o dereito á memoria pública.

Dando voltas ao atallo - Remate con sabor a António Machado

O discurso tem as suas razões; tem também consequências.

Eric Wolf, 1999:283

Un principio de incerteza, como o esbozado por Heisenberg para a física, percorre estas notas finais. Á semellanza do xardín zen do templo Ryoan-ji en Kioto, no que quince rochedos se reparten en grupos de dous ou tres entre area branca, en que calquera que sexa o punto de observación se volve imposíbel ver todas as rochas ao mesmo tempo, confróntome no final deste traballo coa contradición inherente á apreensión de todo o real nun único momento e a partir dun único local. Como no xardín do templo Ryoan-ji, para ver todo temos que nos desprazar. Ao facelo, perdemos unha perspectiva para gañar outra. O camiño seguido, entre a parada e a viaxe, con perspectivas “fixadas” e o sentido do percorrido, negou desde o inicio a inconsistencia dunha etnografía espallada, sen renegar á necesidade de percorrer para percibir a fluidez dos fenómenos non circunscritos. Se na transición do particular ao xeral se gana en intelixibilidade o que se perde en realidade (Bensa, 2006:21), o percorrido seguido nesta conclusión partirá dun ollar máis afastado para outro máis aproximado, tentando percibir os camiños da orla asentados na cultura, en proceso. En primeiro lugar, debaterei a relación entre os Estados débiles e longamente miopes coas posibilidades de construción e perpetuación dunha cultura de marxe; en segundo lugar, o proceso de desvanecemento da actividade agrícola e a atenuación das relacións de fronteira; en terceiro lugar, o crescendo celebracionista e a patrimonialización, tanto dos elementos que remiten para unha ruralidade do pasado, como dos que se reportan a aspectos da *cultura de orla*; en cuarto lugar, a recente conquista do dereito á memoria por cantos tiñan sido perseguidos durante o franquismo e que foron obrigados a remitila para o dominio privado, mesmo durante o proceso de transición no Estado español e a súa asociación cos episodios ocorridos na fronteira; finalmente, as pistas que se detectan, os sinais de mudanza aínda que só esbozados e os indicios de novas edificacións nesta cultura de marxe, no momento en que hai que *finire*, ou sexa, fixar os límites.

O cerne deste libro foi escrito entre dúas catástrofes que atinxiron a Galicia. Cheguei a Santiago o 23 de Febreiro de 2003, unha cidade baleira debido a unha gran manifestación en Madrid, que segundo o diario *El País* do día seguinte contara con 240.000 persoas que gritaban en coro “Nunca máis”. O 13 de Novembro de 2002, o petroleiro *Prestige*, sen casco duplo e repleto de alcatrán, sufriu un rumbo fronte a Fisterra, na Costa da Morte. A marea negra, na súa materialidade asasina, recubriría a través do loito outros atentados, a que a expresión “Nunca máis” pretendía pór cobro. Nas palabras do escritor galego Manuel Rivas,

lidas aos manifestantes, que poderían continuar a ser emitidas noutros contextos, «É um *nunca máis* ao terrorismo que destroça vidas e convivência, às ditaduras e aos fanatismos, aos mandatários possuídos pelo ardor guerreiro e um novo espírito imperial”. A actitude das autoridades gubernamentais, tanto autonómicas, como centrais, conduciu a unha catástrofe ecolóxica que tivo grande impacto nos desenvolvementos políticos dos anos seguintes.

Os manifestantes do 23 de Febreiro de 2003 inundaban as rúas unha semana despois doutras grandes demostracións a nivel mundial contra a invasión do Iraq, que tiveron en España unha adhesión significativa, debido á posición de aliñamento do goberno de José María Aznar co belicismo norteamericano. Esixían sobre todo a asunción das responsabilidades políticas por parte do goberno central e rexional, este dirixido entón por Manuel Fraga, antigo ministro franquista reconvertido durante o proceso de transición. Mentres o alcatrán se diseminaba polas praias, destruindo vidas e modos de vida, o xefe da *Xunta de Galicia* partira para unha semana de caza en Castela, nun desprezo indiferente polo que tinguía Galicia de negro. O goberno central culpou a prensa e a oposición de se mancomunaren en relación ao sucedido, e non houbo dimisións. Segundo o xornal *El País*, o Partido Popular, o único sen representación na manifestación, acusou o movemento “Nunca Máis” de querer “batasunizar” Galicia, aínda que este tivese unido un conxunto variado de forzas e individuos, con reflexos transnacionais⁴⁷⁵.

O taxi que me transportou á chegada a Santiago en 2003 tiña unha pegatina da plataforma. Nas rúas, nas bibliotecas, na universidade, en moitos cafés, restaurantes, tendas variadas, pendurados nas varandas e xanelas, carteis negros e azuis, con letras brancas. Na primeira libraría onde entrei puxéranme unha das pegatinas no bolso, coa bandeira galega de loito, o fondo branco substituído polo negro do *chapapote*, coloreado en azul celeste, e en letras brancas deformadas NUNCA MÁIS.

No día 20 de Marzo, pese a moitas manifestacións, por toda a España e polo mundo, daren visibilidade a unha opinión pública contra a guerra e contra a posición servil do primeiro ministro español en relación aos Estados Unidos, a invasión do Iraq foi iniciada. No mesmo día, primeiro ás 12, despois ás 20, ficou repleta a praza do Obradoiro, corazón e manifestódromo de elección en Santiago. Nos días seguintes, a vida da propia universidade adecuouse á mobilización da rúa, en que participaban grupos variados, dos máis radicais e históricos anarquistas, aos sindicalistas, aos movementos católicos de artistas plásticos e escritores e algunhas organizacións humanitarias. A linguaxe, nos carteis e palabras de orde, ía radicalizando, aínda que se citase que Galicia estaba “en pé de paz”. O desfasamento entre a posición do goberno central e da Xunta e os movementos que na rúa se opuña á invasión do Iraq culminou na derrota electoral, primeiro de Aznar e a seguir de Fraga, tendo

---

475 Na manifestación contra a guerra realizada en Lisboa o 15.2.2003 un dos sectores desfilaba baixo a faixa do movemento “Nunca máis”, a que se xuntaba outra, humorística: “Americanos, se queren petróleo, vaian para Galicia”. Por outro lado, tanto en Bruxelas como en Lisboa, foron realizadas respectivamente unha manifestación e unha concentración que desdobraban a intención da acción que decorreu en Madrid, no día 23 de Febreiro.

tido un papel decisivo a posición do Partido Popular en relación ao tenebroso atentado do 11 de Marzo de 2004, en Madrid, que provocaría 191 mortos e 1.700 feridos, reivindicado por unha célula da Al Qaeda. No caso galego, o goberno de Manuel Fraga viría a ser substituído no ano seguinte por unha coalición entre o *Partido Socialista Obrero Español* e o Bloque Nacionalista Galego.

No verán de 2006, nova catástrofe, tamén resentida en Portugal, aínda que en moldes un pouco distintos: incendios devastadores segaron vidas, bens e futuro a Galicia. As cidades de Vigo e Ourense, varios días envolvidas en fumes e con cinzas que se depositaban por todos lados; as Rías Baixas, principalmente nos lugares onde á expansión urbanística fora posto algún freo, como en Noia, Muros, Carnota, Corcubión ou Fisterra; Santiago de Compostela, cuxos arredores non puideran estenderse tanto como desexaban os construtores civís; nas inmediacións das aldeas en que a madeira estaba preparada para o corte e venda – por todos lados creceron as chamas, como en Cualedro, en Verín e Xinzo de Limia, na fronteira estudada. Xa no 2005 os incendios tiñan devorado parte dos concellos de Chaves e de Verín, así como case todo o de Vilardevós. Se desde os anos 1960 os incendios se volveron unha praga, sobre todo debido á alteración ou mesmo á supresión de prácticas agrícolas anteriores, dun e doutro lado da fronteira, como explicar esta concentración que flaxelou de maneira destacada a Galicia na segunda semana de Agosto de 2006?

Nos montes, o proceso de desruralización inherente ao paso dunha sociedade tradicional para unha moderna levou a que quedasen ao abandono, sen recolla de matos, todas os bosques planeados inicialmente polo franquismo contra os intereses dos veciños⁴⁷⁶. As políticas de forestación de baldíos conduciron á plantación de piñeiros bravos nas inmediacións das poboacións, moitos dos cales foron substituídos por eucaliptos, despois dalgúns lumes. No verán de 2006 moito viría a arder, ao lado dunha devastación dantesca das zonas de beiramar máis ansiadas polos intereses urbanísticos ligados ao turismo, distraendo durante máis dunha semana as autoridades do combate aos desembarques feitos polos narcotraficantes na costa. Os lumes provocados escolleron obxectivos moi próximos de núcleos urbanos e en zonas de forte interese turístico menos edificadas, na península do Barbanza, en Carnota, O Pindo, Cee ou Fisterra, ben como nas aforas de Santiago⁴⁷⁷.

Por un tempo demasiado longo, desde os primeiros días do franquismo e mesmo coa Transición, en que o ministro franquista Manuel Fraga Iribarne e os seus deron continuidade a xogos de poder de ámbito rexional e nacional, Galicia foi unha nación de Estado escaso, salvo na represión política. Como observara Jeremy Boissevain, asentado no caso maltés, un Estado deficientemente organizado leva os individuos a teren a percepción de que non

---

476 Sobre unha idéntica situación en canto á forestación, levada a cabo pola Xunta de Colonización Interna en Portugal salazarista, xa tratada para a raia portuguesa do Alto Trás-os-Montes, ver Godinho, 2006:*posfácio*.

477 Segundo Antón Álvarez Sousa, profesor de socioloxía na Universidade da Coruña, alén dos madeireiros e das empresas construtoras, os incendios benefician os que se dedican á súa extinción, cuxos negocios ascenden a 60 millóns de euros, téndose volvido nunha das máis importantes industrias, non espantando as denuncias de que dalgúns helicópteros sexan lanzados enxeñosos incendiarios (en *La Voz de Galicia*, 10 .8.2006 e 11.8.2006).

atinxirán os seus obxectivos por teren razón ou por seguiren as normas, antes manténdose ao lado dos amigos certos (Boissevain, 1974). O establecemento de coalicións, a utilización das amizades desequilibradas no sentido de obter fluxos diferenciados entre patrón e cliente en teas que se diseminan, estudadas na actualidade polo antropólogo galego Paulo Jablonski (2006), a manipulación coa finalidade de obter beneficios, aquén da construción da cidadanía, son evidencias da debilidade do aparello de Estado⁴⁷⁸. Esa debilidade paténtase na escaseza de regras claras e na observación do seu cumprimento pola administración, en relación á resolución de asuntos simples do cotián, como arranxar un emprego, conseguir unha licenza, erguer un muro.

Os intersticios en ambos lados da fronteira permitiron a perpetuación de modalidades para a resolución de problemas que usan esas faltas. As mudanzas políticas en Galicia en 2005, coa derrota do partido de Manuel Fraga, conduciron a unha interrupción que arredou dos lugares de decisión durante un mandato dirixentes de sempre, aínda que mantendo o corpo de funcionarios. Estancadas as admisións e creadas novas regras para acceso a posicións ou ao fornecemento de servizos externos de que a administración carece – como os equipamentos de combate aos incendios – as antigas alianzas perderon parte da súa eficacia. Se algúns denotaron capacidade acomodadora e maleabilidade camaleónica para garantir os seus modos de vida nas novas condicións, a axitación dos que non foron suficientemente hábiles pasou polo recurso ao rexistro escondido, de forma illada ou, quizás, organizada.

Estes intersticios son vestixios dun tempo pasado, en que a edificación dos Estados nacionais significou unha inmediata e xeneralizada abolición de outras prácticas, mesmo cando de ambos lados da fronteira se instalaren poderes ditatoriais. No século XIX, nas negociacións do tratado de delimitación fronteiriza, merece contestación por parte das poboacións a perda de acceso a determinados recursos, comúns ou de uso común sobre propiedade privada, ben como a non coincidencia entre os límites da propiedade e a soberanía. No entanto, as culturas das marxes continuarán por longo tempo como edificacións identitarias diferenciadas fronte ao modelo que se pretende impor como hexemónico, que non é necesariamente incompatible con distintas manifestacións locais, entendidas como réplica dunha lóxica central, ou cristalizando diferentes formas folclorizadas de remisión para o pasado. Os Estados portugués e español demoraron a recoñecer os seus límites de maneira pormenorizada, como se verificou na análise dos documentos preparatorios do Tratado de 1864. O recurso ao pasado próximo por parte da España, que rebatía os argumentos portugueses invocando alteracións resultantes do paso á modernidade, como o cese de foros e rendas a señores e á Igrexa, confrontábase coa utilización polos representantes do Estado portugués dun pasado lonxincuo e dunha ligazón

---

478 No caso dos incendios, a existencia de regras provenientes dos alcaldes que obrigaban os veciños a limpar o mato dos seus terreos non se fixo acompañar das fiscalización que detectase o seu cumprimento e punise os prevaricadores. Coa chegada de días de calor e dun puxante vento nordeste, o combustíbel acumulado nos montes, ás veces na inmediatez de casas, debido á dispersión dalgunhas vivendas, foi case suficiente para avivar o lume.

continuada no tempo. As lóxicas locais son disolvidas nun ámbito máis vasto, detectábel nas compensacións previstas no tratado, en que as perdas no termo dunha dada aldea son compensadas ao Estado respectivo, catrocentos quilómetros a seguir. Tamén a adopción tardía de identidades de papel, a través de carnés de identidade, pasaportes, guías e salvocondutos, constitúe unha tentativa palpábel, visíbel e perdurábel de disuasión de identificacións alternativas, impondo unha superposición por aquelas que o Estado esixe.

Como lembra Álvarez Junco, na senda doutros autores, en países máis marcados pola ruralidade que pola importancia das cidades, cando non existe mercado nacional e hai poucos xornais nacionais, os lazos identitarios locais non desaparecen e son poucos os que recoñecen a necesidade dunha nova identidade colectiva (Álvarez Junco, 2002:24). Nesta área, o efecto normalizador intraestatal confrontouse longamente coa permanencia local de formas económicas comúns, con relacións sociais próximas, baseadas na reciprocidade e nun conxunto de modalidades de manutención da equidade, ben como en lazos familiares e de amizade que superaban a liña de fronteira. Manipulando a plasticidade da fronteira, pode exacerbarse en momentos precisos aquilo que distancia os habitantes da raia, capitalizando esa maleabilidade a favor dos intereses de grupos corporativos – a “casa”, a “aldea”. “Nós”, os raianos, os “raiotos”, serven como construción identitaria, á rebeldía e resistencia á esfera dos Estados, replicando o discurso campesiño contra a centralidade do poder. Conveniencias episódicas, ganancias a maximizar, riscos a minorar, levan no entanto á asunción da diferenza como conveniente, usando a fronteira como recurso e argumento para a definición dos grupos.

José Mattoso salienta *«que todas as fronteiras são oscilantes e imprecisas, formadas não pelo cortante traçado da linha contínua, mas por regiões mais ou menos largas de transição e compromisso»* (Mattoso, 1985:83) e, como notaba Norbert Elias, no interior de cada sociedade, os individuos dispoñen vulgarmente dunha marxe de autonomía, que confire certa latitude ao seu poder de decisión (cit. Bensa, 2006:217). Todas as culturas son produtos dunha historia, aínda que frecuentemente presentadas como unha especie de esencia colectiva. As diferenzas, relativas e móbiles, poden endurecer ou ser mitigadas consoante as conxunturas. A súa percepción ten que ter en conta a inclusión nos Estados e nas súas historias específicas. Na fronteira, a construción de identificacións leva os raianos a utilizaren no seu favor a localización, como *“mestres na arte de manipular identidades”* (Sahlins, 1996: 308). Non hai linearidade no desenvolvemento das identidades nacionais e na formación dunha liña fronteiriza, como demostrou António Medeiros (Medeiros, 2006). Trátase dun proceso historicamente variábel, en que os habitantes ora se consideraron entre si como diferentes, ora realzaron unha identificación común, alicerzada na súa resistencia á autoridade política vinda de arriba e de fóra, con algúns axentes a divulgar o mito da «artificialidade» da fronteira, así subsumindo o papel desempeñado polos Estados naquilo que os distancia (Sahlins, 1996: 315).

No contexto actual, despois do proceso de desligamento da agricultura que distanciou os pobos raianos, o paradoxo pasa pola inexistencia formal da fronteira, entendida como barreira e separación, que no entanto agora existe como non existira antes⁴⁷⁹. Na Sardeña, como nos casos estudados na fronteira entre Portugal e Galicia, gran parte do que daba consistencia ás relacións das marxes asentaban nas formas sociais que resultaban das economías agropastoris. As alteracións nos sistemas reprodutivos locais permitiron a actuación dos sistemas estatais de cada un dos países. Como a desruralización é tardía, a lectura que se fai desa penetración pode xerar confusión entre a integración en unidades máis vastas, como a Unión Europea e unha concomitante acentuación da fronteira. De feito, son procesos paralelos, mais é sobre todo a modificación de modos de vida polo desligamento da agricultura que se evidencia, a través de alteracións nas lóxicas reprodutivas dentro das familias, abertos a novas estratexias por parte dos individuos. Cando a fronteira desaparece, é paradoxalmente máis evidente na raia unha clara identificación nacional.

O distanciamento da agricultura acelerou en Portugal e España desde o final da década de 1950 e conduciu á intensificación da aparición de novas estratexias reprodutivas locais, desempeñando o aparello de Estado e o seu corpo de funcionarios un papel significativo. Ao contrario doutras rexións, a proletarización interna non foi a saída corrente nos percorridos individuais para superar a esfera da *casa*. A emigración, co afluxo de fondos que propiciou, trouxo novo folgo a aldeas con numerosas familias empobrecidas. Conxugouse coa procura de ocupacións dentro do aparello de Estado. Cando se xeneralizou o entendemento de que a reprodución da casa asumiría formas diversificadas, no interior de cada unha e por grupo social, a escolarización foi un dos vehículos para atinxir o obxectivo. A extensión do ensino obrigatorio, por un lado, o fechamento das escolas nas aldeas e o proseguimento de estudos fóra das poboacións de fronteira afastaron os novos estudantes das aldeas raianas. Pasan parte significativa dos seus días nas sedes do concello onde se sitúan os centros de ensino e aí constrúen redes sociais distanciadas da orla.

Como lembra Orlando Rodrigues, a desertización nas aldeas non é uniforme, por non ser homoxénea a súa estrutura social (Rodríguez, 1996). Uns saíron da aldea “por enriba”, debido ao capital simbólico, outros saíron “por baixo”, emigrando porque xa non podían quedar. En calquera dos casos, os efectos “nacionalizadores” volvéronse evidentes, para uns polo percorrido de instrución escolar que os fixo mergullar profundamente na construción da nación, para outros polo efecto do nacionalismo de diáspora, ou, parafraseando Benedict Anderson, “nacionalismo a longa distancia” (Anderson, 1998). Proveñen do primeiro grupo os maiores entusiastas da forma patrimonial da cultura de orla, promovendo nesta sociedade

---

479 Na fronteira sur, tamén Uriarte o apunta, debido á dependencia asimétrica e despersonalizada, coa proliferación de estereotipos estigmatizantes e xenófobos (Uriarte, 2005:80). O equipo da Universidade Rovira i Virgili de Tarragona que revisitou a Sardeña confrontouse co aparente paradoxo que constituíu o reforzo da separación exercida pola fronteira despois da desaparición das alfándegas, cando a integración europea se volveu efectiva en termos económicos, políticos e sociais (Pujadas et al., 1999:143). A explicación para esta situación está na alteración dos modos de vida anteriores.

posrural encontros, cursos de verán universitarios ou rutas que a proxecten.

Na fase actual, a promoción do local e a súa patrimonialización está marcada pola atenuación da oposición entre o campo e a cidade. Se aquele foi idolatrado, desde o romanticismo, na súa marca pola diversidade das “culturas”, a esta estaba asociada a “civilización”. Da cidade viña a novidade, o cosmopolitismo, a modernidade, a fusión de heteroxeneidades. Nas últimas décadas do século XIX, á maneira unificada de ollar para a Historia, a partir dos especialistas que vehiculaban o pensamento hexemónico dos Estados centrais, engadírase a visión do estudoso local, claramente marxinalizado na súa produción polo cosmopolita académico. A fragmentación do coñecemento en campos diversificados, a desintegración do esquema social evolutivo – que colocaba a ruralidade nunha etapa recuada – nunha plétora de culturas que deberían ser vistas como equivalentes, conduciron a unha etnicización, como resultado de procesos recentes, ao que non son alleas a rexionalización e as migracións. É neste contexto que podemos integrar o que Daniel Fabre chama “*a actual febre da historia*”, patente na *Festa do Esquecemento*, que ten lugar en Agosto, en Xinzo de Limia. Nesta, o río Lima, asimilado ao *Lethes*, serve á escenificación do paso dos romanos, cun xeneral na dianteira, chamando a cada soldado polo nome, na marxe oposta, para os incentivar a atravesar, desmentindo a alegada amnesia que o río provocaría⁴⁸⁰. Nunha fase anterior, a gran narrativa englobadora da Nación era privilexiada, mentres na actualidade o fluxo pode ascender do local ao nacional (Fabre, 2001:25). *La Voz de Galicia*, que nos fornece unha moi localizada respiración desta nación subestatal, permite detectar o folgo que as cerimonias locais confiren á construción da identificación galega, coas súas especificidades ciumentas explicadas á luz dunha historia ficticia ou da historia.

Esta visión, que promove a pequena escala, conta cun conxunto de axentes para a súa “localización da Historia”. Ao contrario das vellas e desvalorizadas monografías locais, nunha perspectiva estatocéntrica, producidas por un conxunto de notábeis do cadro aldeán ou da cidade de provincia, ligados frecuentemente a outras áreas do coñecemento e da acción, estes axentes conxugan os seus coñecementos coa actuación social, posuíndo unha experiencia profesional relevante e unha ligazón ao local. Exércena no seo de asociacións ou de organismos autárquicos, cuxa preocupación fundamental é amosar o pasado, máis do que investigar a historia, mobilizando máis as emocións que a análise. Son poucas as escenificacións históricas que escapan á atracción do “antigamente” como tempo sen duración: a través de inventarios de preciosidades locais, substitúese a narrativa histórica, nun proceso de fabricación do pasado que regula a memoria e que patrimonializa. Neste espazo fronteirizo, a continuidade co pasado foi interrompida, mercé do distanciamento do que unía dentro do espazo rural os que se dedicaban á agricultura e ao contrabando. Por

---

480 Esta febre da historia, evidenciada nos mercados medievais e en innúmeras reconstituicións dos máis variados tempos históricos, atinxe o seu apoxeo nunha festa que ten lugar en Catoira, no primeiro fin de semana de Agosto, en que se escenifica a entrada dunha escuadra viquinga na vila, con traxes e comportamento que son unha hipérbole do propio estereotipo.

outro lado, o baleiramento de xente que se sucedeu ás vagas migratorias vén sendo compensado por espazos cargados de identidade, nun proceso de reprodución de memoria sen ancoramento na realidade material. A fronteira que desapareceu ganada, nas relacións que xeraba mentres era funcional, unha calidade emblematicante.

O turismo, envolvido nas formas patrimoniais asociadas na actualidade á fronteira, se é un aliado na divulgación da “cultura raiana”, promove tamén unha imitación do real. A gastronomía e as numerosas festas de promoción de produtos autóctonos destínanse ao turista, como gran consumidor de tradición (Thiesse, 2000:250), que regresa a casa con lembranzas, obxectos portátiles «auténticos» frecuentemente miniaturizados, que remiten para a *tradición* e a cultura popular. A *mercadorización da diferenza*, endoxenizando a intensa procura de diferenciación e de desmasificación, conduciu a unha transformación de bens e de prácticas que estaban fóra da esfera mercantil en produtos de mercado (Boltanski e Chiapello, 1999:533). O pasado, como *país estranxeiro* (Lowenthal, 1985), trae contigo a exotización do tempo, cando unha monocultura global volve o espazo menos pasíbel de fornecer ese elemento.

Aquilo que fora escondido é hoxe patrimonializado. Así sucede coas rutas do vello e romántico descamiño, o *estraperlo* ou o *trêlo*, hoxe disfuncional. Confírmase así que só se transforma en patrimonio o que deixou de ter utilización, sobre todo cando os axentes envolvidos na patrimonialización demostran aos antigos contrabandistas o interese das súas memorias. Os camiños que seguían os contrabandistas do pasado son hoxe visitábeis en rutas como a inaugurada no 2007 en Vilardevós. En cursos de verán cóntanse peripecias desas modalidades de cruzamento da fronteira, hoxe baleiradas. Isto non significa que, con outro carácter e inserida nun tráfico global, o paso clandestino de bens e persoas non continúe a realizarse, xa que o contrabando actual é unha actividade mundializada, obxecto de dinámicas multinacionais, con ambicións e mercados translocais. Son tamén distintos os movementos clandestinos de xente, cuxas tentativas de control ocorren nas marxes da Unión Europea e non entre países.

Esta abundancia da memoria, este pasado consensual e festivo, desligado do coñecemento histórico e das vertentes conflitivas arredor del, lembra a hipermnesia dun personaxe de Jorge Luís Borges. Funes, *o memorioso*, non quería esquecerse de nada e, no paroxismo, esquecía o esencial e así se perdía. As memorias colectivas están ligadas aos grupos, reflectindo lugares sociais e perspectivas diferenciadas. Algunhas, mercé de conxunturas determinadas, poden ultrapasar as dimensión do grupo e implantárense como memorias da sociedade. Marx e Engels lembraban que as ideas dominantes son as da clase dominante, nun dado tempo e nun dado lugar. Os grupos máis achegados ao poder non hesitan en formatar a visión do pasado a través da súa versión de determinados acontecementos. Até o inicio deste século, só as memorias privadas parecían resistir á tradición hexemónica selectiva da historia española contemporánea en relación á guerra civil.

Na longa duración, a privatización das memorias tiña conducido a unha erosión do seu aspecto social, retirándolles a capacidade para ligar o pasado e o presente (Narotzky e Smith, 2002: 219). Tornábase difícil, dese modo, percibir que a Transición non constituíra unha ruptura mais unha continuidade e que permanecían silenciadas as memorias dos grupos que xa tiñan pagado no pasado, coa loita e coa represión, a denegación do seu lugar. Recentemente, a asunción de que nin todos se revían no apagamento memorial e na remisión para o silencio parece ter encontrado puntos de conexión cunha versión diferente do pasado. Para moitos dos que viviron a represión franquista, a memoria está en carne viva, aínda que a Transición, como compromiso, a teña querido prohibir. As memorias confiscadas recuperan sentido en público, despois dun longo período. En momentos específicos, a memoria grupal pode ser universalizada, convertida en hexemónica, mais as sociedades están compostas por grupos heteroxéneos, que só poden ser vistos como comunidades nun exercicio de imaxinación.

Nunha entrevista publicada en *El País* no verán de 2006, Javier Cercas, que hai algúns anos publicara unha novela que fixo furor, *Soldados de Salamina*, reconstituíndo un momento da guerra civil, citaba o novo interese que o asunto desperta na actualidade, xa non por parte dos que viviron os acontecementos, mais dos mozos. É ben patente nos escaparates das librarías, mesmo no insospeitado *El Corte Inglés*, que na primavera de 2006 dedicaba dous escaparates a libros sobre *maquis* e resistencia na guerra civil de España. Tamén a preocupación de musealizar ten que ver coa necesidade de ordenar o pasado e situar definitivamente as memorias, para que non se convertan en espectros a ameazar sobre o presente. Un dos riscos da creación dunha tradición está na consensualización. Tendo a España tanta dificultade en lidiar coa súa ficción nacional – todas as nacións son invencións, sabíao Fernando Pessoa – a tentación é converter cada memoria nunha *memoria da nación*. No entanto, a memoria é grupal, aínda que deba ter o seu papel no coñecemento da historia.

Segundo o *Instituto Nacional de Estadística*, Galicia rexistrou no 2005 pola primeira vez en dez anos un saldo migratorio positivo. Foi así en tres das provincias, coa Coruña contando con 722 entradas a máis, 73 en Pontevedra e 60 en Lugo. Ourense, provincia galega a que pertencen as aldeas estudadas, continúa perdendo sobre todo nas súas zonas rurais, cunha diferenza negativa de 812 persoas, compensada no cómputo xeral polas outras. Aínda que a cidade amose unha lixeira vitalidade, un idéntico panorama se detecta nas aldeas portuguesas no concello de Chaves, no distrito confinante de Vila Real. Perden menos do que no pasado recente, mais aínda só é levemente intuído o movemento de retorno. Ao contrario do que está a suceder noutros locais, a agricultura galega e transmontana, neste anaco da raia, non revela gran rexuvenecemento nin renovación, aínda que algúns exemplos ligados á floricultura, á produción de viño ou á designada “agricultura biolóxica”, teñan atraído xente que se distanciaba da actividade agrícola. Esta neoruralidade non ten aínda expresión significativa nesta área.

As nacións foron construídas en segmentos desiguais, marcadas por aquilo que Ernst Bloch chamou “a contemporaneidade do non-contemporáneo”. Algúns pobos e grupos foron empurrados para as órbitas dunha existencia nacional, mentres outros foron ignorados, marxinalizados ou obliterados como un todo. Máis recentemente, como os Estados-nación se volveron parceiros en alianzas máis vastas e participantes en redes transnacionais de cambios e comercio, moitos destes subgrupos e rexións reemerxeron con reivindicacións de autonomía, testando os límites da integración en nacións. Se na actualidade algúns habitantes das aldeas, sobre todo reintegracionistas galegos e membros das elites intelectuais, salientan as continuidades, a fronteira mantén unha situación paradoxal: é aceptada e incontestábel, nunha fase en que foi diluída polo paso a outra etapa, a da construción europea.

Na área da antropoloxía que se vén centrando sobre as fronteiras a integración no espazo da Unión Europea dun conxunto de novos países, alargando para 27 os estados integrantes conduciu a unha reflexión sobre esta dilatación. Se a Europa se volve apetecida pola antropoloxía, sobre todo desde a década de 1950, é no Mediterráneo como área construída de investigación que se centrarán eses traballos. Transitando alén da “comunidade”, a antropoloxía conquistou novos temas e alargou as súas capacidades de abordaxe a máis vastas unidades (Goddard, Llobera e Shore, 1994; MacDonald, 1993; Bellier e Wilson, 2000; Delamont, 1995; Strath e af Malmberg, 2000; Narotzky e Smith, 2006). Como lembra Anne Marie Thiesse, se a soberanía política vén da nación, o Estado que a encadra ten hoxe unha soberanía restrinxida, mellorada por axentes económicos que baleiran de sentido as fronteiras (Thiesse, 2000:279).

A estrutura social, a organización e a identidade das comunidades locais fronteirizas vólvese obxecto dun proceso de asimilación, substitución e transformación, encadrando novos formatos relacionais, novas organizacións, imaxes e identidades que son realizadas e publicitadas polas clases dominantes nacionais e polos seus axentes a nivel local. A ideoloxía nacional e o encadramento nun novo espazo vólvense forzas preeminentes no proceso de reprodución desas clases e desas unidades políticas. Tal como outras ideoloxías modernas, o nacionalismo confire ao Estado un papel central na modernización das sociedades. Non se trata dun proceso de etnoxénese, xa que non xorde a partir do nada, antes tendo repescado creativamente relacións preexistentes (Karaksidou, 1997:224).

Os mecanismos chave identificados por Benedict Anderson na súa teoría do nacionalismo son coetáneos das fronteiras da nación, producindo unha teoría nacionalista do nacionalismo. Estes mecanismos, centrais para a imaxinación das nacións, fallan na transmisión do tempo real alén da fronteira nacional (Gupta, 2004:280). Máis que a Historia, é a mitoloxía creada arredor dela que é fundamental, nun proceso evidenciado na actual edificación doutra “comunidade imaxinada”, a Europa, salientándose nela o que é partillado

“desde sempre” polos membros desta unidade, que era sobre todo económica (Valcuende del Rio, 1999:219). Tamén Bellier e Wilson (2000) se interrogan sobre esta contrución e a súa relación coa edificación da identidade nacional, cuestionando a forma como a nova consciencia europea atinxe nos hábitos cotidianos a todos os que viven e traballan no espazo da Unión Europea.

Non son vistos como alternativos os adxectivos “europeo” e “nacional”, antes articulados nunha multidentificación (Malmberg e Strath, 2002:6). Individuos e comunidades, na liña de fronteira identifícanse coas comunidades intermedias que as envolven – como a provincia trasmontana ou a nación subestatal galega – sen aínda así perderen o sentido da diferenciación coas comunidades veciñas. A identificación aparece asociada a unha comunidade de cohabitación, desdobrábel no seu interior e pode saltar do nivel localizado para o centro cosmopolita de residencia na diáspora, sen referencia aos centros dos países de orixe, como Lisboa ou Madrid.

Salvo no caso das unidades nacionais que se encontran nunha situación superior á media, Europa leva con ela unha reputación positiva mais distante, entrelazada en moitos casos coas memorias da emigración. O proceso histórico de demarcación de fronteiras sérvenos ao entendemento do carácter continxente e relacional asumido pola identidade nacional. A distinción entre *un* e o *outro* asenta nunha oposición estrutural creada e non nunha obxectiva diferenciación. En momentos máis recentes, cando vemos afundirse as embarcacións con inmigrantes que buscan a Europa, asistimos á criminalización da inmigración e á utilización de tests de ADN para decidir quen pode entrar na fortaleza europea, deparamos cos desenvolvementos neoliberais do capitalismo, e recoñecemos neles a posición transnacional europea de pechamento. En simultáneo, vemos construír un novo *ego* colectivo, o europeo, que ten a súa negación implícita neste *outro* pobre, que procura cruzarlle as fronteiras. Perigoso, contaminado, na secuencia do desmantelamento de muros noutros puntos, hai que demarcar territorio e devolvelo. Así se fan as fronteiras, unhas veces porque as desfán, outras porque as refán máis lonxe.

Fontes escritas, bibliografía e páxinas web citadas

Fontes escritas e instrumentos de traballo

AAVV (1884-1988) *Registo paroquial de baptismos, casamentos e óbitos da freguesia de Padornelos*, párrocos varios.

Acta adicional al Tratado de Límites celebrado entre España y Francia el 2 de Diciembre de 1856 relativa a la Pesca y la Navegación en el Vidasoa, Bayonne, 1 de Maio de 1859.

Annexos ao Tratado de Limites celebrado entre Portugal e Hespanha aos 29 de Setembro de 1864 e Instrucções pelas quaes têm de regular-se os commissarios de um e outro paiz encarregados da demarcação definitiva da fronteira, Lisboa, Imprensa Nacional, 1867.

ARQUIVO DA PIDE/DGS (1946-7) *Processo-Crime 917/46*, Lisboa, Arquivo Nacional da Torre do Tombo, 1 carpeta.

ARQUIVO DA PIDE/DGS (1946) *Processo-Crime 158/46*, 1º volume, Lisboa, Arquivo Nacional da Torre do Tombo, 1 carpeta.

ARQUIVO DA PIDE/DGS (1941) *Processo-Crime 926/41*, Lisboa, Arquivo Nacional da Torre do Tombo, 1 carpeta.

ARQUIVO DA PIDE /DGS (s/d) *Biografia Prisional nº 17669*, Arquivo Nacional da Torre do Tombo.

ARQUIVO DA PIDE /DGS (s/d) *Biografia Prisional nº 17699*, Arquivo Nacional da Torre do Tombo.

ARQUIVO DA PIDE /DGS (s/d) *Biografia Prisional nº 17263*, Arquivo Nacional da Torre do Tombo.

ARQUIVO DISTRITAL DE VILA REAL (1710) *Livro das Obrigações de Soutelinho da Raia*, manuscrito.

ARQUIVO DISTRITAL DE VILA REAL (1740-1888) *Soutelinho da Raia - Casamentos*, manuscrito.

ARQUIVO DISTRITAL DE VILA REAL (1861-1864) *Freguesia de Soutelinho da Raia - Casamentos*, manuscrito.

ARQUIVO DISTRITAL DE VILA REAL (1865-89) *Freguesia de Soutelinho da Raia - Casamentos*, manuscrito.

ARQUIVO DO MINISTÉRIO DO INTERIOR (1939) *Gabinete do Ministro*, mazo 504, Caixa 62, ANTT

ARQUIVO DO MINISTÉRIO DO INTERIOR (1939) *Gabinete do Ministro*, mazo 511, Caixa, 69, ANTT.

ARQUIVO DO MINISTÉRIO DO INTERIOR (1939) *Gabinete do Ministro*, mazo 503, Caixa 61, ANTT.

ARQUIVO DO MINISTÉRIO DO INTERIOR (1939) *Gabinete do Ministro*, Libro nº 79, ANTT.

ARQUIVO DO MINISTÉRIO DO INTERIOR (1939) *Gabinete do Ministro*, mazo 506, Caixa 64, ANTT.

ARQUIVO DO MINISTÉRIO DO INTERIOR (1939) *Gabinete do Ministro*, mazo 509, Caixa 67, ANTT.

ARQUIVO DO MINISTÉRIO DO INTERIOR (1946) *Gabinete do Ministro*, mazo 541, Caixa 99, ANTT.

ARQUIVO DO MINISTÉRIO DO INTERIOR (1946) *Gabinete do Ministro*, mazo 542, Caixa 100, ANTT.

ARQUIVO DO MINISTÉRIO DO INTERIOR (1947) *Gabinete do Ministro*, mazo 545, Caixa 103, ANTT.

ARQUIVO DO MINISTÉRIO DO INTERIOR (1947) *Gabinete do Ministro*, mazo 549, Caixa 107, ANTT.

ARQUIVO DO MINISTÉRIO DO INTERIOR (1946) *Gabinete do Ministro - Registo de entradas, libro 80*, ANTT.

ARQUIVO DO MINISTÉRIO DO INTERIOR (1947) *Gabinete do Ministro - Registo de entradas, libro 81*, ANTT.

BARREIROS, José Baptista (1961-65) "Delimitação da fronteira luso-espanhola", *Separata d'O distrito de Braga*, 12 fascículos.

BLUTEAU, Pe. D. Raphael (1712) *Vocabulario Portuguez e Latino*, Coimbra, Colégio das Artes da Companhia de Jesus.

CARDOSO, Pe. Luís, col. (1758) *Memórias Paroquiais*, Lisboa, Arquivo Nacional da Torre do Tombo.

CENTRO CULTURAL E DESPORTIVO DE VILARELHO DA RAIA (s/d) *Biografias recolhidas*, texto policopiado.

Diario do Governo, n.º 143, de 20.6.1857

Diário do Minho, Dezembro de 1946.

Diario de las Sesiones de Cortes, apêndice al núm 10, 1864.

Diario de Lisboa - Folha Oficial do Governo Portuguez, nº 290, 21.12.1866

DIRECÇÃO GERAL DA ALFÂNDEGA DE LISBOA (1918) *Nº 5 - Repressão de contrabando de gado na fronteira. Permissão de entrada de carnes verdes ovinas, caprinas e suínas pelas barreiras de Lisboa - Outras disposições concernentes ao mesmo assunto*, Lisboa.

DIRECÇÃO GERAL DAS ALFÂNDEGAS (1939) *Boletim da Direcção Geral das Alfândegas*, Lisboa, Imprensa Nacional.

DIRECÇÃO GERAL DO DESENVOLVIMENTO REGIONAL (2001) *A zona de fronteira Portugal-Espanha*, Lisboa.

El Pais, 24.2.2003.

GOVERNO CIVIL DE BRAGANÇA (1936) *Correspondência confidencial do Governador Civil*, AC/GCBCA/Cx 8, Mç.27, Bragança, Arquivo Distrital.

GOVERNO CIVIL DE VILA REAL (1937) *Correspondência recebida*, Vila Real, Arquivo Distrital.

GOVERNO CIVIL DE VILA REAL (1938) *Correspondência recebida de Janeiro a Maio*, Vila Real, Arquivo Distrital.

GOVERNO CIVIL DE VILA REAL (1938) *Correspondência recebida de Junho a Agosto*, Vila Real, Arquivo Distrital.

GOVERNO CIVIL DE VILA REAL (1938) *Correspondência recebida de Setembro a Dezembro*, Vila Real, Arquivo Distrital.

GOVERNO CIVIL DE VILA REAL (1944-47) *Correspondência recebida do concelho de Chaves*, Vila Real, Arquivo Distrital.

GOVERNO CIVIL DE VILA REAL (1939-42) *Respostas a circulares*, Vila Real, Arquivo Distrital.

GOVERNO CIVIL DE VILA REAL (1935-1944) *Correspondência Confidencial*, Vila Real, Arquivo Distrital.

GOVERNO CIVIL DE VILA REAL (1944-1948) *Correspondência Confidencial*, Vila Real, Arquivo Distrital.

GUARDA FISCAL (s/d) *Livro de Registo de Entrada de correspondência confidencial*, livro manuscrito, Porto, Arquivo do Grupo Fiscal da GNR.

GUARDA FISCAL (1946) *Ordens do Batalhão nº3*, Porto.

GUARDA FISCAL (1947) *Ordens do Batalhão nº3*, Porto.

GUARDA FISCAL (1947) *Ordem de Serviço nº 10 do Batalhão nº3*, 31 de Maio, Porto.

Jornal de Notícias, Dezembro de 1946.

http://cscd-vilarelho.planetaclix.pt/p_vilarelho.htm, 7.6.2003

<http://rabal.4t.con/>, 7.6.2003

<http://inicia.es/de/oimbra/>, 12.6.2003

INSTITUTO GEOGRÁFICO DO EXÉRCITO (1999) *Carta Militar Itinerária de Portugal Continental*, Lisboa, 1ª edição.

JUNTA DE FREGUESIA DE LAMADARCOS (1885-1975) *Livros Das Sessões*, Lamadarcos, manuscrito.

JUNTA DE FREGUESIA DE SOUTELINHO DA RAIA (1926-1935) *Livros das Seções*, Soutelinho, manuscrito.

JUNTA DE FREGUESIA DE SOUTELINHO DA RAIA (1936-1974) *Livros das Seções*, Soutelinho, manuscrito.

JUNTA DE FREGUESIA DE SOUTELINHO DA RAIA (1936-1974) *Livros paroquiais*, Soutelinho, manuscrito.

JUNTA DE FREGUESIA DE SOUTELINHO DA RAIA (1961-1977) *Livros paroquiais*, Soutelinho, manuscrito.

JUNTA DE FREGUESIA DE VILARELHO DA RAIA (1882-1891) *Livro de Actas da Junta de Parochia da Freguesia de Vilarelho da Raia*, Vilarelho da Raia, manuscrito.

Le Moniteur Universel – Journal Officiel de l'Empire français, nº 212, 31.7.1866.

MACHADO, José Pedro (1952) [1977] *Dicionário etimológico da língua portuguesa*, Lisboa, Livros Horizonte, 3ª edição.

MINISTÉRIO DA ADMINISTRAÇÃO INTERNA (1983) *Contribuição para o Estudo da Zona Fronteira Luso-espanhola*, Comissão de Coordenação da região do Alentejo, Évora.

MINISTÉRIO DAS FINANÇAS (1912-1917) *Boletim Oficial da Guarda Fiscal*, Comando Geral da Guarda Fiscal.

MINISTÉRIO DAS FINANÇAS (1962) *Actividades da Guarda Fiscal - anos de 1953 a 1961*, Lisboa, Comando Geral da Guarda Fiscal, Secção dos Serviços Auxiliares.

MINISTÉRIO DAS FINANÇAS (1965) *Actividades da Guarda Fiscal durante o período de 1962-64*, Lisboa, Comando Geral da Guarda Fiscal.

MINISTÉRIO DO EQUIPAMENTO SOCIAL /MINISTÉRIO DE FOMENTO (2001) *Observatorio Transfronterizo España/Portugal*, Madrid/Lisboa.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (s/d) “Actas, 1ª série, nº 1 a 43 Cabreira-Couvreur”, *Limites con a Hespanha*, Caixas 1118 a 1123, Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (s/d) “Actas”, *Limites con a Hespanha*, Caixa 1118, Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (s/d) *Limites con a Hespanha*, Caixa 1119, Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (s/d) *Limites con a Hespanha*, Caixa 1120, Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (s/d), *Limites con a Hespanha*, Caixa 1121, Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (s/d), *Limites con a Hespanha*, Caixa 1122, Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (s/d), *Limites con a Hespanha*, Caixa 1123, Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (s/d), *Limites con a Hespanha*, Caixa 1124, Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (1855) *Acta da Instalação da Comissão Mista de Demarcação de Limites entre Hespanha e Portugal*, Ministério das Obras Públicas, Gabinete do Ministro.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (2000) “Comissão de Limites entre Portugal e Espanha”, I.S.CIL nº 11, 14/12/2000 (relatório assinado por Sandra Magalhães).

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (s/d) *Portugal e Hespanha - Carta Chorographica dos Limites da Fronteira*, 104x73 cm, Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (s/d) *Carta nº 5C*. Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (s/d) *Carta nº 8 F*. Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (1863) *Carta nº 9 B*. Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (1863) *Carta nº 9 C*. Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (s/d) *Carta nº 10 C*, Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (s/d) *Carta nº 13 - A/1 a 13-A/29*, Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (1862) *Carta nº 14 A*, Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (1863) *Carta nº 14 C*, Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (s/d) *Carta nº 26 I*, Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS (s/d) *Carta nº 27 B*, Lisboa, Arquivo Histórico-Diplomático.

MORAIS E SILVA, António de (1813 [1951]) *Grande dicionário da língua portuguesa*, Lisboa, Editorial Confluência, 10ª edição.

Nuevo Tâmega, xornal semanal, Verín.

O Comércio de Chaves, Dezembro de 1946, Ano 14º.

O Primeiro de Janeiro, Dezembro de 1946.

Tratado de Limites entre Portugal e Hespanha, assingnado pelos respectivos plenipotenciários aos 29 de Setembro de 1864, Lisboa, Imprensa Nacional, 1866.

Tratado de Límites celebrado entre España y Francia y Anejos á dicho Tratado, 28 de Dezembro de 1858, Bayonne.

www.cdip.con, 22.5.2003

www.igeoe.pt, 20.4.2003

www.mde.es/mde/cultura/patrim/archi5.htm, 22.5.2003

www.ngi.be, 2.9.2004

Bibliografía

ABELÉS, Marc (2008) *Anthropologie de la Globalisation*, Paris, Payot.

AFONSO, Ana Isabel (2003) "Fronteiras da memória. Inquérito Oral e recriação de imagens numa aldeia da raia luso-espanhola", in Ana Isabel Afonso e Jorge Freitas Branco (org.), *Retóricas sem Fronteiras*, Oeiras, Celta, pp. 27-39.

- AGIER, Michel (2002) *Au bords du Monde, les réfugiés*, Paris, Flammarion.
- (2004) *La sagesse de L'ethnologue*, Paris, L'oeil neuf éditions.
- AGUADO SÁNCHEZ, Francisco (1976) *El maquis en sus documentos*, Madrid, San Martín.
- AGUILAR, Paloma (1996) *Memoria y olvido de la Guerra Civil española*, Madrid, Alianza Editorial.
- AGUILAR, Paloma; HUMLEBAEK, Carsten (2002) "Collective Memory and Nacional Identity in the Spanish Democracy - The Legacies of Francoism and the Civil War", *History and Memory* (Spanish Memories: Images of a Contested Past), vol 14, nº 1-2, Fall 2002, pp.121-164.
- ALVAREZ, Marcelo (1999) "Práticas de la integración: identidad y conflicto en una frontera vulnerable", in PUJADAS MUÑOZ, Juan; MARTÍN DÍAZ, Emma; BRITO, Joaquim Pais de, coord. (1999) *Globalización, fronteras culturales y políticas y ciudadanía*, Santiago de Compostela, Federación de asociaciones de Antropología del Estado Español/Asociación Galega de Antropoloxia, pp. 29-34.
- ALVAREZ, Robert R. Jr. (1995) "The Mexican-US border: the making of an anthropoogy of borderland", *Annual Review of Anthropology*, 24, pp. 447-470.
- ALVAREZ, Robert R. Jr. (1996) "Border studies", in David Levinson e Melvin Ember, eds., *Encyclopedia of Cultural Antropology*, New York, Henry Holt and Company, pp. 147-149.
- ALVAREZ JUNCO, José (2001) *Mater Dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Madrid, Taurus.
- ALVAREZ JUNCO, José (2002) "The Formation of Spanish Identity and Its Adaptation to the Age of Nations", *History and Memory* (Spanish Memories: Images of a Contested Past), vol. 14, nº ½, Fall 2002, pp.13-36.
- ALVES, Jorge Fernandes (1987) *O Barroso e a Guerra Civil de Espanha*, Montalegre, Ed. Câmara Municipal.
- ALVES, Teresa (1995) "Continuidade e mudanças na agricultura de fronteira", in Carminda Cavaco (coord.) *As regiões de fronteira - Inovação e desenvolvimento na perspectiva do mercado único europeu*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos da Universidade de Lisboa, pp. 83-101
- AMARAL, Luis C.; GARCIA, João C. (1998) "O tratado de Alcañices (1297): uma construção historiográfica" in *As Relações de fronteira no século de Alcanices - Actas das IV Jornadas Luso-Espanholas de Historia Medieval*, vol. II, Porto, Separata do vol. XV da II Série da Revista da Faculdade de Letras da Universidade de Porto, pp. 967-986.
- AMORIM, José (1987) "A guerrilha da fome", *Alto Tâmega*, ano VII, nº 1999, 18 de Dezembro.
- ANDERSON, Benedict (1983) [1991] *Imagined Communities - Reflections on the Origin and Spread of nationalism*, London/New York, Verso (edição revista).
- ANDERSON, Benedict (1998) *The Spectre of Comparisons*, London/New York, Verso.
- ANDERSON, Benedict (2000) "Introdução" in Gopal Balakrishnan, ed., *Um mapa da questão nacional*, Rio de Janeiro, Contraponto, pp.7-22.

- ANDERSON, Malcolm (1996) *Frontiers - Territory and State Formation in The Modern World*, Cambridge, Polity Press.
- APPADURAI, Arjun (1996) [2000] *Modernity at large - Cultural dimensions of globalization*, Minneapolis, Minnesota Press.
- ARBARET-SHULZ, C.; BEYER, A.; PERMAY, J-L; REITEL, B.; SELIMANOVSKI, C.; SOHN, C.; ZANDER, P. (2004) "La frontière, un object spacial en mutation", *EspacesTemps.net, Textuel*, 29.10.2004 [http:// espacestemps.net/ document842.html](http://espacestemps.net/document842.html).
- ARAÚJO, Eduardo; PIRES, Francisco Filipe (2005) "Memórias da Raia - A Fronteira como elemento central na construção identitária de uma comunidade do norte transmontano português", *Lethes - Cadernos Culturais do Limia*, nº 6, Centro de Cultura Popular do Limia, Xinzo de Limia, pp. 108-113.
- AUGÉ, Marc (1992) *Non-Lieux, introduction à une anthropologie de la surmodernité*, Paris, Seuil.
- AZEREDO, Carlos (2005) *Aqui não passaram!*, Lisboa, Civilização.
- BALAKRISHNAN, Gopal, org.(1996) *Um mapa da questão nacional*, Rio de Janeiro, Verso.
- BAPTISTA, José Barreiros (1961-65) "Delimitação da fronteira luso-espanhola", *Separata d' O Distrito de Braga*, 12 fascículos.
- BAPTISTA, Fernando Oliveira (1996) "Declínio de um tempo longo", in Joaquim Pais de Brito *et al.*, *O Voo do Arado*, Lisboa, Museu Nacional de Etnologia, Instituto Português de Museus/Ministério da Cultura, p. 33-75.
- BAPTISTA, Fernando Oliveira (2004) "Espanha e Portugal: um século de questão agrária", in Dulce Freire, Inês Fonseca e Paula Godinho (coord.) *Mundo Rural - Transformação e Resistência na Península Ibérica (Séc. XX)*, Lisboa, Colibri, pp. 15-54.
- BARABAS, Alicia (1999) "Traspasando fronteras: los emigrantes indígenas de México en Estados Unidos", in PUJADAS MUÑOZ, Juan; MARTÍN DÍAZ, Emma; BRITO, Joaquim Pais de, coord. (1999) *Globalización, fronteras culturales y políticas y ciudadanía*, Santiago de Compostela, Federación de asociaciones de Antropología del Estado Español/Asociación Galega de Antropoloxía, pp. 35-42.
- BARTH, Fredrik, ed. (1969) *Ethnic groups and Boundaries - The Social Organizations of Cultural Differences* MacDonald, Boston, Little, Brown and Co BARTH, (1969) [1976] "Introducción", *Los grupos étnicos y sus fronteras - La organización social de las diferencias culturales*, México, Fondo de Cultura Económica.
- (1978) *Scale and Social Organization*, Oslo/Bergen/Tromso, Universitetsforlaget.
- BAROU, Jacques (2000) "Immigrés portugais dans la périphérie de Clermont-Ferrand: refaire la campagne à deux pas de la ville", Michel Rautenberg *et al* (dir) *Campagnes de tous nos désirs*, Paris, Maison des Sciences de L'Homme, pp. 141-151.
- BASTO, Artur de Magalhães (1923) *A Fronteira Hispano-Portuguesa (Ensaio de Geografia Política)*, Coimbra, Imprensa da Universidade.

- BELLIER, Irène; WILSON, Thomas M., ed. (2000) *An Anthropology of the European Union – Building, Imagining and Experiencing the New Europe*, London, Berg
- BENDER, Barbara; WINER, Margot, ed. (2001) *Contested Landscapes – Movement, Exile and Place*, London, Berg.
- BENSA, Alban (2001) “Fièvres d’histoire dans la France Contemporaine”, Alban Bensa e Daniel Fabre (dir.), *Une Histoire à Soi*, Paris, Maison des Sciences de L’Homme, pp.1-12.
- (2006) *La fin des exotismes – Essais d’anthropologie critique*, Toulouse, Anarcharsis.
- BERMEJO, J. C. et al.(1980) *Historia de Galicia*, Madrid, Alhambra.
- BILLIG, Michael (1995) [1999] *Banal Nationalism*, London, Sage.
- BOISSEVAIN, Jeremy (1974) *Friends of friends – Networks, Manipulators and Coalitions*, Oxford, Basil Blackwell.
- BOISSEVAIN, Jeremy (coord.) (1992) *Revitalizing European Rituals*, London, Routledge.
- BONNIOL, Jean-Luc (2001) «La fabrique du passé. Le Larzac entre mémoire, histoire et patrimoine», Alban Bensa e Daniel Fabre (dir.), *Une Histoire à Soi*, Paris, Maison des Sciences de L’Homme, pp.169-193.
- BOURDIEU, Pierre (1989) *O poder simbólico*, Lisboa, Difel.
- BOYD, Carolyn P. (2002) “The second Battle of Covadonga – The Politics of Commemoration in Modern Spain”, *History and Memory* (Spanish Memories: Images of a Contested Past, vol. 14, nº ½, Fall 2002, pp.37-64.
- BRAGA, Isabel (1997) “A fronteira difusa entre Trás-os-Montes e a Galicia ou as povoações mistigas de Santiago, Rubiães e Meãos”, *Brigantia*, vol. XVII, nº3-4, pp. 3-13.
- BRAAMCAMP FREIRE (1909) «Povoação de Trás-os-Montes no XVI. Século.», *Archivo Historico Portuguez*, vol. VII, nº 7, Xullo, pp. 241-290.
- BRANCO, Rui (1999) *O conhecimento do território e a construção do Estado: o desenvolvimento da cartografia territorial em Portugal no século XIX*, Tese de Mestrado em Economia e Sociologia Históricas, FCSH/UNL.
- (2003) *O mapa de Portugal : estado, território e poder no Portugal de oitocentos*, Lisboa, Livros Horizonte.
- BRANDÃO, Gonçalo Luís (1994) [1758] *Topografia da Fronteira, Praças e seus contornos, Raia Seca, Costa e Fortes da Província de Entre Douro e Minho delineada por Gonçalo Luís da Silva Brandão – Manuscrito 1909*, Porto, Biblioteca Pública Municipal.
- BRITO, Joaquim Pais de (1988) “Frontière et village – Note sur l’assise locale d’une frontière politique”, *Annalles Geographie*, 541, pp. 330-343.
- BRITO, Joaquim Pais de (1990) “As rodas de Rio de Onor: um princípio estrutural e estruturante”, *Análise Social*, vol. XXV, nº108-109, pp. 511-543.
- BRITO, Joaquim Pais de; O’NEILL, Brian Juan, org. (1991) *Lugares de Aqui*, Lisboa, Publicações D. Quixote.
- BRITO, Joaquim Pais de (1996a) *Retrato de aldeia con espelho*, Lisboa, Publicações D.

Quixote.

BRITO, Joaquim Pais de; BAPTISTA, F. Oliveira; PEREIRA, Benjamim E., coord. (1996b) *O Voo do Arado*, Lisboa, IPM/MC/Museu Nacional de Etnologia.

BROMBERGER, Christian (1987) "Du grand au Petit - Variations des échelles et des objets d'analyse dans l'histoire recente de l'ethnologie de la France", CHIVA, Isac; JEGGLE, Utz (org.) (1987) *Ethnologies en Miroir - La France et les pays de langue allemande*, Paris, Editions de la Maison des Sciences de L'Homme, pp. 67-94.

BRUMEN, Borut (2000) "Tradición imaginada en la frontera de un nuevo estado: el caso de la frontera esloveno-croata en Istria" in Maria Angéls Roque (ed.) *Nueva Antropología de las Sociedades Mediterráneas*, Barcelona, Icaria.

BRUN, André (1989) "La famille comme unité d'analyse du secteur agricole", *Economie rurale*, nº194, Nov-Dec.

BUNK, Brian D. (2002) "«Your Comrades Will Not Forget» Revolutionary Memory and the Breakdown of The Spanish Second Republic, 1934-1936", *History and Memory* (Spanish Memories: Images of a Contested Past, vol 14, nº ½, Fall 2002, pp.65-92.

CABRAL, Manuel, Villaverde (1983) "A economia subterrânea vem ao de cima em Portugal", *Análise Social*, vol. XIX, nº 76, pp.199-234.

CAETANO, Cátia; ALEGRIAS, Lúcia; CARDOSO, Maria Miguel (2005) "« Um pé aqui, outro acolá» Relações de fronteira numa aldeia transmontana (Soutelinho da Raia)" *Lethes - Cadernos Culturais do Limia*, nº 6, Centro de Cultura Popular do Limia, Xinzo de Limia, pp. 81-93.

CARBALLA, Xan; LUCA DE TENA, Gustavo (1987) " O 36 na Galicia" *A Nosa terra - o 36 na Galicia*, nº1, Vigo, pp.4-5

CARBAJO, Primitivo (1993) "Europa pon fin a cinco séculos de raia seca - Adeus ao Contrabando", *Cadernos a Nosa Terra*, nº 16, Julho, pp. 48-51.

CARDOSO, António Monteiro (2007) *A Revolução Liberal em Trás-os-Montes (1820-1834). O povo e as elites*, Porto, Afrontamento.

CARDOSO, Isabel V. F. (1998) "Viver e conviver en terras raianas na Idade Média" in *As Relações de fronteira no século de Alcanices - Actas das IV Jornadas Luso-Espanholas de Historia Medieval*, vol. I, Porto, Separata do vol. Xv da II Série da Revista da Faculdade de Letras da Universidade de Porto, pp. 475-483.

CASANOVA, Julián (1999) "Rebelión y revolución" in Santos Juliá (coord.) *Víctimas de la guerra civil*, Madrid, Temas de Hoy, pp. 57-185.

CASANOVA, Julián (coord.)(2002) *Morir, matar, sobrevivir - La violencia en la ditadura de Franco*, Barcelona, Crítica.

CASANOVA, Julián (2002) "Una ditadura de cuarenta anos", in CASANOVA, Julián (coord.) (2002) *Morir, matar, sobrevivir - La violencia en la ditadura de Franco*, Barcelona, Crítica, pp. 1-50.

- CASTAÑO MADRONAL, Ángeles; QUINTERO MORÓN, Victoria (1996) "Las migraciones lusas en un contexto de relaciones interfronterizas (El Andévalo y la Sierra de Huelva)" " in Juan M. Carrasco González e António Viudas Camarasa (ed.) *Actas del Congreso Internacional Luso-Español de Lengua y Cultura en la Frontera, II vol.* Cáceres, Universidad de Extremadura, pp.431-43.
- CASTELA, Ana Paula (2000) *Recursos e Estratégias de Desenvolvimento numa Zona Raiana*, Lisboa, Dissertação de Mestrado em Sociologia, FCSH/UNL.
- CASTRO, Pe. João Bautista (1767) *Roteiro terrestre de Portugal*, Coimbra, Oficina de Luiz Secco Ferreira.
- CASTRO Y LÓPEZ, José (1873) *La frontera hispano-portuguesa. Estudio descriptivo y militar*, Madrid, Imprenta y Litografía del Depósito de la Guerra.
- CAVACO, Carminda (coord.)(1995) *As regiões de fronteira - Inovação e desenvolvimento na perspectiva do mercado único europeu*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos da Universidade de Lisboa.
- CAVACO, Carminda, (1985) "A fronteira política: da divisão à integração territorial", in Carminda Cavaco (coord.) *As regiões de fronteira - Inovação e desenvolvimento na perspectiva do mercado único europeu*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos da Universidade de Lisboa, pp. 9-17.
- CAVACO, Carminda "Planificação transfronteiriça e desenvolvimento regional e local", in CAVACO, Carminda (coord.)(1995) *As regiões de fronteira - Inovação e desenvolvimento na perspectiva do mercado único europeu*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos da Universidade de Lisboa, pp. 263-277.
- CAVACO, Carminda, "Abandono ou revitalização dos campos raianos de Portugal?", in CAVACO, Carminda (coord.) (1995) *As regiões de fronteira - Inovação e desenvolvimento na perspectiva do mercado único europeu*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos da Universidade de Lisboa, pp. 319-350.
- CAVACO, Carminda, "Um olhar sobre a fronteira Portugal-Espanha", in CAVACO, Carminda (coord.) (1995) *As regiões de fronteira - Inovação e desenvolvimento na perspectiva do mercado único europeu*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos da Universidade de Lisboa, pp. 19-34.
- CENARRO, Angela (2002) "Memory Beyond the Public Sphere - The Francoist Repression Remembered in Aragon", *History and Memory* (Spanish Memories: Images of a Contested Past, vol. 14, nº ½, Fall 2002, pp. 165-188.
- CERTEAU, Michel (1990[1980]) *L'invention du quotidien 1. Arts de faire; 2. Habiter, cuisiner*, Paris, Gallimard.
- CHATTERJEE, Partha (2000) "Comunidade imaginada por quem?" in Gopal Balakrishnan, ed. *Um mapa da questão nacional*, Rio de Janeiro, Contraponto, pp.227-238.
- CHAVEZ PALACIOS, Julián (1996) "La ayuda portuguesa a los sublevados en la guerra civil

- (1936-1939): El caso de la provincia de Cáceres” in Juan M. Carrasco Golzález e António Viudas Camarasa (ed.) *Actas del Congreso Internacional Luso-Español de Lengua y Cultura en la Frontera*, II vol., Cáceres, Universidad de Extremadura, pp. 503-520.
- CHEVALIER, Denis (2000) “Avant-propos” in Michel Rautenberg *et al* (dir) *Campagnes de tous nos désirs*, Paris, Maison des Sciences de L’Homme, pp. IX –XV.
- CHEVALIER, Jean-Claude (1992) “L’Histoire de la langue française de Ferdinand Brunot”, in Pierre Nora (dir) *Les lieux de mémoire III –Les France*, Paris, Gallimard, pp.420-459.
- COHEN, A. (1965) *Arab Border-Villages in Israel: A Study of Continuity and Change in Social Organization*, Manchester, Manchester University Press.
- COMAS D’ARGEMIR, Dolores (1999) “La frontera imprescindible. El cultivo y la producción de tabaco en Andorra”, PUJADAS MUÑOZ, Juan; MARTÍN DÍAZ, Emma; BRITO, Joaquim Pais de, coord. (1999) *Globalización, fronteras culturales y políticas y ciudadanía*, Santiago de Compostela, Federación de asociaciones de Antropología del Estado Español/Asociación Galega de Antropoloxia, pp. 69-78.
- CORDEIRO, J. Alcino (1965) *Delitos fiscais - contrabando, isqueiros, tabaco, cartas de jogar, estupefacientes, etc. - Disposições legais*, Régua, Ed. Autor.
- CORNIDE, D. José (1991) *Descripcion circunstanciada de la costa de Galicia y raya por donde confina con el inmediato reino de Portugal hecha en el año de 1764*, Coruña, Edición do Castro
- COSTA, Eduarda Marques da, “O desenvolvimento local de Chaves: condições e perspectivas”, in CAVACO, Carminda (coord.)(1995) *As regiões de fronteira - Inovação e desenvolvimento na perspectiva do mercado único europeu*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos da Universidade de Lisboa, pp. 299-317.
- CRESPO, Jorge (19) *A História do Corpo*, Lisboa, Difel.
- CRISTÓVÃO, Artur (1999) “Ambiente e desenvolvimento en áreas rurais marginais: o caminho tortuoso para uma relação potencialmente frutuosa”, in *1º Encontro Galicia-Portugal de Estudos Rurais*, Cd-rom, Instituto Politécnico de Bragança/Instituto Universitário de Estudios e Desenvolvimento de Galicia/Universidade de Santiago de Compostela.
- CRUZ, Bento da (2003)[2005] *Guerrilheiros Antifranquistas en Trás-os-Montes*, Lisboa, Âncora Editores.
- CUBITT, Geoffrey, ed. (1998) *Imagining Nations*, Manchester/New York, Manchester University Press.
- CUNHA, Carlos (1999) “Contrabando e guerra civil: memórias de uma terra de fronteira”, PUJADAS MUÑOZ, Juan; MARTÍN DÍAZ, Emma; BRITO, Joaquim Pais de, coord. (1999) *Globalización, fronteras culturales y políticas y ciudadanía*, Santiago de Compostela, Federación de asociaciones de Antropología del Estado Español/Asociación Galega de Antropoloxia, pp. 89- 98.
- DARBY, Wendy Joy (2000) *Landscape and Identity – Geographies of Nation and Class in*

England, London, Berg.

DAWSON, Andrew; JOHNSON, Mark (2001) "Migration, Exile and landscapes of the Imagination" , in Barbara Bender *et al*, coord., *Contested Landscapes - Movement, Exile and Place*, London, Berg, pp. 319-332.

DELAMONT, Sara (1995) *Appetites and Identities - An Introduction to the Social Anthropology of Western Europe*, London, Routledge.

DELGADO, Iva (1980) *Portugal e a guerra civil de Espanha*, Lisboa, Publicações Europa-América.

DEL GIUDICE, Luisa; PORTER, Gerald (coord.)(2001) *Imagined States - Nationalism, Utopia and Longing in Oral Cultures*, Logan, Utah State University Press.

De RAPPER, Gilles (1996) "Frontière et Transition en Albanie du Sud", *Europaea - Journal of the Europeanists*, II.I, on-line, www.unica.it/europaea/1996ii1.html, 12.8.2005

DIAS, António Jorge (1948) *Vilarinho das Furnas, uma aldeia comunitária*, Porto, IAC.

DIAS, António Jorge (1949) "Um «metate» en Vilarelho da Raia", *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, Vol. XII, fasc. 1-2, pp.1-6.

DIAS, António Jorge (1981[1953]) *Rio de Onor , comunitarismo agro-pastoril*, Lisboa, Presença.

DIAS, António Jorge (1984[1958]) *Problemas de Método en Estudos de Comunidade*, Covilhã, Centro Cultural da Beira Interior.

DIAS, Maria Helena (1999) "Os primórdios da Moderna Cartografia Militar en Portugal: Uma história ainda por contar", *Revista da Faculdade de Letras de Lisboa*, Lisboa, nº 24, pp. 49-80.

DIEBOLT, Wanda (2001) "Préface" Alban Bensa e Daniel Fabre (dir.), *Une Histoire à Soi, Paris, Maison des Sciences de L'Homme*, pp. X-XII.

DONNAN, Hastings (2001) "Borders, Anthropology of" in Neil J. Smelser e Paul B. Baltes, eds. *International Encyclopedia of the Social and Behavior Sciences*, vol.2, Amsterdam/Paris/New York/Shannon/Singapore/Tokio, Elsevier, pp.1290-1293.

DOUGLASS, William (1999) "Fronteras: la configuración de los mapas mentales y físicos en el Pirineu", in PUJADAS MUÑOZ, Juan; MARTÍN DÍAZ, Emma; BRITO, Joaquim Pais de, coord. (1999) *Globalización, fronteras culturales y políticas y ciudadanía*, Santiago de Compostela, Federación de asociaciones de Antropología del Estado Español/Asociación Galega de Antropoloxia, pp. 17- 27.

DOUGLASS, William (1998) "A western perspective on a eastern interpretation of where north meets south: Pyrenean borderland cultures", in Hastings Donnan e Thomas Wilson (coord.) *Border identities. Nation and State at International frontiers*, Cambridge, CUP, pp. 62-95.

DRIESSEN, Henk (1998) "The «new immigration and the transformation of the European-African Frontier", in Hastings Donnan e Thomas Wilson (ed.) *Border Identities - nation and State at International Frontier*, Cambridge, CUP, pp.96-116.

DRIESSEN, Henk (2005) "The Centrality of Borders: The case of the Spanish-Moroccan

Frontier", *Arquivo de Beja*, Actas III Jornadas/Congresso Culturas Identidade e Globalização, pp. 129-135.

El Alzamiento de 1936 en Galicia, Sada, Edicións do Castro.

ENA ÁLVAREZ, Marisa; REBOLLO TORÍO, Miguel A. (1996) "A propósito del término «raya»", in Juan M. Carrasco Golzález e António Viudas Camarasa (ed.) *Actas del Congreso Internacional Luso-Español de Lengua y Cultura en la Frontera, II vol.* Cáceres, Universidad de Extremadura, pp.313-326.

ESPINOSA MAESTRE, Francisco (2002) "Julio de 1936. Golpe militar y pan de exterminio", in CASANOVA, Julián (coord.)(2002) *Morir, matar, sobrevivir - La violencia en la ditadura de Franco*, Barcelona, Crítica, pp. 51-119.

EXTREMERA TAPIA, Nicolas (1996) "Portugal y España en el refranero peninsular", in Juan M. Carrasco Golzález e António Viudas Camarasa (ed.) *Actas del Congreso Internacional Luso-Español de Lengua y Cultura en la Frontera, I vol.*, Cáceres, Universidad de Extremadura, pp. 13-27.

FABIAN, Johannes (1983) *Time and the Other*, Nex York, Columbia University Press.

FABRE, Daniel (2001) "L'Histoire a changé de lieu", Alban Bensa e Daniel Fabre (dir.), *Une Histoire à Soi*, Paris, Maison des Sciences de L'Homme, pp.13-41.

FEIO, Mariano (1952) "Notas geomorfológicas. A depressão de Régua-Verín", *Comunicações dos Serviços Geológicos de Portugal*, 32, Parte I, pp. 181-222.

FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo (1992) *campesiños con ciencia -Estado, sociedade e innovación tecnoloxica na agricultura galega, 1850-1939*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.

FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo (1993) "Repression franquista y desarticulación social en Galicia, La destrucción de la organización societaria campesina. 1936-1942", *História Social*, nº 15, Inverno, pp. 49- 68.

FERNÁNDEZ SANTANDER, C. (2000) *Alzamiento y Guerra Civil en Galicia (1936-1939)*, A Coruña, Edicións do Castro, 2 vol.

FERREIRA, Carlos, " Envelhecimento na raia luso-espanhola: contornos de uma dinâmica demográfica recessiva", in CAVACO, Carminda, coord. (1995) *As regiões de fronteira - Inovação e desenvolvimento na perspectiva do mercado único europeu*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos da Universidade de Lisboa, pp. 63-81.

FERREIRA, Maria Fátima Sá e Melo (1999)" Banditismo e política no Alto-Minho: o bando de Tomás das Quingostas 1834-1840", *Ler História* n º 36.

FERREIRA, Maria de Fátima Sá e Melo (2002) *Rebeldes e Insubmissos -Resistências Populares ao Liberalismo. 1834-1844*, Porto, Edições Afrontamento.

FIGUEIREDO, António Manuel et alii (1985) *A economia subterrânea e o exercício da política económica e social en Portugal - contributos para um debate necessário*, Lisboa, Instituto de Pesquisa Social Damião de Góis.

FONSECA, F. Belard da (1952) "Alfândegas e Guarda Fiscal", Separata de *Exposição Histórica*

do Ministério das Finanças, Lisboa.

FONTES, António Lourenço (1977) *Etnografia transmontana II: O comunitarismo de Barroso*, Montalegre, ed. Autor.

(1979) [1974] *Etnografia transmontana I : Crenças e Tradições de Barroso*, Vilar de Perdizes, ed. Autor. (1982) "Cultura popular da zona do Barroso", *Brigantia*, vol II, nº4, Bragança:417-426.

FONTES, António Lourenço; José Rodriguez Cruz (2004) *Mitos, crnzas e costumes da Raia Seca -A máxica fronteira Galego-Portuguesa*, Vigo, Ir Indo.

FORTY, Adrian; KÜCHLER, Susanne, eds. (1999) *The Art of Forgetting*, Oxford, Berg.

FOSTER, George (1967) "Peasant Society and the Image of Limited Good", *American Anthropologist*, vol. 67, Abril, pp. 293-315.

FOUCHER, M. (1987) *L'invention des frontières*, Paris.

(1988) *Fronts et frontières - Un tour du monde géopolitique*, Paris, Fayard.

FREIRE, Dulce (2004) "Os baldios da discórdia: as comunidades locais e o Estado", in Dulce Freire, Inês Fonseca e Paula Godinho, coord. *Mundo Rural - Transformação e Resistência na Península Ibérica (Séc. XX)*, Lisboa, Colibri, pp. 191-224.

FREITAS JUNIOR, J.J. Rodrigues de (1873) *Notícia acerca de Portugal*, Bombaim, Typog E. & G. Job Printing Press.

FUMAROLI, Marc (1992) "Le génie de la langue française" in Pierre Nora (dir) *Les lieux de mémoire III -Les France*, Paris, Gallimard, pp.910-973.

GARCIA GARCIA, José Luis (1991) "Discursos y fronteras: límites físicos, límites sociales y límites mentales" in *Actas do Simpósio Lindeiros da Galeguidade I*, Santiago, Consello da Cultura Galega, pp. 55-65.

GARCIA MAÑA, Luis Manuel (1988) *La Frontera Hispano-Lusa en la provincia de Ourense*, Boletim Avriense, Anexo 11, Museo Arqueoloxico Provincial, Ourense.

GASPAR, Jorge (1993) *As Regiões Portuguesas*, Lisboa, Ministério do Planeamento e Administração do Território.

GEERTZ, Clifford (1987)[1972] *The Interpretation of Cultures*, New York, Basic Books [trad. castelhana *La interpretación de las culturas*, Barcelona, Gedisa].

GELLNER, Ernest (1998)[1994] *Dos nacionalismos*, Lisboa, Teorema.

GELLNER, Ernest (2000) "O advento do nacionalismo e sua interpretação: os mitos da nação e da classe", in Gopal Balakrishnan, ed. *Um mapa da questão nacional*, Rio de Janeiro, Contraponto, pp.197-154.

GIESTA, Rosa (1999) *A Senhora da Saúde en Vilar de Perdizes - Memória e História de um santuário raiano*, Lisboa, ICS, Tese de Mestrado en História das Instituições e Cultura Portuguesa Contemporânea.

GODDARD, D.; LLOBERA, J; SHORE, J., ed. (1994) *The Anthropology of Europe. Identities and Boundaries in Conflict*, Oxford, Berg.

GODINHO, Paula (1993) "O grupo do Juan e a importância da rede social", *A Trabe de Ouro*, Tomo IV, ano IV, Outubro-Dezembro, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, pp. 571-583.

(1995) "O contrabando como estratégia integrada nas aldeias da raia transmontana", *A Trabe de Ouro*, Tomo II, Ano VI, Abril-Xuño, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, pp. 209-222.

(1996) "O maquis na guerra civil de Espanha: o caso do cerco a Cambedo da Raia", *História*, nº 27, Dezembro, 2ª série, ano XVIII, pp. 28-45.

(2001) *Memórias da Resistência Rural no Sul - Couço (1958-1962)*, Oeiras, Celta.

(2003) "Do Estado cego à fronteira invisível: na senda de um problema", CD-Rom *Futuro dos Territórios Rurais numa Europa Alargada*, Actas do V Colóquio Hispano-Português de Estudos Rurais, Bragança, 23-4 Outubro de 2003.

(2004a) "«Maquisards» ou «atracadores»? A propósito das revisões da História no caso de Cambedo da Raia, 1946", AAVV, *O Cambedo da Raia - Solidariedade galego-portuguesa silenciada*, Ourense, Asociación Amigos da Republica, pp. 157-227.

(2004b) "Movimentos sociais rurais: questões de teoria e métodos", in Paula Godinho, Dulce Freire e Inês Fonseca (coord.) *Mundo Rural - Transformação e Resistência na Península Ibérica (Séc. XX)*, Lisboa, Colibri, pp. 89-106.

(2004c) "Conflictividad rural en Portugal en el Estado Nuevo (1958-1962): perspectiva general y estudio de un caso", *Historia Social*, nº 49, Valencia, UNED, pp.117-133.

(2005a) "*Confiscação de memórias e retroacção discursiva das elites: um caso na raia galaico-portuguesa*", Las políticas de la memoria en los sistemas democraticos: poder, cultura y mercado, *Actas do Congresso da Federación de Antropologia del Estado Español*, Sevilla, Setembro de 2005;

(2005b) "Nações na fronteira: patrimonializações na raia galaico-portuguesa", *Patrimonio cultural: politizações e mercantilizações*, Actas do Congresso da Federación de Antropologia del Estado Español, Sevilla, Setembro de 2005;

(2006) *O leito e as margens - Estratégias familiares de renovação e situações liminares em seis aldeias do Alto Trás-os-Montes raiano (1880-1988)*, Lisboa, Colibri.

(2007a) "Fronteira, ditaduras ibéricas e acontecimentos localizados - O manto espesso de silêncio sobre dois momentos" in Manuela Cunha e Luís Cunha (orgs.), *Intersecções Ibéricas - Margens, passagens e fronteiras*, Lisboa, 90 Graus Editora, pp. 55-70.

(2007b) "Grupos sociais e culturas das marxes em mudança na fronteira entre Chaves e Verín" in Xerardo Pereiro, Luís Risco e César Llana (orgs.) *As fronteiras e as identidades rainas entre Portugal e Espanha*, Vila Real, UTAD, pp. 213-234.

GÓMEZ SÁNCHEZ, Anxo (1996) "A fronteira galego-portuguesa na *Revista Gallega*" in Juan M. Carrasco Golzález e António Viudas Camarasa (ed.) *Actas del Congreso Internacional Luso-Español de Lengua y Cultura en la Frontera, II vol.* Cáceres, Universidad de Extremadura, pp.371-388.

- GONÇALVES, Iria (1998) "Entre a Peneda e o Barroso: uma fronteira galaico-minhota em meados de duzentos", in *As Relações de fronteira no século de Alcanices - Actas das IV Jornadas Luso-Espanholas de Historia Medieval*, vol. I, Porto, Separata do vol. Xv da II Série da Revista da Faculdade de Letras da Universidade de Porto, pp. 63-76.
- GRANDÍO SEOANE, Emilio (2001) "A raia que deixou de selo. A fronteira galego-portuguesa en xullo de 1936", in Xesús Balboa López e Herminia Pernas Oroza (ed.) *Entre nós - Estudos de Arte, Xeografía e Historia en homenaxe ó professor Xosé Manuel Pose Antelo*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, pp. 999-1022.
- GREENHOUSE, C.; MERTZ, E.; WARREN, K.(Ed.) (2002) *Ethnography in Unstable places - Everyday Lives in Contexts of dramatica Political Change*, Durham e Londres, Duke University Press.
- GUENÉE, BERNARD (1986) "Des limites féodales aux frontières politiques", in Pierre Nora (dir) *Les lieux de mémoire II -La Nation*, Paris, Gallimard, pp.11-33.
- GUICHARD, François (1997)"La dimensión transfronteriza o la historia confrontada con lo economico y lo político: Galicia/Portugal" in LÓPEZ TRIGAL, Lorenzo; LOIS GONZÁLEZ, Rubén; GUICHARD, François (coord.) *La articulación territorial de la raya hispano-portuguesa*, Zamora, Fundación Rei Afonso Henriques, pp. 35-45.
- GUICHARD, François; LÓPEZ-TRIGAL, Lourenzo (ed.) (2000) *La frontera Hispano-Portuguesa: Nuevo espacio de atracción y cooperación*, Zamora, Fundación Rei Afonso Henriques.
- GUICHARD, François; LÓPEZ-TRIGAL, Lourenzo; MARROU, Louis (ed.) (2000) *Itinerarios Transfronterizos en la Península Ibérica*, Zamora, Fundación Rei Afonso Henriques.
- GUICHARD, François; RAMOS, Luís; SILVA, Francisco; PEREIRA, Maria; PIWNIK, Marie-Helène (2001) *O Contrabando e outras histórias*, Porto, CENPA/FLUP.
- GUICHONNET, P.; RAFFESTIN, C. (1974) *Geographie des frontières*, Paris, PUF.
- GUPTA, A. (2004) "Imagining Nations", in David Nugent e Joan Vincent (org.) *A companion to the Anthropology of Politics*, Oxford, Blackwell, pp. 267-280.
- GUSTAVSSON, Anders (2000) "Living near the Swedish-Norwegian border in the 20th Century", in Institut für Europäische Ethnologie der Universität Wien (Hg.), *Volkskultur und Moderne. Europäische Ethnologie zur Jahrtausendwende*, Wien, Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Ethnologie der Universität Wien 21, pp. 305-328.
- HALBWACHS, Maurice (1925) [1994] *Les Cadres Sociaux de la Mémoire*, Paris, Albin Michel, posfácio de Gérard Namer.
- HALBWACHS, Maurice (1950)[1968] *La Mèmoire Collective*, Paris, PUF, prefácio de Jean Duvignaud.
- HANNERZ, Ulf (1997a) "Frontières", *Revue Internationale de sciences Sociales*, Dec., nº154, pp. 597-609.
- (1997b) "Fluxos, fronteiras, híbridos: palavras-chave da antropologia transnacional", *Mana*, Rio de Janeiro (3) 1, pp. 7-39.

- HARRIS, R. (1972) *Prejudice and Tolerance in Ulster: A Study of Neighbours and «Strangers» in a Border Community*, Manchester, Manchester University Press.
- HASTRUP, Kirsten, ed. (1992) *Other Histories*, London, Routledge.
- HASTRUP, Kirsten; HERVIK, Peter, ed. (1994) *Social Experience and Anthropological Knowledge*, London, Routledge.
- HEINE, Hartmut (1980) *A guerrilla antifranquista en Galicia*, Vigo, Edicións Xerais.
- HEINE, Hartmut (1987) "A guerrilha unha resposta con forte base popular" *A Nosa terra - o 36 na Galicia*, nº1, Vigo, pp.58-60.
- HERCULANO, Alexandre (1982-87) *Opúsculos*, Lisboa, Presença.
- HERZFELD, Michael (1992) "Segmentation and politics in the European nation-state: making sense of political events", in Kirsten Hastrup (ed.) *Other Histories*, London, Routledge, pp. 62-81.
- HERZFELD (2001[1987]) *A Antropologia do outro lado do espelho- Etnografia crítica nas margens da Europa*, Lisboa, Difel.
- HESPANHA, António Manuel; SILVA, Ana Cristina Nogueira da (1994) "A identidade portuguesa" in *História de Portugal*, dirigida por José Mattoso, vol IV (O Antigo Regime. 1602-1807), coordenado por António Hespanha, Lisboa, Estampa, pp 19-37.
- HILY, Marie-Antoinette (1997) "Negociación y transgresión en la frontera luso-española (Foios)" in LÓPEZ TRIGAL, Lorenzo; LOIS GONZÁLEZ, Rubén; GUICHARD, François (coord.) *La articulación territorial de la raya hispano-portuguesa*, Zamora, Fundación Rei Afonso Henriques, pp. 47-54.
- HOBSBAWM, Eric (1998) *A questão do nacionalismo - nações e nacionalismo desde 1870*, Lisboa, Terramar.
- HOBSBAWM, Eric; RANGER, Terence, org. HOBSBAWM, Eric; RANGER, Terence (1983) *The invention of tradition*, Cambridge, Cambridge University Press. (1984) *A Invenção das Tradições*, Rio de Janeiro, Paz e Terra.
- HROCH, Miroslav (2000) [1993] "Do movimento nacional à nação plenamente formada: o processo de construção nacional na Europa", in Gopal Balakrishnan, ed. *Um mapa da questão nacional*, Rio de Janeiro, Contraponto, pp.85-105.
- JUSTINO, David (1988, 1989) *A Formação do Espaço Económico Nacional (1810-1913)*, 2 volumes, Lisboa, Vega.
- KARAKSIDOU, Anastasia N. (1997) *Fields of Wheat, hills of Blood*, Chicago and London, University of Chicago Press.
- KAVANAGH, William (1991) "Fronteras simbólicas y fronteras reales" in *Actas do Simpósio Lindeiros da Galeguidade I*, Santiago, Consello da Cultura Galega, pp. 67-72.
- KROEBER, Alfred (1948) *Anthropology*, New York, Harcourt.
- LADERO QUESADA, Miguel Ángel (2001) "Sobre la evolución de las fronteras medievales hispánicas (siglos XI a XIV)" in *Identidad y representación de la frontera en la España medieval (siglos XI-XIX)*, Madrid, Casa Velásquez, pp. 5-49.
- LEAL, João (2000) *Etnografias Portuguesas*, Lisboa, Publicações D. Quixote.

- LEDO CABIDO, Bieito, ed. (2005) *Galicia en Comarcas - Verín e Viana*, Vigo, Ir Indo Edicions/La Voz de Galicia.
- LEIZAOLA, Airtzpea (1996) "Muga: Border and Boundaries in the basque Country", *Europaea - Journal of the Europeanists*, II.I, on-line, www.unica.it/europaea/1996ii1.html, 12.8.2005
- LEIZAOLA, Airtzpea (1999) "«Hacerse frances». Nacionalidad y ciudadanía en el área fronteriza en Eusakal Herria", in PUJADAS MUÑOZ, Juan; MARTÍN DÍAZ, Emma; BRITO, Joaquim Pais de, coord. *Globalización, fronteras culturales y políticas y ciudadanía*, Santiago de Compostela, Federación de asociaciones de Antropología del Estado Español/Asociación Galega de Antropoloxia, pp.111-117.
- LEMA, Paula Bordalo (1978) *Tourém - Uma aldeia raiana do Barroso*, Lisboa, Instituto Nacional de Investigação Científica/ Centro de Estudos Geográficos da Universidade de Lisboa.
- LEONTIDOU, Lila (2004) "The Boundaries of Europe: Deconstructing Three Regional Narratives", *Identities: Global Studies in Culture and Power*, London, Routledge, pp.593-617.
- LIMA, Antónia Pedroso; SARRÓ, Ramón (2006) *Terrenos Metropolitanos*, Lisboa, ICS.
- LIMA E SANTOS, José Manuel (1996) "Expansão e declínio dos bovinos barrosões" in Joaquim Pais de Brito *et al.* (org.) *O voo do Arado*, Lisboa, Museu Nacional de Etnologia/Instituto Português de Museus/ Ministério da Cultura, pp. 371-384.
- LISÓN TOLOSANA, Carmelo (1973) "Some Spects of Moral Structure in Galician Hamlets", *America Anthropologist*, 75, pp. 823-834.
- LÍSON TOLOSANA, Carmelo (1973) "La casa en Galicia", *Ensayos de antropología social*, Madrid. Ayuso: 109-164.
- LISÓN TOLOSANA, Carmelo (1979) *Antropología Cultural de Galicia*, Madrid, Akal.
- LÍSON TOLOSANA, Carmelo (1983) *Antropología cultural de Galicia*, Madrid, Akal, (1ª ed. 1971).
- LÍSON TOLOSANA, Carmelo (1987)"Estrategias matrimoniales, individuación y ethos lucense" in J. Peristiany (dir.) *Dote y -matrimonio en los países mediterráneos*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas/Siglo XXI de España Editores: 79-106.
- LISÓN TOLOSANA, Carmelo (1997) *Las Máscaras de la Identidad - Claves antropológicas*, Barcelona, Ariel.
- LLOBERA, Josep R. (2000) *O Deus da Modernidade - O desenvolvimento do nacionalismo na Europa Ocidental*, Oeiras, Celta.
- LOIS GONZÁLEZ, Rubén Camilo (1997) "El eje urbano atlántico. Galicia-Norte de Portugal", in LÓPEZ TRIGAL, Lorenzo; LOIS GONZÁLEZ, Rubén; GUICHARD, François (coord.) *La articulación territorial de la raya hispano-portuguesa*, Zamora, Fundación Rei Afonso Henriques, pp. 137-141.
- LONG, Norman (1996) "Globalization and localization - New challenges to rural research", in Henrietta L. Moore, ed. (1996) *The Futur of Anthropological Knowledge*, London, Routledge, pp. 37-59.

- LÓPEZ, Edelmiro (1999) "Os déficits estruturais do sector agrário galego e o problema da mobilidade da terra" in *1º Encontro Galicia-Portugal de Estudos Rurais*, Cd-rom, Instituto Politécnico de Bragança/Instituto Universitário de Estudios e Desenvolvimento de Galicia/Universidade de Santiago de Compostela.
- LÓPEZ CARREIRA, Anselmo (1998) " A intervención de Fernando I de Portugal en Galicia: unha alteración momentánea da fronteira" in *As Relações de fronteira no século de Alcanices – Actas das IV Jornadas Luso-Espanholas de Historia Medieval*, vol. I, Porto, Separata do vol. Xv da II Série da Revista da Faculdade de Letras da Universidade de Porto, pp. 177-185.
- LÓPEZ MIRA, Álvaro Xosé (1998) *A Galicia Irredenta*, Vigo, Edicións Xerais.
- MAÇARICO, Luís (2005) *Memórias do contrabando en Santana de Cambas*, Mértola, Junta de Freguesia de Santana de Cambas.
- MACCLANCY, Jeremy (1991) "Los limites según perspectivas antropológicas" in *Actas do Simpósio Lindeiros da Galeguidade I*, Santiago, Consello da Cultura Galega, pp. 11-15.
- MACDONALD, Sharon (1993) *Inside European Identities*, Oxford, Berg.
- MACHADO, António do Canto; CARDOSO, António Monteiro (1983) *A Guerrilha do Remexido*, Mem Martins, Publicações Europa-América.
- MAIZ, Bernardo (1987) " A guerra civil en Galicia", *A Nosa terra – o 36 na Galicia*, nº1, Vigo, pp.11-22.
- MALMBORG, Mikael af; STRATH, Bo , ed.(2002) *The Meaning of Europe- Variety and Contention within and among the Nations*, London, Berg.
- MALOUF Amin (1998) *Les identités meurtrières*, Paris, Grasset et Frasnelle [trad. 1999, *As identidades assassinas*, Lisboa, Difel]
- MANZANO MORENO, Eduardo; PÉREZ GARZÓN, Juna Sisinio (2002) "A Difficult Nation? History and Nationalism in Contemporary Spain", *History and Memory* (Spanish Memories: Images of a Contested Past, vol. 14, nº ½, Fall 2002, pp. 259-284.
- MARQUES, A. H. Oliveira (1981) *História de Portugal*, vol. III, Lisboa, Palas Editores, 2ª ed., 1981.
- MARTÍN, Emma; PUJADAS, Joan (1999) "Movilización étnica, cidadanía, transnacionalización y redefinición de fronteras: una introducción al tema", in PUJADAS MUÑOZ, Juan; MARTÍN DÍAZ, Emma; BRITO, Joaquim Pais de, coord. (1999) *Globalización, fronteras culturales y políticas y ciudadanía*, Santiago de Compostela, Federación de asociaciones de Antropología del Estado Español/Asociación Galega de Antropoloxía, pp. 7-15.
- MARTINEZ-RISCO DAVIÑA, Luis (1993) "Mais, se nos dixieron que non houbo represión?", comunicação ao *Curso de verão sobre Estratégias de Colaboração na Raia Durante a Guerra e Após- Guerra 1936-1946*, Chaves, UTAD/Universidade de Vigo, 13 páginas.
- MARTINS, Laurinda Calvão; MENDONÇA, Sofia Loureiro; MIRANDA, Manuela de Castro (1995) "Santiago Manchado de Sangue (na fronteira de Vilarelho)", *Relatório do Projecto Descobre a tua Terra*, Instituto Português da Juventude, Centro Social, Cultural e Desportivo de Vilarelho da Raia, Verão de 1995.
- MARX, Karl; ENGELS, Friedrich (1848) [1975] *Manifesto do Partido Comunista*, Lisboa, Nova

Aurora.

MATTOSO, José (1998) *A Identidade Nacional*, Lisboa, Gradiva /Fundação Mário Soares.

MATTOSO, José (1985) *Identificação de um País. Ensaio sobre as Origens de Portugal (1096-1325)*, 2 volumes, Lisboa, Estampa

MAYEUR, Jean-Marie (1986) "Une mémoire frontière: l'Alsace", in Pierre Nora (dir) *Les lieux de mémoire II -La Nation*, Paris, Gallimard, pp. 63-95.

MEDEIROS, António (2003) "Discurso nacionalista e imagens de Portugal na Galicia", *Etnográfica*, vol. VII, nº2, pp. 321-349.

(2006) *Dois lados de um rio - Nacionalismo e Etnografias na Galicia e en Portugal*; Lisboa, Imprensa de Ciências Sociais.

MEDEIROS, Carlos Alberto (1985) *Aspectos geográficos da formação de Portugal (individualização política e definição dos limites)*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos/INIC.

MEDINA GARCÍA, Eusébio (2003) *Contrabando en la raya de Portugal*, Cáceres, Deputación Provincial de Extremadura.

MELÓN JIMÉNEZ, Miguel Ángel (1999) *Hacienda, Comercio y Contrabando en la Frontera de Portugal (siglos XV-XVIII)*, Cáceres, Cicon Ediciones.

MENDES, J. M. Amado (1981) *Trás-os-Montes nos fins do século XVIII segundo um manuscrito de 1796*, Lisboa, INIC.

MERTZ, Elizabeth (2002) "The Perfidy of gaze and the pain of Incertainty: Anthropological Theory and the Search for Closure", in GREENHOUSE, C.; MERTZ, E.; WARREN, K.(Ed.) (2002) *Ethnography in Unstable places - Everyday Lives in Contexts of dramatic Political Change*, Durham e Londres, Duke University Press, pp.355-378.

MIR, Conxita (2002) "El sino de los vencidos: la represión franquista en la Cataluña rural de posguerra", in CASANOVA, Julián (coord.)(2002) *Morir, matar, sobrevivir - La violencia en la dictadura de Franco*, Barcelona, Crítica, pp. 121-193.

MONCUSÍ FERRÉ, Albert (1999) "De la frontera política a la frontera cotidiana en una comarca del Pireneo" in PUJADAS MUÑOZ, Juan; MARTÍN DÍAZ, Emma; BRITO, Joaquim Pais de, coord. *Globalización, fronteras culturales y políticas y ciudadanía*, Santiago de Compostela, Federación de asociaciones de Antropología del Estado Español/Asociación Galega de Antropoloxia, pp.119-128.

MONCUSÍ FERRÉ, Albert (2005) *Fonteres, Identitats Nacionals I Integració Europea*, Valencia, Editorial Afers - Universitat de València.

MONTEIRO, J. Gonçalves (1990) *Malteses e Ladrões - Breve Esboço Monográfico*, Porto, Notícias da Beira-Douro.

MONTEIRO, Manuel (1908) "Barroso", *A arte e a natureza en Portugal*, col VII, Porto, Emílio Briel e Cª Editores.

MOORE, Henrietta L. ed. (1996) *The Futur of Anthropological Knowledge*, London, Routledge.

MOORE, Henrietta (1996) "The changing natural of anthropological knowledge" in Henrietta

- L. Moore, ed. (1996) *The Future of Anthropological Knowledge*, London, Routledge, pp. 1-15.
- MOREIRA, Maria João Guardado (2001) *A dinâmica Demográfica na Região do INTERREG Ibérico no final do séc. XX*, Lisboa, tese de Doutoramento em Sociologia, FCSH/UNL, 2 vols.
- MORENO GÓMEZ, Francisco (2002) "Huidos, guerrilleros, resistentes. La oposición armada a la ditadura", in CASANOVA, Julián (coord.)(2002) *Morir, matar, sobrevivir - La violencia en la ditadura de Franco*, Barcelona, Crítica, pp.195-295.
- MURDOCK, George P. (1988)[1957]"Muestra etnográfica mundial" in Joseph R. Llobera, ed. *La antropología como ciencia*, Barcelona, Anagrama, pp.203-230.
- NORDMAN, Daniel (1986) "Des limites d'Etat aux frontières nationales", in Pierre Nora (dir) *Les lieux de mémoire II -La Nation*, Paris, Gallimard, pp. 35-61.
- NAROTZKI, Susana (2001) *La antropologia de los pueblos de España*. Barcelona, Icaria.
- NAROTZKY, Susana; SMITH, Gavin (2002) "Being *político* in Spain - An Ethnographic Account of Memories, Silences and Public Politics", *History and Memory* (Spanish Memories: Images of a Contested Past), vol 14, nº ½, Fall 2002, pp. 189-228.
- NAROTZKY, Susana; SMITH, Gavin (2006) *Immediate Struggles - People, Power and Place in Rural Spain*, Berkeley, UCP.
- NOBRE, Sílvia; PORTELA, José (1999) "De camponeses transmontanos a pensionistas europeus. Notas sobre o velho e o novo residente rural em Trás-os-Montes" in *1º Encontro Galicia-Portugal de Estudos Rurais*, Cd-rom, Instituto Politécnico de Bragança/Instituto Universitário de Estudios e Desenvolvimento de Galicia/Universidade de Santiago de Compostela.
- NORDSTROM, C; MARTIN, J. (ed.)(1992) *The paths to Domination, Resistance and terror*, Berkeley e Los Angeles, UCP.
- NUÑEZ SEIXAS, Xosé Manuel (2002) "History and Collective Memories of Migration in a Land of Migrants - The Case of Iberian Galicia", *History and Memory* (Spanish Memories: Images of a Contested Past), vol 14, nº ½, Fall 2002, pp. 229-258.
- NUÑEZ SEIXAS, Xosé Manuel (2003) "Itinerarios exiliados: Sobre a especificidade do exílio galego de 1936", artigo inédito (39 páginas impressas)
- OLIVEIRA, César de (1987) *Salazar e a Guerra Civil de Espanha*, Lisboa, O Jornal.
- O'NEILL, Brian (1984) *Proprietários, lavradores e jornaleiras*, Lisboa, Publicações D. Quixote.
- ORY, Pascal (1984)"Le «Grand Dictionnaire» de Pierre Larousse", in Pierre Nora (dir) *Les lieux de mémoire I -La République*, Paris, Gallimard, pp.229-246.
- OTERO PEDRAYO, Ramon (1960) "Relación entre montana e ribeira na Galicia Central no antigo réxime", *Actas do Colóquio de Estudos etnográficos «Dr. José Leite de Vasconcelos»*, vol. II, Porto, pp. 1-25.
- ÖZKIRIMLI, Umut (2000) *Theories of Nationalism - A Critical Introduction*, London, Macmillan.
- PASCOAL, José Eduardo (2000) *O Douro Internacional: a permeabilidade de uma fronteira natural (1900-1986)*, Porto, Dissertação de Mestrado em geografia, FLUL.

- PELLOW, Deborah (1996) *Setting Boundaries*, London, Bergin and Harvey.
- PENROSE, Jan (2002) "Nations, states and homelands: territory and territoriality in nationalist thought", *Nations and Nationalism*, 8 (3), pp.277-297.
- PETERSON, Roger (1993) "A community based theory of rebellion", *Archives Européennes de Sociologie*, tome XXXIV, nº1, pp. 41-78.
- PETRI, Rolf (2004) "Nazionalizzazione e snazionalizzazioni nelle regioni di frontiera", *Memoria e Ricerca - Rivista di storia contemporanea*, 15 /gennaio- aprile, pp. 5-14.
- PIECHO, Filipa; TELES GRILO, Manuel; PEREIRA, Manuel (2005) "Sernande", *Lethes - Cadernos Culturais do Limia*, nº 6, Centro de Cultura Popular do Limia, Xinzo de Limia, pp. 94-107
- PINTADO, A.; BARRENECHEA, E. (1974) *A Raia de Portugal - a fronteira do subdesenvolvimento*, Porto, Afrontamento.
- PIRES, João Carlos Salvador Urbano (1997) *A Memória da Guerra Civil de Espanha no Baixo Alentejo Raiano*, Lisboa, ISCTE, Dissertação de Mestrado.
- PIRES, Maria da Natividade (1996) "Memorias de vivências fronteirças na literatura tradicional", in Juan M. Carrasco Golzález e António Viudas Camarasa (ed.) *Actas del Congreso Internacional Luso-Español de Lengua y Cultura en la Frontera*, Cáceres, Universidad de Extremadura, pp. 29- 42.
- PORTELA, José (1999) "O meio rural em Portugal: entre o ontem e o amanhã", *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, vol. 39 (1-2), pp.45-65.
- PONS PRADES, Eduardo (1977) *Guerrillas españolas 1936-1960*, Barcelona, Planeta.
- PRECEDO LEDO, Andrés (1998) Cartografia, in Francisco Rodríguez Iglésias (dir.) *Galicia*, tomo XXII, A Coruña, Hercales Ediciones.
- PRESTON, Paul (1990) *The Politics of Revenge - Fascism and the military in twentieth-century Spain*, London, Unwin Hyman.
- PUJADAS MUÑOZ, Juan; MARTÍN DÍAZ, Emma; BRITO, Joaquim Pais de, coord. (1999) *Globalización, fronteras culturales y políticas y ciudadanía*, Santiago de Compostela, Federación de asociaciones de Antropología del Estado Español/Asociación Galega de Antropoloxia.
- PUJADAS MUÑOZ, J.; COMAS D'ARGEMIR, D.; MONCUSÍ, A.; MARTINEZ, C. (1999) "Divididos por la frontera?: Vínculos sociales y económicos entre la Cerdeña española y la francesa", in PUJADAS MUÑOZ, Juan; MARTÍN DÍAZ, Emma; BRITO, Joaquim Pais de, (coord.) *Globalización, fronteras culturales y políticas y ciudadanía*, Santiago de Compostela, Federación de asociaciones de Antropología del Estado Español/Asociación Galega de Antropoloxia, pp. 143-155.
- QUEIRÓS, Artur (1987) "Cambedo: ponto final da guerrilhas anti-franquistas", *Jornal de Notícias*, 6 de Dezembro.
- RAFFESTIN, C. (1990) "La frontière comme représentation: discontinuité géographique et discontinuité idéologique", *Limite et Region. Étude des Phénomènes transregionaux*, Cahiers

Geographiques, 3, Dep. Geographie, Univ. Genève, pp. 17-26.

RAFFESTIN, C. (1993) "Autour de la fonction social de la frontière", *Espaces et Sociétés*, 70-71, pp. 157-164.

RAFFESTIN, C. (1994) "Les racines de la culture européenne et le défi du XXIe siècle", *Diogenes*, n° 166, Avril-Juin, pp. 3-20.

RAUTENBERG, Michel, *et al.* (2000) *Campagnes de tous nos désirs*, Paris, Ed. Maison des Sciences de L'Homme.

RAUTENBERG, M.; MICOUD, André; BÉRARD, Laurence; MARCHENAY, Philippe (2000) "Introduction - Patrimoine rural et campagne: acteurs et questions d'échelles", Michel Rautenberg *et al.*, dir, *Campagnes de tous nos désirs*, Paris, Maison des Sciences de L'Homme, pp. 1-10.

RAVENEAU, Gilles (1996) « Frontière et liens a la peripherie : la Corse et la Sardaigne », *Europaea - Journal of the Europeanists*, II.I, on-line, www.unica.it/europaea/1996ii1.html, 10.4.2007

REDFIELD, Robert (1955) [1989] *The little Community*, Chicago, University of Chicago Press.

REDFIELD, Robert (1956)[1989] *Peasant Society and Culture*, Chicago, University of Chicago Press.

REIG TAPIA, Alberto (1999) *Memoria de la Guerra Civil - Los mitos de la tribu*, Madrid, Alianza Editorial.

REIGOSA, Carlos (1993) "Maquis na raia galaico-portuguesa", comunicação ao *Curso de Verão sobre Estratégias de colaboração na raia durante a guerra e após-guerra*, Chaves, Universidade de Vigo/UTAD.

REIGOSA, Carlos (2003) *Intramundi*, Vigo, Edicions Xerais.

REIGOSA, Carlos G. (2004) *La Agonia del León - Esperanza y tragedia del maquis*, Madrid, Alianza Editorial.

REIN, Raanan (2002) "A Political funeral", *History and Memory* (Spanish Memories: Images of a Contested Past, vol 14, n^o ½, Fall 2002, pp. 5-12.

REKACEWICZ, Philippe (2006) "La cartographie, entre science, art et manipulation", *Monde Diplomatique*, n° 623, Fevrier, pp.14-15.

REVEL, Jacques (1990) *A invenção da sociedade*, Lisboa, Difel.

REVEL, Jacques; BURGUIÈRE, André (dir.) (2000) *Histoire de la France*, Paris, Seuil, volume 1 (L' Espace Français).

RIBEIRO, Manuela (1996) " A terra e os camponeses no Barroso", in Joaquim Pais de Brito *et al.*, *O Voo do Arado*, Lisboa, Museu Nacional de Etnologia, Instituto Português de Museus/Ministério da Cultura, p. 343-357.

RIBEIRO, Manuela (1997) *Estratégias de reprodução socioeconómica das unidades familiares camponesas em regiões de montanha*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian/JNICT.

RIBEIRO, Manuela *et al* (2008) *Vidas na Raia - Prostituição feminina em regiões de fronteira*,

Porto, Afrontamento.

RIBEIRO, Orlando (1977) *Introduções Geográficas à História de Portugal*, Lisboa, Imprensa Nacional.

RIBEIRO, Orlando (1987) *A formação de Portugal*, Lisboa, Instituto de Cultura e Língua Portuguesa.

(1991) *Portugal, o Mediterrâneo e o Atlântico*, Lisboa, Livraria Sá da Costa, 6ª edição revista e aumentada.

RICHARDS, Michael (2002) "From War Culture to Civil Society – Francoism, Social Change and Memories of Spanish Civil War", *History and Memory*, Spanish Memories: Images of a Contested Past, vol. 14, nº ½, Fall 2002, pp.93-122.

RICO BOQUETE, Eduardo (1995) *Política florestal e repoboacións en Galicia (1941-1971)*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.

RIEGELHAUPT, Joyce (1979) "Os camponeses e a política no Portugal de Salazar - o Estado Corporativo e o «apoliticismo» nas aldeias", *Análise Social*, Lisboa. vol. XV (59), 3º: 505-523.

RIEGELHAUPT, Joyce (1982) "O significado religioso do anticlericalismo popular", *Análise Social*, vol. XVIII (72-73-74):1213-1230.

RIOS, César (1987) "Galicia, terra de resistencia e insumisión ao fascismo" " *A Nosa terra - o 36 na Galicia*, nº1, Vigo, pp.61-63.

RISCO, Vicente (1936) "Hipóteses e problemas do folclore galego-portuguéz", *Anais da Faculdade de Ciências do Porto*, tomo XX, Porto, Imprensa Portuguesa, pp. 1-16.

RISCO, Vicente (2000) *Teoría do nacionalismo galego*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco.

ROBBEN, A.C.M.; NORDSTROM, C. , ed.(1995) *Fieldwork under fire – Contemporary studies of violence and survival*, Berkeley /Los Angeles, UCP.

RODRIGUES, Manuel (1987) *Os baldios*, Lisboa, Editorial Caminho.

RODRIGUES, Orlando (1996) «A mudança no espaço rural nas zonas marginais : o caso da Terra Fria Transmontana », in Joaquim Pais de Brito *et al.* (dir.) *O Voo do Arado*, Lisboa, Museu Nacional de Etnologia,/IPM/Ministério da Cultura, pp. 385-395.

RODRIGUES, Orlando (1999) "Ciclo de um baldio: uso, expulsão e abandono", in *1º Encontro Galicia-Portugal de Estudos Rurais*, Cd-rom, Instituto Politécnico de Bragança/Instituto Universitario de Estudos e Desenvolvimento de Galicia/Universidade de Santiago de Compostela.

RODRIGUÉZ JIMÉNEZ, José Luis (2000) *Historia de Falanxe Española de las Jons*, Madrid, Alianza Editorial.

RUIZ-DOMÈNEC, José enrique (1998) "Hombres-frontera o la historia como gesta", in *As Relações de fronteira no século de Alcanices – Actas das IV Jornadas Luso-Espanholas de Historia Medieval*, vol. II, Porto, Separata do vol. XV da II Série da Revista da Faculdade de Letras da Universidade de Porto, pp. 1539-1549.

RUIZ MORALES, Fernando C. (1999) "La construcción de una nueva «comunidade

imaginada» en la escuela: la ciudadanía europea. El caso de la legislación educativa”, in PUJADAS MUÑOZ, Juan; MARTÍN DÍAZ, Emma; BRITO, Joaquim Pais de, coord. (1999) *Globalización, fronteras culturales y políticas y ciudadanía*, Santiago de Compostela, Federación de asociacións de Antropología del Estado Español/Asociación Galega de Antropoloxia, pp.171-8.

SAHLINS, Peter (1996)[1989] *Frontières et identités nationales- La France et l'Espagne dans les Pyrénées depuis le XVIIe siècle*, Paris, Belin (prefácio de Bernard Lepetit).

SAHLINS, Peter (1998) "State formation and national identity in the Catalan borderland during the eighteenth and nineteenth centuries", in Thomas Wilson e Hastings Donnan, *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 31-61

SANCHEZ LÓPEZ, Francisco; CABERO DIÉGUEZ, Valentim (1994) *La frontera hispano-portuguesa en el marco de la nuova Europa: la región fronteriza de Salamanca*, Comission de las Comunidades Europeas, Junta de Castilla y León, Salamanca.

SANDERS, Jimmy M. (2002) "Ethnic Boundaries and Identity in Plural Societies", *Annual Review of Sociology*, 28, pp.327-357.

SANTOS, Boaventura de Sousa (2001) "Os processos da globalização", in Boaventura de Sousa Santos, org. (2001) *Globalização - Fatalidade ou Utopia?*, Porto, Afrontamento, pp. 31-106.

SANTOS, Boaventura Sousa, org. (2001) *Globalização, fatalidade ou utopia?* Porto, Afrontamento.

SANTOS, J. Albano (1983) *A economia subterrânea*, Lisboa, Ministério do Trabalho e Segurança Social.

SANTOS JULIÁ (1999) " De «guerra contra el invasor» a «guerra fratricida»", in Santos Juliá (coord.) *Victimas de la guerra civil*, Madrid, Temas de Hoy, pp.11-54.

SANTOS JÚNIOR, J.R. (1940) "O «careto» de Valverde, o «chocalheiro» de Vale de Porco e as suas máscaras de pau", *Comemorações Portuguesas*, Porto.

SANTOS JÚNIOR, J.R. (1943) *Povoações mistas da raia transmontano-galaica segundo o inquérito de 1786*, Porto, Instituto de Antropologia da Universidade do Porto.

SCHMIDT, Bettina E.; SCHRÖEDER, Ingo W., ed. (2001) *Anthropology of violence and conflict*, London, Routledge.

SCOTT, James (1976) *The Moral Economy of the Peasant*, New Haven and London, Yale University Press.

SCOTT, James (1985) *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven and London, Yale University Press.

SCOTT, James (1990) *Domination and the Arts of Resistance - Hidden Transcripts*, New Haven and London, Yale University Press.

SCOTT, James (1992) "Domination, Acting and Fantasy", in NORDSTROM, C; MARTIN, J.

(ed.) *The paths to Domination, Resistance and terror*, Berkeley e Los Angeles, UCP.

SCOTT, James (1998) *Seeing like a state*, New Haven and London, Yale University Press.

SEIXAS, Paulo Castro (1999) "Outros mapas: impactes socio-culturais e antropologia de urgência", *Trabalhos de Antropologia e Etnologia* 39 (3-4), pp. 45-59.

SENA, Jorge de (1982) *Os Grão-Capitães – uma sequência de contos*, Lisboa, Edições 70.

SENA, Pedro Silva (2003) "As fronteiras do mar" in Ana Isabel Afonso e Jorge de Freitas Branco (org.), *Retóricas sem fronteiras*, Oeiras, Celta, pp. 45-57.

SERRANO, Secundino (2002) *Maquis – Historia de la guerrilla antifranquista*, Madrid, Temas de Hoy.

SHANIN, Teodor (ed.) [1971] (1988) *Peasants and peasant society*, London, Penguin.

SHILS, Edward [1944] (1992) *Centro e Periferia*, Lisboa, Difel.

SILBERT, Albert (1981) *Do Portugal de Antigo Regime ao Portugal oitocentista*, Lisboa, Livros Horizonte.

SILVA, Ana Cristina Nogueira da (1998) *O Modelo Espacial do Estado Moderno. Reorganização territorial em Portugal nos finais do Antigo Regime*, Lisboa, Estampa.

SILVA, Carlos Nunes, "Gestão municipal em regiões de fronteira: a cooperação transfronteiriça", in CAVACO, Carminda, coord. (1995) *As regiões de fronteira – Inovação e desenvolvimento na perspectiva do mercado único europeu*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos da Universidade de Lisboa, pp. 279-298.

SILVA, Luís (1999) *Identidade nacional: práticas e representações num contexto de fronteira*, dissertação de mestrado em Antropologia - Patrimónios e identidades, ISCTE, policopiado.

SILVA, Luís (2005) "A Concepção *Emic* da Identidade Nacional Junto à raia Luso-Espanhola", *Arquivo de Beja*, Actas das III Jornadas - Culturas, identidade e Globalização, Beja, pp. 95-102.

SILVA, Luís (2005)

SIMÕES, José Manuel, "As regiões de fronteira portuguesas: da construção ao recentrar da periferia", in CAVACO, Carminda (coord.) (1995) *As regiões de fronteira – Inovação e desenvolvimento na perspectiva do mercado único europeu*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos da Universidade de Lisboa, pp. 35-62.

SINEIRO GARCIA, Francisco (1999) "Reflexions sobre a situacion actual e a evolucion recente de la agricultura galega", in *1º Encontro Galicia-Portugal de Estudos Rurais*, Cd-rom, Instituto Politécnico de Bragança/Instituto Universitário de Estudios e Desenvolvimento de Galicia/Universidade de Santiago de Compostela.

SIRGADO, José Rafael (1995) "O turismo nas áreas de fronteira em Portugal", in CAVACO, Carminda (coord.) *As regiões de fronteira – Inovação e desenvolvimento na perspectiva do mercado único europeu*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos da Universidade de Lisboa, pp. 187-205.

SLUKA, J. A. (1992) "The Anthropology of conflict", in NORDSTROM, C; MARTIN, J. (ed.) (1992) *The paths to Domination, Resistance and terror*, Berkeley e Los Angeles, UCP.

SMITH, Anthony (1991) *National Identity*, London, Penguin Books.

(1999)[1994] *Nações e nacionalismo numa era global*, Oeiras, Celta.

SOTO FERNÁNDEZ, David; FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo (2004) "Política florestal e conflictividade nas terras comunais de Galicia durante o Franquismo (1939-1975)" in Dulce Freire, Inês Fonseca e Paula Godinho (coord.) *Mundo Rural - Transformação e Resistência na Península Ibérica (Séc. XX)*, Lisboa, Colibri, pp. 225-250.

SOUTELO VASQUEZ, Raul (2004) "Mobilización campesiã, clientelismo político e emigración de retorno na Galicia rural (Ourense, 1890-1946)" in Dulce Freire, Inês Fonseca e Paula Godinho (coord.) *Mundo Rural - Transformação e Resistência na Península Ibérica (Séc. XX)*, Lisboa, Colibri, pp. 133-187.

STRATH, Bo; af MALMBORG, Mikael, ed. (2000) *The Meaning of Europe*, Oxford, Berg.

STRATHERN, Marilyn, ed. (1995) *Shifting Contexts - Transformations in Anthropological Knowledge*, London, Routledge.

TABOADA CHIVITE, Xésus (1972) *Etnografía Galega*, Vigo, Galáxia.

TABORDA, Vergílio (1932) [1987] *Alto Trás-os-Montes - Estudo Geográfico*, Lisboa, Livros Horizonte.

TEIXEIRA, Carlos (1947-8) "A depressão de Chaves (génese e evolução)", *Separata do Boletim do Museu*, nº 5, 16-17, pp. 35- 53.

Terras da nossa terra - Documentário gráfico das terras de Portugal, suas belezas naturais, monumentos, regionalismo e turismo, Ano 25, Maio de 1990.

TIAGO, Manuel (1998) *Fronteiras*, Lisboa, Edições Avante

TIAGO DE OLIVEIRA, Luísa; FREITAS BRANCO, Jorge (1993) *Ao Encontro do Povo I: A Missão*, Oeiras, Celta.

THIESSE, Anne-Marie (1997) *Ils Apprenaient la France - L'exaltation des regions dans le discours patriotique*, Paris, Maison des Sciences de l'Homme/Mission du Patrimoine Ethnologique/Ministère de la Culture.

(2000) *A criação das identidades nacionais*, Lisboa, Temas e Debates.

TIAGO, Manuel (1998) *Fronteiras*, Lisboa, Edições Avante.

THOMASSEN, Bjorn (1996) "Border Studies in Europe: Symbolic and Political Boundaries, Anthropological Perspectives", *Europaea - Journal of the Europeanists*, II.1, on-line, www.unica.it/europaea/1996ii1.html, 10.4.2007

THORNER, Daniel (1962) "Peasant economy as a category in economic history", *Deuxième Conference Internationale d'Histoire Economique*, vol. 2, Mouton, pp.287-300, ed. por SHANIN, T. (1988) *Peasant and peasant society*, London, Penguin.

TORPEY, John (2003[2000]) *A invenção do passaporte - Vigilância, Cidadania e o Estado*, Lisboa, Temas e Debates.

TORRES, Ruy d'Abreu (1975) «Galegos en Portugal» in Joel Serrão (org.) *Dicionário de História de Portugal*, Lisboa, Figueirinhas, vol. 3.

- TORRES FEIJÓ, Elias J. (s/d) *Legitimar-se, reforçar-se, completar-se. Galicia en Portugal Portugal na Galicia através das publicações não diárias (1888-1907)*, Tese de doutoramento. USC, 2ª parte.
- TOUBERT, Pierre (2001) "Le concept de frontière - quelques réflexions introductives", in *Identidad y representación de la frontera en la España medieval (siglos XI-XIX)*, Madrid, Casa Velásquez, pp. 1-4.
- URIARTE, Luis M. (2005) "Culturas de frontera y fronteras culturales: la Raya hispano-Lusa y Peruano-Ecuatoriana", *Arquivo de Beja*, Actas das III Jornadas *Culturas, identidades, Globalização*, Beja, pp. 73-84.
- VALCUENDE DEL RIO, José Maria (1996) "Aproximación a una frontera política, económica y simbólica: El caso de Ayamonte", in Juan M. Carrasco González e António Viudas Camarasa (ed.) *Actas del Congreso Internacional Luso-Español de Lengua y Cultura en la Frontera, II vol.* Cáceres, Universidad de Extremadura, pp.445-60.
- VALCUENDE DEL RIO, José Maria (1998) *Fronteras, territorios e identificaciones colectivas - Interacción social, discursos políticos y procesos identitarios en la frontera sur hispano-portuguesa*, Sevilha, Fundación Blas Infante.
- VALCUENDE DEL RIO, José Maria (1999) "Espacio, territorio y identidad: procesos de identificación y discursos" in PUJADAS MUÑOZ, Juan; MARTÍN DÍAZ, Emma; BRITO, Joaquim Pais de, coord. (1999) *Globalización, fronteras culturales y políticas y ciudadanía*, Santiago de Compostela, Federación de asociaciones de Antropología del Estado Español/Asociación Galega de Antropoloxia, pp. 217-227.
- VALCUENDE DEL RIO, José Maria (2005) "La Instrumentalización de los Referentes de Identificación en un Contexto fronterizo", *Arquivo de Beja*, Beja, Actas das III Jornadas-Cultura, Identidade, Globalização, pp. 85-94.
- VAN GENNEP, A (1921[1995]) *Traité comparatif des nationalités*, Paris, Editions du CTHS.
- VASCONCELOS, J. Leite de (1902) "Linguagens fronteiriças de Portugal e Hespanha", *Revista Lusitana*, vol. 7, pp. 133-145.
- VASCONCELOS, J. Leite de (1980) *Etnografia Portuguesa*, vol. II, Lisboa, INCM.
- VENTURA, Margarida G. (1998) "Os coutos de homiziados nas fronteiras con o direito de asilo" in *As Relações de fronteira no século de Alcanices - Actas das IV Jornadas Luso-Espanholas de Historia Medieval*, vol. I, Porto, Separata do vol. Xv da II Série da Revista da Faculdade de Letras da Universidade de Porto, pp. 601-625.
- VERDE, João (1953) *Ares da Raya*, Viana do Castelo, edición do autor.
- VERENI, Piero (1996) "Boundaries, Frontiers, Persons, Individuals: questionaing «Identity» at National Borders", *Europaea - Journal of the Europeanists*, II.I, on-line, www.unica.it/europaea/1996ii1.html, 10.4.2007
- VIEIRA, António Francisco Dias (2002) "A Guarda Nacional Republicana e os Foragidos Espanhóis da Guerra Civil em Trás-os-Montes", *Polymyxos*, s/l, Ed. Autor, pp. 41-48.

- VIOLA, Juan J. (1996) "La Raya Portuguesa, sus gentes" " in Juan M. Carrasco Golzález e António Viudas Camarasa (ed.) *Actas del Congreso Internacional Luso-Español de Lengua y Cultura en la Frontera, II vol.* Cáceres, Universidad de Extremadura, pp.407-10.
- WALL, Karin (1986) "Agricultura e família en Portugal: elementos para uma leitura crítica", *Aspectos do Portugal Rural - 13º Congresso Europeu de Sociologia Rural*, Braga, Sociedade Portuguesa de Estudos Rurais.
- WALLERSTEIN, Immanuel (1974[1990]) *O sistema mundial moderno*, vol. I, Porto, Afrontamento.
- WALLERSTEIN, Immanuel (1974[1994]) *O sistema mundial moderno*, vol. II, Porto, Afrontamento.
- WARREN, Kay B. (2002) "Toward an Anthropology of fragments, Instabilities and Incomplete Transitions", in GREENHOUSE, C.; MERTZ, E.; WARREN, K.(Ed.) (2002) *Ethnography in Unstable places - Everyday Lives in Contexts of dramatica Political Change*, Durham e Londres, Duke University Press, pp. 378-392.
- WATEAU, Fabienne (1999) "Barrages, identitiés et frontières:des barrages sur rivières frontalières (Sela et Alqueva)", in PUJADAS MUÑOZ, Juan; MARTÍN DÍAZ, Emma; BRITO, Joaquim Pais de, coord. (1999) *Globalización, fronteras culturales y políticas y ciudadanía*, Santiago de Compostela, Federación de asociaciones de Antropología del Estado Español/Asociación Galega de Antropoloxia, pp. 229-244.
- WEBER, Eugen (1986) "L'Hexagone", in Pierre Nora (dir) *Les lieux de mémoire II -La Nation*, Paris, Gallimard, pp. 97-116.
- WILSON, T. M.; DONNAN, H., ed.,(1994) *Border Approaches: Anthropological perspective on Frontiers*, Lanham, University Press of America .
- WILSON, T. M.; DONNAN, H., ed. (1998) *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*, Cambridge, Cambridge University Press.
- WILSON, T. M.; DONNAN, H. (1998) "Nation, state and Identity at international borders", in Thomas Wilson e Hastings Donnan, *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 1-30
- WILSON, T. M.; DONNAN, H. (1999) *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*, Oxford/New York, Berg.
- WOLF, Eric. R.; COLE, John W. (1999)[1974] *The Hidden Frontier: ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, Berkeley, University of California Press.
- WOLF, Eric (1969)[1973] *Peasants wars of the twentieth century*, London, Faber
- WOLF, Eric (1982 [1997],) *Europe and the People Without History*, Bekeley/Los Angels/ London, University of California Press.
- WOLF, Eric (1999) *Envisioning Power*, Berkeley/Lon Angeles, University of California Press.
- WOLF, Eric (2001) *Pathways of Power - Building an Anthropology of the Modern World*, Berkeley/Los Angels/London, University of California Press.

WOUTERS, Marc, ed. (1993) *1936 - Os primeiros dias*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
ZIENTARA, Benedikt (1989) "Fronteira", in *Enciclopédia Einaudi*, Lisboa, IN-CM, pp. 306-317.
ZONABEND, Françoise (1980) *La memoire longue - Temps et histoires au village*, Paris, PUF.

a nena é diferente do resto faça aquí isto é un dicionario de